

CİLT / VOLUME: XI • SAYI / ISSUE: 1 • HAZİRAN / JUNE 2024
ONLINE ISSN: 2529-0045

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Uluslararası Hakemli Dergi / Biannual Peer-Reviewed International Journal

Yıl / Year: Haziran / June 2024, Cilt / Volume: XI, Sayı / Issue: 1

Online ISSN: 2529-0045

Kuruluş Yılı / Foundation Year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa KURT (Rektör / Rector)

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Baş Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Alan Editörleri / Field Editors

Doç. Dr. Bahar DERVİŞCEMALOĞLU, Edebiyat / Literature (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Prof. Dr. Murat ULUSKAN, Tarih / History (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ömer ZÜLFE, Dil-Kültür / Linguistics (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Editör Yardımcısı / Assistant Editor

Doç. Dr. Nusret GEDİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

İngilizce Dil Editörleri / English Language Editors

Arş. Gör. Ayşe Didar AKBULUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Burak ÖZSÖZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Türkçe Dil Editörü / Turkish Language Editors

Arş. Gör. Dr. Soner ATALAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Burcu SIBİÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Redaktörler / Redactors

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep AKARSLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Gülçin BALAT (İzmir / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Sekretarya / Secretariat

Dr. Öğr. Üyesi Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dizgi / Typesetting

Burcu DİKER

Elif TUFAN KIRKIL

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Turhan ADA (Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Apollinaria S. AVRUTİNA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Evangelia BALTA (Ulusal Helen Araştırmaları Vakfı, Atina / Yunanistan)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Olivier BOUQUET (Paris Diderot Üniversitesi, Paris / Fransa)

Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Nikolay N. TELİTSİN (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. István VÁSÁRY (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Faisal HUSAİN (Pensilvanya Eyalet Üniversitesi, State College / Amerika Birleşik Devletleri)

Dr. Öğr. Üyesi Elif YILMAZ ŞENTÜRK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Gabor AGOSTON (Georgetown Üniversitesi, Vaşington / Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi, Varşova / Polonya)

Prof. Dr. Evá Judit CSÁKI (Pazmany Peter Katolik Üniversitesi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Tooru HAYASHI (Tokyo Üniversitesi, Tokyo / Japonya)

Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınoğlu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan Devlet Üniversitesi, East Lansing / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Nizomitdin MAKHMUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Klaus RÖHRBORN (Emekli Öğretim Üyesi, Gottingen / Almanya)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

2024 Yılı (Cilt XI, Sayı 1) Hakemleri / 2024 Year (Volume XI, Issues 1) Referees

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Fatih ALTUĞ, Boğaziçi Üniversitesi (İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Apollinaria AVRUTİNA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BÜYÜKAKSOY (Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Halit ÇAL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Ülkü ELIUZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon / Türkiye)

Doç. Dr. Fatih GÜRCAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Bilal GÜZEL, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi (Ankara / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Kadriye HOCAOĞLU ALAGÖZ, Bursa Uludağ Üniversitesi (Bursa / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi, Faisal HUSAİN (Pensilvanya Eyalet Üniversitesi, Pensilvanya / Amerika Birleşik Devletleri)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet İSPARTA (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Kaan KAPAN (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Ö. Kürşad KARACAGİL (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet KAVAS (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Mahmut KELPETİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Ömer KOÇYİĞİT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Aşkın KOYUNCU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale / Türkiye)

Doç. Dr. Nursal KUMAŞ (Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa / Türkiye)

Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Vural ÖNTÜRK (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van / Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN (Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Zafer ÖZDEMİR (Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli / Türkiye)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Murat ÖZKAN, Ordu Üniversitesi (Ordu / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Göksel ÖZTÜRK (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Üyesi James PICKETT (Pittsburgh Üniversitesi, Pittsburgh / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. M. Said POLAT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Aşlı SAĞIROĞLU ARSLAN (Erciyes Üniversitesi, Kayseri / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe SANDIKKAYA AŞIR (Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu / Türkiye)

Prof. Dr. Ali SATAN (Marmara Üniversitesi (İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Gözde SAZAK (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Fatma SEL TURHAN (İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Alper TAŞBAŞ (Düzce Üniversitesi, Düzce / Türkiye)

Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Aydın USTA (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ramil VALEEV, Kazan Federal Üniversitesi (Kazan / Rusya Federasyonu)

Dr. Öğr. Üyesi Cihan YEMİŞÇİ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik / Türkiye)

Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Seyfi YILDIRIM (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Doç. Dr. Arif YILMAZ, Uşak Üniversitesi (Uşak / Türkiye)

Doç. Dr. Münevver Ebru ZEREN (Haliç Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 18 80

Faks / Fax: +90 216 777 18 81

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 14 08

Faks / Fax: +90 216 777 14 01

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün uluslararası hakemli yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS İndeks, ACAR İndeks, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory, EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed international journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS Index, ACAR Index, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- A Turning Point in the Islamic-Byzantine Struggle: The Battle of Yarmük (15/636)
İslâm-Bizans Mücadelesinde Bir Dönüm Noktası: Yermük Savaşı (15/636)
Casim AVCI..... 1
- Bosnalı Sâbit'in Rahşiyesi Bağlamında Bir Kasidenin Tekâmülü
The Development of a Qasida in the Context of Bosnian Sabit's Rahshiyah
Esra BOZYİĞİT 13
- Bursa Işıklar Askerî İdadisi'nin Eğitim Faaliyetleri ve Osmanlı Subayı Yetiştirilmesindeki Rolü (1892-1908)
Educational Activities of Bursa Işıklar Military Preparatory School and its Role in the Training of Ottoman Officers (1892-1908)
Sinan ÇAKAR, Ülya DÖNMEZ..... 52
- Türk Romanında Oksidentalizm Açılımı: *Paris'te Bir Türk ve Meşhedî ile Devriâlem* Örneği
Occidentalism Expansion in the Turkish Novel: The Example of *Paris'te Bir Türk ve Meşhedî ile Devriâlem*
Mehmet DOĞAN 76
- Miloş Obrenoviç'in Sırp Özerkliğine Giden Süreçteki Rolü (1815-1830)
The Role of Milos Obrenovich in the Process Leading to Serbian Autonomy (1815-1830)
Nurbanu DURAN 100
- İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Daniel Harvey Hakkında Yeni Bulgular (1668-1672)
New Findings on Britain's Ambassador to Istanbul Sir Daniel Harvey (1668-1672)
Ayşe Özge ERCAN 117
- Vasilij Vasilyeviç Radlov'un *Proben* (Örnekler) Serisinin Dokuzuncu Cildinin (Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler: Uryanhayların (Soyotların), Abakan Tatarlarının ve Karagasların Lehçeleri) İncelenmesi
Review of the Ninth Volume of Vasilij Vasilyevich Radlov's *Proben* (Samples) Series (Samples from the Oral Folk Literature of the Turkic Tribes: Dialects of Uryanhais (Soyots), Abakan Tatars and Karagas)
Gülcan İNALCIK 144

İsmet İnönü Dönemi Kültürel Miras Koruma Politikalarında Türk Tarih Kurumunun Yeri ve Önemi

The Place and Importance of Turkish Historical Society in the Cultural Heritage Preservation Policies during İsmet İnönü's Presidency

Semra KIR ŞİMŞEK 174

Mardin Artukluları Hükümdarı Kutbüddin II. İlgazi'nin Mardin'de Yaptırdığı Ulu Cami ve Medresenin 573 (1178) Tarihli Vakfiyesi

The Waqfiyyah of Ulu Jami and Madrasa Built in Mardin (A.h. 573 / A.d. 1178) by Mardin Artuqid's Ruler Qutb Al-Din Il-Ghazi II

Sadi S. KUCUR..... 215

Kavalalı Mehmed Ali Paşa Döneminden Mehdi İsyarı'na Dek Sudan'da İngilizlerin Rolü (1821-1881)

The Role of the British in Sudan from the Period of Muhammed Ali Pasha of Egypt to the Mahdi Uprising (1821-1881)

Neval MİLANLIOĞLU 230

Tarihî Türk Lehçelerinde *Bi* İsmi, *Bıç* – Fiili ve Türevleri

The Noun *Bi*, the Verb *Bıç* – and Its Derivatives in Historical Turkish Dialects

Duygu YAVUZ ÖZ 254

DERLEME MAKALE / REVIEW

Şarkiyatçı İlya Nikolayeviç Berezin ve Türkiyat Çalışmaları

Orientalist Ilya Nikolayevich Berezin and His Turkic Studies

Arif AKBAŞ 276

Türk Dünyasında Ortak Kavramsal Çerçevenin Oluşturulmasına Yönelik Bir Değerlendirme

An Evaluation Towards the Creation of a Common Conceptual Framework in the Turkish World

Hamza AKENGİN, Baktygul SARYBAEVA..... 294

ÇEVİRİ MAKALE / TRANSLATION

İklim ve İran Tarihinin Kronolojisi

Climate and the Chronology of Iranian History

Esin KÜÇÜKBEKİR..... 314

A TURNING POINT IN THE ISLAMIC-BYZANTINE STRUGGLE: THE BATTLE OF YARMŪK (15/636)

İSLÂM-BİZANS MŪCADELESİNDE BİR DÖNŪM NOKTASI: YERMŪK SAVAŞI (15/636)

Casim AVCI^{ID}

Abstract

From the time of the Prophet Muhammad (pbuh), multifaceted relations took place between the Muslim Arabs and the Christian Byzantines. Byzantine Empire was one of the two superpowers of the period along with the Sāsānian Empire. Military struggles have an important place in the relations between Muslims and Byzantium. Among these, the Battle of Yarmūk, which took place in 15/636 during the reign of Caliph ‘Umar, is a turning point for both Islamic and Byzantine history.

In the Byzantine-Sāsānian struggle that continued during the birth years of Islam, Muslims were in favor of the Byzantines, the People of the Book, against the Zoroastrian Sāsānids. The envoy sent by the Prophet to Heraclius during the Medīna period was well received by the emperor. However, after a while, the Prophet’s envoy to the governor of Busrā was killed by the Christian Ghassānid emīr. When Byzantium supported the Ghassānians in the Battle of Mu’ta, the armies of Islam and Byzantium faced each other for the first time. This was followed by the Prophet’s expedition to Tabūk against Byzantium with an army of 30,000 men. During the reign of Caliph Abū Bakr, the Islamic armies fought against the Sāsānids on the Iraqī front and the Byzantine armies in Syria. With their victory at the Battle of Ajnādeyn that took place in this period, the gates of Syria were opened to the Muslims.

During the reign of Caliph ‘Umar, the struggle continued on both fronts. After the victories of Fihl and Marj al-Şuffar against Byzantium, the Islamic armies captured the center of Syria, Damascus. Then the cities of Ba‘labak, Hama and Homs (Hims) were conquered. Finally, the Battle of Yarmūk, fought between the Islamic and Byzantine armies in 15/636 decided the fate of the region and Syria fell to the Muslims. Emperor Heraclius, who had hoped that he could take back the lands the Muslims had conquered in the region, gave up hope and left the region, returning first to Antioch and then to his capital Constantinople (İstanbul).

The Muslim victory over Byzantium at Yarmūk was a turning point in Islamic history. After this victory, the Islamic armies conquered al-Quds (Jerusalem), the religious center of the Christians, and other cities in the Palestinian region. This was followed by the conquest of al-Jazīra and Egypt. With the first naval battle of the Islamic navy against the Byzantine navy during the reign of Caliph Uthmān, the Muslims started to dominate the Eastern Mediterranean.

Keywords: Islam, Muslims, Byzantium, Byzantine Empire, Caliph ‘Umar, Heraclius, Battle of Yarmūk, Syria

* Prof. Dr., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University Faculty of Theology, Turkistan / Kazakhstan, casimavci@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3776-0180

Öz

Hız. Peygamber (s.a.v.) döneminden itibaren Müslüman Araplar ile Hıristiyan Bizanslılar arasında çok yönlü ilişkiler gerçekleşmiştir. Bizans İmparatorluğu o sırada Sâsânî İmparatorluğu ile birlikte dönemin iki süper gücünden biriydi. Müslümanlarla Bizans arasındaki ilişkilerde askeri mücadeleler önemli bir yer tutmaktadır. Bunlardan Hız. Ömer döneminde 15/636 yılında meydana gelen Yermük Savaşı hem İslâm hem de Bizans tarihi için bir dönüm noktası niteliği taşımaktadır.

İslâm'ın doğuş yıllarında devam eden Bizans-Sâsânî mücadelesinde Müslümanlar ateşperest Sâsânîler'e karşı ehl-i kitap olan Bizans'tan yana bir tavır içerisinde idiler. Medine döneminde Hız. Peygamber'in Herakleios'a gönderdiği elçi imparator tarafından iyi karşılandı. Ancak bir süre sonra Hız. Peygamber'in Busra valisine gönderdiği elçi Hıristiyan Gassânî emiri tarafından öldürüldü. Bunun üzerine meydana gelen Mûte Savaşı'nda Bizans Gassânîler'e destek verince İslâm ve Bizans orduları ilk defa karşı karşıya geldi. Bunu Hız. Peygamber'in 30.000 kişilik ordusuyla Bizans'a karşı düzenlediği Tebük Seferi takip etti. Hız. Ebû Bekir döneminde İslâm orduları bir taraftan Irak cephesinde Sâsânîlerle mücadele ederken diğer taraftan Suriye bölgesinde Bizans ordularıyla karşılaştılar. Bu dönemde meydana gelen Ecnâdeyn Savaşı ile Suriye kapıları Müslümanlara açılmış oldu.

Hız. Ömer döneminde de her iki cephede mücadele devam etti. İslâm orduları Bizans'a karşı kazandıkları Fihl ve Mercüssuffer zaferlerinden sonra Suriye bölgesinin merkezi Dimaşk'ı ele geçirdiler. Ardından Ba'lebek, Hama ve Humus şehirleri fethedildi. Nihayet İslâm ve Bizans orduları arasında 15/636 yılında meydana gelen Yermük Savaşı bölgenin kaderini belirledi ve Suriye Müslümanların eline geçti. O güne kadar Müslümanların bölgede fethettikleri toprakları geri alabileceğini düşünen İmparator Herakleios bundan ümidini kesti ve bölgeden ayrılarak önce Antakya'ya, ardından da başkent İstanbul'a döndü.

Müslümanların Bizans karşısında elde ettiği Yermük zaferi İslâm tarihinde bir dönüm noktası oldu. Bu zaferin ardından İslâm orduları Hıristiyanlar'ın dinî merkezi olan Kudüs'ü ve Filistin bölgesinin diğer şehirlerini fethettiler. Bunu el-Cezîre ve Mısır bölgelerinin fethi izledi. Hız. Osman döneminde İslâm donanmasının Bizans donanması ile yaptığı ilk deniz savaşı olan Zâtüssavârî zaferi ile de Müslümanlar Doğu Akdeniz'e hâkim oldular.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Müslümanlar, Bizans, Bizans İmparatorluğu, Hız. Ömer, Herakleios, Yermük Savaşı, Suriye

Introduction

From the birth of Islam in the Arabian Peninsula in the early 7th century until the conquest of Constantinople by the Ottomans in 1453 and the fall of the Byzantine Empire, Muslims and Byzantines had multifaceted relations, including political, religious, economic, socio-cultural, etc., intertwined with war and peace. A significant part of these relations between the Islamic and Byzantine societies, which had different religious, ethnic and socio-cultural structures and were also "neighbours", consisted of military struggles. The Battle of Yarmük, which we analyse here, represents one of the most important turning points for both sides in terms of its results in the context of the Islamic-Byzantine struggle.

Since the subject of the article is the Battle of Yarmük, which was a turning point in the Muslims' struggle against Byzantium, the main sources of both Islamic and Byzantine history and research works on the subject are consulted. Islamic and Byzantine sources are used as a basis and the narratives in these sources are analysed according to scientific methods. In addition, books and articles written by experts in the field are evaluated and the results obtained are presented.

Developments before the Battle of Yarmūk

In order to better understand the Battle of Yarmūk and its significance, it would be useful to outline the course of relations between the Muslims and Byzantium before the battle. The history of relations between Muslims and Byzantium can be traced back to the early years of Islam. At that time, the Byzantine-Sāsānian wars were followed by the Muslims with keen interest, who were in a very weak position against the polytheists in Mecca. In this process, the Muslims sided with the Byzantines, who were *Ahl al-Kitāb* (People of the Book), and the polytheists sided with the Zoroastrian Iranians. The successive defeats of the Byzantines by the Sāsānian armies delighted the polytheists and saddened the Muslims. For the polytheists used to say:

If Allah were the sole victor, as you say, and if He helped those who believed in Him, He would have helped the Byzantines, the People of the Book, and would not have defeated them against the Sāsānids. Just as the Zoroastrians defeated the People of the Book, we will overcome you and destroy you.¹

The Sūrah al-Rūm was revealed announcing that the defeated Byzantines would be victorious in three to nine years and that the Muslims would rejoice at this result². Indeed, after a while, the Byzantine Emperor Heraclius (r. 610-641) inflicted a heavy defeat on the Sāsānid armies in Nineveh in 627, the Byzantine-Sāsānian struggle that had lasted for centuries, ended with the decisive victory of Byzantium, and the news of this victory delighted the Muslims, who by that time had migrated from Mecca to Medīna and found a safe place.³

It is known that after the Treaty of al-Ḥudaybiyya, which was signed by with the Meccan polytheists and envisaged a ten-year peace between the parties, the Prophet (pbuh) sent letters to prominent rulers of the time in order to invite them to Islam. One of these letters was sent to Emperor Heraclius through Dihya b. Khalīfā al-Kalbī (d. 50/670 [?]), who knew the Syrian region well due to his commercial connections (Muharram 7 / May 628). By that time emperor Heraclius, who had gained the upper hand over the Sāsānian ruler Khusraw II after years of warfare, was in al-Quds (Jerusalem) to restore the Holy Cross, which had previously fallen into the hands of the Sāsānids, and to make a religious visit as an expression of gratitude to God.⁴ The Emperor Heraclius received Dihya b. Khalīfā al-Kalbī, who came to him through the intercession of the governor of Busrā, and also met with Abū Sufyān and his companions that included Meccans who had traveled to Syria for trade, and received information about the Prophet. Heraclius is reported

1 al-Tabarī, *Jāmi' al-Bayān fī Tafṣīr al-Qur'ān*, Egypt: al-Matba'at al-Maymaniyyah, I-XXX, 1321 A. H., XXI,15; Casim Avcı, *İslām-Bizans İlişkileri (610-847)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 99.

2 Sūrah al-Rūm 30/1-5.

3 al-Tabarī, *Jāmi' al-Bayān*, XXI, pp. 15-21; Avcı, *İslām-Bizans İlişkileri*, pp. 99-100.

4 The date of Heraclius' visit to Jerusalem is disputed, and the years 628-631 are given for it. See Nikephoros, *Short History*, ed. and trans. By Cyril Mango, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1990, p. 185, translator's note].

to have remarked that the information given was in accordance with the prophetic qualifications mentioned in the Bible. He treated Dihya well and sent him off with gifts.⁵

In the 8th year of the Hijrah (A.D. 629), a new era in Islamic-Byzantine relations began and the Islamic army confronted the Byzantine soldiers for the first time at Mu'ta.⁶ Although there are different opinions, the main cause of the battle was the killing of the Prophet's envoy al-Hāris b. Umayr al-Azdī by the Ghassānid emir Shurahbīl b. 'Amr, while passing through the territory of the Christian and Byzantine's ally Ghassānids, on his way to deliver the Prophet's message of invitation to Islam to the unnamed governor of Busrā.⁷ In response to this flagrant violation of international code of conduct, which stipulated the inviolability of ambassadors, the Prophet prepared an army of 3,000 men and sent them to Byzantine territory under the command of Zayd b. Hāritha. In the meantime, he ordered that if Zayd was martyred, Ja'far b. Abū Tālib should be the commander; if Ja'far was martyred, Abdullah b. Ravāha should be the commander; and if he was martyred, the soldiers should choose a commander for themselves. Shurahbīl b. 'Amr, who was aware of the preparations of the Muslims, asked for help from Byzantium. Upon this, Emperor Heraclius supported the Ghassānids with a large army under the command of Theodoros (Vikarios). The Christian Arab tribes in the region also joined the Byzantine army under the command of Shurahbīl b. 'Amr. The Islamic army reached Mu'ta, where it encountered the Byzantine army, which is rumored to have numbered 30,000 or more men. Shortly after the start of the battle, the commanders of the Islamic army, Zayd b. Hāritha, Ja'far b. Abū Tālib and Abdullah b. Ravāha were martyred one after another. The soldiers then appointed Khālid b. al-Walīd, who had recently converted to Islam, as commander. Taking into account the superiority of the Byzantine army in numbers, Khālid b. al-Walīd decided to retreat and with the successful tactics, he managed to retreat without much casualties (Jumādā I 8 / September 629).⁸

In the 9th year of the Hijrah (A.D. 630), upon the news that Emperor Heraclius was preparing a large army against the Muslims, the Prophet prepared an army of 30,000 men despite the drought and famine and made it clear that the Byzantine army was the target. It is understood from the news about the preparations for war in the Islamic society in the Qur'ān⁹ and Islamic historical sources that Byzantium, which had achieved a decisive superiority over the Sāsānids,

5 al-Bukhārī, *Sahīh al-Bukhārī*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, "Bed'u'l-wahy", s. 6; Muslim, *Sahīh Muslim*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, "Jihād", s. 74; al-Tabarī, *Tārīkh al-Umam wa'l-Mulūk*, ed. Abu'l-Fazl Ibrahim, I-XI, Dāru Suwaydān, Beirut 1967, II, p. 649; Muhammad Hamidullah, *Islām Peygamberi*, trans. Salih Tuğ, I-II, İrfan Yayınevi, İstanbul 1990, I, p. 343-350; Avcı, *Islām-Bizans İlişkileri*, p. 44.

6 Mu'ta is a place with large agricultural lands south of Lake Lot, 11 km. from Qarak and 50 km. from Jerusalem. See Hüseyin Algül, "Müte Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, s. 385.

7 For different opinions, see Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid Bin Velid*, Çağ Yayınları, İstanbul 1990, pp.143-148.

8 Theophanes, *The Chronicle of Theophanes A.D. 602-813*, trans. Harry Turtledove, University of Pennsylvania, Philadelphia 1982, p. 36; Wāqidī, *Kitāb al-Meghāzī*, ed. Marsden Jones, I-III, Alam al-Kutub, Beirut 1404/1984, II, pp. 755-769; Ibn Hishām, *al-Sīrah al-Nabawīyyah*, ed. Muhammad as-Saqqā, I-IV, Mustafa al-Bābī al-Halabī, Cairo 1955, II, pp. 373-389.

9 Sūrah al-Tawbah, 9/38-106.

was seen as a serious power by the Muslims. The Islamic army, commanded by the Prophet himself, stopped at Tabūk, 700 kilometers north of Medīna on the Syrian road. After staying there for two or three weeks, they returned without coming across the Byzantine army, so; in the meantime, some troops were sent off to invite the surrounding tribes to Islam. Settlements in the region such as Aqaba, Adhruh, Jarbā, Maqnā, Maʿān and Dūmat al-Jandal came under Islamic rule with jizya treaties.¹⁰

After the death of the Prophet, the first caliph Abū Bakr (632-634) suppressed the apostasy movements (*riddah wars*) that posed a great danger to the nascent Islamic state and started conquest activities on two fronts, on the edges of the Arabian peninsula. He sent al-Muthannā b. Hāritha and Khālīd b. al-Walīd to the Sāsānian-controlled region of Iraq, while Yazīd b. Abū Sufyān, Shurahbīl b. Ḥasana and ʿAmr b. al-ʿĀṣ led three separate military units to conquer Byzantine-controlled Syria and Palestine. These three armies, each consisting of 3,000 men at the beginning, reached a military strength of 7,500 men each with the reinforcements sent later. Thus, the conquest operations started on two main fronts (12/634).¹¹

The army under the command of ʿAmr b. al-ʿĀṣ succeeded against the Byzantine forces in Wādīlarebe in southern Palestine and then defeated the famous Byzantine commander Sergios in Dāsīn (Gaza). Sergios was killed in this battle. Emperor Heraclius, who was informed of these developments when he arrived in Homs, sent an army of 80,000 men under the command of his brother Theodoros to Palestine in order to stop the Muslim advance. Meanwhile, ʿAmr b. al-ʿĀṣ, who was besieging the city of Qaisāriyah, realized that he could not resist the approaching Byzantine army, so he lifted the siege and asked for help from Abū Bakr. The Caliph sent a message to Khālīd b. al-Walīd, who was on the Iraqī front, and ordered him to go to the Syrian front with a cavalry unit of 500-800 men under his command. After a long and tiring desert journey, Khālīd b. al-Walīd attacked Marjirāhit, the headquarters of the Christian Ghassānids near Damascus, and defeated the Byzantine forces. Then he headed south and met Shurahbīl b. Hasana and Yazīd b. Abū Sufyān in Busrā. Busrā was captured peacefully after a short siege. Advancing northward and uniting with the soldiers of ʿAmr b. al-ʿĀṣ, the Islamic army, under the command of Khālīd b. al-Walīd, confronted the Byzantine army under the command of Theodoros in the area of Ajnādeyn between Remle and Bayt Jibrīn, west of al-Quds (Jerusalem). The Muslims, whose morale had recently been boosted by their victories against the Sāsānids, won a great victory in their battle with the Byzantine forces, the most powerful army of the period, superior to them in terms of both numbers and equipment (28 Jumādā I 13/30 July 634).

10 Wāqidi, *al-Maghāzī*, III, s. 989-1025; Ibn Hishām, *al-Sīrah an-Nabawīyah*, II, 515-529; al-Tabarī, *Tārīkh*, III, 100-111; Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, pp. 214-216; Işın Demirkent, "Herakleios", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, s. 213; İsmail Yiğit, "Tebük Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, s. 228-230.

11 A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century 602-641*, trans. M. O. Grant – H. T. Hionides, I-II, Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1968-1972, II, s. 47-48; Hakkı Dursun Yıldız, "Ecnādeyn Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, s. 385.

With the victory of Ajnādeyn, the gates of Syria and Palestine were opened to the Muslims. Caliph Abū Bakr died shortly after the news of this victory.¹²

During the reign of Caliph ‘Umar (634-644), who became the caliph after Abu Bakr, the Islamic armies fought against the Sāsānid armies on the east, and continued to fight against Byzantium on the Syrian front. At the end of the 13th year of the Hijrah (early 635 A.D.), the Islamic armies inflicted heavy losses on the Byzantine forces in the successive battles of Fihl and Marj al-Şuffar. After these defeats, the Muslims pursued the Byzantine soldiers who took refuge in Damascus and besieged and conquered the city in Rajab 14 / September 635. In the same year, they also won the Battle of Marj al-Rūm. Meanwhile, the cities of Ba‘labak, Homs and Hama were also conquered by the Muslims.¹³ As a result of all these developments that we have outlined so far, the two armies came face to face at Yarmūk.

The Battle of Yarmūk

Byzantine Emperor Heraclius, seeing that his troops in the Syrian region were being defeated one after another by the Islamic armies and that important cities in the region were being lost one by one, prepared a large army with a last hope to stop the Muslim advance and take back the places they had captured. The Emperor appointed Theodoros Trithurios (Sakellarios) as the commander-in-chief of the army that he assembled by gathering troops from Antioch, Qinnasrīn, Aleppo, al-Jazīra, Homs, etc., and appointed Wāhan (Bahan) of Armenian origin as the deputy commander-in-chief; he himself preferred to stay in Antioch. In addition to the Ghassānids, the Byzantine army also included soldiers from the branches of the Qudāa tribe such as Lahm, Juzām, Āmila, and some other Syrian Christian Arabs and Armenians.

The Muslims, who were aware of Byzantium’s preparations, began to make the necessary preparations. Abū Ubaydah b. Jarrāh, the commander-in-chief of the Syrian armies, ordered the Islamic troops in Damascus and Homs to withdraw from these cities and march to the front. al-Balāzurī mentions an exemplary behavior of the Muslims during the withdrawal; the Muslims returned the *jizya* tax they had collected from the people of Homs on the grounds that they could not provide the safety and security they had promised in return for the *jizya*. The Christians and Jews living in the city were impressed by this behavior of the Muslims and expressed their satisfaction with the Muslim rule, saying, “Your rule and justice is better for us than the oppression and tyranny we were under before.”¹⁴ This narration not only reflects the basic spirit and purpose of the Islamic conquests, but also gives an idea of the reasons behind the rapidity of the conquests.

12 al-Balāzurī, *Futūhu’l Buldān: Ülkelerin Fetihleri*, trans. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987, pp. 156-165; Mustafa Fayda, *Allah’ın Kılıcı Halid Bin Velid*, Çağ Yayınları, İstanbul 1990, p. 349; Yıldız, “Ecnādeyn Savaşı”, *DİA*, X, s. 385.

13 Demirkent, “Herakleios”, *DİA*, XVII, s. 213.

14 al-Balādhurī, *Futūhu’l Buldān*, pp. 195-196.

As mentioned above, the commander-in-chief of the armies on the Syrian front was Abū Ubayda b. Jarrāh. Because, Caliph Umar had dismissed Khālīd b. al-Walīd from the position of commander-in-chief a while after he became the caliph and appointed Abū Ubaydah b. Jarrāh in his place. However, Khālīd b. al-Walīd proved his military acumen, experience and genius as one of the commanders of the Islamic army in the Battle of Yarmūk and played an important role in the victory of the Muslims. After consulting with the commander-in-chief Abū Ubaydah b. Jarrāh, ‘Amr b. al-‘Āṣ, Yazīd b. Abū Sufyān and other commanders, he introduced for the first time a new order of battle, the battalion and company system, which the Muslim Arabs did not have known before. Seeing that the Byzantine army was divided into small units, he divided the Islamic army into 36-40 units and appointed a commander for each of them. Thus, he prevented the dangers that might arise from the army holding together all the time. The commander-in-chief, Abū Ubaydah b. Jarrāh was positioned in the center of the army, while ‘Amr b. al-‘Āṣ was in command of the right wing troops and Yazīd b. Abū Sufyān was in command of the left wing troops. Commanders such as Shurahbīl b. Hasana, Iyāz b. Ganm, Ikrimah b. Abū Jahl and Habīb b. Maslama were in charge of various units. Khālīd b. al-Walīd had placed a unit under Saīd b. Zayd at the rear of the army for support and security, and divided the cavalry unit under his command into two parts, one led by him and the other by Qays b. Hubayrah. He placed one of the troops on the right side and the other on the left side behind the army and put them in battle formation; he took measures to ensure the mobilization of these troops according to the course of the battle. Then he encouraged the soldiers with his speeches and made them spiritually as well as materially ready for war.¹⁵

In the heat of the summer of the Hijri year 15 (636), the armies of Islam and Byzantium met in the valley of Yarmūk, which opens to the east of the Jordan. Although there were some skirmishes in between, in general, the past three months were mostly eventless and the final preparations were completed. The battle of Yarmūk began with a fierce Byzantine attack. So much so that Byzantine troops managed to advance up to the Islamic camp. Some of the soldiers of the Lahm and Juzām tribes, who had joined the Islamic army during the preparations for the battle began to flee at the height of the battle and took refuge in nearby villages. In the face of this difficult situation of the Islamic army, Khālīd b. al-Walīd immediately took new measures. On the one hand, he ordered the warrior women in the rear of the Islamic army to prevent the deserter and kill them if necessary, and on the other hand he was looking for the right time for the cavalry to attack, which would change the fate of the war. After repelling the first attacks of the Byzantine soldiers, Khālīd b. al-Walīd ordered an attack on the gap between the Byzantine cavalry and the infantry, in order to cut the connection between the two units. In the meantime, serious conflicts and dissolutions occurred in the Byzantine army; many soldiers fled the battlefield. Theophanes even records that the soldiers revolted and proclaimed Wāhan as emperor instead of Heraclius. The sandstorm that broke out during the battle also caused difficulties for the Byzantine army.¹⁶

15 al-Tabarī, *Tārīkh*, III, s. 396-397; Fayda, *Allah'in Kılıcı Halid b. Velid*, pp. 418-419.

16 Theophanes, *The Chronicle*, p. 38.

In the end, after a fierce battle, the Muslims were able to defeat the Byzantine army, which was superior to them in numbers and military equipment (12 Rajab 15/20 August 636).¹⁷ Khālīd b. al-Walīd, who revealed his military genius with the tactics and strategy he applied during the war, won the title of “Fātih al-Shām” (Coquerer of Syria) in addition to the title of “Sayfullah” (Sword of Allah) given to him by the Prophet for his success in the Battle of Mu’ta.¹⁸

The Byzantine army suffered a heavy defeat at the Battle of Yarmūk and suffered many casualties. Among those killed was the commander-in-chief Theodoros. While the Byzantine army suffered tens of thousands of casualties, the Muslims are reported to have lost 3,000 martyrs.¹⁹ The Byzantine soldiers who survived the battle fled to Palestine, Antioch, al-Jazira and Armenia. Iyāz b. Gann, who was assigned the task of chasing some of them, advanced as far as Melitene (Malatya) and made a treaty with the inhabitants of the city on condition that they pay the jizya. Heraclius, who was aware of this, sent troops to burn the city. Heraclius, who had personally commanded his armies in his wars against the Sāsānids, led the fight against the Islamic armies from behind the front lines, first from Homs and then from Antioch. After the Battle of Yarmūk, he traveled from Antioch to Edessa (Urfā) and Samosata (Samsat) trying to rally his dispersed army, but he failed and had to return to Constantinople (İstanbul) in despair (September 636).²⁰ As Heraclius was leaving the region, he said, “O Syria! Peace be upon you. What a beautiful country this is for the enemy!” and lamented the capture of the region by the Muslims.²¹

As mentioned above, the Battle of Yarmūk took place on 12 Rajab 15 (August 20, 636). However, in the sources there is a dispute about the exact date of this battle. The main reason for this is that Sayf b. ‘Umar, one of al-Tabarī’s sources, confused the Battle of Ajnādeyn, which took place in 13 (634) during the reign of Abū Bakr, with the Battle of Yarmūk, which took place in 15 (636) during the reign of ‘Umar. In fact, this confusion originating from the account of al-Tabarī is reflected in some research works and the Battle of Yarmūk is dated before the Battle of Ajnādeyn. However, many other sources other than al-Tabarī record that the Battle of Yarmūk took place in the 15th year of the Hijrah (A.D. 636) after the Battle of Ajnādeyn. In fact, Khalīfah b. Hayyāt and al-Balādhurī give this date.²² Ibn Asākir, citing many sources, states that

17 Theophanes, *The Chronicle*, p. 38; al-Tabarī, *Tārīkh*, III, p. 570-572; Ibn A’sam al-Kūfī, *el-Futūh: Fetihler*, trans. Mehmet Cevher Caduk, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, pp. 187-229; Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, II, 63-74; W. E. Kaegi, *Byzantium and The Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992, pp. 112-122; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trans. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, pp. 102-103; Fayda, *Allah’ın Kılıcı Halid b. Velid*, pp. 419-420; David Nicolle, *Yarmuk AD 636: The Muslim Conquest of Syria*, Oxford 2006, p. 1 ff.; Mahmut Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Tarihi, Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, Siyer Yayınları, İstanbul 2012, pp. 177-184; Mustafa Fayda, “Yermük Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIII, s. 485-486.

18 Fayda, *Allah’ın Kılıcı Halid b. Velid*, pp. 418-419; Fayda, “Yermük Savaşı”, *DİA*, XLIII, s. 485.

19 al-Balādhurī, *Futūhu’l Buldân*, p. 192; al-Tabarī, *Tārīkh*, III, p. 572; Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Tarihi*, p. 181.

20 Demirkent, “Herakleios”, *DİA*, XVII, s. 213-214; Fayda, “Yermük Savaşı”, *DİA*, XLIII, s. 485.

21 al-Balādhurī, *Futūhu’l Buldân*, p. 195.

22 Khalīfah b. Khayyāt, *Tārīkh*, ed. Suhayl Zakkār, Dār al-Fikr, Beirut 1414/1993, pp. 88-89; al-Balādhurī, *Futūhu’l Buldân*, p. 195.

the Battle of Yarmūk took place in the year 15 (636) and then adds that the year 13 (634) given by Sayf b. ‘Umar is not accepted as correct.²³ However, it should be noted that al-Tabarī, who dated Yarmūk to 13 (634) and Ajnādeyn to 15 (636), narrated the Battle of Yarmūk based on an account by Ibn Ishāq when he described the events of the 14th year of Hijra (635 A.H.) and added that the two armies met at Yarmūk on Rajab 15, which is concurring with the information in other sources.²⁴ In addition to this, a Syriac chronicle, which has survived to the present day with some parts erased and is believed to be from the year 637, gives the date of the Battle of Yarmūk as August 20, 947 according to the Seleucid calendar. This corresponds to the date of 12 Rajab 15 AH, (August 20, 636 A.D.).²⁵

Both classical sources and modern researchers give different figures about the number of soldiers of the Byzantine and Islamic armies at the Battle of Yarmūk. The Byzantine historian Theophanes records that there were 40,000 soldiers in the Byzantine army under the command of Theodoros and Wāhan²⁶, while the Islamic sources Khalīfah b. Hayyāt and al-Tabarī, quoting Ibn Ishāq, give the number as 100,000.²⁷ al-Tabarī records that this number included 12,000 Christian Arabs under Jabalah b. Ayham and 12,000 Armenian soldiers under Jarege (George).²⁸ Some Islamic sources also give figures such as 120,000, 200,000, even 400,000 and 800,000 for the total number of Byzantine troops, which are clearly exaggerated.²⁹ De Goeje estimates the number as 80,000³⁰, Donner as 20,000-40,000 and Stratos as 30,000, while Kaegi estimates around 15,000-20,000.³¹

Accounts of the number of soldiers in the Islamic army also differ. Theophanes says “a very numerous Arab army”³² while al-Balādhurī, al-Tabarī and Ibn Asāqir give the number of 24,000.³³ There are also accounts that put the number of Muslims at 25,000, 36,000, 41,000 or

23 Ibn Asāqir, *Tārīkh Madīnat Dimashq*, ed. Umar b. Gharāma al-Amrī, I-LXXX, Dār al-Fikr, Beirut 1415/1995, II, p. 141-142.

24 al-Tabarī, *Tārīkh*, III, p. 570-571.

25 Andrew Palmer, *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*, Liverpool 1993, p. 1; Abdurrahman Acar “Müslümanlarla Bizans Arasındaki Yermük Savaşı’nı Anlatan Süryanice En Eski Metin”, trans. Abdurrahman Acar, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/2, (2003), p. 71-75; Fayda, “Yermük Savaşı”, *DİA*, XLIII, s. 486.

26 Theophanes, *The Chronicle*, p. 38.

27 Khalīfah b. Khayyāt. *Tārīkh*, p. 89 (The same source also gives the figure of 300,000 quoting Ibn al-Kalbī); al-Tabarī, *Tārīkh*, III, p. 570.

28 al-Tabarī, *Tārīkh*, III, p. 570. Ibn Asāqir also gives the same account, see *Tārīkh Madīnat Dimashq*, II, p. 144.

29 al-Wāqidī (Attributed to him), *Futūh al-Shām* (Conquest of Syria), Dār al-Jil, Beirut [no date], p. 162-163; al-Balādhurī, *Futūhu’l Buldān*, p. 192; al-Tabarī, *Tārīkh*, III, p. 400, 402 (narrated by Sayf b. ‘Umar); Ibn Asāqir, *Tārīkh Madīnat Dimashq*, II, p. 143, 145; Boaz Soshan, *The Arabic Historical Tradition and the Early Islamic Conquests*, London 2015, p. 84; Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, II, p. 65; Fayda, “Yermük Savaşı”, *DİA*, XLIII, s. 485.

30 For this information, see Fayda, “Yermük Savaşı”, *DİA*, XLIII, s. 485.

31 Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, II, p. 65; Kaegi, *Byzantium and The Early Islamic Conquests*, p. 131; F. M. Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981, p. 221.

32 Theophanes, *The Chronicle*, p. 38.

33 al-Balādhurī, *Futūhu’l Buldān*, p. 192; al-Tabarī, *Tārīkh*, III, p. 571; Ibn Asāqir, *Tārīkh Madīnat Dimashq*, II, p. 143.

46,000.³⁴ Based on these accounts and estimates about the number of soldiers in both armies, it seems possible to say that the number of soldiers in the Byzantine army was 50,000-100,000 and the number of soldiers in the Islamic army was around 25,000.

It is also recorded that there were around 1,000 Companions in the Islamic army, 100 of whom were veterans of Badr. Among them were women Companions who participated in the war with their husbands and children, including Asma, the daughter of Caliph Abū Bakr, Umm Habība bint al-‘Āṣ, Havla bint Sa‘laba al-Ansāriyya, and Hind bint Utba, the wife of Abū Sufyān, etc. The women, who were stationed on a hill behind the army, encouraged the soldiers to fight by reciting poems, as well as participating in the battle by using swords themselves, fighting the Byzantine soldiers who advanced at the beginning of the battle, in a way almost competing with the men. In particular, Hind bint Utbah, who participated in the battle with her husband Abū Sufyān, encouraged the Muslims to fight with her stirring speeches, and when the Muslims showed signs of weakness, she and other women helped them to rally back.³⁵

After Yarmūk

After the Muslim victory at Yarmūk, Syria was slipped out of the hands of Byzantium. Islamic soldiers, who had left Damascus and Homs before the battle, recaptured these cities. The local non-Muslim inhabitants of these cities welcomed the Muslims with demonstrations of gladness and accepted Islamic rule again in exchange for the jizya tax.³⁶ In 16 (637), Shayzer, Qinnasrīn, Aleppo, followed by Antioch, Edessa (Urfa), Raqqa and Nisibis (Nusaybin) surrendered to the Muslims with short intervals. After the conquest of Syria and al-Jazīra, the borders of the Islamic state reached the Taurus Mountains. The Byzantine Emperor Heraclius, in order to protect the people living in the border regions from the threats and attacks of the Muslims, withdrew them to the interior and left back a large, empty area. On the other hand, the conquest of Palestine continued and the Christian holy center of al-Quds (Jerusalem) was besieged. The people of al-Quds (Jerusalem) begged for mercy from Abū Ubaydah b. Jarrāh, the commander-in-chief of the Islamic armies, and offered to make a treaty similar to the treaties made by the Muslims with the Syrian cities, and declared that they wanted to surrender the city to the caliph personally. Caliph ‘Umar, who was informed of the situation, came to al-Quds (Jerusalem) and took over the city from Patriarch Sophronios and signed the treaty (17/638). In 640, other cities of Palestine were conquered, including the important city of Qaisāriyah. In the same year, the Islamic forces also conquered Mesopotamia and advanced northward from there, entering Irmīniya (Armenia). In

34 For an example of the conflicting reports on the number of soldiers in both armies, see Soshan, *The Arabic Historical Tradition and the Early Islamic Conquests*, p. 84.

35 al-Balādhurī, *Futūhu’l Buldān*, p. 193; al-Tabarī, *Tārīkh*, III, p. 397, 401, 571; Ibn Asāqir, *Tārīkh Madīnat Dimashq*, II, p. 143, 145, 150, 152, 154, 156; Fayda, *Allah’in Kılıcı Halid b. Velid*, p. 419.

36 al-Balādhurī, *Futūhu’l Buldān*, p. 196.

October 640, the castle of Dvin was captured. At the same time in the south, the conquest of Egypt had also begun and a significant part of it had fallen into the hands of the Muslims.³⁷

Heraclius died in Istanbul on February 11, 641, after succumbing in despair from witnessing how Byzantium lost power day by day in the face of the successes of the Islamic army. One year after his death, the Islamic armies under the command of ‘Amr b. al-‘Āṣ conquered Alexandria and the Egypt was lost to Byzantium entirely. During the reign of Uthmān (644-656), who succeeded ‘Umar as the third caliph, while the conquests in North Africa continued, the newly established Islamic navy confronted the powerful Byzantine navy in the Eastern Mediterranean. The first major naval battle between the two navies took place off the coast of Finike on the Anatolian coast and went down in history under the name Dhāt al-Sāwārī, referring to the large number of masts, hence ships that participated. In this battle the Muslims inflicted a heavy defeat on the Byzantine navy (31/652 or 34/655). Thus, the Byzantine dominance in the Eastern Mediterranean came to an end as well. As can be seen, the Muslims, who forced Byzantium to withdraw from Syria with the victory of Yarmūk, conquered Palestine, al-Jazīra, Egypt and North Africa after this victory, and the Islamic navy established in this process put an end to Byzantium’s dominance in the Eastern Mediterranean. As a result, the Battle of Yarmūk has gone down in history as an important turning point in the Islamic-Byzantine struggle.

Conclusion

The Battle of Yarmūk, which took place between the Islamic and Byzantine armies in 15/636 is important as it was the result of a decade long power struggle between the two sides in the Syrian region. Byzantine Emperor Heraclius had succeeded in concluding the centuries-long Byzantine-Sāsānian struggle with Byzantium’s decisive superiority in Nineveh over Emperor Khusraw II in 627, but this time he came face to face with the Islamic armies that emerged as a new power. After the Prophet’s death, the Muslims won one victory after another against Byzantium during the campaigns launched by the first caliph Abū Bakr in the Syrian region, and these victories were crowned with the Yarmūk victory during the reign of Caliph ‘Umar. The victory of Yarmūk put an end to the Byzantine domination in Syria and ensured the Muslim domination of the region. After the victory of Yarmūk, the Muslims expelled the Byzantines from Syria and conquered the lands of Palestine, Al-Jazīra, Egypt and North Africa, and defeated the Byzantine navy, effectively putting an end to Byzantium’s dominance in the Eastern Mediterranean.

37 Demirkent, “Herakleios”, *DĪA*, XVII, p. 210-215.

BIBLIOGRAPHY

- Acar, Abdurrahman (trans.), “Müslümanlarla Bizans Arasındaki Yermük Savaşı”nı Anlatan Süryanice En Eski Metin”, trans. Abdurrahman Acar, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/2, (2003), s. 71-75.
- Algül, Hüseyin, “Müte Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, s. 385.
- Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (610–847)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- al-Balâzurî, *Fütûhu'l Buldân: Ülkelerin Fetihleri*, trans. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987.
- al-Bukhârî, *Sahîh al-Bukhârî*, I-VIII, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Demirkent, Işın. “Herakleios”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVII, s. 211.
- Donner, F. M., *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981.
- Fayda, Mustafa, “Yermük Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIII, s. 485-486.
- Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid Bin Velid*, Çağ Yayınları, İstanbul 1990.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, trans. Salih Tuğ, I-II, İrfan Yayınevi, İstanbul 1990.
- Ibn A'sam al-Küfî, *el-Futûh: Fetihler*, trans. Mehmet Cevher Caduk, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.
- Ibn Asâkir, *Tārīkh Madīnat Dimashq*, ed. Umar b. Garâma al-Amrî, I-LXXX, Dâr al-Fıkr, Beirut 1415/1995.
- Ibn Hishâm, *al-Sīrah al-Nabawīyyah*, ed. Muhammed as-Saqqâ, I-IV, Mustafa al-Bâbî al-Halabî, Cairo 1955.
- Kaegi, W. E., *Byzantium and The Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992.
- Kelpetin, Mahmut, *Hulefâ-yi Râşidin Dönemi Tarihi, Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, Siyer Yayınları, İstanbul 2012.
- Khalîfa b. Khayyât, *Tārīkh*, ed. Suhayl Zakkâr, Dâr al-Fıkr, Beirut 1414/1993.
- Muslim, *Sahîh Muslim*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Nicolle, David, *Yarmuk AD 636: The Muslim Conquest of Syria*, Oxford 2006.
- Nikephoros, *Short History*, ed. and trans. Cyril Mango, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1990.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, trans. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- Palmer, Andrew, *The Seventh Century in the West Syrian Chronicles*, Liverpool 1993.
- Soshan, Boaz, *The Arabic Historical Tradition and the Early Islamic Conquests*, London 2015.
- Stratos A. N., *Byzantium in the Seventh Century 602–641*, trans. trc. M. O. Grant-H.T. Hionides, I-II, Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1968-1972.
- al-Tabarî, *Jâmi' al-Bayân fî Tafsîr al-Qur'an*, al-Matba'at al-Maymaniyyah, I-XXX, Mısır 1321 A. H.
- al-Tabarî, *Tārīkh al-Umam wa'l-Mulûk*, ed. Abu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Dâru Suwaydân, Beirut 1967.
- Theophanes, *The Chronicle of Theophanes A.D. 602–813*, trans. Harry Turtledove, University of Pennsylvania, Philadelphia 1982.
- Waqîdî (Attributed to him), *Futûh al-Shâm*, Dâr al-Jîl, Beyrut [no date].
- Wāqîdî, *Kitâb al-Maghâzî*, ed. Marsden Jones, I-III, Alam al-Kutub, Beirut 1404/1984.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Ecnâdeyn Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, s. 385.
- Yiğit, İsmail, “Tebük Gazvesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, s. 228-230.

BOSNALI SÂBİT'İN RAHŞİYESİ BAĞLAMINDA BİR KASİDENİN TEKÂMÜLÜ

THE DEVELOPMENT OF A QASIDA IN THE CONTEXT OF BOSNIAN SABİT'S RAHSHIYAH

Esra BOZYİĞİT*

Öz

Atlar gerek savaş meydanlarında gösterdikleri meziyetler gerekse haberleşmede üstlendikleri görevler nedeniyle Türk kültürü ve tarihinde ayrı bir öneme sahiptir. Ata verilen bu önem, edebiyata da tesir etmiş; ata dair çeşitli isimlere, niteliklere, eşyalara, inanışlara ve hayallere yer veren pek çok edebî eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden en bilinenleri “rahşiyeler”dir. Rahşiye, atla ilgili tasvirlerin yapıldığı, konusu at olan şiirlere verilen addır. Rahşiye türünün en eski örneklerine 15. yüzyılda rastlanmakla birlikte bu türün en güzel örnekleri Nefî'nin şiirlerinde görülmektedir. Rahşiye türünün kayda değer bir diğer örneği de Bosnalı Sâbit (ö. 1712)'in Seydîzâde Mehmed Paşa (ö. 1684) için yazdığı kasidedir. Turgut Karacan tarafından neşre hazırlanan *Sâbit Dîvânı*'nda on yedinci sırada yer alan bu kasidenin bir nüshasına Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü 21 numarada kayıtlı şiir mecmuasında tesadüf edilmiş ve iki kaside metni arasında önemli farklar bulunduğu görülmüştür. Çalışmada öncelikle Bosnalı Sâbit'in hayatı, edebî kişiliği ve eserleri hakkında bilgiler verilmiş, ardından rahşiye metninin kayıtlı olduğu *Dîvân* nüshaları ile metnin tespit edildiği mecmua tanıtılmıştır. Çalışmanın sonraki bölümünde, mecmuada tespit edilen kasidenin çeviri yazılı metnine yer verilmiştir. Son bölümde ise mecmuada bulunan kaside ile *Sâbit Dîvânı*'nda yer alan kasidenin mukayesesi yapılmıştır. Mukayese esnasında ortaya çıkan farklar, muhtelif başlıklar altında tasnif edilerek araştırmacıların dikkatine sunulmuş; böylece kasidenin gelişim süreci ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bosnalı Sâbit, Seydîzâde Mehmed Paşa, kaside, rahşiye, at

Abstract

Horses have a significant place in Turkish culture and history due to their merits on the battlefields and the tasks they undertook in communication. This importance attached to the horse has also influenced literature; many literary works have been written about the horse that include various names, qualities, objects, beliefs and dreams. The most well-known of these works are “rahshiyahs”. *Rahshiyah* is the name given to poems that are about horses. Although the oldest examples of the *rahshiyah* genre are seen in the 15th century, the most beautiful *rahshiyahs* are seen in Nefî's poems. Another noteworthy example of the *rahshiyah* genre is a qasida (eulogy) written by Bosnian Sabit (d. 1712) for Seydizade Mehmed Pasha (d. 1684). One copy of this qasida, which is included as the seventeenth work in the *Sabit Divanı* published by Turgut Karacan, was encountered in a poetry anthology registered in Suleymaniye Manuscript Library,

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bilecik/Türkiye, esra.bozyigit@bilecik.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-5809-6223

Ali Nihat Tarlan Section, number 21 and it is observed that there are significant differences between the two qasidas. In this study, first of all we discuss the life, literary personality and works of Bosnian Sabit; and then the copies of his *Divan* in which the *rahshiyah* text was recorded and the anthology in which the text was discovered are introduced. In the next part of the study, the transcribed text of the qasida found in the journal is presented. In the last section, a comparison is made between the qasida in the journal and the qasida in *Sabit Divanı*. The differences determined during the comparison are classified under various headings and brought to the attention of the researchers; in this way, the development process of the qasida is revealed.

Keywords: Bosnian Sabit, Seydizade Mehmed Pasha, qasida, rahshiyah, horse

Giriş

Türk kültürü ve tarihinde atın ayrı bir yeri vardır. Türk devletlerinin kuruluşundan kazanılan zaferlere, yapılan fetihlere kadar birçok yerde atlı birliklerin oynadığı büyük rol, ata daha fazla önem verilmesine yol açmıştır. Savaş meydanlarında yüz binleri bulan sayılarıyla süvarilere yoldaşlık eden atlar, haberleşmede de mühim görevler üstlenmişlerdir. Ata verilen önem, edebiyatta da kendini göstermiş; atla ilgili çeşitli isimlere, niteliklere, eşyalara, inanışlara ve hayallere yer veren pek çok eser kaleme alınmıştır. Atın bu eserlere dahil kimi zaman birkaç beyit seviyesinde, kimi zaman da eserin önemli bir bölümünü teşkil edecek nitelikte olmuştur. Bu nedenle Osmanlı şiirinde, atın konu edildiği birçok beytin yanında atı müstakil olarak ele alan eserleri de görmek mümkündür.

Edebiyatta atla ilgili tasvirlerin yapıldığı, atı konu alan şiirlerin türünü tanımlamada “rahşiye” ifadesi kullanılır. Kelime, “at” manasına gelen Farsça *rahş* ifadesine Arapça aidiyet ekinin ilave edilmesiyle türetilmiştir. Bilhassa övgülü konulu kasidelerden teşbi bölümlerinde atı konu alan şiirler, Osmanlı edebiyatında rahşiye türünün en meşhur örneklerini oluşturmuştur.¹ Atlar cinslerine, renklerine ve yürüyüşlerine göre aldıkları farklı isimlerle, Osmanlı kültürüne ait ata dair inanış ve geleneklerle, sahip oldukları ayırt edici özelliklerle, ilgili oldukları maddî kültür unsurlarıyla ve etraflarında gelişen hayallerle Osmanlı şiirine zenginlik kazandırmıştır.

Edebî metinlerde beyit seviyesinde at bahsine yer verilmesinin rahşiye türünün oluşumuna zemin hazırladığını belirten Metin Akkuş, Osmanlı saraylarının has ahırlarında bulunan cins atların şairlerin hayal güçlerini zorlayan hazırlayıcı unsurlardan olduğunu ifade eder.² Nitekim rahşiye türünün en güzel örneklerini sunan Nefî (ö. 1635) de üç rahşiyesinden ikisini Sultan Murad’ın atları bahsinde kaleme almıştır.³

Osmanlı edebiyatında yazılan ilk rahşiyeler 15. yüzyılda görülmektedir. Yapılan araştırmalarda 15-19. yüzyıllar arasında yaşamış on sekiz farklı şaire ait toplam yirmi üç rahşiye örneği tespit edilmiştir. Bu rahşiyelerden biri kaside, beşi mesnevi, ikisi gazel, beşi de kıta

1 Metin Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası, Edebî Türler ve Tarzlar*, 4. bs., Fenomen Yayınları, Erzurum 2014, s. 205-206.

2 *Age*, s. 205.

3 *Age*, s. 206.

nazım şeklinde kaleme alınmıştır.⁴ Rahşiyе türünün en eski örnekleri 15. yüzyıl şairlerinden Ahmed Paşa (ö. 1496-97), Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi (ö. 1515) ve Hassân (ö. ?)'da görülür; fakat bu türün kasidelerin teşbib bölümlerinde yer bulması, en güzel rahşiyе örneklerini veren Nef'î'de olmuştur.⁵ Diğer rahşiyе yazar şairler ise Lâmi'î Çelebi (ö. 1532), Kütahyalı Rahîmî (ö. ?), Şeyhî Seyyid Mehmed Allâme Efendi (ö. 1635), Sabrî Mehmed Şerîf (ö. 1645), Şehrî Malatyalı 'Alî Çelebi (ö. 1660), 'Azmî-zâde Hâletî (ö. 1631), Bosnalı 'Alâaddîn Sâbit (ö. 1712), Şeyh Gâlib (ö. 1799), Şeyhülislâm İshâk Efendi (ö. 1734), Şehdî Mustafa Efendi (ö. 1727), Nazîr İbrahim Çelebi (ö. 1774-75), Tâlib Efendi (ö. 1706), İbrahim Hanîf (ö. 1775) ve 'Arif Süleymân (ö. 1769)'dır. Zikredilen şairlerden Nef'î'nin üç, Şeyh Gâlib, İbrahim Hanîf ve Rahîmî'nin ikişer rahşiyeleri bulunmaktadır.⁶

Rahşiyе türünün önemli örneklerinden biri de Bosnalı Sâbit'in Seydîzâde Mehmed Paşa (ö. 1684) için yazdığı kasidedir. Yetmiş beş beyitten ibaret bu kaside, Turgut Karacan tarafından neşredilen *Sâbit Dîvânı*'nda on yedinci sırada yer almaktadır.⁷ Bahsi geçen kasidenin bir nüshasına Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Bölümü 21 numarada kayıtlı olan şiir mecmuasında tesadüf edilmiştir. *Dîvân*'da yer alan kaside ile söz konusu mecmuadaki manzume mukayese edildiğinde iki kaside metni arasında kayda değer farklar bulunduğu görülmüştür. Bu durum, iki metnin mukayesesini gerekli kılarken şairin kasideyi ilk yazdığı şekliyle bırakmayıp daha sonra değiştirmiş olabileceğini de hatıra getirmektedir.

Çalışmada öncelikle Bosnalı Sâbit'in hayatı, edebî kişiliği ve eserleri hakkında bilgiler verilmiş, ardından rahşiyе metninin kayıtlı olduğu *Dîvân* nüshaları ile metnin tespit edildiği mecmua tanıtılmıştır. Çalışmanın sonraki bölümünde, mecmuada tespit edilen rahşiyenin çeviri yazılı metnine yer verilmiştir. Son bölümde ise mecmuada bulunan kaside metni ile *Dîvân*'da yer alan metnin mukayese yapılmıştır. Mukayese esnasında ortaya çıkan farklar, muhtelif başlıklar altında tasnif edilerek araştırmacıların dikkatine sunulmuş; böylece kasidenin gelişim süreci ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Bosnalı Sâbit Hayatı, Edebî Kişiliği ve Eserleri

Devrin önde gelen ilim adamlarından kabul edilen şairin adı; Safvet Tezkiresi'nde 'Alî, diğer kaynaklarda 'Alâaddîn olarak geçmektedir.⁸ Doğum tarihiyle ilgili kesin bir bilgiye

4 Bülent Kaya, *Divan Şiirinde At*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 10-11.

5 *Agt*, s. 12.

6 *Agt*, s. 19-39.

7 Sâbit, *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvânı*, haz. Turgut Karacan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991, s. 214-220.

8 İsmâil Belîğ, *İsmâil Belîğ Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr*, haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Gazi Üniversitesi Yayınları No: 62, Ankara 1985, s. 51; Nuran Altuner, *Safâî ve Tezkiresi, İnceleme-Tenkitledi Metin-İndeks*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989, s. 123; Sâlim Efendi, *Tezkiretü's-Şu'arâ Sâlim Efendi*, haz. Adnan İnce, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları,

ulaşılamamakla birlikte şair hakkında araştırma yapan Rypka, onun 1060/1650 yılında doğmuş olabileceğini ileri sürmüştür.⁹ Sâbit'in Bosna'ya bağlı Öziçe kasabasında doğduğu hususunda ise kaynaklar ittifak hâlinindedir.¹⁰

Şair memleketinin ilim ve fazilet sahibi simalarından Halîl Efendi'den ilim tahsil ettikten sonra İstanbul'a gelmiş; velinimetliğe yakışır, kadirşinas bir devlet büyüğü arayarak Seydîzâde Mehmed Paşa'ya intisap etmiştir. Kısa zamanda bilgisi, hüneri ve edebiyatı emsallerinin arasından sıyrılan Sâbit Efendi, paşaya imam olmakla imtiyazlı bir konuma yükselmiştir. Kurduğu bağlantılar vesilesiyle de Çatalcalı 'Alî Efendi'den mülazım olarak bir müddet medresede müderrislik yapmıştır.¹¹ Bu görevi azille neticelenen şair, daha sonra çeşitli vilayetlerde kadılık vazifesinde bulunmuştur.

Önceleri Rumeli'de Çorlu ve Bergos kazalarında görev yaptığı¹² kabul edilen Sâbit, 1101/1690 senesinde Edirne'de bulunmaktayken şehre gelen Kırım Hanı Selim Giray'a bir kaside sunarak Kefe kadılığını talep etmiş ve han için hazırladığı *Zafernâme* mesnevisini kendisine sunmuştur. Eseri beğenilen şair, muhtemelen aynı yıl sâniye rütbesiyle Kefe'ye kadı olarak tayin olunmuştur.¹³ Kırım'da ne kadar süre kaldığı belli olmayan Sâbit, 1103/1692 tarihinde Şeyhülislâm Ebû Sa'îdzâde Feyzullâh Efendi tarafından Tekfurdağı kadılığına atanmış ve Rüstem Paşa Medresesi müderrisliği kendisine verilmiştir.¹⁴ Daha sonra Mûsıla-i Sahn müderrisliğine yükselen Sâbit Efendi, 1112/1700 Muharrem'inde Bosna mevleviyetine, 1116/1704'te¹⁵ de Konya mevleviyetine gönderilmiştir.¹⁶ Azillerle neticelenen bu vazifelerden sonra Sâbit'in son görev yaptığı yer, 1119/1708'de atandığı Diyârbekr kazasıdır.¹⁷ İki yıl sonra bu görevinden de azledilen şair, İstanbul'a dönmüş;¹⁸ 1124/1712 yılı Şaban ayında *dehr-i*

Ankara 2005, s. 261; Kemiksiz-zâde Safvet Mustafa, *Nuhbetü'l-Âsâr Fi-Ferâ'idi'l-Eş'âr*, haz. Bilal Güzel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 89; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ, Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Ramazan Ekinci, ed. Derya Örs, III, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 93, İstanbul 2018, s. 2543.

9 Alıntılaman Turgut Karacan, "Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, (2008), s. 349.

10 İsmâil Belîğ, *Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr*, s. 51; Nuran Altuner, *Safâi ve Tezkiresi*, s. 123; Sâlim Efendi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 261; Kemiksiz-zâde Safvet Mustafa, *Nuhbetü'l-Âsâr Fi-Ferâ'idi'l-Eş'âr*, s. 89; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, s. 2543.

11 Sâlim Efendi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 261.

12 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, s. 2543.

13 Ali Emre Özyıldırım, "Sâbit, Alâaddin (Ali)", <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sabit-alaaddin-ali> [Erişim tarihi: 31.01.2024].

14 Şair bu vazifedeyken Edhem ü Hümâ mesnevisini yazmaya başlamış, *Divân*'ını tertip etmiş ve Şehrî mahlaslı bir de şair yetiştirmiştir (Turgut Karacan, "Sâbit", s. 349).

15 Şairin Konya'ya tayini Şeyhî'nin *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*'sında 1117 olarak kayıtlıdır (Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, s. 2545).

16 Sâlim Efendi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 262; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, s. 2543, 2545.

17 Nuran Altuner, *Safâi ve Tezkiresi*, s. 132; Sâlim Efendi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 262; Kemiksiz-zâde Safvet Mustafa, *Nuhbetü'l-Âsâr Fi-Ferâ'idi'l-Eş'âr*, s. 96; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, 2545.

18 Ali Emre Özyıldırım, "Sâbit, Alâaddin (Ali)", <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sabit-alaaddin-ali> [Erişim tarihi: 31.01.2024].

*bî-sebât*dan ahirete intikal eylemiştir.¹⁹ Kabri, Topkapı Maltepe Mezarlığı'ndadır. Hayatı atama ve azillerle geçen şairin İsmail ve İbrahim isimli iki evladını kaybetmesi, onu derinden etkilemiş; yaşadığı acılar ve hayal kırıklıkları şiirine tesir etmiştir.²⁰

Tezkire yazarlarının övgüyle söz ettiği 'Alâaddîn Sâbit, Sâlim Efendi'ye göre eşi nadir görülen üretken bir şairdir. Sözlerini öyle bir kalıba sokar ki eserleri defalarca okunsa muhababını bıktırmaz ve her okunduğunda dinleyicisine ayrı bir keyif verir. Kolay yazılabilir görünen şiirleri, birer sehl-i mümteni örneği olup Sâbit'e nazire yazmak oldukça güçtür. Asrın üstatlarından kabul edilen şairin şiir vadisindeki bu hüneri, herkesin malumudur.²¹ Derviş tabiatlı, güzel huylu ve hoşsohbet olduğu²² söylenen şair, tarih düşürmede de pek mahirdir.²³ Şiirleri yeni hayallerle bezeli, üslûbu akıcı, sözü gösterişten uzaktır.²⁴

Sâbit'in sanatındaki maharetini abartılı ifadelerle metheden Sâlim, onu "fesahat meydanının yiğidi, belagat ağacının bin bir çeşit hikâye söyleyen bülbülü" olarak görür.²⁵ Sözlerini darb-ı mesele benzeten Safvet'e göre ise Sâbit, şairlik hususunda ne kadar övülse azdır ve böyle bir övgü, ondan başka kimseye nasip olmamıştır.²⁶

Tarihî kaynakların değerlendirmelerine göre Sâbit'in döneminin sevilen şairlerinden biri olduğu söylenebilir. O, gerek deyim ve halk söyleyişlerini edebî bir malzeme olarak kullandığı klasik dönem şiir üslubuyla gerek Nâbî ile temsil edilen Sâibâne sebk-i Hindî tarzının izini süren şiirleriyle ve gerekse 'Atâyî'den ilhamla kaleme aldığı mesnevilerinde görülen mahallî, mizahî ve gerçekçi hadiselerle dayalı şiir tarzıyla Osmanlı şairleri içinde kendine has bir üslup oluşturabilmiş nadir şairlerden biridir. Onun şiiri; kullandığı halk söyleyişleri ve söz sanatlarıyla, yaptığı kelime oyunları ve oldukça realist bir bakışla yansıtılan gündelik hayatla zenginlik kazanarak Osmanlı şiirine yeni bir ses getirmeyi başarmıştır.²⁷

Safâyî onun *Edhem ü Hümâ* adında bir hikâye kaleme aldığını ve *Gazânâme-i Garrâ'sı* bulunduğunu nakleder. Şairin *Gazânâme*'yi dönemin Kırım Hânı Selîm Girây Han adına kaleme aldığını ve bu sayede Girây Han'ın ihsanına mazhar olduğunu belirtir.²⁸ Şeyhî Mehmed Efendi ise şairin Sâbit mahlasıyla yazdığı *Dîvân*'ından başka *Edhem-nâme*, *Berber-nâme* ve *Dere-nâme*

19 İsmâil Belîğ, *Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr*, s. 51; Sâlim Efendi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 262; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, s. 2545.

20 Ali Emre Özyıldırım, "Sâbit, Alâaddin (Ali)", <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sabit-alaaddin-ali> [Erişim tarihi: 31.01.2024].

21 Sâlim Efendi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 262.

22 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, s. 2546.

23 Nuran Altuner, *Safâî ve Tezkiresi*, s. 129.

24 *Age*, s. 124.

25 Sâlim Efendi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 261.

26 Kemiksiz-zâde Safvet Mustafa, *Nuhbetü'l-Âsâr Fî-Ferâ'idi'l-Eş'âr*, s. 89.

27 Ali Emre Özyıldırım, "Sâbit, Alâaddin (Ali)", <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sabit-alaaddin-ali> [Erişim tarihi: 31.01.2024].

28 Nuran Altuner, *Safâî ve Tezkiresi*, s. 124.

isimli eserlerinin varlığından söz eder.²⁹ Sâlim Efendi'ye göre şair, *Hamse* yazmak niyetiyle işe başlayıp ömrü vefa etmediği için bu emeline ulaşamamıştır. Emeline ulaşıyorsa şairin irfan sahiplerini kendisine hayran bırakacağından ve 'Atâyî'nin *Hamse*'sini unutturacağından Sâlim Efendi'nin şüphesi yoktur.³⁰

Sonuç olarak Bosnalı Sâbit'in *Dîvân*'ından başka *Hâce Fesâd ve Söz Ebesi* adıyla da bilinen *Dere-nâme*; *Gazâ-nâme* ve *Selim-nâme* adlarıyla da anılan *Zafer-nâme*; adına *Edhem-nâme* de denilen ve yarım kalmış bir mesnevi olan *Edhem ü Hü mâ* ile *Berber-nâme* ve *Amrû 'l-leys* adında mesnevileri bulunduğunu söyleyebiliriz.³¹ Bu eserlerin tamamı Turgut Karacan tarafından neşredilmiştir.³²

1.1. Dîvân

Dîvân hakkında yapılan ilk çalışma, Turgut Karacan'a aittir. Yazarın yüksek lisans tezi olan bu çalışma, "İnceleme" ve "Metin" olmak üzere 2 esas bölümden oluşmaktadır.³³ Tezin "İnceleme" bölümünde Sâbit'in hayatı ve edebî kişiliği üzerinde duran araştırmacı, *Dîvân*'da kullanılan nazım şekillerini, vezinleri, şairin dil ve üslup özelliklerini ele alarak Sâbit'in edebî değerini ortaya koymaya çalışmıştır. Tezin "Metin" bölümünde ise *Dîvân*'ın tenkitli metnini transkripsiyonlu olarak hazırlayarak araştırmacıların istifadesine sunmuştur.

Karacan, *Dîvân*'ın toplam 65 nüshasının³⁴ varlığını tespit ederken bu nüshalar haricinde Azerbaycan SSR İlimler Akademisi Respublica El Yazmaları Fondu'nda bulunan ve Sâbit'in el

29 Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, s. 2546.

30 Sâlim Efendi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, s. 262.

31 Ali Emre Özyıldırım, "Sâbit, Alâaddin (Ali)", <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sabit-alaaddin-ali> [Erişim tarihi: 31.01.2024].

32 Sâbit, *Sâbit, Derenâme ya da Hâce Fesâd ve Söz Ebesi*, haz. Turgut Karacan, Dilek Basımevi, Sivas 1990; Sâbit, *Sâbit, Edhem ü Hü mâ*, haz. Turgut Karacan, Dilek Basımevi, Sivas 1990; Sâbit, *Sâbit, Amrû 'l-leys*, haz. Turgut Karacan, Dilek Basımevi, Sivas 1990; Turgut Karacan, "Bosnalı Sâbit'in Berber-nâmesi", *Çevren Dergisi*, 76, (1990), s. 37-44; Sâbit, *Sâbit, Zafer-nâme*, haz. Turgut Karacan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991; Sâbit, *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvân*, haz. Turgut Karacan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991.

33 Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl Şairlerimizden Sâbit ve Edisyon Kritikli Divan Metni*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1981.

Turgut Karacan'ın hazırladığı tez, "İnceleme" ve "Metin" olmak üzere iki esas bölümden oluşmaktadır; her bölüm başında sayfa numaraları l'den başlatılmıştır. Bu nedenle çalışmamızda sayfa numaraları gösterilirken tezin "İnceleme" bölümü için "I, s.", "Metin" bölümü için "II, s." kısaltması kullanılmıştır.

34 Karacan'ın tespit ettiği nüshalardan 16'sı Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde; 11'i İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde; 7'si Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi'nde; 5'i MEB Ankara Genel Kitaplığı, Eski Eserler Bölümü 934, 935, 796, 1205 ve 1266 numaralarda; 4'ü Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesi A/363, 877, 1242 ve 3682 numaralarda; 3'ü Millet Yazma Eser Kütüphanesi 73, 74, 75 numaralarda; 3'ü Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Koleksiyonu'nda; 2'si Edirne Selimiye Kütüphanesi 4763 ve 4660 numaralarda; 1'i Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi'nde, 1'i Kütahya Tavşanlı Zeytinoglu Kütüphanesi'nde, 1'i Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi 6043 numarada bulunmaktadır. Yurtdışı kütüphanelerinde ise *Dîvân*'ın Bibliotheque Nationale'de 368, 609, 677, 753, 115, 1256, 1299, 1381 ve 1405 numaralarda 9, British Museum'da ise 2 nüshasının varlığı yine araştırmacı tarafından tespit edilmiştir (Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl Şairlerimizden Sâbit ve Edisyon Kritikli Divan Metni*, I, s. 150-153).

yazısıyla yazıldığı öne sürülen bir nüshayı temin edemediği için inceleyemediğini ifade etmiştir.³⁵ Elde ettiği nüshaları özenle değerlendiren araştırmacı, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY 2901 numaralı nüshayı esas alarak *Dîvân*'ın tenkitli metnini sekiz nüsha üzerine kurmuştur. 38 kaside, 6 gazel-i müzeyyel, 3 tahmis, 44 tarih kıtası, 355 gazel, 2 tercî-bend, 45 kıta, 24 rubai, 181 beyit ve 5 lugazden müteşekkil bir *Dîvân* metni hazırlayan araştırmacının bu çalışması kitap olarak neşredilmiştir.³⁶ Yazarın metin tesisinde kullandığı sekiz nüsha şunlardır:

1. Ü1 / İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 2901.
2. Ü2 / İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 3288.
3. Ü3 / İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 1318.
4. TH / Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, Hazine, E.H. 1620.
5. TB / Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, Bağdad, B. 163.
6. H / Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 522/1.
7. H1 / Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, Hazine, H. 901.
8. H2 / Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Kütüphanesi, Hazine, 877.³⁷

Sâbit Dîvânı üzerine yapılan müstakil araştırmalar, metin yayımlarıyla sınırlı değildir. Gamze Aydın, *Dîvân*'ın bağlamalı dizini ve işlevsel sözlüğünü hazırlarken Lejla Oener de *Sâbit Dîvânı*'nı tahlil ederek ayrı bir çalışma ortaya koymuştur. Bunların yanında *Dîvân*'ı çeşitli yönlerden inceleyen araştırmalar da mevcuttur. Latif Yardım, *Dîvân*'daki din konulu kasideler üzerine bir araştırma yapmış; Devrim Kalaycı Sevinç, Sâbit'le birlikte Sünbülzâde Vehbi, Enderunlu Vâsıf ve Nedim'in *Dîvân* ve mesnevilerindeki atasözü ve deyimlerle ilgili bir tez çalışması hazırlamıştır.³⁸

35 Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl Şairlerimizden Sâbit ve Edisiyon Kritikli Divan Metni*, I, s. 154.

Bahse konu nüsha, Gamze Aydın tarafından hazırlanan "Bosnalı Sâbit Dîvânı'nın Bağlamalı Dizini ve İşlevsel Sözlüğü" isimli doktora tez çalışmasıyla incelenmiş olup araştırmacı, *Sâbit Dîvânı* ile müellif nüshasını karşılaştırarak tespit ettiği farkları kaydetmiştir. Araştırma konumuz olan rahşiyeye, söz konusu nüshada bulunmamaktadır. *Dîvân*'ın Azerbaycan nüshası Zilkade 1124/Kasım-Aralık 1712 tarihinde yazıya geçirilmiştir [Gamze Aydın, *Bosnalı Sâbit Dîvânı'nın Bağlamalı Dizini ve İşlevsel Sözlüğü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 360-368, 376].

36 Sâbit, *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvân*, haz. Turgut Karacan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991.

37 Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl Şairlerimizden Sâbit ve Edisiyon Kritikli Divan Metni*, I, s. 155-159.

38 Gamze Aydın, *Bosnalı Sâbit Dîvânı'nın Bağlamalı Dizini ve İşlevsel Sözlüğü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019; Lejla Oener, *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvânı'nın Tahlili*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019; Latif Yardım, *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvânı'nda Dinî Muhtevalı Kasideler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2015; Devrim Kalaycı Sevinç, *18. Yüzyıl Şairlerinden Sünbülzade Vehbi (Lutfiyye) Bosnalı Sabit, Enderunlu Vasıf ve Nedim'in Divan ve Mesnevilerindeki Atasözleri ve Deyimler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2007.

2. Bosnalı Sâbit Tarafından Seydîzâde Mehmed Paşa İçin Kaleme Alınan Rahşîye

Bosnalı Sâbit'in Seydîzâde Mehmed Paşa için yazdığı rahşîye, *Dîvân*'da kasidelerin arasında 17. sırada; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Koleksiyonu 21 numaralı mecmuanın ise 92^a-93^b sayfalarında yer almaktadır. Kasidenin bu iki nüshası arasında tespit edilen önemli farklar, şairin kaside üzerinde sonradan değişiklik yapmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu konuda net bir sonuca ulaşabilmek için kasidenin kayıtlı olduğu *Dîvân* nüshaları ile tespit edildiği mecmua incelenmiştir.

2.1. Rahşîye Metninin Kayıtlı Olduğu *Dîvân* Nüshaları

Rahşîye metni *Dîvân*'ın Ü1, Ü2, TH, H1 ve H2 nüshalarında kayıtlıdır.³⁹ Bunlardan Ü1 ve H1 nüshalarının istinsah tarihi 15 Zilhicce 1161/6 Aralık 1748, TH nüshasının istinsah tarihi 15 Receb 1204/31 Mart 1790 ve Ü2 nüshasının istinsah tarihi 1209/1794'tür. H2 nüshasının ise 18. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilmektedir.⁴⁰ Bu bilgilere dayanarak *Dîvân* metninin tesisinde kullanılan en eski nüshaların 1748 yılında yazıya geçirilmiş olan Ü1 ile H1 nüshaları olduğu ve her iki nüshanın da Sâbit'in vefatından sonra istinsah edildiği söylenebilir. Diğer taraftan 18. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen H2 nüshasının yüzyıl başlarında kâğıda geçirilmiş olabileceği gözden kaçmamalıdır. Eğer öyleyse en eski nüsha, H2 nüshası olur; bu durumda da en eski tarihli nüshanın Sâbit'in hayatının son yıllarında istinsah edildiği ileri sürülebilir.

Karacan tarafından tespit edilen ve metin tenkidinde kullanılmayan nüshalardan ise en eski tarihli olanı Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, 3961/2 numarada kayıtlı olan *Dîvân* nüshasıdır. Bu nüshada “sene bin yüz on beş Ramazânü'l-mübârek yirmi altıncı gecesini” kaydı bulunmaktadır.⁴¹ 2 Şubat 1704'e tekabül eden bu tarih de yine 1712'de vefat eden şairin hayatının son yıllarına tesadüf etmektedir. Karacan *Dîvân*'ı hazırlarken söz konusu nüshayı incelemiş; benzer nitelikteki, daha hacimli olan Ü3 nüshasını tenkitte kullanmayı uygun bulmuştur.

2.2. Rahşîyenin Tespit Edildiği Mecmua

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Koleksiyonu'nda *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id* adıyla 34 Sü-Tarlan 21 numarada kayıtlı olan mecmua, 309 varaktır. Nestalik yazımın kullanıldığı eser, 193x133-153x92 mm ölçülerindedir. Mecmuadaki şiirler filigranlı beyaz, samanî ve sarı renkli kâğıtlara çift sütun hâlinde kaydedilmiştir. Kül rengi meşin bir cilde sahip nüshanın cetvelleri yaldızlı, başlıkları kırmızı mürekkeplidir. 1^b sayfasında 17. yüzyıl işi tezhipli

39 Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl Şairlerimizden Sâbit ve Edisyon Kritikli Divan Metni*, I, s. 71.

40 *Agt*, I, s. 155-159.

41 *Agt*, I, s. 150.

bir mihrâbiye bulunmaktadır.⁴² Müstensihî tespit edilemeyen mecmuayla ilgili yüksek lisans tezleri hazırlanmaktadır, tamamlanan tezler dipnotta listelenmiştir.⁴³

Mecmuayla ilgili yapılan tez çalışmalarında, mecmuanın istinsah tarihiyle ilgili net bir bilgiye ulaşılamadığı belirtilmiştir.⁴⁴ Oysa mecmuada yer alan şiirlerin başlıklarında şairlerin mahlaslarına yer verildiği ve kimi başlıklarda mahlasların yanına *sellemeullâh*, *rahmetullâh* ve *el-merhûm* gibi ifadelerin kaydedildiği görülmüştür. Meselâ Nâbî (ö. 1712), Fasîh (ö. 1699) ve Sükkerî (ö. 1686)'nin mahlaslarının yanında *sellemeullâh* ifadesi yer alırken⁴⁵ Kâfzâde Fâ'izî (ö. 1622), Nev'î-zâde 'Atâyî (ö. 1635), Nef'î (ö. 1635), Fehîm (ö. 1647), Şeyhülislâm Bahâyî (ö. 1654), Cevrî (ö. 1654), Fuzûlî (ö. 1657-58'den sonra) ve Mezâkî (ö. 1676) gibi kimi şairlerin mahlaslarının yanına ise *el-merhûm* kaydı düşülmüştür.⁴⁶ Bu ifadelere göre mecmuanın istinsah tarihi Fâ'izî, 'Atâyî, Nef'î, Fehîm, Bahâyî, Cevrî, Fuzûlî ve Mezâkî'nin vefatından sonra; Nâbî, Sükkerî ve Fasîh'in hayatta olduğu bir zamana tesadüf etmektedir. Sonuç olarak müstensihînin düştüğü bu notlar doğru kabul edilirse mecmuanın 1676-1686 tarihleri arasında istinsah edildiği söylenebilir ve bu tarih, 1650 yılı civarında doğduğu kabul edilen Sâbit'in gençlik yıllarına rastlamaktadır.

Dîvân tesisinde kullanılan nüshaların en erken 18. yüzyıl başlarında istinsah edilmiş olabileceğini belirtmiştik. 34 Sü-Tarlan 21 numaralı mecmuanın ise şairin gençlik yıllarında yazıya geçirilmiş olması, mecmuada tespit edilen kasidenin araştırma konumuz olan raşiyenin ilk hâli olduğunu ve şair tarafından sonradan değiştirildiğini ortaya koymaktadır.

2.3. Raşiyeye Metni

Mecmuada yer alan raşiyeye metninin Latin harflerine aktarımı ilk defa bu çalışma ile yapılmaktadır. Kasidenin ilk 21 beyti atın övgüsüne ayrılmıştır. Girizgâh beyti olan bir sonraki beyitte, söz muhataba getirilerek Mehmed Paşa'nın methine geçilir. Paşa'nın adına 29. beyitte tesadüf edilirken methiye bölümü kasidenin 54. beytine kadar devam eder. Sıradaki beyitte kendi sanatını övmeye başlayan Sâbit, fahriyeyi 87. beyte kadar sürdürür. Fahriyenin 60-62.

42 Necla Esen, *Mecmû'a-i Eş'âr (Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan 21, 1b-50b, İnceleme Metin-Tıpkıbasım)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2019, s. 5.

43 Emre Şengül, *Süleymaniye Kütüphanesi Ali Nihat Tarlan Bölümü 21 Numarada Kayıtlı Mecmû'a-i Eş'âr (229b-309a) (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun 2018; Necla Esen, *Mecmû'a-i Eş'âr (Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan 21, 1b-50b, İnceleme Metin-Tıpkıbasım)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2019; Halime Akdağ, *Süleymaniye Kütüphanesi Ali Nihat Tarlan Bölümü 21 Numarada Kayıtlı Mecmû'a-i Eş'âr (1B-75A)'ın Transkripsiyonlu Metni ve MESTAP'a Göre Tasnifi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun 2020.

44 Emre Şengül, *Süleymaniye Kütüphanesi Ali Nihat Tarlan Bölümü 21 Numarada Kayıtlı Mecmû'a-i Eş'âr (229b-309a) (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)*, s. 6; Necla Esen, *Mecmû'a-i Eş'âr (Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan 21, 1b-50b, İnceleme Metin-Tıpkıbasım)*, s. 5; Halime Akdağ, *Süleymaniye Kütüphanesi Ali Nihat Tarlan Bölümü 21 Numarada Kayıtlı Mecmû'a-i Eş'âr (1B-75A)'ın Transkripsiyonlu Metni ve MESTAP'a Göre Tasnifi*, s. 11.

45 İfadelerin mecmuadaki sayfa numaraları sırasıyla şöyledir: 204^b, 289^b, 205^a.

46 İfadelerin mecmuadaki sayfa numaraları sırasıyla şöyledir: 98^a, 101^a, 102^b, 121^b, 96^b, 99^b, 105^a, 99^a.

beyitlerinde korkunç talihinden yakınan şair, 63-68. beyitlerde sanatının Paşa'nın övgüsü karşısındaki aciziyetini dile getirir. Kasidenin 82-87. beyitleri, yeteneksiz şairlerin eleştirisine dairdir. 88. beyitte mahlasını söyleyen Bosnalı Sâbit; manasız sözleri bırakması gerektiğini, zira övgü sözleriyle yerginin bir arada uygun olmayacağını ifade ederek 89. beyitte sözü memduhu için yapacağı duaya getirir. Kasidenin 89-92. beyitleri dua bölümünü oluşturur.

Mecmuada tespit edilen kaside metni ile *Dîvân*'da bulunan metnin karşılaştırılması sırasında, mecmuada kayıtlı olan metin esas alınmıştır. Mecmua metni üzerinde hiçbir değişiklik yapılmazken özellikle metin tamiri yoluna gidilmemiş, vezin ve manaya uymayan ifadeler olduğu gibi korunmuştur. Zira çalışmanın bu bölümünde amaç, şairin kaleminden çıkan ilk metni ortaya koymaktır. İki metnin mukayesesi neticesinde ortaya çıkan farklara ise dipnotlarda işaret edilmiştir. Dipnotlara farkların kaydedilmesi sırasında, ilgili mecmua "M", *Dîvân* "D" şeklinde kısaltılmıştır. Ayrıca beyitlerin *Dîvân* metnindeki sırası, "D: B 1." şeklinde dipnotlarda gösterilmiştir. Yine vezni kusurlu olan mısralar, dipnotlarda ayrıca belirtilmiştir.

Nüsha farkları dipnotlara kaydedilirken *Dîvân*'da görülen yazım ve transkripsiyon hatalarına değinilmemiştir. *Dîvân*'daki okuma hatalarından kaynaklanan farklar ile *Dîvân*'ın ve mecmuanın müstensihlerinden kaynaklandığı düşünülen farklar ise dipnotlara yazılmış; ilgili açıklamalar, köşeli parantezle bahse konu farkların hemen yanına eklenmiştir.

rahşiyeye der-sitâyiş-i hâzret-i veliyyü'n-ni' am seydi-zâde mehemmed pâşâ⁴⁷

Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün

Remel + + - - / + + - - / + + - - / + + -

1. habbezâ rahş-ı hümâ-fer ü hümâyün-mağdem
turfe-refâr u hüceste-pâ vü ferhunde-ğadem⁴⁸
2. levhâşallâh hoş-âheng-i cihân-peymâ kim
gerdine érmez anuñ peyk-i nesîm-i hoş-dem⁴⁹
3. şânehallâhu te'âlâ ne leğâftedür bu
nedür ol zülf-i şiken-der-şiken ü ham-der-ğam⁵⁰

47 Sâbit, *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvân*, s. 214-220; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan 21, 92^a-93^b. *Dîvân*'da şiirin başlığı şöyledir:
esbiyye berây-ı mehemmed pâşâ

48 D: B 1. İkinci mısraın vezni kusurludur. Bu beytin yerinde *Dîvân*'da şu beyit yer almaktadır:
şânehallâh zihî rahş-ı hümâyün-mağdem
âhuvân-çesm ü bütân-cilve vü müşğîn-perçem

49 D: - .

50 D: - .

4. nedür ol cilve-i mümtâz u nigâh-ı tannâz
nedür ol cünbiş-i pür nâz o perîşân perçem⁵¹
5. nedür ol şâm-ı cebîminde şabâhu'l-ğayrı
ki gören kimse bulur şubh-ı şabâyı şeb-i ğam⁵²
6. gelse cevlâna o reftâr-ı firîbende ile
rakşa geldi şanuram her şanem-i şîrîn-fem⁵³
7. hürde-reftâr-ı müselsel harekât étdükçe
hüsn-i cevlânına meftûn olur âhû-yı harem⁵⁴
8. tarz-ı reftârınıñ âvâresi ğilmân-ı behişt
cilve-i şühînuñ âşüftesi havrâ-yı irem⁵⁵
9. böyle bir rahş-ı süleymânî-bî-hem-tâyı
düşde de görmedi ğitdi ne ferîdün u ne cem⁵⁶
10. şimdiden soñra gelürse anı bilmem ammâ
gelmedi mişli hele `âleme bundan aqdem⁵⁷
11. olsa bu rahş-ı berk-püye eger altında
belki düşmez ne çâh-ı şegâda rüstem⁵⁸
12. böyle rahşuñ yaraşur olsa şikâl-i pâyı
şa`r-ı türkân-ı hoten zülf-i bütân-ı deylem⁵⁹
13. dîv-i âşüfte olur hışma gelince ammâ
âhû-yı mûnis-i merdümdür olinca epsem⁶⁰

51 D: - .

52 D: - .

53 D: - .

54 D: - .

55 D: B 2. 8^a ğilmân-ı behişt: tâvûs-ı cinân D. 8^b cilve-i: revîş-i D; havrâ-yı irem: âhû-yı harem D.56 D: B 4. Bu beytin yerinde *Dîvân*'da şu beyit yer almaktadır:
bîyuresb olmadı böyle sebük-pâya süvâr
belki taşvîrini seyr étmedi kâvus ile cem

57 D: - .

58 D: B 5. Mısraların vezni kusurludur. 11^a rahş-ı berk-püye: berç-i cehende D; altında: altında anuñ D. 11^b belki düşmez ne çâh-ı şegâda: şıradurdu çeh-i has-püş-ı şigâdı D.59 D: B 3. 12^a böyle rahşuñ yaraşur olsa: yêridür olsa şıtablında D. 12^b şî`r-i türkân-ı hoten zülf-i: şiken-i zülf-i muţarrâ-yı D.

60 D: - . Beytin ikinci mısraının vezni kusurludur.

14. ögdüle kıpsa eger ablaķ-ı endiſe ile
dahı evvel varur allāhu te'ālā a'lem⁶¹
15. tayy eder gösgötürü 'arſa-geh-i imkānı
rā'iz-i sür'ati taħrık-i 'inān ettiği dem⁶²
16. yedi deryāyı geđer tã'ir-i endiſe gibi
pāy-ı reftrını ter eylemedin reſha-i nem⁶³
17. müyını hāme ettiüp yazsa muſavver ſeklin
cān bulup raķſ ede dīvārdaki naķſ-ı ſanem⁶⁴
18. üstine resmini naķſ eylese ſüretüñi çin
seng-i hārā ola sür'atde ſabāya hem-dem⁶⁵
19. haſre dek raķſ-ı felek gibi olurdı pūyān
olsa bir mīhi eger nāf-ı zeminde müdğam⁶⁶
20. raķſ-ı endiſesini zabt edemez cünbiſden
vaſf-ı reftrını bir ſā'ir eger etse raķam⁶⁷
21. haſmı 'anķāya süvār olsa yine kırtulmaz
eriſür hıſm-ile mānend-i każā-yı mübrem⁶⁸
22. böyle bir raķſa süvār olsa n'ola lāyıkdur
ol hezır-efgen-i(?) rüstem-dil ü haydar-ſārim⁶⁹

61 D: B 6. 14^a kıpsa: kınsa D [İfade, *Dīvān*'ın Ü1, TH, H1 ve H2 nüſhalarında kıpsa ſeklinedir (Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl ſairlerimizden Sābit ve Edisyon Kritikli Dīvan Metni*, II, s. 71).]; ablaķ-ı: tã'ir-i D.

62 D: B 11. 15^a imkānı: mekānı D. [*Dīvān*'da geçer "mekānı" ifadesi, *Dīvān*'ın H1 ve H2 nüſhalarında "imkānı" ſeklinedir (Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl ſairlerimizden Sābit ve Edisyon Kritikli Dīvan Metni*, II, s. 72).] 15^b sür'ati: devleti D.

63 D: B 7.

64 D: B 9. 17^a müyını: bir kılın D; yazsa muſavver ſeklin: yazsalar anuñla eger D. 17^b cān bulup raķſ ede: tura raķſ eyleye D.

65 D: B 8. Bu beytin yerinde *Dīvān*'da ſu beyit bulunmaktadır:
seng-i hārāya eger ſeklini resm eyleseler
vara ser-menzil-i maķſüda ſabādan aķdem

66 D: B 10. 19^b nāf-ı: gevr-i D.

67 D: B 12. 20^a endiſesini: endiſe seni D [Bu fark, *Dīvān*'da metnin hatalı okunmasından kaynaklanmış olmalıdır.].

68 D: B 13. 21^a kırtulmaz: kırtulamaz D.

69 D: B 14. 22^a böyle bir raķſa süvār olsa n'ola: n'ola devletle süvār olsa aña D. Beytin ikinci mısraı *Dīvān*'da ſöyledir:

böyle 'anķā-yı hümā-kevkebe-i kāf-ı kerem

23. ol ki muzmerdür anuñ ṭab'-ı hümâyûnında
saṭvet-i rüstem-i destân u cevâd-ı ḥâtem⁷⁰
24. ol ki ḳassâm-ı ḳader bâr-geh-i iḳbâlûñ
eylemiş ni'met-i erbâb-ı kemâle maḳsem⁷¹
25. ol ki böyle yazar elḳâb-ı berât-ı vaşfın
ḳalem-i kâtib-i dîvân-ı hümâyûn-ḥikem⁷²
26. sırr-ı erbâb-ı ğazâ rüstem-i meydân-ı vegâ
ḳahramân-ı şaf-ı heycâ pîl-i gerşasb-şiyem⁷³
27. şeref-i zümre-i emcâd-ı mekârim-mu'tâd
fâhr-i erkân-ı hüner mün'ime-i luṭf u himem⁷⁴
28. ḳurṭa-i gûş-ı şanâdîd-i 'izâm-ı eyyâm
dürretü't-tâc-ı meḥâdîm-i kirâm-ı 'âlem⁷⁵
29. efser-i târek-i iclâl meḥemmed pâşâ
zîver-i şafḥa-i dîbâce-i iḳbâl-i ümem⁷⁶
30. o güzîde ḥalef-i silsile-i devlet kim
aña çespân görinür ṭaṭṭana-i ḥayl ü ḥaşem⁷⁷
31. o cihân-dâver-i iḳbâl ü hüner kim olmuş
manşîb-ı devletine câh u ma'ârif munzam⁷⁸
32. o aristo-yı ḥired-pîşe ki zâhirdür aña
dil-i dâñâ-yı felâṭündaki râz-ı mübhem⁷⁹

70 D: –.

71 D: B 24. 24^a ḳader: ezel D; iḳbâlûñ: iḳbâlin D [*İḳbâlin* ifadesi, mecmuaya müstensih tarafından sehven *iḳbâlûñ* şeklinde kaydedilmiş olmalıdır].

72 D: B 15. 25^b ḳalem-i kâtib-i: kâtib-i münşî-i D.

73 D: B 16. 26^a sırr-ı erbâb-ı: menḳabet-senc-i D.

74 D: B 17. Beytın ikinci mısraı *Dîvân*'da şöyledir:
bermekî-menḳabe ṭâi-kerem ü ma'n-himem

75 D: B 18. 28^a ḳurṭa-i gûş-ı: ḳurṭatü's-sem'-i D.

76 D: B 19. 29^a efser-i târek-i: ḥilye-i gerden-i D. 29^b zîver-i şafḥa-i: zîb-i ser-levḥa-i D.

77 D: B 20.

78 D: B 21. 31^b manşîb-ı: manşîbı D [Bu farkın kaynağı, *Dîvân*'daki bir yazım hatası ya da müstensih hatası olmalıdır.]; câh u: câh-ı D.

79 D: B 22. 32^a ḥired-pîşe: fehîmân D; zâhirdür: nümâyândur D.

33. o ħudāvend-i mekārım ki kef-i baĥşşđdūr
reşk-fermā-yı dil-i kān u ħased-kerde-i yem⁸⁰
34. dārū-yı himmeti ħūnīn-ciger-i faĥra zīmād
luĥfi rīş-i dil-i erbāb-ı niyāza merhem⁸¹
35. şāhid-i fikr güzel fehmi de ‘aĥl-ı evvel
sözi destūr-ı ‘amel rāyı rezīn ü muĥkem⁸²
36. feyz-i cūdı ile aĥlām-ı ma‘ārif şādāb
iltifātı ile iĥlīm-i me‘ānī ħurrem⁸³
37. dest-i luĥfi olalı ħ‘ānçe-güşā-yı himmet
oldı erbāb-ı hüner muĥtenim-i nāz u ni‘am⁸⁴
38. ‘ālemūñ ħāşılı ‘aynında degüldür zīrā
meslek-i himmetidür vādī-i ibni edhem⁸⁵
39. pīşgāhında iki yüzli dēyü şaymazlar
rūy-ı dil görmedi ĥiç şüret-i dūnyā vü direm⁸⁶
40. añā mīrās-ı pederdür bu iki dürr-i yetīm
biri şemşīr-i cihān-gīr ü biri luĥf u kerem⁸⁷
41. pederi ‘ırĥını kaĥ‘ etdi dirāĥt-ı küfrūñ
eline cānib-i ħaĥdan şunilup tīg u direm⁸⁸

80 D: B 23. 33^a kef-i: kemīn D [Bu fark, müstensih hatasından ya da *Dīvān*'da metnin hatalı okunmasından kaynaklanmış olmalıdır.]; 33^b reşk-fermā-yı dil-i: ġıbtā-engīĥte-i D; ħased-kerde-i yem: ħased-kerdeyem D [Bu fark, *Dīvān*'da metnin hatalı okunmasından kaynaklanmış olmalıdır.].

81 D: B 25. İlk mısraın vezni kusurludur. 34^a zīmād: ħamād D.

82 D: B 26. 35^a fikr: fikri D; fehmi de: ‘aĥl da D. 35^b rāyı: rā‘y-ı D [İfade, *Dīvān*'ın Ü2 ve H1 nüshalarında “rāyı” şeklindedir (Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl Şairlerimizden Sābit ve Edisyon Kritikli Divan Metni*, II, s. 73).].

83 D: B 27. 36^a cūdı: luĥfi D. 36^b me‘ānī: ma‘nā D.

84 D: B 28. 37^b muĥtenim-i: muĥtenem-i D [Bu fark, *Dīvān*'da metnin hatalı okunmasından ya da yazım hatasından kaynaklanmış olmalıdır.].

85 D: B 29. 38^b ibni: ibn-i D. [Bu fark, *Dīvān*'daki yazım hatasından kaynaklanmış olmalıdır.] Beytin ilk mısraı *Dīvān*'da şöyledir:

n‘ola dil-beste-i emvāl-i cihān olmazsa

86 D: – .

87 D: B 30. 40^b cihān-gīr ü: cihān-gīri D.

88 D: B 31. 41^b şunilup: şunılan D.

42. lerze-nâk êtmiş-idi memleket-i küffârı
şīven-i sūg u ğazā āh u figān-ı mātem⁸⁹
43. dahı şağ olsa eger eyler idi a'dānuñ
büsbütün memleketin kişver-i 'oşmāniye zam⁹⁰
44. bu da şıblü'l-esed-i pīşe-i merdīdür kim
haşm-ı rübeh-cigere şunsa mişāl-i zayğam⁹¹
45. pençe-i ğayret ile yırtup atar a'dāyı
bīşe-i ma'rekede gendüsidür şīr-i ecem⁹²
46. alıcağ destine şemşīrin olur hayl-i 'adū
yek-sere bī-siper-i vādī-i hizlān-ı 'adem⁹³
47. kuvvet-i bāzū ile haşmına kŭpāl urıcağ
şarşılur şiddet-i darbindan anuñ t̄arem⁹⁴
48. at sürüp hebt-ile hıştımı zerk êtse gerek
şadmesinden mütezelzil ola çarh-ı a'zam⁹⁵
49. şaff-ı küffāra kılıç tutsa eger rüstem-vār
ser-be-ser 'arşa-i peykār ola hem-reng-i bağam⁹⁶
50. na'ra çıkarsa eger haydar-ı kerrār-āsā
ölür ol dehşet-ile sām u nerīmān rüstem⁹⁷
51. dal şemşīr olup a'dāya hücūm êtdükde
kahramān gendüsidür şārimi tīğ-ı gamgam⁹⁸

89 D: B 32. 42^a lerze-nâk: pür-hurüş D. 42^b sūg u: şevk-i D [İfade, *Dîvân*'ın H2 nüshasında "şevk ü" şeklindedir (Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl Şairlerimizden Sâbit ve Edisiyon Kritikli Divan Metni*, II, s. 73).]; āh u figān-ı: nâliş-i ehl-i D.

90 D: B 33. 43^a eger: biraz D.

91 D: B 34. 44^a bu da: buldı D [İfade, *Dîvân*'ın BY nüshasında "bu da" şeklindedir (Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl Şairlerimizden Sâbit ve Edisiyon Kritikli Divan Metni*, II, s. 73).]. 44^b haşm-ı: haşmı D [Bu farkın kaynağı, *Dîvân*'daki bir yazım hatası ya da müstensih hatası olmalıdır.].

92 D: B 35.

93 D: B 36. 46^a alıcağ destine şemşīrin: sell-i şemşīr-i cihād êtse D. 46^b bī-siper-i: pey-siper-i D; hizlān-ı: haşlān-ı D.

94 D: B 37. İlk mısraın vezni kusurludur. 47^a bāzū ile: bāzūsiyle D; kŭpāl urıcağ: gürz urduğı dem D. 47^b t̄arem: nüh t̄arem D.

95 D: B 38. 48^a hebt-ile hıştımı zerk êtse gerek: şavlet ile tīğımı pertāb êtse D.

96 D: - .

97 D: - .

98 D: - .

52. çarḥ-ı çāçı güheri kav̄s-i kuzahla hem-ser
nāvek-i berḳ-eşeri sehm-i kaderle tev'em⁹⁹
53. tīrine kaşd-ı işābetle eger vērse küşād
nesr-i ṭā'ir ola ḥūnīn-ciger nāvek-i dem¹⁰⁰
54. kahramān-kevkebe pāşā-yı bülend-iḳbālā
ēy ḥudāvend-i emīrū'l-ümerā-yı ikrām¹⁰¹
55. medḥūne şarf ēdeyin mā-melek-i fikretümi
ētdüm iḳbāl-i cihān-gīrūne sevgend ü kašem¹⁰²
56. vāridāt-ı suḥan-ı 'ālem-i feyż-i ezeli
çarḥ edem maşraf-ı evşāfuña ne bīş ü ne kem¹⁰³
57. levḥa-i midḥat-i zībendeñi inşāallāh
'arş-ı a'lā-yı kemāle aşayın ölmez-išem¹⁰⁴
58. gendü memdūḥını vaşf eylesün ya n'ētsün
ehl-i 'irfāna budur emr-i ehem̄m ü elzem¹⁰⁵
59. bā-ḥuşūşā ola bir sencileyin zāt-ı şerīf
nēçe medḥ ētmesün allāhı severseñ ādem¹⁰⁶
60. āh illā ki murād üzre edā мүmkün-mi
ḳor mı ḥālimüze keşmekeş-i baht-ı dijem¹⁰⁷
61. ben bilürüm işümi ētmese āzürde beni
zaḥm-ı şemşīr-i elem ḳarbet-i küpāl-i sitem¹⁰⁸

99 D: B 39. 52^a güheri: güher-i D [İfade, *Dîvân*'ın TH nüshasında "güheri" şeklindedir (Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl Şairlerimizden Sâbit ve Edisiyon Kritikli Divan Metni*, II, s. 73).].

100 D: - .

101 D: B 40. 54^b emīrū'l-ümerā-yı ikrām: kebīrū'l-küberā-yı eḫşam D.

102 D: B 41. 55^a medḥūne: vaşfına D; ēdeyin: ēdeyüm D.

103 D: B 42. Bu beytin yerinde *Dîvân*'da şu beyit yer almaktadır:
cümlesin maşraf-ı evşāfuña ḥarc eyleyeyüm
ne ḳadar var ise İrād-ı füyüzāt-ı ḳidem

104 D: B 43. 57^a zībendeñi: zībendeki D [Bu fark, *Dîvân*'da metnin hatalı okunmasından kaynaklanmış olmalıdır.]. 57^b aşayın: aşayum D.

105 D: B 44.

106 D: B 45. 59^a bā-ḥuşūşā ola: bā-ḥuşuş ola ki D.

107 D: B 46. 60^b ḳor mı: ḳor mı ya D [*Dîvân*'daki beyitte geçen "ya" ifadesinin müstensih tarafından mecmuaya kaydedilmemiş olması muhtemeldir.].

108 D: B 47. 61^a bilürüm: bilürdüm D. 61^b zaḥm-ı: ḳarbet-i D.

62. şadme-i gürz-i meşakkatle perîşân hâlüm
neçe vaşf eyleyeyin zât-ı şerîfuñ bilmem¹⁰⁹
63. bir güher bulmadı evşâfuña lâyıķ gerçi
kân u deryâ-yı hayâli aradı endîşem¹¹⁰
64. 'âcizem haķķ-ı edâ-yı suhân u vaşfuñda
taḃ'uma her ne kadar olsa me'ânî mülhem¹¹¹
65. güyiyâ aldı bu mazmûni benüm aǵzumdan
sâbıķan nef'î-i şîrîn-suhân-ı mu'ciz-dem¹¹²
66. ne kadar da'vî-i nazm eyler isem zu'mumca
olurın zâtuñı ta'rîfe gelince mülzem¹¹³
67. çıkamaz küngüre-i midḥatüñe n'eyleyeyin
ne kadar şedd-i niḥâķ-ı hüner eylerse kalem¹¹⁴
68. ğayriler vaşfa heves eylemesün çüñkim
ben kuluñ vefķ-i murâd üzre edâ eyleyemem¹¹⁵
69. bâ-ḥuşuşâ ki benüm tâ'ir-i taḃ'umdur olan
ḥayl-i murġân-ı ulü'l-ecnihaya pîş-ķadem¹¹⁶
70. güft-gü-yı suhân-ı tütî-i fikrümdür eden
ķuvvet-i nâṭıķa-i ehl-i beyânı ebkem¹¹⁷
71. benüm ol merd-i cihân-ġîr-i suhân kim ḥalâ
dikdi ser-küñgüre-i ķulle-i ma'nâya 'alem¹¹⁸

109 D: –.

110 D: B 48. 63^b kân u deryâ-yı hayâli: baḥr-i 'irfânı ser-â-ser D.

111 D: B 49. 64^a suhân u: suhân-ı D [İfâdenin mecmuaya müstensih tarafından yanlış kaydedilmiş olması muhtemeldir.].

112 D: B 50. 65^a güyiyâ aldı bu mazmûni: şanki bu beyt-i dil-ârâyı D. 65^b sâbıķan: söylemiş D.

113 D: B 51. 66^b olurın: olurum D.

114 D: B 52. Beytin ilk mısraı *Dîvân*'da şöyledir:

zirve-i kaşr-ı kemâle çıkamaz n'eyleyeyüm

115 D: B 53. İlk mısraın vezni kusurludur. Beytin ilk mısraı *Dîvân*'da şöyledir:

etmesün ğayri suhân-ver heves-i midḥatüñi

68^b ben kuluñ: çüñki ben D.

116 D: B 54. 69^a taḃ'umdur: fikrümdür D.

117 D: B 55. 70^a güft-gü-yı: güft ü gü-yı D; fikrümdür: taḃ'umdur D.

118 D: B 56. Beytin ilk mısraı *Dîvân*'da şöyledir:

ben ebu'l-feth-i cihân-ġîr-i kemâlüm ķalemüm

71^b ser-küñgüre-i: ta küñgüre-i D.

72. eṣer-i himmet-i merdāne-i ṭab'umla benüm
harem-i hāṣṣa-ı 'arūsān-ı hayāle maḥrem¹¹⁹
73. münderic hāṣṣa-i i'cāz-ı eṣer nazmumda
feyz-i enfās-ı revān-baḥṣ-ı mesīḥ-i meryem¹²⁰
74. reṣḥa-i kilik-i terüm ehl-i dile āb-ı hayāt
düşmen-i bed-gühere kaṭre-i zehr-ābe-i sem¹²¹
75. nazm-ı pür-tābumı ḥussād-ile bir görme benüm
bir midür nazra-i 'irfānda meger nūr u zulem¹²²
76. ber-ṭaraf laḳlaḳa-i serserī-i ehl-i ğaraḫ
cümle erbāb-ı dil iḳrārı ile şimdi benem¹²³
77. feyzī-i hind ü mezākī-i bihīn hıṭṭa-i rüm
mütenebbī-i 'arab 'urfi-i şīrāz-ı 'acem¹²⁴
78. reṣḥa-i ḥāmem ile āb-ı revān-ı nazmum
birisi 'ayn-ı hayāt u biri mā'-i zemzem¹²⁵
79. işte 'ālemde suḥan böyle gerek kim vërsün
dil-i insāna feraḥ-ber-ferah u dem-ber-dem¹²⁶
80. okuyınca açıla ğonce gibi şevkinden
ne kadar olsa derün-ı dil-i 'āşık derhem¹²⁷
81. dil-i şāḥib-suḥana 'ālem-i bālādan ine
nitekim sīne-i gül-ğoncaya reṣḥ-i şebnem¹²⁸

119 D: B 57. Beytin ilk mısraı *Dīvān*'da şöyledir:
feyz-i ḳudsiyye ile şāhid-i fikr oldu yine

120 D: B 58. Beytin ilk mısraı *Dīvān*'da şöyledir:
çeşme-i ṭab'umuñ ölümlüsi hıızr u ilyās
73^b enfās-ı revān-baḥṣ-ı: güftārumuñ ihyāsı D.

121 D: B 59. 74^b düşmen-i: ḥāsīd-i D; kaṭre-i: kaṭresi D.

122 D: - .

123 D: B 60.

124 D: B 61.

125 D: - .

126 D: B 62. Beytin ilk mısraı *Dīvān*'da şöyledir:
işte söz böyle gerek kim vëre ma'nāsı anuñ

127 D: B 63. 80^b derhem: pür-ğam D.

128 D: B 64.

82. şu'arâ dênmez aña kim şâ'ir-i pejmürde-suhan
bir sözün nazma koyınca çeke biñ derd ü elem¹²⁹
83. zu'mı üzre sözine vërmeg-içün ārâyış
iltizâm êde yoğsa küffe-i mâ-lâ-yelzem¹³⁰
84. söz dênür mi aña kim añlamaya söyledügin
o sefîh-i müteşâ'ir o ħar-ı lâ-yefhem¹³¹
85. sözleri saçma biri birine uymaz güyâ
nağme-i zîr-i nevâ-güsterî-i perde-i bem¹³²
86. reşehât-ı kâlemi semm-i dehân-ı ejder
nevk-i kilik-i raqamı süzen-i nîş-i erqam¹³³
87. suhanı mübtezel ü fikr-i çep-endâzı çepel
naqd-i güftârı dağal nukre-i endîşesi kem¹³⁴
88. **sâbitâ** lâf u güzâfî ço ki çespândur
suhân-ı muhterem-i midħata âmîziş-i zem¹³⁵
89. şimdiden şöra kavâfî-i suhan teng oldı
lâ-cerem ed'ıye-i devletidür emr-i ehem¹³⁶
90. nitekim ablağ-ı rahşında sitâm-ı felegüñ
cılve-gâhı ola pehnâ-yı basîti- 'âlem¹³⁷
91. zîr-i rân eyleye dâ'im feres-i maqsüdü
o ħudâvend-i kebîrî'l-küberâ-yı efhem¹³⁸

129 D: B 65. İlk mısraın vezni kusurludur. Bu beytin yerinde *Dîvân*'da şu beyit yer almaktadır:

hîç söz olsun mı o kim nâzım-ı nâ-hencârı
rişte-i nazma çekince çeke biñ derd ü elem

130 D: – . İkinci mısraın vezni kusurludur.

131 D: B 66.

132 D: B 67. 85^a güyâ: nitekim D.

133 D: B 68.

134 D: B 69. 87^a fikr-i çep-endâzı: nazmı çep-endâz u D. Bu beyitten sonra *Dîvân*'da şu beyit yer almaktadır:

bu şekil bir ħar iken işte temâşâ bunda
dağl êder âdeme bir gendüyi bilmez sersem (D: B 70.)

135 D: B 71. 88^a çespândur: nâ-çespândur D. [İfade, mecmuaya müstensih tarafından yanlış kaydedilmiştir; bu nedenle mecmuada beytin ilk mısraının vezni kusurludur.]

136 D: B 72.

137 D: B 73. 90^b basîti-: basîti D. [Bu farkın kaynağı, *Dîvân*'daki bir yazım hatası ya da müstensih hatası olmalıdır.]

138 D: B 74. 91^b kebîrî'l-küberâ-yı efhem: emîrî'l-ümerâ-yı ekrem D.

92. peyk te'yîd-i ilâhî vü vaşak-dâr zafer
şâtır iqbâl ü nigh-dâr hüdâ-yı erham¹³⁹

3. Mecmuada Tespit Edilen Kasidenin *Dîvân*'da Bulunan Kaside ile Mukayesesi

Mecmuanın 92^a-93^b sayfalarında tespit edilen kaside, doksan iki beyittir; *Dîvân*'ın 214-220 sayfalarında *esbiyye berây-ı mehmed pâşâ* başlığı altında bulunan kaside ise yetmiş beş beyitten ibarettir. Yapılan karşılaştırma sonucunda, şairin kaleme aldığı ilk kasideden on sekiz beyti çıkardığı, kasideye bir beyit eklediği ve kalan yetmiş dört beytin elli üçünde önemli değişiklikler yaptığı görülmüştür. Şair, yirmi bir beyitte ise herhangi bir değişikliğe gitmemiştir.¹⁴⁰

Mecmuada bulunan kaside, *Dîvân* metni ile karşılaştırılırken *Dîvân*'da görülen yazım ve transkripsiyon hataları dikkate alınmamıştır. *Dîvân*'daki okuma hatalarından kaynaklanan farklar ile *Dîvân*'ın ve mecmuanın müstensihlerinden kaynaklandığı düşünülen farklar da yine bu bölümde değerlendirmeye alınmamıştır; bahsi geçen hatalı ifadeler tamir edilerek beyitlere kaydedilmiştir.

3.1. Mecmuada Bulunan Kasideden Çıkarılan Beyitler

Mecmuada tespit edilen kasidenin 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 13, 23, 39, 49, 50, 51, 53, 62, 75, 78 ve 83 numaralı toplam on sekiz beytinin *Dîvân* metni ile *Dîvân* nüshalarındaki kaside metinlerinde kayıtlı olmadığı görülmüştür. Bunlardan 13. ve 83. beyitler dışında, hiçbir beyitte vezin kusurunun olmaması, yapılan değişikliklerin daha ziyade mana odaklı olduğunu göstermektedir.

Bahse konu beyitlerden sekizi, kasidenin teşbip bölümünde yer almaktadır ve Mehmed Paşa'nın atının övgüsüne dairdir. Atın karşısında duyduğu hayret ve hayranlığı beyitlerin başına yerleştirdiği *levhaşallâh* ve *şānehallāhu te'ālā* nidalarıyla dile getiren Sâbit'e göre Seydîzâde'nin cihanı dolaşan atı öyle ahenkli koşar ki esen latif rüzgârın postacısı onun tozuna dahi yetişemez. Onun büklüm büklüm perçemi göz alıcıdır:

levhaşallâh hoş-âheng-i cihân-peymâ kim
gerdine érmez anuñ peyk-i nesîm-i hoş-dem (M/2)
şānehallāhu te'ālā ne leţāfetdür bu
nedür ol zülf-i şiken-der-şiken ü ham-der-ham (M/3)

139 D: B 75. 92^a peyk: peyki D; vaşak-dâr: tutuk-dârı D. 92^b şâtır iqbâl ü nigh-dâr: şâtır feth ü nigh-bâni D.

140 Üzerinde değişiklik tespit edilmeyen beyitlerin numaraları şunlardır: 16, 20, 30, 34, 37, 44, 45, 52, 57, 58, 60, 64, 66, 76, 77, 81, 84, 86, 88, 89, 90. (Beyitler listelenirken okuma hataları ile müstensih kaynaklı farklar dikkate alınmamıştır.)

Nazının, işvesinin, alaycı bakışlarının, edalı yürüyüşünün ve perişan perçeminin eşi benzeri yoktur. O karanlık alındaki beyaz lekeyse insanı gam gecesinden şabânın latif sabahına kavuşturur:

nedür ol cilve-i mümtâz u nigâh-ı tannâz
 nedür ol cünbiş-i pür nâz o perîşân perçem (M/4)
 nedür ol şâm-ı cebînde şabâhu'l-ğayrı
 ki gören kimse bulur şubh-ı şabâyı şeb-i gam (M/5)

Aklı başdan alan yürüyüşüyle gezip dolaşsa sanki şirin ağızlı putlar/güzeller raksa başlar. Birbiri ardınca küçük adımlarla hareket ettikçe yürüyüşündeki edaya Harem ceylanı meftun olur. Öfkelenince çılgın bir deve dönüşen bu at, sükûta erince uysal bir ceylan gibidir. Böyle bir atın eşi benzeri, henüz dünyaya gelmemiştir:

gelse cevlâna o refât-ı firîbende ile
 rakşa geldi şanuram her şanem-i şîrîn-fem (M/6)
 hürde-refât-ı müselsel harekât étdükçe
 hüsni cevlânına meftûn olur âhû-yı harem (M/7)
 dîv-i âşüfte olur hışma gelince ammâ
 âhû-yı mûnis-i merdümdür olunca epsem¹⁴¹ (M/13)
 şimdiden şöñra gelürse anı bilmem ammâ
 gelmedi mişli hele 'âleme bundan aqdem (M/10)

Kasideden çıkarıldığı düşünülen altı beyit ise şiirin methiye bölümünde yer alır ve Seydîzâde Mehmed Paşa'nın övgüsüyle ilgilidir. Bu beyitlerde daha ziyade memduhun kahramanlığı öne çıkarılmış; Paşa, Hz. Ali ve Hâtim-i Tâî'nin yanında İran'ın mitolojik kahramanlarından Rüstem, Sâm, Nerîmân ve Kahramân konu edilerek methedilmiştir. Şaire göre Destân oğlu Rüstem'in karşı konulamaz kudretiyle Hâtim-i Tâî'nin cömertliği, onun kutlu tabiatında gizlidir. Eğer küffara karşı Rüstem gibi kılıç sallasa savaş meydanı baştan başa bakam ağacının rengine boyanır:

ol ki muzmerdür anuñ tab'-ı hümâyûnında
 saşvet-i rüstem-i destân u cevâd-ı hâtem (M/23)
 şaff-ı küffâra kılıç tutsa eger rüstem-vâr
 ser-be-ser 'arşa-i peykâr ola hem-reng-i bakam (M/49)

141 İkinci mısraın vezni kusurludur.

Önceki beyitlerde Paşa'yı Zâloğlu Rüstem'e benzeterek öven şair, bu kez iddiasını bir adım daha ileri taşır. Sâbit'e göre Mehmed Paşa, döne döne hamleler yapan Hz. Ali misali naralar atsa Sâm, Nerîmân ve Rüstem dehşete kapılarak oracıkta ölür.¹⁴² Yalın kılıç olup düşmana hücum ettiğinde kendisi Kahramân, keskin kılıcı da Gamgam¹⁴³ olur. Nişan alarak okunu fırlattığındaysa kanlı ok ve ciğer, uçan kartala döner:

na'ra çıkarsa eger haydar-ı kerrâr-âsâ
ölür ol dehşet-ile sām u nerîmân rüstem (M/50)
dal şemşîr olup a'dāya hücūm êtdükde
kahramân gendüsidür şârimi tîğ-ı gamgam (M/51)
tîrine kaşd-ı işâbetle eger vërse küşâd
nesr-i tâ'ir ola hūnîn-ciger nâvek-i dem (M/53)

Kasidenin methiyesinden çıkarılan bir diğer beyit, Seydîzâde'nin şahsiyeti hakkında fikir vermesi bakımından kayda değerdir. Dünya ve akçeye iki yüzlü/riyakâr oldukları için Paşa'nın nezdinde kıymet verilmediğini ifade eden şair, bu ikiyüzlülere gönlünde de yer olmadığını belirtir:

pîşgâhında iki yüzlü dëyü şaymazlar
rûy-ı dil görmedi hiç şüret-i dünyâ vü direm (M/39)

Şiirden çıkarılan bir beyit, kasidede şairin tarihinden yakındığı üç beyitten biridir. Diğer iki beyit şiirin son hâlinde de muhafaza edilmiştir. Paşa'ya hitap eden şair, meşakkat güzünün darbesiyle hâlinin perişan olduğunu belirterek bu şartlarda muhatabının şerefli zatını methetmenin güçlüğüne dile getirir:

şadme-i güz-i meşakqatle perîşân hâlüm
nêçe vaşf eyleyeyin zât-ı şerîfüñ bilmem (M/62)

Dîvân'daki kasidede yer almayan iki beyit ise fahriyeye dâhildir; bu beyitlerde şairin sanatının övgüsüne yer verilmiştir. "Arifler nazarında aydınlık ve karanlık bir midir?" diye soran şair, güçlü/aydınlık nazımının hasetçilerin nazmıyla bir tutulmasına itiraz eder. Zira onun kaleminden akan damla ile nazımının nehri, hayat suyuyla zemzemdir:

142 Acem kahramanlarından Rüstem-i Zâl'in dedesi olan Sâm, gücü kuvvetiyle şiirlere konu edilirken Sâm'ın babası Nerîmân, daha ziyade pehlivanlığı ile anılır (Ahmet Talât Onay, *Açıklamalı Dîvan Şiiri Sözlüğü, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, haz. Cemal Kurnaz, Kurgan Edebiyat Yayınları: 96, Ankara 2014, s. 32-33).

143 Fars hükümdarı Tahmurâd'ın oğlu olan Kahramân, yiğitliğiyle anılan yenilmez bir savaşçı; *gamgam* da onun karanlıkta mehtap gibi parlayan elmasan kılıcıdır (Alıntulayan Ömer Zülfe, "Osmanlı Şiirinde *Tîğ-ı Gamgam* Tabiri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/1, (2015), s. 2-3).

nazm-ı pür-tâbumı hussâd-ile bir görme benüm
 bir midür nazra-i 'irfânda meger nûr u zulem(M/75)
 reşha-i hâmem ile âb-ı revân-ı nazmum
 birisi 'ayn-ı hayât u biri mâ'-i zemzem (M/78)

Şiirden çıkarıldığı tespit edilen son beyitte de yeteneksiz şairler yerilir. Bu beyit kasidede yer alan, aynı konuda yazılmış altı beyitten biridir. Beytin vezninin kusurlu olması, şiirden çıkarılmasında etkili olmuştur. Sâbit'e göre yeteneksiz şair, boş sözlerini süslemek için gereğini yapmalıdır; aksi hâlde sözleri gereksiz külfetten ibaret kalacaktır:

zu'mı üzre sözine vèrmeg-içün ârâyış
 iltizâm êde yoħsa külf-e-i mâ-lâ-yelzem¹⁴⁴ (M/83)

3.2. Mecmuada Bulunan Kasideye İlave Edilen Beyitler

İki şiir karşılaştırıldığında, mecmuada bulunan kasidenin 87. ile 88. beyitleri arasında daha sonra bir beytin eklendiği görülmüştür. *Dîvân*'daki kasidede 70. sırada kayıtlı olan bu beyit, yeteneksiz şairlerin yergisine dairdir. Bu beytin mecmuadaki kasideden çıkarıldığı düşünülen, aynı konuda kaleme alınmış 83. beytin yerine yazılmış olması da ihtimal dâhilindedir; fakat iki beyit arasında ortak bir ifadenin bulunmayışı bu iddiayı zayıf bırakır. Beyitte yeteneksiz şairi eşeğe benzeten Sâbit, bu kendini bilmez sersemün insana sataşmasını “seyirlik” olarak yorumlar:

bu şekil bir ħar iken işte temâşâ bunda
 daħl êder âdeme bir gendüyi bilmez sersem (D/70)

3.3. Mecmuada Bulunan Kasidenin İfadeleri Değiştirilen Beyitleri

İki kaside metni arasında yapılan mukayese neticesinde, şairin şiirden çıkardığı on sekiz ve şiire eklediği bir beytin haricinde, elli üç beyitte değişiklik yaptığı görülmüştür. Bunlardan altı beytin neredeyse bütün ifadeleri değiştirilmiş, on beş beytin kimi kelimeleri aynı manaya gelen başka ifadelerle yeniden yazılmıştır. Otuz beyitte ise bazı ifadeler aynı manayı taşımayan bağlama uygun başka ifadelerle değiştirilmiştir. Bu değişikliklerin bir kısmının eski ifadelerin vezne uymaması nedeniyle yapılan düzeltmeler olduğu görülmüştür; önemli bir bölümünün ise şairin düşünce ve hayallerini daha güzel aktaran ifadeleri kullanmasıyla ortaya çıkan değişiklikler olduğu düşünülmektedir.

İki kaside metni kıyaslanırken şairin değiştirdiği ifadeler, eğik yazıyla yazılmıştır. Vezne uygun olmayan ya da vezni bozan ifadelere altı çizilerek dikkat çekilmiş, ilgili mısraın vezninin kusurlu olduğu ayrıca dipnotta belirtilmiştir. Bazı beyitlerde ise birden fazla sebeple değişiklik

144 Beytin ikinci mısraının vezni kusurludur.

yapıldığı görülmüştür; bu durumda ilgili başlığa uygun olmayan değişiklikler düz yazıyla bırakılmış, sadece işaret edilmek istenen ifadelerde eğik yazı kullanılmıştır.

3.3.1. Tamamına Yakını Değiştirilen Beyitler

Mecmuada bulunan kasidede ifadelerinin tamamına yakını değiştirilen altı beyit tespit edilmiştir, bunlardan üçü kasidenin teşbib bölümünde yer almaktadır. Şair şiirin matla beyitlerinde, Mehmed Paşa'nın atına duyduğu hayranlığı *habbezā*, *şanehallāh* ve *zihī* ifadeleriyle okuyucuya aktarır. Mecmuadaki beyitte Paşa'nın atını Hüma gibi kutlu oluşu, adımının uğur getirmesi ve nadir görülen yürüyüşünün güzelliğiyle metheder. *Dīvān*'daki beyitte ise yine onun kutlu adımına işaret ederek atın ceylan gözlü ve put gibi güzeller misali işveli oluşundan söz eder, misk kokan yelesini över. Yapılan değişiklikte mecmuadaki beytin vezninin kusurlu olması da etkili olmuştur:

habbezā raḥş-ı hümā-fer ü hümāyün-maḳdem *şanehallāh* zihī raḥş-ı hümāyün-maḳdem
*turfe-refitār u ḥuceste-pā vü ferḥunde-ḳadem*¹⁴⁵ *āhuvān-çeşm ü bütān-cilve vü müşgīn-perçem*
(M/1) (D/1)

İran'ın tarihî ve mitolojik kahramanlarını anarak Paşa'nın atını öven Sâbit, sıradaki beyitte de önemli değişiklikler yapmıştır. Mecmuada böyle Süleymân'a yaraşır eşsiz bir atı ne Feridun'un ne de Cem'in düşünde dahi görmediğini ifade eden şair, *Dīvān*'da on bin atlı Dahhâk'ın dahi böyle hızlı koşan bir ata süvari olmadığını, Keykâvus ile Cem'in belki de onun resmini bile görmediğini iddia eder.¹⁴⁶

böyle bir raḥş-ı süleymānī-i bī-hem-tāyı *bīyuresb* olmadı böyle *sebük-pāya sūvār*
düşde de görmedi gitdi ne feridūn u ne cem *belki taşvīrini seyr étmedi kāvus ile cem*
(M/9) (D/4)

İlk yazdığı beyitte o atın resminin kazındığı sert taşın/menzil taşının süratte sabah rüzgârıyla yarışabileceğini belirten Sâbit, daha sonra bahse konu taşın emel menziline sabah rüzgârından önce varacağını söyler:

145 Beytin ikinci mısraının vezni kusurludur.

146 Cem, İran'ın Pişdâdiyân hanedanının dördüncü ve en büyük hükümdarıdır. Hz. Nûh zamanında yaklaşık bin yıl yaşadığı rivayet edilir. Dahhâk tarafından tahttan indirilmiştir (Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, II (Bab-Çüsteri), OSEDAM, İstanbul 2017, s. 384). Dahhâk ise Pişdâdiyân sülalesinin beşinci hükümdarıdır. Demirci Gâve'nin önderliğinde isyan eden halk tarafından tahttan indirilmiş, bir rivayete göre Gâve tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Yerine Dahhâk'ın öldürdüğü Cem'in oğullarından Feridûn tahta çıkarılmıştır (Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, III (Dâbbe-Düzgün), OSEDAM, İstanbul 2019, s. 16). Beyitte geçen Kâvus da Keykubâd'ın oğlu olup İran'ın Keyâniler hanedanının ikinci ve en önemli hükümdarıdır. Güçlü ve yetenekli bir savaşçı olarak tanınan Keykâvus'un vefatının ardından tahta Keyhüsrev geçmiştir (Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2023, s. 451).

üstine resmini nakş eylese şüretüñi çîn *seng-i hārāya eger şeklini resm eyleseler*
seng-i hārā ola sür'atde şabāya hem-dem *vara ser-menzil-i maqşūda şabādan aqdem*
(M/18) (D/8)

Sıradaki beyitlerde şair sanatından övgüyle söz eder. Onun elde ettiği bütün şairlik birikimini Paşa'nın vasfı için feda etmeyi arzuladığı şu beyitlerde, Sâbit'in hemen hemen aynı manayı farklı ifadelerle sağladığı görülmüştür. Yalnız mecmuada yer alan beyitte, Sâbit'in ilminin kaynağı ilahî âlemdir:

vāridāt-ı suhan-ı 'ālem-i feyz-i ezeli *cümlesin maşraf-ı evşāfuña harc eyleyeyüm*
çarh edem maşraf-ı evşāfuña ne bîş ü ne kem *ne kadar var ise irād-ı füyüzāt-ı kıdem*
(M/56) (D/42)

Mucize sayılabilecek nitelikte eser yazma marifeti Sâbit'in nazmında saklıdır, Meryem oğlu 'Îsâ'nın can bağışlayan nefesinin bereketi de. Beyitte yapılan değişiklik sonrası Hızır ile İlyâs şairin tabiat çeşmesinin ölümlüsü kabul edilirken Hazret-i 'Îsâ da onun sözünün feyziyle ihya olmuştur:

münderic hāşşa-i i'cāz-ı eşer nazmumda *çeşme-i tab'umuñ ölümlüsü hızr u ilyās*
feyz-i enfās-ı revān-bağş-ı mesîh-i meryem *feyz-i güftārumuñ ihyāsı mesîh-i meryem*
(M/73) (D/58)

Neredeyse tamamı değişikliğe uğrayan son beyit ise bir sözü şiir hâline getirene kadar bin dert çeken yeteneksiz şairlerle ilgilidir. Bu şairler mecmuadaki beyitte, karmaşık ve daha önce söylenmiş sözler kullandıkları için eleştirilmiş; *Dîvân*'daki beyitte de usul bilmedikleri için yerilmişlerdir. Beytin kusurlu vezni, değişikliğe uğramasına zemin hazırlamıştır:

şu'arā dēnmez aña kim şā'ir-i pejmürde-suhan *hîç söz olsun mı o kim nāzım-ı nā-hencārı*
bir sözün nazma koyınca çeke biñ derd ü elem *rişte-i nazma çekince çeke biñ derd ü elem*
(M/82) (D/65)

3.3.2. Beyitteki Bir İfadenin Eş Anlamlı Başka Bir İfadeyle Değiştirildiği Örnekler

Mecmuada bulunan kasidenin on beş beytinde, değiştirilen ifadelerin yerine aynı manaya gelen başka ifadelerin yazıldığı görülmüştür. Bu beyitlerden ilkinde¹⁴⁷ Mehmed Paşa'nın atı övülmekteyken sonraki on beyitte¹⁴⁸ Paşa'nın methine yer verilmiştir. Bir beyit¹⁴⁹ şairin

147 M/17, D/9.

148 M/22, D/14; M/28, D/18; M/29, D/19; M/32, D/22; M/33, D/23; M/35, D/26; M/36, D/27; M/42, D/32; M/47, D/37; M/48, D/38.

149 M/55, D/41.

sanatının övgüsüne dairdir. İki beyitte¹⁵⁰ sanatının Mehmed Paşa'nın övgüsü karşısında aciz kaldığını dile getiren Sâbit, son bir beyitte¹⁵¹ kasidenin muhatabı için dua eder.

Bahse konu beyitlerde geçen *müyını/bir kılın, yazsa muşavver şeklin/yazsalar anuñla eger, cān bulup raqş éde/tura raqş eyleye*¹⁵²; *böyle bir rahşa süvār olsa n'ola/n'ola devletle süvār olsa aña*¹⁵³; *kurta-i gūş-ı/kurtatü's-sem'-i*¹⁵⁴; *zīver-i/zīb-i*¹⁵⁵; *hired-pīşe/fehimān, zāhirdür/nümāyāndur*¹⁵⁶; *reşk-fermā-yı dil-i/gıbtā-engīhte-i*¹⁵⁷; *fıkr/fikri, fehmi de/'aqlı da*¹⁵⁸; *cūdı/luftı, me'ānī/ma'nā*¹⁵⁹; *lerze-nāk/pür-hurūş, sūg u/şevk-i, āh u fiğān-ı/nāliš-i*¹⁶⁰; *kūpāl urıcaq/gürz urduğı dem*¹⁶¹; *hebt-ile/şavlet ile*¹⁶²; *medhūñe/vaşfına* (Beytin ikinci mısraında 2. tekil şahsa hitap edilmesi dikkate alındığında, *vaşfuña* ifadesinin beyte müstensih tarafından *vaşfına* şeklinde kaydedilmiş olması muhtemeldir.), *édeyin/édeyüm*¹⁶³; *suhan/söz, vërsün/vëre ma'nāsı anuñ*¹⁶⁴; *derhem/pür-ğam*¹⁶⁵; *peyk/peyki, şātır/şātırı, nıgeh-dār/nıgeh-bānı*¹⁶⁶ ifadelerinden taksim işaretinden sonra gelenler, mecmuada tespit edilen ilk ifadelerin yerlerine yazılmış olup onlarla aynı manayı taşımaktadırlar.

150 M/79, D/62; M/80, D/63.

151 M/92, D/75.

- 152 *müyını hāme édüp yazsa muşavver şeklin / cān bulup raqş éde dīvārdaki naqş-ı şanem* (M/17)
bir kılın hāme édüp yazsalar anuñla eger / tura raqş eyleye dīvārdaki naqş-ı şanem (D/9)
- 153 *böyle bir rahşa süvār olsa n'ola lāyıkdur / ol hezīr-efgen-i(?) rüstem-dil ü haydar-şārim* (M/22)
n'ola devletle süvār olsa aña lāyıkdur / böyle 'anqā-yı hümā-kevkebe-i kâf-ı kerem (D/14)
- 154 *kurta-i gūş-ı şānādīd-i 'izām-ı eyyām / dürrētü't-tāc-ı mehādīm-i kirām-ı 'ālem* (M/28)
kurtatü's-sem'-i şānādīd-i 'izām-ı eyyām / dürrētü't-tāc-ı mehādīm-i kirām-ı 'ālem (D/18)
- 155 *efser-i tārek-i iclāl mehemmed pāşā / zīver-i şafha-i dībāce-i iqbāl-i ümem* (M/29)
hilye-i gerden-i iclāl mehemmed pāşā / zīb-i ser-levha-i dībāce-i iqbāl-i ümem (D/19)
- 156 *o arısto-yı hired-pīşe ki zāhirdür aña / dil-i dānā-yı felātündaki rāz-ı mübhem* (M/32)
o arısto-yı fehimān ki nümāyāndur aña / dil-i dānā-yı felātündaki rāz-ı mübhem (D/22)
- 157 *o hüdāvend-i mekārīm ki kef-i baqşışdūr / reşk-fermā-yı dil-i kân u hāsed-kerde-i yem* (M/33)
o hüdāvend-i mekārīm ki kef-i baqşışdūr / gıbtā-engīhte-i kân u hāsed-kerde-i yem (D/23)
- 158 *şāhid-i fıkr güzel fehmi de 'aql-ı evvel / sözi destür-ı 'amel rāyı rezīn ü muhkem* (M/35)
şāhid-i fikri güzel 'aqlı da 'aql-ı evvel / sözi destür-ı 'amel rāyı rezīn ü muhkem (D/26)
- 159 *feyz-i cūdı ile aqlām-ı ma'ārif şādāb / iltifātı ile iqlīm-i me'ānī hürrem* (M/36)
feyz-i luftı ile aqlām-ı ma'ārif şādāb / iltifātı ile iqlīm-i ma'nā hürrem (D/27)
- 160 *lerze-nāk étmiş-idi memleket-i küffārı / şīven-i sūg u ğazā āh u fiğān-ı mātem* (M/42)
pür-hurūş étmiş-idi memleket-i küffārı / şīven-i şevk-i ğazā nāliš-i ehl-i mātem (D/32)
- 161 *kuvvet-i bāzı ile haşmına kūpāl urıcaq / şarşılur şiddet-i çarbindan anuñ tãrem* (M/47)
kuvvet-i bāzūsıyle haşmına gürz urduğı dem / şarşılur şiddet-i çarbindan anuñ nih tãrem (D/37)
- 162 *at sürüp hebt-ile hıştını zerk étse gerek / şadmesinden mütezzelzil ola çarh-ı a'zam* (M/48)
at sürüp şavlet ile tıgını pertāb étse / şadmesinden mütezzelzil ola çarh-ı a'zam (D/38)
- 163 *medhūñe şarf édeyin mā-melek-i fikretümi / étdüm iqbāl-i cihān-gürüñe sevgend ü kâsem* (M/55)
vaşfına şarf édeyüm mā-melek-i fikretümi / étdüm iqbāl-i cihān-gürüñe sevgend ü kâsem (D/41)
- 164 *işte 'ālemde suhan böyle gerek kim vërsün / dil-i insāna feraḥ-ber-ferah u dem-ber-dem* (M/79)
işte söz böyle gerek kim vëre ma'nāsı anuñ / dil-i insāna feraḥ-ber-ferah u dem-ber-dem (D/62)
- 165 *oquyınca açıla ğonce gibi şevkinden / ne kadar olsa derün-ı dil-i 'āşık derhem* (M/80)
oquyınca açıla ğonce gibi şevkinden / ne kadar olsa derün-ı dil-i 'āşık pür-ğam (D/63)
- 166 *peyk te'yid-i ilāhı vü vaşak-dār zafer / şātır iqbāl ü nıgeh-dār hüdā-yı erḥam* (M/92)
peyki te'yid-i ilāhı vü tutuk-dārı zafer / şātırı feth ü nıgeh-bānı hüdā-yı erḥam (D/75)

3.3.3. Beyitteki Bir İfadenin Aynı Manayı Taşımayan, Beytin Bağlamına Uygun Başka Bir İfadeyle Değiştirildiği Örnekler

Kasidelerin mukayesesi sırasında, beyitteki bir ifadenin beytin bağlamına uygun başka bir ifadeyle değiştirildiği otuz örnek tespit edilmiştir. Bu örneklerden altısı kasidenin teşbip bölümündedir ve atın methiyle ilgili beyitlerde yer almaktadır. Mecmuadaki ilk örneğe göre Seydîzâde Mehmed Paşa'nın atının yürüyüşü, cennetin hizmetkârı olan delikanlıları derbeder ederken onun şuh tavrının düşkününü de İrem hurileridir. Şairin beyitte yaptığı değişiklik sonrası derbeder olan, cennet tavusu; atın şuh yürüyüşüne tutulan da Harem ceylanı olmuştur:

tarz-ı refîârînuñ âvâresi *gûlmân-ı behişt*

tarz-ı refîârînuñ âvâresi *tâvûs-ı cinân*

cilve-i şûhînuñ âşüftesi havrâ-yı irem

revîş-i şûhînuñ âşüftesi âhû-yı harem

(M/8)

(D/2)

Mecmuadaki beyitte geçen Rüstem'i Şegâd'ın kuyusundan kurtarabilecek olan *rahş-ı berk-püye*/hızlı koşan at, *Dîvân*'da *berk-i cehende*/fırlayan şimşek tabiriyle karşımıza çıkar. Sâbit'e göre Rüstem, atı Rahş yerine Mehmed Paşa'nın atına binmiş olsaydı kardeşi Şegâd'ın tuzak olarak hazırladığı, çalı çırpıyla örtülü kuyuya düşüp can vermeyecekti:

olsa bu *rahş-ı berk-püye* eger *altında*

olsa bu *berk-i cehende* eger *altında anuñ*

*belki düşmez ne çâh-ı şegâda rüstem*¹⁶⁷

sıçradurdu çeh-i has-püş-i şegâdi rüstem

(M/11)

(D/5)

Mecmuada atın ayağındaki köstek olarak hayal edilen “Hoten Türklerinin saçının teliyle Deylem putlarının zülfü”, *Dîvân*'da “Deylem putlarının parlak saçlarının büklümü” şeklinde değiştirilmiştir.¹⁶⁸

böyle rahşuñ yaraşur olsa şikâl-i pâyı

yèridür olsa şıtabında şikâl-i pâyı

şa'r-ı türkân-ı hoten zülf-i bütân-ı deylem

şiken-i zülf-i muţarrâ-yı bütân-ı deylem

(M/12)

(D/3)

Şaire göre fikrin alaca atıyla yarışa kalksa Mehmed Paşa'nın atı hedefe daha önce varır. Mecmuada karşımıza çıkan ve Paşa'nın atıyla yarışa kalkan “fikrin alaca atı”, Sâbit'in yaptığı değişiklik sonrası “fikir kuşu” olarak değiştirilmiştir. *Dîvân*'daki beyitte geçen *konsa* ifadesi ise *Dîvân*'ın Ü1, TH, H1 ve H2 nüshalarında, mecmuada olduğu gibi *kopsa* şeklindedir.¹⁶⁹ Şairin

167 Beytin iki mısramın da vezni kusurludur.

168 Hoten, Doğu Türkistan'da misk ceylanlarıyla meşhur bir bölgedir. Edebî metinlerde, misk maddesinin elde edildiği ceylanları ve güzel kokuyla birlikte anılır (Üzeyir Aslan, Hakan Taş, Ömer Zülfe, *Osmanlı Edebiyatının 200'ü*, Otto Yayınları, İstanbul 2018, s. 163). Deylem ise Hazar Denizi'nin batı ve güneyindeki dağlık bölgenin tarihî adıdır. Dağlık olduğu için birçok hükümdar tarafından fethedilememiştir. Şiirlerde ele geçirilemeyişi ve güzelleri konu edilir (Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, III (Dâbbe-Düzgün), s. 180).

169 Turgut Karacan, *XVII. Yüzyıl Şairlerimizden Sâbit ve Edisiyon Kritikli Divan Metni*, II, s. 71.

beyitte kullandığı ifade, “önden gitmek için yerinden fırlamak” anlamını verebileceğimiz *ögdüle kıpmak* ifadesi olmalıdır:

ögdüle *kıpsa* eger *ablak-ı* endîşe ile

dağı evvel varur allāhu te’ālā a’lem

(M/14)

ögdüle *kınsa* eger *tā’ir-i* endîşe ile

dağı evvel varur allāhu te’ālā a’lem

(D/6)

Onun sürat binicisi dizgini ele aldığında o at, imkân zeminini baştan başa aşar. Mecmuada atı yetiştirip dizginini harekete geçiren, “hız” iken *Dîvân*’da “devlet/saadet”tir. Beyitte geçen *mekānı* ifadesi ise *Dîvân*’ın H1 ve H2 nüshalarında mecmuada olduğu gibi *imkānı* şeklindedir:

tayy eder gösgötürü ‘arşa-geh-i *imkānı*

rā’iz-i *sür’ati* taḥrîk-i ‘inān êtdüğü dem

(M/15)

tayy eder gösgötürü ‘arşa-geh-i *mekānı*

rā’iz-i *devleti* taḥrîk-i ‘inān êtdüğü dem

(D/11)

Sâbit’e göre onun bir çivisi, yeryüzünün göbeğinde çakılı olsaydı o at kıyamete dek felek atı gibi koşardı. Mecmuadaki beyitte yer alan *nāf-ı zemîn*/yeryüzünün göbeği ifadesi, daha sonra *şevr-i zemîn*/yeryüzünün boğası şeklinde değiştirilmiştir:

ḥaşre dek raḥş-ı felek gibi olurdu püyān

olsa bir mîḥi eger *nāf-ı* zemînde müdğam

(M/19)

ḥaşre dek raḥş-ı felek gibi olurdu püyān

olsa bir mîḥi eger *şevr-i* zemînde müdğam

(D/10)

Sıradaki on bir beyit Seydîzâde Mehmed Paşa’nın methine dairdir. Mecmuada “Haydar kılıçlı, Rüstem gönüllü pehlivan(?)” diye övülen Paşa, *Dîvân*’da “cömertliğin Kaf Dağı’nda oturan Hüma ihtişamlı Anka” olarak takdim edilmiştir:

böyle bir raḥşa süvār olsa n’ola lāyıkdur

ol hezîr-efgen-i(?) rüstem-dil ü haydar-şārim

(M/22)

n’ola devletle süvār olsa aña lāyıkdur

böyle ‘ankā-yı hümā-kevkebe-i kâf-ı kerem

(D/14)

Kaderi taksim eden Allah, Paşa’nın yüce huzurunu ilim ve fazilet sahiplerine bağıšta bulunulan bir dağıtım yeri hâline getirmiştir. Mecmuadaki beyitte yer alan *ḳassām-ı kader* ifadesi, daha sonra kaderin ezelde taksim olduğuna ve ezel meclisine işaret etmek üzere *ḳassām-ı ezel* şeklinde değiştirilmiştir:

ol ki *ḳassām-ı ḳader bār-geh-i iḳbālin*

eylemiş ni' met-i erbāb-ı kemāle maḳsem

(M/24)

ol ki *ḳassām-ı ezel bār-geh-i iḳbālin*

eylemiş ni' met-i erbāb-ı kemāle maḳsem

(D/24)

Mecmuada Paşa'nın vasıf/övgü fermanının unvanlarını yazan, "kutlu hikmetler divanında görevli kâtibin kalemi" iken *Dîvân*'daki beyitte, "mezkur divanın maharetli kâtibi" olarak karşımıza çıkmaktadır. *Ḳalem* ve *kâtib* ifadelerinin ardına gizlenen şair, her iki beyitte de muhatabını överken kendi hünerine değinmeyi de ihmal etmemiştir:

ol ki böyle yazar elḳāb-ı berāt-ı vaşfin

ḳalem-i kâtib-i dîvân-ı hümāyün-ḥikem

(M/25)

ol ki böyle yazar elḳāb-ı berāt-ı vaşfin

*kâtib-i münşî-i dîvân-ı hümāyün-ḥikem*¹⁷⁰

(D/15)

"Savaş meydanının Rüstem'i, cenk saflarının Kahraman'ı, Gerşasb¹⁷¹ mizaçlı fil" ifadeleriyle methedilen Paşa, mecmuadaki beyitte "gazilerin sırrı" iken *Dîvân*'da "gaza menkıbelerinden anlayan güçlü bir savaşı"dır:

sırr-ı erbāb-ı ğazā rüstem-i meydân-ı veġā

ḳahramân-ı şaf-ı heycā pîl-i gerşasb-şiyem

(M/26)

menḳabet-senc-i ğazā rüstem-i meydân-ı veġā

ḳahramân-ı şaf-ı heycā pîl-i gerşasb-şiyem

(D/16)

Her iki beyitte de "cömertliği huy edinmiş şerefli kimselerin yüz akı" olduğu söylenen Seydîzâde; mecmuada "hüner sahiplerinin övücü, lütuf ve ihsan kaynağı" olarak methedilirken *Dîvân*'da cömertliği ile meşhur Bermekî, Hâtim-i Tâi ve Ma'n konu edilerek övülmüştür.¹⁷²

şeref-i zümre-i emcād-ı mekârim-mu'tād

faḫr-i erkân-ı hüner mün'ime-i lutf u himem

(M/27)

şeref-i zümre-i emcād-ı mekârim-mu'tād

bermekî-menḳabe ḫâi-kerem ü ma'n-himem

(D/17)

Mecmuaya göre "ikbal mukaddimesinin sayfasının süsü" olan Mehmed Paşa, "yücelik başının tacı"dr. *Dîvân*'da ise "ikbal mukaddimesinin başlığının süsü" olarak takdim edilen memduhun "kudret gerdanının ziyneti" olduğu ifade edilmiştir:

170 Beyitte geçen *kâtib-i* ifadesi, *Dîvân*'da *kâtibi* şeklindedir; ifadenin yazım hatası nedeniyle bu şekilde kaydedilmiş olması muhtemeldir. Şairin kaleminden çıkan ifade, *kâtib-i* olmalıdır; bu nedenle beyte doğru olduğu kabul edilen ifade kaydedilmiştir.

171 Acem kahramanlarından Rüstem'in büyük dedesi olan Gerşasb, babası hayattayken tahta geçmiş; İsfendiyâr ile savaşarak ün kazanmıştır. Şiirlere, gücü ve savaşçılığı ile konu edilir (Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, V (Galgab-Güzellik), OSEDA, İstanbul 2021, s. 158).

172 Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî (ö. 803), Abbâsîlerin önde gelen cömertliğiyle meşhur devlet adamlarındandır (Hakkı Dursun Yıldız, "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, (1993), s. 4). Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî (ö. 768?) ise Emevîler devrinde kumandanlık, Abbâsîler döneminde valilik yapmış cömertliğiyle meşhur bir devlet adamıdır (Mahmut Kelpetin, "Ma'n b. Zâide", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek-II, (2019), s. 191-192).

efser-i täre-k-i icläl mehemmed pāšā

zīver-i şafha-i dībāce-i iqbāl-i ümem

(M/29)

hilye-i gerden-i icläl mehemmed pāšā

zīb-i ser-levha-i dībāce-i iqbāl-i ümem

(D/19)

Dünyanın hiçbir şeyi Mehmed Paşa'nın gözüne görünmez/umurunda olmaz; zira onun yolu, İbrâhim bin Edhem'in yoludur.¹⁷³ Mecmuada geçen '*âlemüñ hāşılı 'aynında degüldür* ifadesi, *Dîvân*'da "dünya malına gönül bağlamamak" deyiimiyle karşılanmıştır:

'âlemüñ hāşılı 'aynında degüldür zīrā

meslek-i himmetidür vādī-i ibni edhem

(M/38)

n'ola dil-beste-i emvāl-i cihān olmazsa

meslek-i himmetidür vādī-i ibni edhem

(D/29)

Mehmed Paşa eline kılıcını alınca düşmanlar, yokluğun zillet vadisinde bir başına, sığımsız kalır. Sâbit daha sonra şiirinde yaptığı değişikliklerle düşmanın bu hezimetini, Paşa'nın cihat kılıcını kınından çekmesine bağlarken düşmanlarınsa ayaklar altında çiğnenip siperlere kaçacağını bildirir:

alıcağ destine şemşirin olur hayl-i 'adū

yek-sere bī-siper-i vādī-i hizlān-ı 'adem

(M/46)

sell-i şemşir-i cihād êtse olur hayl-i 'adū

yek-sere pey-siper-i vādī-i hizlān-ı 'adem

(D/36)

Mehmed Paşa at sürüp saldırarak düşmana mızrağını saplasa darbesinden yüce felek titrer. Feleği titreten "mızrak", daha sonra yerini "kılıca" bırakmıştır. Artık feleği titretecek olan, Mehmed Paşa'nın düşmana hücum ederken salladığı kılıcıdır:

at sürüp hebt-ile hıştını zerk êtse gerek

şadmesinden mütezelzil ola çarh-ı a'zam

(M/48)

at sürüp şavlet ile tīgını pertāb êtse

şadmesinden mütezelzil ola çarh-ı a'zam

(D/38)

"Ey yüksek makamlı paşa!" diye kendisine hitap edilen ve Kahramân kadar ihtişamlı olduğu söylenen Seydîzâde, mecmuadaki beyitte "kerem sahibi beylerin efendisi" olarak övülürken *Dîvân*'da "şeref sahibi ileri gelenlerin öncüsü" şeklinde methodilmiştir:

kahramān-kevkebe pāšā-yı bülend-iqbālā

ây hudāvend-i emirü'l-ümerā-yı ikrām

(M/54)

kahramān-kevkebe pāšā-yı bülend-iqbālā

ây hudāvend-i kebîrî'l-küberā-yı eflham

(D/40)

173 Arap kabilelerinden zengin ve itibarlı bir aileye mensup olan İbrâhim bin Edhem (ö. 778?), dünya nimetlerinden geçip zühd yolunu seçmesi nedeniyle örnek gösterilmiş ve edebî eserlere konu edilmiştir (Reşat Öngören, "İbrâhim b. Edhem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXI, (2000), s. 293).

Sâbit'in kara talihinden yakındığı şu beyitte onu perişan eden, zulüm topuzunun darbesiyle elem kılıcının yarasıdır. Şairin yaptığı değişiklik neticesinde, *Dîvân*'da cefa topuzunun darbesine eşlik eden, “elem kılıcının vuruşu” olmuştur:

ben <i>bilürüm</i> işümi êtmese âzürde beni	ben <i>bilürdüm</i> işümi êtmese âzürde beni
<i>zahm-ı</i> şemşîr-i elem dârbet-i küpâl-i sitem	<i>darb-ı</i> şemşîr-i elem dârbet-i küpâl-i sitem
(M/61)	(D/47)

Sıradaki beyitler Sâbit'in Mehmed Paşa'nın övgüsü karşısındaki acziyetini dile getirir. Şairin fikri mecmuada “hayal denizini”, *Dîvân*'daysa “irfan denizini” baştan başa arasa da muhatabının methine layık bir inci bulamaz:

bir güher bulmadı evşâfuña lâyıq gerçi	bir güher bulmadı evşâfuña lâyıq gerçi
<i>kân u deryâ-yı hayâli</i> aradı endîşem	<i>baħr-i 'irfânı ser-â-ser</i> aradı endîşem
(M/63)	(D/48)

Mucize nefesli, şirin sözlü Nef'î'nin şairin ağzından aldığı söz, mecmuada *mazmûn* iken daha sonra şair tarafından “gönlü süsleyen beyit” olarak değiştirilmiştir:

<i>güyyiâ aldı bu mazmûnı</i> benüm ağzumdan	<i>şanki bu beyt-i dil-ârâyı</i> benüm ağzumdan
<i>sâbıkan</i> nef'î-i şîrîn-suħan-ı mu' ciz-dem	<i>söylemiş</i> nef'î-i şîrîn-suħan-ı mu' ciz-dem
(M/65)	(D/50)

Şaire göre kalem, her ne kadar hüner kemerini kuşansa da Paşa'nın methinin kubbesine çıkamaz. Mecmuadaki beyitte kalemin ulaşmaya çalıştığı “kubbenin en yüksek yeri”, *Dîvân*'da “kusursuzluk/yücelik kasrının zirvesi” olarak karşımıza çıkmaktadır:

<i>çıkamaz küngüre-i midhatüñe n'eyleyeyin</i>	<i>zirve-i kaşr-ı kemâle çıkamaz n'eyleyeyüm</i>
ne kadar şedd-i niṭāk-ı hüner eylerse kalem	ne kadar şedd-i niṭāk-ı hüner eylerse kalem
(M/67)	(D/52)

Sıradaki örnekte beytin ilk mısraı, neredeyse aynı manaya gelen bir başka mısra ile değiştirilmiştir. Bu değişiklikte mısraın vezninin kusurlu olmasının da etkisi bulunmaktadır. Paşa'nın methini dilediği gibi yerine getiremediğini itiraf eden Sâbit'e göre kendisi dahi Paşa'yı layığıyla methedemezken başka söz ustalarının bu övgüye yeltenmeleri boşunadır:

<i>ğayriler vaşfa heves eylemesün çünkim</i>	<i>êtmesün ğayri suħan-ver heves-i midhatüñi</i>
ben kuluñ vefk-i murâd üzre edâ eyleyemem ¹⁷⁴	ben kuluñ vefk-i murâd üzre edâ eyleyemem
(M/68)	(D/53)

174 Beytin ilk mısraının vezni kusurludur.

Sıradaki 5 beyitte şair, sanatını muhtelif yönleriyle metheder. Ona göre kanatlı kuşlar sürüsüne/ yetenekli şairler topluluğuna ön ayak olan, bilhassa “kendi yaradılış kuşu”dur. Mecmuada şairlik yeteneğini anlatırken tabiatını öne çıkaran Sâbit, daha sonra yeteneğinin kaynağı olarak “fikir kuşu” ifadesiyle zihnine işaret eder:

bā-ḥuşûsâ ki benüm tâ'ir-i *tab'umdur* olan
ḥayl-i murğân-ı ulû'l-ecnihaya pîş-ḳadem
(M/69)

bā-ḥuşûsâ ki benüm tâ'ir-i *fikrîmdür* olan
ḥayl-i murğân-ı ulû'l-ecnihaya pîş-ḳadem
(D/54)

Fikr ile *tab'* arasındaki değişikliğe bir diğer örnek de sıradaki beyitte görülmektedir. Bu defa söz ustalarını susturan, mecmuada şairin “fikir papağanı” iken daha sonra “yaradılış papağanı” olarak değiştirilmiştir.

güft-gû-yı suḥan-ı tûṭî-i *fikrîmdür* eden
ḳuvvet-i nâṭıḳa-i ehl-i beyânı ebkem
(M/70)

güft ü gû-yı suḥan-ı tûṭî-i *tab'umdur* eden
ḳuvvet-i nâṭıḳa-i ehl-i beyânı ebkem
(D/55)

Mecmuada “sözüyle cihanı ele geçiren yiğidin kendisi olduğunu” iddia eden Sâbit, mana kulesinin başına bayrak diktiğini/mana kulesini ele geçirdiğini söyler. Beyitte yaptığı değişiklik neticesinde ise kendini “faziletiyle cihanı ele geçiren fetihler babası” olarak gösterir. *Dîvân*'da mana kulesini ele geçiren, “şairin kalemı”dir:

benüm ol merd-i cihân-gür-i suḥan kim ḥâlâ
dikdi *ser-küngüre-i* ḳulle-i ma'nâya 'alem
(M/71)

ben ebu'l-feth-i cihân-gür-i kemâlüm ḳalemüm
dikdi *ta küngüre-i* ḳulle-i ma'nâya 'alem
(D/56)

Mecmuadaki beyitte tabiatını yiğide benzeten şair, bu yiğidin yardımıyla hayal gelinlerinin has odasına girildiğini ifade eder. Beyit üzerinde yaptığı değişik sonrasıyla hayal gelinlerinin has odasına girenin “fikir güzeli” olduğunu belirtir. Fikir güzeline yardımcı olan bu defa “Allah'ın lütfü”dur:

eşer-i himmet-i merdâne-i tab'umla benüm
ḥarem-i ḥâşş-ı 'arūsân-ı ḥayâle maḥrem
(M/72)

feyz-i ḳudsiyye ile şâhid-i fikr oldı yine
ḥarem-i ḥâşş-ı 'arūsân-ı ḥayâle maḥrem
(D/57)

Sâbit'e göre onun el değmemiş hayaller yazan kaleminin bir damlası, gönül ehline hayat suyu olurken mayası bozuk düşman için zehrin acı suyundan bir katredir. Şair beyitte geçen “düşman” ifadesini daha sonra “kıskanç, hasetçi” şeklinde değiştirerek kendisini çekemeyen şairlerin bu yönüne işaret etmiştir:

reşha-i kilk-i terüm ehl-i dile âb-ı hayât

düşmen-i bed-gühere *kaṭre-i* zehr-âbe-i sem

(M/74)

reşha-i kilk-i terüm ehl-i dile âb-ı hayât

hâsid-i bed-gühere *kaṭresi* zehr-âbe-i sem

(D/59)

Yeteneksiz şairleri kınadığı sıradaki beyitlerde Bosnalı Sâbit, onların saçma sözlerini kalın perdeden yayılan ince seslere benzeterек sözlerinin birbiriyle uyumsuzluğuna işaret eder. Beyitlerde geçen *gūyā* ve *nitekim* ifadeleri, farklı manalar taşıyalar da beytin anlamında önemli bir değişikliğe sebep olmamışlardır:

sözleri saçma biri birine uymaz *gūyā*

nağme-i zîr-i nevâ-güsterî-i perde-i bem

(M/85)

sözleri saçma biri birine uymaz *nitekim*

nağme-i zîr-i nevâ-güsterî-i perde-i bem

(D/67)

Sâbit'e göre yeteneksiz şairlerin sözleri değersiz, söz akçeleri sahte, fikir gümüşleriye eksiktir. Mecmuada kötü şairlerin “kusurlarla/hilelerle dolu fikirlerini kirli/bayağı” olarak niteleyen Bosnalı Sâbit, *Dîvân*'da yeteneksiz şairlerin “şiiirlerinin kusurlu/hileli ve değersiz” olduğunu vurgular:

suḫanı mübtezal ü *fikr-i çep-endâzi* çepel

naqd-i güftârî dağal nuḳre-i endîşesi kem

(M/87)

suḫanı mübtezal ü *naẓmî çep-endâz* u çepel

naqd-i güftârî dağal nuḳre-i endîşesi kem

(D/69)

Üzerinde değişiklik yapılan son iki beyitte ise kasidenin muhatabı için dua edilir. Mehmed Paşa'nın emel atını durmadan koşması dileğiyle başlayan ilk örnekte, muhatap önce “feraset sahibi uluların efendisi” olarak methedilirken *Dîvân*'da bu ifade, yerini “kerem sahibi beylerin emiri”ne bırakmıştır. Ardından gelen örnekte ise Paşa'nın atı yanında yürüyen askeri, “yüksek makam” iken daha sonra “fetih” olarak değiştirilmiştir. Ayrıca beyitte geçen *zafer*; mecmuada Paşa'nın yedek atlarını çeken görevliyen *Dîvân*'da zırhını taşıyan kimsedir(?):

zîr-i rân eyleye dâ'im feres-i maḳşûdî

o ḫudâvend-i *kebîrû'l-küberâ-yı eḫhem*

(M/91)

zîr-i rân eyleye dâ'im feres-i maḳşûdî

o ḫudâvend-i *emîrû'l-ümerâ-yı ekrem*

(D/74)

peyk te'yîd-i ilâhî vü *vaşak-dâr* zaferşâṭır *ikbâl* ü nigeḫ-dâr ḫudâ-yı erḫam

(M/92)

peyki te'yîd-i ilâhî vü *tutuk-dârı* zaferşâṭır *feth* ü nigeḫ-bâni ḫudâ-yı erḫam

(D/75)

Sonuç

Bosnalı Sâbit'in Seydizâde Mehmed Paşa için kaleme aldığı rahşiyeye; Turgut Karacan'ın neşrettiği *Sâbit Dîvânı*'nda, kasidelerin arasında on yedinci sıradadır. Söz konusu kasidenin bir nüshası Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Koleksiyonu'nda kayıtlı olan 21 numaralı şiir mecmuasında tespit edilmiştir. *Dîvân*'da yer alan kaside ile bahse konu mecmuadaki manzume mukayese edildiğinde bu iki metin arasında kayda değer farklar bulunduğu görülmüştür.

Kasidenin kayıtlı olduğu *Dîvân* nüshaları incelenmiş, bu nüshalardan en erken istinsah edilenin 18. yüzyıl başlarında yazıya geçirilmiş olabileceği ve bu yılların 1712'de vefat eden şairin hayatının son yıllarına tesadüf ettiği ifade edilmiştir. Diğer taraftan kasidenin yer aldığı mecmua üzerinde bulunan muhtelif kayıtlardan bu nüshanın 1676-1686 tarihleri arasında istinsah edildiği tespit edilmiş; bu tarihin ise 1650 yılı civarında doğmuş olduğu düşünülen şairin gençlik yıllarına rastladığı belirtilmiştir. Elde edilen bilgilere dayanılarak mecmuada yer alan kaside metninin Bosnalı Sâbit'in Seydizâde Mehmed Paşa için kaleme aldığı rahşiyenin ilk hâli olduğu ve bu metnin şair tarafından daha sonra *Dîvân*'daki şekliyle değiştirildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Mecmuada bulunan rahşiyeye metninin Latin harflerine aktarımı, ilk defa bu çalışmayla yapılırken bahse konu metin, *Dîvân*'da kayıtlı olan rahşiyeye metniyle mukayese edilerek kasidenin gelişim süreci ortaya konulmaya çalışılmıştır. İki metnin karşılaştırılması neticesinde, *Dîvân*'da yer alan kasidenin yetmiş beş, mecmuada tespit edilen kasidenin doksan iki beyitten ibaret olduğu görülmüştür. Şairin kaleme aldığı ilk kasideden on sekiz beyti çıkardığı, metne bir beyit eklendiği ve kalan yetmiş dört beytin elli üçünde önemli değişiklikler yaptığı belirlenmiştir. Sâbit'in yirmi bir beyitte ise herhangi bir değişikliğe gitmediği görülmüştür.

Mecmuadaki kasidede yer alan 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 13, 23, 39, 49, 50, 51, 53, 62, 75, 78 ve 83 numaralı toplam on sekiz beytin *Dîvân* metni ile *Dîvân* nüshalarındaki kaside metinlerinde kayıtlı olmadığı görülmüştür. Bunlardan 13 ve 83 numaralı beyitler dışında, hiçbir beyitte vezin kusurunun bulunmaması dikkate alındığında yapılan değişikliklerin daha ziyade mana odaklı olduğu anlaşılmıştır. Yine mecmuada yer alan metnin 87. ile 88. beyitleri arasına bir beytin eklendiği tespit edilmiştir. *Dîvân*'daki kasidede 70. sırada kayıtlı olan bu beyitte yeteneksiz şairlerin yerildiği belirtilerek söz konusu beytin mecmuadaki kasideden çıkarılan, aynı konuda kaleme alınmış 83. beytin yerine yazılmış olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur.

Üzerinde değişiklik yapılan elli üç beyitten ise altısının neredeyse bütün ifadelerinin değiştirildiği, on beş beytin kimi kelimelerinin aynı manaya gelen başka ifadelerle yeniden yazıldığı ve otuz beyitte bazı ifadelerin aynı manayı taşımayan, bağlama uygun başka ifadelerle değiştirildiği tespit edilmiştir. Bu değişikliklerin bir kısmının eski ifadelerin vezne uymaması nedeniyle yapılan düzeltmeler olduğu görülmüştür; önemli bir bölümünün ise şairin düşünce ve hayallerini daha güzel aktaran ifadeleri tercih etmesiyle ortaya çıkan değişiklikler olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdağ, Halime, *Süleymaniye Kütüphanesi Ali Nihat Tarlan Bölümü 21 Numarada Kayıtlı Mecmû'a-i Eş'âr (1B-75A)'ın Transkripsiyonlu Metni ve MESTAP'a Göre Tasnifi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun 2020.
- Akkuş, Metin, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası, Edebi Türler ve Tarzlar*, 4. bs., Fenomen Yayınları, Erzurum 2014.
- Altuner, Nuran, *Safâî ve Tezkiresi, İnceleme-Tenkitli Metin-İndeks*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- Aslan, Üzeyir, Hakan Taş, Ömer Zülfe, *Osmanlı Edebiyatının 200'ü*, Otto Yayınları, İstanbul 2018.
- Aydın, Gamze, *Bosnalı Sâbit Dîvânı'nın Bağlamlı Dizini ve İşlevsel Sözlüğü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- Ayverdi, İlhan, *Kubbealtı Lugatı, Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2016, 1411 s.
- Esen, Necla, *Mecmû'a-i Eş'âr (Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan 21, 1b-50b, İnceleme Metin-Tıpkıbasım)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2019.
- İsmâil Belîğ, *İsmâil Belîğ Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr*, haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Gazi Üniversitesi Yayınları No: 62, Ankara 1985.
- Kalaycı Sevinç, Devrim, *18. Yüzyıl Şairlerinden Sünbülzade Vehbi (Lutfiyye) Bosnalı Sabit, Enderunlu Vasıf ve Nedim'in Divan ve Mesnevilerindeki Atasözleri ve Deyimler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2007.
- Karacan, Turgut, *XVII. Yüzyıl Şairlerimizden Sâbit ve Edisyon Kritikli Divan Metni*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1981.
- Karacan, Turgut, "Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, (2008), s. 349-350.
- Kaya, Bülent, *Divan Şiirinde At*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- Kelpetin, Mahmut, "Ma'n b. Zâide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ek-II, (2019), s. 191-192.
- Kemiksiz-zâde Safvet Mustafa, *Nuhbetü'l-Âsâr Fî-Ferâ'id-i'l-Eş'âr*, haz. Bilal Güzel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Oener, Lejla, *Bosnalı Aleaddin Sâbit Dîvânı'nın Tahlili*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019.
- Onay, Ahmet Talât, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, haz. Cemal Kurnaz, Kurgan Edebiyat Yayınları: 96, Ankara 2014.
- Öngören, Reşat, "İbrâhim b. Edhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXI, (2000), s. 293-295.
- Redhouse, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon/Kitâb-ı Ma'âni-i Lehce*, Constantinople 1890, XVI+2224 s.
- Rypka, Jan, *Beitrag zur Biographie Charakteristik und Interpretation des Türkischen Dichters Sabit*, Universitatis Carolinae Pragensis, Pragae 1924.
- Sâbit, *Bosnalı Alaeddin Sâbit Dîvân*, haz. Turgut Karacan, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 1991.
- Sâlim Efendi, *Tezkiretü's-Şu'arâ Sâlim Efendi*, haz. Adnan İnce, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- Steingass, F., *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut 1998, VIII+1539 s.

Şengül, Emre, *Süleymaniye Kütüphanesi Ali Nihat Tarlan Bölümü 21 Numarada Kayıtlı Mecmû'a-i Eş'âr (229b-309a) (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun 2018.

Şentürk, Ahmet Atillâ, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, II (Bab-Çüsteri), Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2017; III (Dâbbe-Düzgün), İstanbul 2019; V (Gabgab Güzellik), İstanbul 2021.

Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ, Şeyhî'nin Şakâ'ik Zeyli*, haz. Ramazan Ekinci, ed. Derya Örs, III, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 93, İstanbul 2018.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, IX (L-R), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1977.

Yardım, Latif, *Bosnalı Alâeddin Sâbit Divanı'nda Dinî Muhtevalı Kasideler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2015.

Yıldırım, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2023.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VII, (1993), s. 4.

Yümnî, Mehmed Emin, *Terceme-i Kahramân-ı Kâtil*, Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, İstanbul 1888.

Zülfe, Ömer, "Osmanlı Şiirinde Tîğ-ı Gamgam Tabiri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, II/1, (2015), s. 1-8.

Elektronik Kaynaklar

Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan Koleksiyonu, No: 00021, <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/181692> [Erişim tarihi: 22.12.2023].

Özyıldırım, Ali Emre, "Sâbit, Alâaddin (Ali)", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sabit-alaaddin-ali> [Erişim tarihi: 31.01.2024].

THE DEVELOPMENT OF A QASIDA IN THE CONTEXT OF BOSNIAN SABİT'S RAHSHIYAH

Esra BOZYİĞİT*

Horses have a significant place in Turkish culture and history due to their merits on the battlefields and the tasks they undertook in communication. This importance attached to the horse has also influenced literature; many works have been written about the horse that include various names, qualities, objects, beliefs and dreams. Poems that depict horses are called "rahshiyah". Especially the poems depicting horses in the panegyric sections (teşbîb) of qasidas written as an ode constitute the most famous examples of the rahshiyah genre in Ottoman literature. Horses contributed to the richness of Ottoman poetry with the various names they were given according to their colors and gait, the beliefs and traditions regarding the horse in Ottoman culture, the material cultural elements related to horses, and the dream narratives around them. Although the oldest examples of the rahshiyah genre are seen in the 15th century, the most beautiful rahshiyahs are seen in Nef'i's poems.

Another noteworthy example of the rahshiyah genre is the qasida (eulogy) written by Bosnian Sabit (d. 1712) for Seydizade Mehmed Pasha (d. 1684). One copy of this qasida, which is included as the seventeenth work in the Sabit Divanı published by Turgut Karacan, was encountered in a poetry anthology registered in Suleymaniye Manuscript Library, Ali Nihat Tarlan Section, number 21 and it was seen that there are significant differences between the two qasidas. This necessitated the comparison of the two texts as it was interpreted that the author might have revised and changed the first version his qasida.

In this study, first of all, we discussed the life, literary personality and works of Bosnian Sabit; and then we introduce the copies of his Divan in which the rahshiyah text was recorded and the anthology in which the text was discovered. It was determined that among the copies of the Divan in which the rahshiyah was recorded, the earliest copy could have been copied in the early 18th century, coinciding with the final years of the poet's life, who passed away in 1712. On the other hand, it was determined from various records regarding the anthology where the

* Assistant. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Bilecik/Türkiye, esra.bozyigit@bilecik.edu.tr; ORCID ID:0000-0002-5809-6223.

rahshiyah was included that this copy was written between 1676 and 1686; this date coincides with the early years of the poet who is thought to be born around 1650. Based on the information obtained, it was concluded that the *qasida* in the anthology was the first version of the *rahshiyah* authored by the Bosnian Sabit written for Seydizade Mehmed Pasha and was later changed by the poet.

In the next part of the study, we transcribed text of the *rahshiyah* discovered in the anthology for the first time. No changes were made to the poem found in the anthology, especially the text was not modified, and the expressions that did not fit the prosody and meaning were preserved as they were. This is because, in this part of the study, the aim was to reveal the original text written by the poet. Later we compared it with the *qasida* in the *Divan*; in this comparison, the text recorded in the anthology was taken as the first version of the poem. The differences that emerged as a result of the comparison of the two texts were pointed out in the footnotes. The lines with defective prosodies were also specified in the footnotes.

In the last section of the study, a comparison was made between the *qasida* in the anthology and the *qasida* in *Divan*. The differences determined during the comparison were classified under various headings and brought to the attention of the researchers; in this way, the development process of the *qasida* was revealed. As a result of the comparison of the two texts, it was seen that the *qasida* in the *Divan* consisted of seventy-five couplets, while the *qasida* found in the anthology consisted of ninety-two couplets. It was determined that the poet removed eighteen couplets from the *qasida* in the anthology, added a couplet, and made significant changes to fifty-three of the remaining seventy-four couplets. It was found that Sabit did not make any changes in twenty-one couplets.

It was observed that a total of eighteen couplets, numbered 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 13, 23, 39, 49, 50, 51, 53, 62, 75, 78 and 83 in the *qasida* in the anthology were not recorded in the *Divan* text and *Divan* copies. Except for couplets numbered 13 and 83 among these, it was determined that there were no prosody defects in any couplets; considering this situation, it was understood that the changes made were mainly for semantic purposes. In addition, it was determined that one couplet was added between the 87th and 88th couplets of the text included in the anthology. In this couplet, which was recorded in the 70th place in the *qasida* in the *Divan*, some untalented poets were criticized; it was also emphasized that this couplet may have been written in place of the 83rd couplet on the same subject, which was found to have been removed from the *qasida* in the anthology.

Of the fifty-three couplets to which amendments were introduced, in six couplets almost all expressions were changed. Some words of fifteen couplets were rewritten with other expressions that carried the same meaning. In thirty couplets, some expressions were replaced by other expressions that did not have the same meaning but were suitable for the context. It was observed that some of these changes were corrections made as former expressions did not fit the prosody;

it was also determined that a significant part of them were the changes that were introduced by the poet using expressions that he believed that conveyed his thoughts and dreams better.

BURSA IŞIKLAR ASKERİ İDÂDİSİ'NİN EĞİTİM FAALİYETLERİ VE OSMANLI SUBAYI YETİŞTİRİLMESİNDEKİ ROLÜ (1892-1908)

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF BURSA IŞIKLAR MILITARY PREPARATORY
SCHOOL AND ITS ROLE IN THE TRAINING OF OTTOMAN OFFICERS (1892-1908)

Sinan ÇAKAR*
Ülya DÖNMEZ**

Öz

Tanzimat reformları gereğince, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti haricinde büyük şehirlerinde de askerî mektepler açılmıştır. 1840'lı yılların ortalarından itibaren faal olarak hizmet veren Bursa Askerî İdâdîsi de açılan bu mekteplerden biridir. Nitelikli subay eksikliğini gidermek amacıyla tesis edilen ve öğrencilerini Harbiye Mektebi'ne hazırlayan Bursa Askerî İdâdîsi'nin binası, 1855 yılındaki Bursa depremleri sonucunda hasar almış ve akabinde mevcut binanın eğitim hizmetlerini karşılamakta yetersiz kaldığı görülmüştür. Bunun üzerine 1892 yılında Bursa şehrinin Işıklar adı verilen mevkiiinde inşa edilen yeni binasıyla Bursa Askerî İdâdîsi zamanla büyük bir müstemilata sahip olmuştur. Bu binanın açılmasından itibaren idâdî, Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi olarak anılmaya başlanmıştır. Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin başka bir özelliği de İmparatorluk devrinden Cumhuriyete intikal eden, ender askerî mekteplerden biri olmasıdır. Bu çalışmada, bünyesinde birçok önemli subayı yetiştiren Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi mercek altına alınacaktır. Bu bağlamda, Işıklar'daki yeni binanın açılmasından itibaren idâdînin, Sultan II. Abdülhamid devrindeki eğitim faaliyetlerine odaklanılacaktır. Söz konusu faaliyetler ele alınırken, idâdînin yeni binasının açılmasıyla ilgili arka plan bilgisi verilerek, idâdînin müfredatı ve muallim kadrosu da yakından incelenecektir. Son olarak bu çalışma, Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin Osmanlı subayı yetiştirilmesinde oynadığı rolün araştırılmasını amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, idâdîde eğitim gören öğrencilerin Osmanlı coğrafyasının hangi bölgelerinden geldikleri ortaya konulacaktır. Bütün bu bilgiler ışığında idâdînin, yerel düzeyde bir eğitim kurumu mu yoksa İmparatorluğun tamamına hizmet eden bir mektep mi olduğu tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Hüdâvendigâr Vilâyeti, Bursa, Işıklar Askerî İdâdîsi, Osmanlı subayı

Abstract

As part of the Tanzimat reforms, military schools were established in major Ottoman cities, as well as in the capital. Bursa Military Preparatory School (*idâdî*), which had been founded in the mid-1840s, is among

* Dr., İstanbul / Türkiye, cakarsinann@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1854-7229

** Öğretim Görevlisi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi (JSGA), Bursa Işıklar Jandarma Astsubay Meslek Yüksekokulu, Bursa/Türkiye, ulya.donmez@jsga.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8823-8405

these educational institutions. Bursa Military Preparatory School was established to address the shortage of qualified officers and prepare students for the Harbiye Academy. The original buildings of the School were damaged in the Bursa earthquakes of 1855 and were deemed insufficient for providing educational services, thus a new large building complex was built in 1892 in the Işıklar district of Bursa. Upon the opening of this new building, the educational institution was renamed as Bursa Işıklar Military Preparatory School. Bursa Military Preparatory School was among the few military schools that has functioned from the Imperial era until the Republic. This article examines Bursa Işıklar Military Preparatory School, a prestigious institution that produced a number of notable military officers. In this context, the focus is on the educational activities during the reign of Sultan Abdülhamid II's, beginning with the inauguration of its new building in Işıklar. The discussion starts with the construction and opening of the new building and continues with a comprehensive examination of the military school's curriculum and teaching staff. Finally, this study aims to investigate the role played by Bursa Işıklar Military Preparatory School in the training of Ottoman officers. For this purpose, we will analyze the provenance of the students and discuss whether the school served as a local educational institution or it was intended for serving to people from all over the Empire.

Keywords: Ottoman Empire, Hüdâvendigâr Vilayet, Bursa Işıklar Military Preparatory School, Ottoman officer

Giriş

Osmanlı modernleşmesindeki en önemli kırılma noktalarından biri 1826 yılında gerçekleşmiştir. Üst düzey bürokratlardan, ulema sınıfına ve taşra eşrafına kadar geniş bir kitle üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan ve öteden beri değişime karşı bir tavır sergileyerek mevcut statükonun korunmasını arzu eden Yeniçeri Ocağı, 15 Haziran 1826 tarihinde II. Mahmud'un öncülük ettiği topyekûn bir operasyonla dağıtılarak ortadan kaldırılmıştır. *Vak'a-i Hayriyye* olarak kayıtlara geçen bu hadisenin hemen sonrasında, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla ortaya çıkan askerî teşkilat boşluğunu doldurmak amacıyla Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye (Mansûre Ordusu) adı verilen yeni bir ordu kurulmuştur. Mansûre Ordusunun önce 1828-1829 Harbi'nde Rus ordularına karşı ve sonrasında 1839 yılında Nizip Muharebesi'nde Mısır ordusu karşısında mağlup olması üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nun seyrini değiştiren birtakım köklü kararlar alınmıştır. Uzun zamandan beri padişahın, üst düzey bürokratların ve ulemanın katılımıyla yapılan toplantılar neticesinde, yapılacak köklü islahatlar konusunda fikir birliğine varılarak alınan kararlar bir metin hâline getirilmiştir.¹ 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla uzun vadede devletin idarî, iktisadî ve hukukî alanlarında köklü yeniliklerin yapılması öngörülmüştür. Yeniliklerin yapılmasına ihtiyaç duyulan diğer bir alan ise Osmanlı modernleşmesi içerisinde öteden beri önem atfedilen bir husus olan askerî islahat meselesiydi. Öyle ki askerî alanda yapılması tasarlanan köklü değişikliklere fermanla "tanzimât-ı askerîyye

1 Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre önce, başta Sadrazam Koca Hüseyin Paşa olmak üzere bürokrat, asker ve ulema sınıfına mensup 38 kişinin katılımıyla bir meşveret meclisi düzenlenmiş ve toplantı sonunda meclise katılan devlet adamları, mutabık kalınan hususlar konusunda meclis mazbatasını mühürlemişlerdi. Tanzimat Fermanı'na oldukça benzer bir dille kaleme alınan bu mazbata içerisinde askerî alanda köklü yeniliklerin yapılması gerektiğinden bahsedilmiştir. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı (TS.MA.e), 3084/2.

maddesi dahi Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâsında söyleşilip her bir kânun karâgir oldukça” ifadesiyle dikkat çekilerek, askerî alanda yapılacak köklü ıslahatların ilk işareti verilmiştir.²

Bu doğrultuda yürütülen askerî ıslahat çerçevesinde gerek Osmanlı devlet adamlarının gerekse Osmanlı ordusunda görev alan yabancı subayların tespit ettiği bir mesele dikkati çekmektedir. Tespit edilen husus, Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Mansûre Ordusundaki nitelikli kurmay subay eksikliğiydi.³ Bu meseleye ilk defa işaret edenlerden biri de 1835-1839 yılları arasında yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı ordusunda görev alan ve ilerleyen yıllarda önce Prusya, sonrasında Alman İmparatorluğu'nun Genelkurmay başkanlığını yürütmüş olan Mareşal Helmuth von Moltke idi. 1839 yılında Osmanlı ile Mısır orduları arasında gerçekleşen Nizip Muharebesi'nde Osmanlı kurmaylarından biri olarak görev alan Yüzbaşı Moltke, Osmanlı ordusundaki subay kadrosu için “Kendi mevkilerinde olanların bilmeleri gereken şeylerden hiçbirini bilmeyen subaylardan mürekkepti” ifadelerini kullanarak ordudaki disiplinsizlik, taktik ve iletişim eksikliği problemlerini, yeni harp usullerinden bihaber olan subay kadrosuna bağlamaktadır.⁴ Moltke'nin düşüncelerini, dönemin bürokrat ve askerleri de büyük bir endişeyle paylaşmaktaydı. Elbette yeni kurulan ordunun kurmay subay eksikliğini giderebilmek için 1835 yılında Mekteb-i Harbiye kurulmuştu. Fakat en üst düzeydeki bu askerî eğitim kurumuna öğrencilerin hazırlanması ve mektepler arasında geçişin sağlanabilmesi için ara bir eğitim kurumuna da ihtiyaç duyulmaktaydı. Nitelikli kurmay subay eğitiminin verilmesine ilişkin isteğin ve subay tedariki konusunda duyulan ihtiyacın giderek artması, yüksek dereceli askerî mekteplere öğrenci yetiştiren orta dereceli askerî mekteplerin açılmasıyla neticelendi. Sözü edilen bu eğitim kurumu, günümüzde ortaöğretim seviyesine tekabül eden ve sözlükte “bir şeye hazırlamak” manasına gelen bir kökten türetilen *idâdî* mektepleriydi.⁵ Bu mektepler, devletin ihtiyaç duyduğu insan kaynağını yetiştirebilmek için sivil ve askerî idâdîler olmak üzere faaliyete geçmişti. Bu maksatla ilk olarak 1845 yılında İstanbul'da kurulan askerî idâdîler, takip eden yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir coğrafyasına yayılacak şekilde teşkil edildiler.⁶ İdâdîlerden en dikkat çeken ise İmparatorluğun eski başkenti olan Bursa şehrinde kurulmuştur. 1848 yılında resmî açılışı yapılan Bursa Askerî Mekteb-i İdâdîsi, uzun yıllar boyunca subay yetiştirilmesinde bir ara kurum olarak hizmet vermiş ve nihayetinde 1892 yılında anıtsal bir binaya kavuşmasıyla komutanlar ocağı namıyla ünlenerek, bünyesinde oluşan askerî mirası Cumhuriyete intikal ettirmeyi başaran nadide okullardan biri olmuştur.⁷

2 *I.Tertip Düstür*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289, s. 4-7.

3 Yüksel Çelik, “Asâkir-i Mansûre Ordusu'nda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 19, (2008) s. 87-118.

4 Helmuth von Moltke, Moltke'nin *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 259-273.

5 “Mekteb-i İdâdî: Mekâtib-i İdâdîyye, şâkirdânı mekâtib-i âliyye ve dârülfünûna girebilecek hâle getirmeğe mahsus mekteb sınıfı ki üçüncü sınıf add olunub, mekâtib-i ibtidâiyye ve rüşdiyeden sonra gelir.” Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 130.

6 Cemil Öztürk, “İdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C.XXI, 2020, s. 464-466.

7 BOA, Mabeyn-i Hümâyûn Evrakı, 2/83, Lef. 2, 22 Ramazan 1264 / 22 Ağustos 1848.

Bu çalışmanın ana veri kaynağını Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) taranarak elde edilen arşiv vesikaları oluşturmaktadır. Arşiv vesikalarından elde edilen veriler, araştırma konusu dâhilinde belirli başlıklar altında işlenmiştir. Bu bağlamda öncelikle Bursa Askerî İdâdîsi'nin kuruluşuyla ilgili olarak literatürde yer alan eksik veya hatalı bilgiler arşiv kaynakları ışığında tadil edilerek, idâdî hakkında tarihsel arka plan bilgisi verilmiştir. Çalışmanın ana konusunda ise Bursa Askerî İdâdîsi'nin, Işıklar mevkiinde inşa edilen yeni binasının 1892 yılında eğitime açılmasından itibaren II. Abdülhamid devrindeki faaliyetlerine odaklanılmıştır. Bu doğrultuda idâdî müfredatı ve muallimleri incelenerek verilen eğitimin niteliği hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın son bölümünde sıra defterleri ışığında, idâdînin öğrenci profili ele alınmıştır. Sonuç kısmında idâdînin, yerel düzeyde bir eğitim kurumu mu yoksa İmparatorluğun tamamına hizmet veren bir eğitim kurumu mu olduğu tartışılarak varılan kanaat ortaya konulmuştur.

Bursa Askerî Mekteb-i İdâdîsi'nin Kuruluşu ve 1892 Yılında Işıklar Mevkiinde Yeni Binasının Açılması

1845 yılının başlarında, devlet erkânının katılımıyla Bâbîâli'de toplanan Meclis-i Maârif-i Muvakkat, ordunun modernizasyonu için gerekli görülen askerî mekteplerin açılması hususunda birtakım kararlar aldı.⁸ İlgili kararlar 1845 yılının Nisan ayında devletin resmî gazetesi olan Takvîm-i Vekâyi'de yayımlandı.⁹ Takvîm-i Vekâyi'nin bu nüshasında Mekteb-i Fünûn-ı İdâdîye ismiyle mekteplerin açılacağı ilan edildi. Ardından son hâlini alan kararlara göre sadece İstanbul'da değil, Edirne, Bursa ve Manastır şehirlerinde olmak üzere devletin muhtelif coğrafyalarında idâdî düzeyinde askerî mekteplerin açılması kararlaştırıldı.¹⁰ İstanbul'dan bölgeye gönderilen mühendis ve subayların hazırladığı raporlar doğrultusunda, 15 Nisan 1846 tarihinde Seraskerlik ve Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmelerde Mîr-i Mîrân İsmet Paşa'nın Bursa'daki Harir (İpek) Fabrikası'nın 65 bin kuruş karşılığında satın alınması ve 56 bin kuruşluk tamirat masrafiyle fabrikanın bir idâdî mektebine dönüştürülmesine karar verildi.¹¹ Bu kararı takiben askerî idâdînin müdürlüğüne İstanbul'daki Mekteb-i İdâdî'den Kaymakam (Yarbay) Mustafa Bey Miralaylık (Albay) rütbesiyle tayin edildi.¹² İki yılı aşkın süren hazırlıkların son

8 Bursa Askerî İdâdîsi'nin kuruluşu hakkında hem muasır eserlerde hem de araştırma eserlerinde birbirinden farklı tarihler işaret edilmiştir. Bu çalışmada ise arşiv vesikaları ve birinci el kaynaklardan elde edilen verilerden hareket edilerek idâdînin kuruluşu hakkında bilgi verilmiştir. Bu tercihin yapılmasındaki temel etken ise bu mesele hakkında araştırma eserlerinde ana kaynak olarak kullanılan Kâmil Kepecioğlu'nun *Bursa Kültüğü* adlı eserinde, askerî idâdînin kuruluşuna dair verilen bilgilerin elde edilen arşiv vesikalarıyla çelişmesidir. Kepecioğlu'na göre mektebin açılış tarihi 15 Şubat 1845'tir. Oysa o tarihte henüz İstanbul'da idâdî mektepleriyle ilgili yürütülen çalışmalar tamamlanmamış ve mektebin teşkiline dair çalışma yürütecek olan heyet bölgeye gönderilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kültüğü Cilt 1*, Bursa Kitaplığı 2010, s. 141-145.

9 Takvîm-i Vekâyi, "Umûr-ı Dâhiliye", S. 284, Nisan 1261 (1845).

10 Kolağası Mehmed Esad, *Mîrât-ı Mekteb-i Harbiyye*, Artin Asadoryan Matbaası, İstanbul 1315, s. 39-43.

11 BOA, İrade, Mesail-i Mühimme (İ.MSM.), 13/267, Lef.3, 18 Rebiyülahire 1262 / 15 Nisan 1846. Belge için bk. Ek.1.

12 BOA, Cevdet, Maarif (C.MF), 103/5146, 29 Nisan 1263 / 11 Mayıs 1847.

bulmasıyla 22 Ağustos 1848 tarihinde Ramazan ayına denk gelmek suretiyle, Bursalıların ve ordu mensuplarının katılımıyla resmî bir açılış töreni tertip edildi.¹³ Fakat bir süre sonra idâdînin eğitim sürecini sekteye uğratan birtakım gelişmeler meydana geldi. 1855 yılında iki ay içerisinde Bursa merkezli olarak meydana gelen iki büyük depremde idâdî binasının büyük hasar alması eğitim faaliyetlerini kesintiye uğrattı.¹⁴ Anlaşıldığı kadarıyla bu yıldan sonra idâdî binası olarak kullanılan yapı bir daha iflah olmamış, takip eden yıllarda da mütemediyen tamire ihtiyaç duyulmuştur. Devam eden süreçte idâdî binası, öğrenci sayısının artmasıyla küçük gelmeye başlamış ve bunun dışında bazı dersler de işlenemez hâle gelmiştir.¹⁵

Süreç boyunca tam teşekküllü ve kalıcı bir müstemilata sahip olamayan Bursa Askerî İdâdîsi'nin akıbetinin ne olacağı konusu uzun yıllar boyu bir soru işareti olarak kalmıştır. 93 Harbi'nden sonra giderek kendini göstermeye başlayan Almanya ve Osmanlı Devleti arasındaki politik yakınlaşmanın bir sonucu olarak, 1883 yılında Osmanlı Ordusunun modernizasyonu için Prusya kökenli Colmar von der Goltz askerî müşavir olarak gönderildi. Goltz, 1885 yılının Mayıs ayında askerî idâdîyi teftiş ederek incelemelerde bulduktan sonra mektep hakkında alternatif bir fikir geliştirdi. 11 Haziran 1885 tarihinde önerilerini bir rapor hâline getiren Mirliva Goltz'a göre, nitelikli bir eğitimin verilebilmesi için askerî idâdî binası artık sabit bir mekâna sahip olmalı ve tam teşekküllü bir yapıya kavuşmalıydı.¹⁶ Bu önerilere ilave olarak Goltz, idâdînin yeni binasının inşa edileceği yer konusunda ise Bursa şehir merkezinin doğusunda bulunan ve nispeten tepelik bir alanda bulunan Işıklar mevkiini işaret ediyordu.¹⁷

Sözü edilen raporun üzerinden dört yıl geçmesinin ardından yeni idâdî binasının temel atma töreni gerçekleşmedi.¹⁸ Askerî idâdînin yeni binasının inşa edilmesi için öngörülen yer, Bursa şehrinde Emir Sultan Camii'nin güney tarafında bulunan ve şehir merkezine bakan bir tepe konumundaki Işıklar mevki idi.¹⁹ 17. yüzyılda aynı mevki, Bursa tasavvuf geleneğinin bir parçası olan Ramazan Baba Dergâhı'nın²⁰ burada kurulması üzerine *Işıklar* namıyla anılmaya

13 BOA, Mabeyn-i Hümâyûn Evrakı (MB), 2/83, Lef. 2, 22 Ramazan 1264 / 22 Ağustos 1848.

14 BOA, Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı (A.} MKT.NZD), 155/5, 1 Zilkade 1271 / 16 Temmuz 1855.

15 BOA, İrade, Dahiliye (İ.DH), 602/41997, 25 Şaban 1286 / 30 Kasım 1869.

16 Raporda Goltz Paşa yeni bir mektebin inşa edilmesi gerektiğini şu ifadelerle dile getirdi: "Işıklar nâm mevkiide ise yeni idâdîyenin te'sisi için gayet iyi bir arsa mevcûd olup, mekteb-i idâdî orada inşa olunduktan sonra mekteb-i mezkûrun eski binası mekteb-i rüşdiyeye tahsis etmek mümkündür." Bk. BOA, Yıldız, Askerî Marûzat (Y.PRK. ASK), 27/6, Lef. 2, 30 Mayıs 1301 / 11 Haziran 1885.

17 BOA, Y.PRK.ASK, 27/6, Lef. 2, 30 Mayıs 1301 / 11 Haziran 1885.

18 BOA, Yıldız, Perakende Umumî (Y.PRK.UM), 14/59, 25 Mart 1305 / 6 Nisan 1889.

19 Birtakım anlatılarda nakledildiği üzere 1892 yılında Bursa Askerî İdâdîsi'nin yeni binasının açılmasıyla birlikte bölge *Işıklar* adını almıştı. Fakat tarihî kaynaklara bakıldığında açık bir şekilde görülüyor ki idâdî binasının kurulduğu mevki 17. yüzyılda kurulan Ramazan Baba Dergâhı vesilesiyle *Işıklar* olarak anılıyordu. Bu yüzden Işıklar mevkiinin ismi bir süre sonra inşa edilen askerî idâdî binasıyla birlikte anılmaya başlandı. Son dönem Osmanlı devrinde, Bursa Işıklar Askerî Mekteb-i İdâdîsi olarak, Cumhuriyet döneminde ise uzun yıllar boyunca Bursa Işıklar Askerî Lisesi olarak hizmet veren kurum, günümüzde ise Işıklar Jandarma Astsubay Meslek Yüksekokulu olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.

20 Ramazan Baba türbesinden bahseden ilk müellif Evliya Çelebi idi. Evliya Çelebi, Bursa seyahati esnasında Ramazan Baba türbe ve dergâhını şu ifadelerle nakletti: "Şeyh Sultan Ramazan Baba: Çemenzâr ve havadar bir yerde medfündür. Pa-ü ser, bir hane ârif-i billâh dervişleri vardır." Bk. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*

başlanmıştı.²¹ Güney Marmara bölgesinde *Işıklar* namıyla anılan yer isimlerinin, Bektaşî-Kalenderî şeyhleri tarafından kurulan dergâh yahut tekkelerden geldiği literatürde açık bir şekilde ortaya konulmuştur.²² Tarihî kaynaklardan da anlaşılacağı üzere Bektaşî-Kalenderî geleneğinden gelen Ramazan Baba Dergâhı'nın son devir postnişinlerinden olan Halim Dede döneminde, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla beraber ocakla yakın ilişkiye sahip birçok Bektaşî-Kalenderî dergâhı gibi Ramazan Baba Dergâhı da aynı akıbete uğramıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından kısa bir süre sonra dergâha ait bölümler yıkılmış ve mallarına da el konulmuştur.²³ Fakat bütün bunlara rağmen Işıklar ismi, Bursa'da bir mevkii hâline gelmiş ve 1862 yılında Suphi Bey tarafından tamamlanan Bursa haritasında yerini almıştır.²⁴

Netice itibarıyla, İstanbul'dan gönderilen mühendislerin incelemelerini tamamlaması üzerine 1889 yılında Işıklar mevkiiinde başlayan inşa çalışmaları üç yılın sonunda meyvelerini vermiş ve yeni idâdî binası 10 Haziran 1892 tarihinde Bursa ahalisinin, askerlerin ve ulemanın katılımıyla büyük bir törenle açılmıştır.²⁵ Esasen, tertip edilen açılış töreninin birçok anlamı bulunmaktadır. İlk olarak, Bursa şehrinin silüetini oluşturan tarihî yapıların büyük çoğunluğunun 14. yüzyılın son çeyreğinde veya 15. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiği göz önüne alındığında, devletin eski başkentinin uzun zamandır mimari açıdan ihmal edildiği tespit edilmiştir. Hâlihazırda şehirde bulunan eski yapılar da 1855 yılında meydana gelen Bursa depremleri nedeniyle büyük hasara uğramıştır. Dönem kaynaklarının naklettiğine göre şehir âdeta yerle bir olmuştur.²⁶ Ancak şehrin bu manzarasının, Sultan II. Abdülhamid devriyle birlikte değişime uğradığı görülmüştür.²⁷ Zira bu devirde, modern devletlerin yaptığı gibi devletin sembolik gücünü kamusal alanda sergilenmesi gerektiği kanaatine varılmıştır. Bu bakımdan Sultan Hamid devrinde, kamusal alanda sembolik bir imaj oluşturmak için askerî ve sivil eğitim kurumlarının oldukça etkili olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Öte yandan devletin eğitim alanında pek faal olmayarak yarattığı boşluk

II. Cild, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, s. 51.

21 Ramiz Dara, *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa 2002, s. 237-241.

22 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderîler (XIV-XVII.Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 216-217.

23 İlerleyen yıllarda Ramazan Baba Türbesinin türbedarı olan Süleyman Bey Baba'nın, Işıklar'da bulunan Ramazan Baba Dergâhını yeniden ihya etmek için kurduğu vakıf ve 1891 yılındaki vakfiyesine dair ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Kara, "Bir Bektaşî Tekkesi ve Vakfiyesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/IV (1992), s. 9-15.

24 Salt Araştırma, Mühendishane-i Hümayun, Bursa şehri harita mufassalası 1862.

25 "Işıklar'da kâim Bursa Mekteb-i İdâdî-i Şâhânesinin Mütteyemmen Resm-i Küşâdî", *Bursa Gazetesi*, 14 Haziran 1892.

26 1820-1860 yılları arasında Bursa'da hissedilen depremleri kayıt altına alan Hacı Hüseyin Efendi eserinde, 1855 depremlerinde Bursa şehir merkezindeki külliye, camii, türbe ve köprülerin hemen hemen hepsinin tahribata uğradığını nakletmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Gökmen-zâde Seyyid el-Hâcî Hüseyin Rifat Efendi Bursavî, *İşaret-nümâ*, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, Milli Kütüphane, 584728.

27 II. Abdülhamid devrinde, Bursa şehrinin iktisadî açıdan tanıtımının yapılması için günümüzdeki fuar organizasyonlarına tekabül eden bir sergi düzenlenmiştir. Bu sergi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hakan Asan, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Mahallî Fuarcılığı Bağlamında 1906 Bursa Sergisi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)*, VIII/2 (2021), s. 174-197.

hemen bir misyoner kuruluş yahut yabancı bir eğitim kurumu tarafından doldurulmuş ve bu durumun etkisi son dönem Osmanlı Bursa'sında bariz bir şekilde görülmüştür.²⁸ Bu eksikliği gidermek amacıyla, günümüzde Bursa Erkek Lisesi olarak hizmet veren ve son dönem Osmanlı mimarisinin güzide bir yapısı olarak karşımıza çıkan Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi ve Hüdâvendigâr Hamidiye Ziraat Mektebi, 1880'li yılların ortalarından itibaren sırasıyla açılmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Işıklar'da inşa edilen idâdî binasının dualar eşliğinde açılması da Bursa şehrinde devlet eliyle yürütülen kamu diplomasisinin bir parçasıydı.²⁹ Dönemin *Bursa Gazetesi*'ne göre yaklaşık 15 bin kişinin katılımıyla gerçekleşen açılış töreni, Yeniçeri Ocağı'nın var olduğu dönemlerde pek de olumlu olmayan ordu ile tebaa arasındaki ilişkinin, Mansûre Ordusunun kurulmasından sonra değişime uğrayıp belli bir nispette ordu-millet bütünleşmesinin sağlandığını göstermiştir. Bu örnekten de anlaşılıyor ki Sultan II. Abdülhamid devrinde mimarî sembolizm aracılığıyla, Bursa şehri özelinde yürütülen kamu diplomasisi büyük oranda başarıya ulaşmıştır.³⁰

İdâdî Müfredatı ve Muallim Kadrosu

Ordu-millet kavramına önem atfeden ve bu kavramın Osmanlı ordusu içinde subaylar aracılığıyla yayılmasına vesile olan kişi, yine birçok konuda etki sahibi olan Goltz Paşa'dır.³¹ Goltz, 1883 yılında yayımladığı *Das Volk in Waffen* (Silahlı Ulus) adlı eserinde bir milletin her daim savaşa hazır olması gerektiğinden ve bu mesele özelinde subayların ayrı bir yeri olduğundan etraflıca bahsetmiştir. 1888 yılında bu meşhur eserin *Millet-i Müsellaha* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmesi, bu fikirlerin Osmanlı ordusundaki subaylar arasında yayılmasında büyük rol oynamıştır.³² Hatta öyle ki bu eserin beraberinde getirdiği anlayışın etkisinde kalan ve 1890'lı yıllarda askerî mekteplerde yetişen yeni nesil Osmanlı subayları, literatürde Goltz

28 Uzun yıllar boyunca Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyeti yürüten ve Robert Koleji'nin kurucularından olan Amerika Protestan misyoner Cyrus Hamlin, 1877 yılında yayımladığı eserinde naklettiğine göre 1855 depremlerinin öncesinde ve sonrasında defalarca Bursa şehrine gelerek misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur. Bk. Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, Gorgias Press, New York 2010, s. 86-87, 240-246.

29 Servet-i Fünûn dergisinin 14 Temmuz 1892 tarihli nüshasının ön kapağında, mektebin yeni binasının açılış törenine ait fotoğrafa yer verilmiştir. *Servet-i Fünûn*, Sayı 70, 2 Temmuz 1308 / 14 Temmuz 1892. Aynı fotoğraf Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu'nda da yer almaktadır. Bk. Ek.2.

30 Askerî yapılar üzerinden bir kamu diplomasisi yürütülmesi meselesi, yalnızca II. Abdülhamid devri Bursa'sına özgü bir politika değildir. II. Mahmud devrinde inşa edilen Râmi, Davudpaşa Kışlalari ve Maltepe Askerî Hastanesi örneğinde olduğu gibi İstanbul özelinde kuvvetli bir kamu diplomasisi yürütülmüştür. Sonraki dönemlerde bu anlayış, İmparatorluğun muhtelif bölgelerinde bazen bir kışla, bazen bir saat kulesi bazen de bir demiryolu projesi olarak farklı şekillerde karşımıza çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için Yüksel Çelik, *Râmi Kışlası II. Mahmud Devrinde Aydın-Despotik Modernleşmenin Karargâhı*, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

31 Von der Goltz'un Osmanlı ordusunda görev almasını takiben Osmanlı-Alman yakınlaşması giderek hız kazanmıştır. Goltz'un kaleme aldığı raporlar doğrultusunda Osmanlı ordusunun, Alman yapımı Krupp firmasının toplarını ve yine Alman menşeilii piyade tüfeği olan Mauser'in tüfeklerini sipariş etmesinde büyük bir pay sahibi olmuştur. Bk. François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 316-317.

32 Colmar Freiherr von der Goltz, *Millet-i Müsellaha: Asrımızın Usul ve Ahvali Askeriyesi*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1305.

jenerasyonu olarak da anılmaktadır.³³ Pek tabii Goltz'un bu alanda yarattığı idealist etki, o dönemdeki askerî mekteplere de yayılmıştır. Söz konusu etkinin izleri Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi özelinde ele alındığında gerek müfredat gerekse idâdîde eğitim veren muallim kadrosu yakından incelendiğinde ilgi çekici veriler ortaya çıkmaktadır. Bu meselelerin daha net şekilde izah edilebilmesi için yeni inşa edilen idâdî binasında eğitim veren muallimleri ve müfredatı yakından incelemek gerekmektedir.

1891 yılı verilerine göre üç sınıf olmak üzere rüşdiyelerden mezun olan toplam 207 öğrenci idâdîde eğitim görmüştür.³⁴ İdâdî müfredatı ise bir önceki eğitim aşaması olan rüşdiye mekteplerinde veriler derslerin tamamlayıcısı olarak hazırlanmıştır. Buna göre yabancı dil olarak dönemin lingua franca'sı olan Fransızca öğretilmektedir. Elbette Fransızca dersinin verilmesi, daha önce rüşdiyede verilen Arapça ve Farsça gramer derslerinin bir tamamlayıcısı niteliğindedir. Bakıldığında *Hatt-ı Türkî* dersini de daha önceden alan öğrenciler İmparatorluğun anadilini etkili bir biçimde konuşup yazabilecek noktaya gelmişlerdir. Fakat bu dersler yeterli görülmeyerek subay adaylarına, hem kendilerini yabancı bir cemiyete kabul ettirmeleri hem de dönemin yabancı literatürünü takip edebilmeleri için Fransızca dersi verilmiştir. Bunun dışında kitabet dersiyle, idâdî öğrencilerinin yazı yazma kabiliyetlerini ve kendilerini yazı aracılığıyla ifade edebilme becerilerini geliştirmelerinin hedeflendiği görülmektedir. Sözü edilen dersler birbirlerinin tamamlayıcısı niteliğindedir, müfredat içerisindeki diğer dersler de incelendiğinde hemen hemen her dersin birden fazla tamamlayıcısı olduğu anlaşıyordu. Bu gibi temel derslerin haricinde saha faaliyetlerinde de subay adaylarına gereken niteliğin kazandırılması amaçlanıyordu. Özellikle askerlerin sevk ve idareleri sırasında, subayların yer ve yönlerini tayin edebilmeleri için harita okuma becerilerine sahip olmaları büyük önem arz ediyordu. Bu becerileri kazandırmak için verilen dersler ise coğrafya ve kozmografya olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette dönemin ders kitaplarına bakıldığında verilen coğrafya dersiyle birlikte imparatorluğun coğrafyası hakkında temel bilgiler de öğrencilere aktarılmaktaydı. Fakat tam da bu noktada kozmografya dersiyle de öğrencilerin gök cisimlerine hâkim olarak buldukları yer ve yönü tayin edebilecek bilgiye vakıf olmaları hedefleniyordu. Ayrıca resim dersi de söz konusu derslerin bir pratiğinin yapılması amacıyla müfredatın içerisinde yer bulmuştu. Diğer taraftan, hendese ve makine dersleriyle birlikte subay adaylarının basit düzeydeki balistik hesaplamaları yapabilmeleri bekleniyordu. Kısacası, olası bir çatışma anında, kullanılan bir top güllüsünün nitelikleri tespit edilerek, hangi ateş gücüyle hangi mesafeye kadar ulaşabileceği veya mevcut teçhizatla düşman birliğinin menziline girildiği ya da girilmediği gibi temel düzeydeki pratik muharebe yeteneklerinin öğrencilere kazandırılması, bu gibi derslerin belli başlı hedefleri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1891 yılındaki *Hüdâvendigâr Vilayet Salnâmesi*'ne göre Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nde verilen diğer dersler ise *Tarih ve Jimnastiktir*.³⁵ Öğrencilerin

33 Handan Nezir Akmeşe, *The Birth of Modern Turkey The Ottoman Military and the March to World War I*, I.B. Tauris, London 2015, s. 24.

34 *Hüdâvendigâr Vilayet Salnâmesi 1307*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1307, s. 249.

35 *Hüdâvendigâr Vilayet Salnâmesi 1307*, s. 278.

farkındalık duygularının geliştirilmesi, entelektüel düzeylerinin arttırılmasının yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu ve muasır devletlerin politik konumunu kavrayabilmeleri açısından tarih dersi önemliydi. Son olarak öğrencilerin bedensel kabiliyetlerinin arttırılması için jimnastik dersi de verilmekteydi. Şüphesiz ki bu müfredat, fiziksel ve zihinsel kabiliyetlerini geliştiren öğrencilerin Harbiye'ye en hazır şekilde girmeleri için hazırlanmıştı.

Müfredatın içeriği kadar önem arz eden diğer bir konu ise idâdînin eğitim kadrosuydu. 1891 yılındaki eğitim kadrosu kolağası, yüzbaşı ve mülazım-ı evvel rütbelerine sahip subaylardan oluşuyordu. Fakat ilerleyen yıllara bakıldığında bu durumun değişime uğradığı açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle Bursa Askerî Rüşdiyesi'nde bu durum oldukça farklıydı. On öğretmenden sadece altısı subaydı. Diğer dört hocadan ikisi ilmiye sınıfına mensup muallimlerden, ikisi de medreseden gelen müderrislerden oluşuyordu. Arapça ve Farsça dersleri müderrislere, *Hatt-ı Türki* ve *İmlâ* dersleri de ilmiye sınıfına mensup olan muallimlere havale edilmişti. Salnâmelere etraflıca bakıldığında ise bazı öğretmenlerin hem idâdîde hem de rüşdiyede ders verdikleri görülmekte, hatta sivil eğitim kurumu olan Bursa Mekteb-i İdâdîsi'nde de ders verdikleri kayıtlara geçmektedir.³⁶

Terbiye ve eğitim sürecinin diğer bir unsuru da dönem içinde kullanılan ders kitaplarıydı. Daha evvel değinilen durumların haricinde Goltz Paşa, askerî mekteplerde ders kitabı olarak okutulmak amacıyla bizzat kendisi de ders kitapları hazırlayarak bu alanda öncülük etmişti.³⁷ Bu gibi çabaların yaygınlaşmasıyla birlikte Bursa Askerî İdâdîsi'nde eğitim veren muallimler de yayım faaliyetlerine katıldılar. 1890'lı yıllarda Bursa'da faaliyet gösteren iki aktif matbaa bulunuyordu. Bunlardan biri devlet matbaası olan Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, diğeri de Mehmed Şakir tarafından kurulan ve özel bir matbaa olan Feraizcizâde Matbaası idi.³⁸ Farklı dönemlerde Bursa'daki idâdîde görev alarak ders veren bazı subaylar Feraizcizâde Matbaası'nda eserler bastırdılar. Bu eserlerden biri, Kolağası Mehmed Münşi Efendi tarafından 1889 yılında bastırılan ve hendeseye dair meseleleri ele alan *Arsa Tâksimi* adlı eserdirdi.³⁹ Eserin içeriğine bakıldığında, Fransızca alıntılarının pek sık olmasına rağmen yazarın da bazı bölümleri bizzat kendisinin kaleme aldığı göze çarpmaktadır. Yine başka bir isim, askerî idâdînin Fransızca derslerine giren Yüzbaşı Hacı Zahid Efendi'dir. Hacı Zahid Efendi bir tercüme eseri meydana getirmiş ve ders kitabı olarak kullanılması amacıyla *Coğrafya* isimli eserini 1891 yılında Feraizcizâde Matbaası'nda bastırmıştır.⁴⁰ Risale tarzındaki bu eserde dünyanın şekline dair anlatılar, dünya haritası örnekleri ve birtakım hayvan resimleriyle birlikte genel bir coğrafya anlatısı görseller eşliğinde ortaya konulmuştur.

Bursa'daki askerî idâdî ve rüşdiyelerde muallim olup da eserlerini bastıran kişilere son bir örnek olarak Bursa Askerî Rüşdiyesi'nde tarih dersi veren Mülazım Abdülkadir Bey verilebilir. Mülazım Abdülkadir Bey *Bursa Tarihi Kılavuzu* adlı tarih çalışmasını Hüdâvendigâr Vilayeti

36 *Hüdâvendigâr Vilayet Salnâmesi 1307*, s. 278-279.

37 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 100.

38 Nurettin Albayrak, "Feraizcizade Mehmed Şakir", *TDVİA*, C. XII, 1995, s. 363-365.

39 Kolağası Mehmed Münşi, *Arsa Taksimi*, Feraizcizâde Matbaası, Bursa 1305.

40 Hacı Zahid, *Coğrafya*, Feraizcizâde Matbaası, Bursa 1307.

Matbaası'nda bastırmıştır.⁴¹ Bu çalışma özgün bir araştırma eseri olmaktan ziyade, klasik dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini anlatan menâkıbnâmelerden ve *Tevarih-i Âli Osman*'lardan alıntılar yapılarak derlenmiştir. Bu eserde dikkati çeken ise yapılan Türklük vurgusu ve Türk tarihine yönelik yapılan atıflardır. Zira bu durum, daha öncesinde basımı yapılan tarih kitaplarında pek fazla görülmeyen bir olaydı ve o dönemde giderek etkisini arttıran Türk milliyetçiliği fikrinin bir yansıması niteliğindeydi. Kitapların içeriğini bir kenara bırakarak bütüncül bir bakış açısıyla bakıldığında, bu eserler iyi niyetle yapılmasına rağmen akademik manada bir orijinallığe sahip değildiler. Yine de bu yayım faaliyetleri İmparatorluğun taşrasındaki idâfî ve rüşdiyelerde görev alan subayların, öğrencilere daha nitelikli bir eğitim verebilmeleri için attıkları olumlu bir adımdır. İlaveten, Sultan II. Abdülhamid dönemindeki yayım faaliyetlerinin birtakım incelemelere tâbi tutulduğu hesaba katılırsa, ismi geçen subayların kendileri hakkında yapılacak olası bir tahkikatı göze alıp konfor alanlarının dışına çıkarak cesurane bir tavırla yayım faaliyetlerine giriştikleri görülmektedir.⁴² Gerçekten de yazarların sahip olduğu sansür endişesi ve başkaları tarafından jurnallenme tehlikesi dönemin arşiv vesikaları incelendiğinde bariz olarak gün yüzüne çıkmaktadır.⁴³ Yukarıda adı geçen müelliflerden biri olan Kolağası Münşî Efendi'nin *Arsa Taksimi* adlı eserinin basım faaliyeti, başından itibaren merkezî bir kontrol çerçevesinde gerçekleşmiştir.⁴⁴

İncelenen dönemde dikkati çeken başka bir nokta ise Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nde ders veren muallim kadrosunun niteliği ve bu kişilerin faaliyetlerinin Yıldız Sarayı tarafından nasıl bir karşılık gördüğüdür. Bu noktada değinilmesi gereken husus ise II. Abdülhamid devrinde etkili olarak kullanılan uygulamalardan biri olan yerli veya yabancı kişilere devlet nişanı verilmesiydi. Sözü edilen uygulamaya II. Abdülhamid devrinde oldukça sık başvuruluyordu ve bu uygulama padişahın kendisine sadık hizmetkârlar yaratması için sembolik bir araç işlevi görüyordu. Öyle ki Bursa'daki mekteplerde eğitim veren muallim ve subaylara da bazı nişanlar verilmişti. Kayıtlara bakıldığında, 1886 yılında idâfî muallimlerinden Yüzbaşı Hüseyin Efendi'ye beşinci rütbeden bir Mecidiye Nişanı verildiği görülmektedir.⁴⁵ Yine 1894 yılında, Bursa Askerî İdâdîsi'nin resim muallimi Kolağası Osman Efendi'ye dördüncü rütbeden bir Osmaniye Nişanı verilmiştir.⁴⁶ Bu gibi münferit durumların dışında idâdînin eğitim kadrosunda yer alan bazı isimlere verilen devlet madalyalarından farklı

41 Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1327.

42 II. Abdülhamid döneminde basın ve matbuat faaliyetleri, tamamiyle devletin kontrolü ve denetimi altında yürütülüyordu. Pek tabii olarak eğitim alanındaki matbuat faaliyetleri de bu kontrolden nasibini aldı. Mekteplerde, muallim olarak görev alan isimlerin hazırladığı eserlerin hepsi, Maarif Nezareti bünyesinde kurulan Tetkik-i Müellefât Komisyonu tarafından yakından inceleniyordu. Yapılan incelemeler neticesinde, *muzır* yani zararlı yayın olarak görülen eserlerin basımına müsaade edilmiyor yahut eser büyük oranda sansüre maruz kalıyordu. Ancak bu süreci başarıyla geçen eserlere ruhsat verilerek, basımına müsaade ediliyordu ve hemen hemen her eserin iç kapağında basımı için verilen izin ibaresine ve ruhsat numarasına yer veriliyordu. Bk. Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 45-53.

43 II. Abdülhamid devrinde çeşitli zümrelerden bazı kişilerin, bir başkasını aslı olsun veya olmasın ihbar etmesi bazı sürgün kararlarının çıkmasına vesile oluyordu. Bu devirde, Bursa Askerî İdâdî Müdürü ve hesap muallimi olarak görev yapan isimlerin bazı kişiler hakkında Yıldız Sarayı'na jurnaller gönderdiği ortaya çıkmıştır. Bk. Asaf Tugay, *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Okat Yayınevi, İstanbul 1962, s. 306-310.

44 BOA, Maarif Nezâreti, Mektûbi Kalemî (MF.MKT), 101/7, 1 Muharrem 1306 / 7 Eylül 1888.

45 BOA, İ.DH, 1101/79831, 13 Aralık 1886

46 BOA, İrâde, Taltifât (İ.TAL), 47/41, 21 Mayıs 1310 / 2 Haziran 1894.

anlamlar çıkarmak mümkündür. 1907 yılında idâdinin idari heyetine bakıldığında, İdâdî Müdürü Kolağası Halil Rüşdü Bey'e, Muhasebe Memuru Alay Kâtibi Hacı İsmail Hakkı Efendi'ye ve Cerrah Atâ Efendi'ye, Yunan Harbi Madalyası verildiği görülmektedir. Yunan Harbi Madalyası, 1897 yılında cereyan eden ve Osmanlı Ordusunun zaferiyle neticelenen Osmanlı-Yunan Harbi'ne katılan subay ve sivil görevlilere verilen bir savaş madalyasıdır. Bu açıdan yaklaşıldığında idâdinin başına müdür olarak tayin edilen Kolağası Halil Rüşdü Bey, harp zamanında cephe hattında savaşarak görev almış muharip bir subaydı ve bu vasfıyla birlikte müdür olarak idâdinin başına getirilmişti. Öyle ki aynı yılda Bursa Askerî Rüşdiyesi'nin müdürü olarak görev yapan Kolağası Ali Tevfik Efendi de Yunan Harbi Madalyasına sahip bir subay olarak müdürlük makamında bulunuyordu.⁴⁷ Görüldüğü üzere dönemin atama ve terfilerinin büyük bir kısmını kontrolüne alan Yıldız Sarayı, Bursa'daki askerî eğitim kurumlarının başına savaş tecrübesine sahip subayları görevlendirmeyi tercih etmişti. Elbette bu tercihin yapılmasında muharip subayların beraberinde getirdikleri tecrübe ve kazandıkları vasıfla birlikte askerî eğitim kurumlarını daha disiplinli bir şekilde sevk ve idare edeceklerine dair sahip olunan fikir etkili olmuştu.

Son tahlilde, idâdinin müfredatı, muallim kadrosu ve muallimlerin yayım faaliyetleri çeşitli örneklerle birlikte değerlendirildiğinde, ortaya incelenmeye muhtaç bir tablo çıkmaktadır. İdâdinin müfredatına bakıldığında, sulh ve harp zamanında aktif rol oynayabilecek çok yönlü bir subay profili yetiştirilmesinin amaçlandığı görülmektedir. Öte yandan İmparatorluğun taşrasında bulunan bu askerî idâdinin eğitim kadrosu da tamamen ihtiyaca göre şekillenmiştir. İhtiyaç duyulduğunda sivil, yeri geldiğinde ise asker kökenli subayları, sahip oldukları vasıflar doğrultusunda çeşitli derslerde muallim olarak görevlendirerek, mektep öğrencilerinin daha verimli bir tedrisattan geçmeleri hedeflenmiştir. Diğer yandan Bursa'daki askerî idâdî ve rüşdiyede görev alan muallimlerin, yayım faaliyetlerine sıklıkla katılmaları dikkat çekicidir. Anlaşıyor ki burada görev alan eğitim kadrosu, belirli kriterlere göre tayin edilmiş ve onlar da daha kaliteli bir eğitim verme hususunda samimi bir gayret sarf etmiştir. Elbette tüm bu faaliyetler, Osmanlı İmparatorluğu'nun birbirinden farklı coğrafyalarından gelen gençleri belli bir tedrisattan geçirerek nitelikli Osmanlı subayları yetiştirmek amacıyla yapılmıştır. Bu noktada ayrı bir parantez açılması gereken husus da Bursa Askerî İdâdîsi'nde eğitim gören öğrencilerin geldikleri şehirlerdeki çeşitliliğidir. Bu konu aşağıdaki başlık altında değerlendirilmiştir.

Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'ne Gelen Öğrencilerin Şehir Dağılımına Bir Örnek

Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nde eğitim gören öğrencilerin nerelerden geldiklerine değinmeden önce 1890'lı yılların Osmanlı dünyasına bir göz atmak gerekir. Öyle ki bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu çok değil kısa bir süre önce 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi) uğradığı büyük bozgun neticesinde imzaladığı Berlin Antlaşması'yla büyük miktarda toprak kaybetmişti. Antlaşma gereğince, Rumeli topraklarında bulunan Bosna Vilâyeti idaresinin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılması, her ne kadar kâğıt üzerinde Osmanlı'ya

47 *Hüdâvendigâr Vilayet Salnâmesi 1325*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1325, s. 383-384.

bağlı olsa da Bulgaristan Prensiği'nin kurulması ve Anadolu coğrafyasında Kars, Ardahan ve Batum'un Rus Çarlığı'na verilmesi Osmanlı dünyasının hudutlarını daha önce hiç olmadığı kadar daraltmıştı.⁴⁸ Üstelik antlaşma sonrasında ihtilaflı kalan bölgelere dair gelişmeler de Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhinde cereyan etmişti. 1881 yılında Teselya bölgesi Yunanistan Krallığı'na devredilmiş, 1885 yılında ise Şark-ı Rumeli Vilâyeti (Doğu Rumeli) Bulgaristan Prensiği tarafından ilhak edilmiş ve akabinde 1886 yılında Tophane Antlaşması ile vilâyetin valisi olarak Bulgaristan Prensi Ferdinand kabul edilmişti.⁴⁹ 93 Harbi'nden itibaren başlayan bu süreçte, kaybedilen topraklardan Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik büyük bir Müslüman-Türk göçü başlamıştı. Rumeli'den gelen muhacirlerin iskânı ve kaybedilen topraklarda hayatını idame ettiren Müslüman-Türk ahalinin akıbeti, devletin göz önünde bulundurmamak zorunda olduğu önemli sorunlardan biri hâline gelmişti. Elbette yaşanan hadiselerin psikolojik boyutları da bulunmaktaydı. Nüfusunun hatırı sayılır bir kısmı Türk ve Müslüman olan toprakların kaybedilmesi, Osmanlı toplumunda büyük bir travma yaratmış ve bu travmanın izleri ilerleyen yıllarda devleti her alanda meşgul etmişti. Bu travmanın bıraktığı izlerin yansımaları, pek tabii olarak Osmanlı eğitim kurumlarında da görülmüştü. Burada ayrı bir parantez açarak, 1845 yılında Takvîm-i Vekâyi'de yayımlanan idâdîlerin açılışına dair kanuna tekrar bir göz atıldığında yeni kurulan idâdî mekteplerinin, hangi yollarla insan kaynağı temin edeceğine dair bazı ibareler dikkatleri çekmektedir. Yer verilen ibareye göre “ümerâ-yı askerîye ve taşra hanedânı mahdûmları ve aslı ve nesli belli ahâli evladının mektebe alınması usûlü” benimsenmişti.⁵⁰ Anlaşılan o ki askerlik mesleğini yapan ailelerden, taşrada devletle iyi ilişkilere sahip muteber ailelerden ve bunların dışında kalan ahalden çocuklar seçilerek idâdî mekteplerine alınacaktı. Görülüyor ki Osmanlı bürokrasisi yeni teşkil ettiği modern eğitim kurumlarında, Müslüman tebaanın her sınıfının sisteme dahil edilmesini daha başından beri arzu etmişti.

Takip eden dönem içinde yukarıda değinilen konular, Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi özelinde bir mukayese zemini oluşturan verilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu noktada idâdînin öğrenci profilini, geldikleri şehirler açısından tahlil edilmesini sağlayan önemli bir kaynak bulunmaktadır. Bu kaynak, idâdî öğrencilerinin Ramazan ayı vesilesiyle memleketlerini veya yakınlarını ziyaret etmeleri için kayıtlarının tutulduğu sıla defterleridir.⁵¹ Sıla defterleri, idâdî öğrencilerinin sosyal profilinin çıkarılması için gereken bazı verileri içerisinde barındırmaktadır. 1896 yılına ait bir sıla defteri, Bursa Askerî İdâdîsi hakkında değerlendirmeye muhtaç veriler ortaya koymaktadır.⁵² Bu deftere göre kayıt altına alınan 244 öğrenciden, 78'i İstanbul'dan

48 Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, New York 2005, s. 182-191.

49 Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty; Showing the various political and territorial changes which have taken place since the general peace of 1814, Volume IV 1875 to 1890*, Stionary Office, London 1891, s. 3151-3157.

50 *Takvîm-i Vekâyi*, “Umûr-ı Dâhiliye”, S. 284, Nisan 1261 (1845).

51 Bu çalışmada iki adet sıla defteri incelenmiş ve birbirleriyle mukayese edilerek kullanılmıştır. Bk. BOA, Yıldız, Mütenevvi Marûzat (Y.MTV), 134/73, 20 Ramazan 1313 / 7 Mart 1896 ve BOA, Y.MTV, 170/133, 10 Kanun-ı Evvel 1313 / 22 Aralık 1897.

52 BOA, Y.MTV, 134/73, Lef. 29-35. 1896 yılındaki sıla defterinde Bursa Askerî İdâdîsi'nin öğrencileri, hatalı bir

gelmektedir. Fakat bu sayı, 93 Harbi'nden sonra büyük bir göç alan İstanbul şehrinin kozmopolit yapısıyla birlikte değerlendirilmelidir. Buradan gelen öğrencilerin künyeleri, defterde bazen Üsküdar, Eyüp, Samatya gibi semt isimleriyle belirtilirken bazen de Der-aliyye (İstanbul) olarak belirtilmiştir. Yani İstanbul'dan gelen öğrencilerin iki kuşak öncesinde nereden geldiklerine vakıf olmak mümkün değildir. Yine de genel olarak değerlendirildiğinde, İstanbul'dan gelen öğrenciler toplam mevcudun %31'ne karşılık gelmektedir. Bu da hakikaten kayda değer bir yüzdeyi oluşturmaktadır. Fakat mektepte İstanbul'dan gelen öğrenci ağırlığı ele alınırken, İmparatorluğun yüksek dereceli memurlarının ve yönetici sınıfın büyük çoğunluğunun da İstanbul'da kümelenmiş olduğunu hesaba katmak gerekir. Öyle ki İstanbul'daki idâdilerde yer bulamayan üst kesime mensup aileler, rüşdiyeden mezun olan çocuklarını taşradaki bir idâdiye kaydettirmeye çalışıyorlardı. Böylelikle üst sınıfa mensup aileler, devlet içerisindeki nüfuzlarını gelecek nesillerde de devam ettirmeyi arzulamaktaydılar. Bu mesele özelinde belirtilmesi gereken başka bir husus İstanbullu öğrencilerin mekteplerdeki sayısal ağırlığıydı. O yıllarda askerî mekteplerde gün yüzüne çıkan İstanbullu ve taşralı öğrenciler arasındaki gruplaşmalar bir kamplaşmaya neden oluyordu. Bu kamplaşmanın bir benzeri de subaylar arasında farklı gerekçeler üzerinden meydana geliyordu. İşaret edilen kamplaşma, mektepli ve alaylı subaylar arasında cereyan ediyordu. Tanzimat devrinden beri kurulan modern askerî mekteplerin uzun yıllar boyunca mezun vermesine rağmen 1899 yılı itibarıyla Osmanlı Ordusunda görevde olan 18 bin subayın yalnızca dört bini mektepli subaylardı.⁵³ İstatistikteki büyük dengesizlik hâli, ordu içinde emir komuta hiyerarşisinden tutun da birliklerin sevk ve idaresine kadar çeşitli yapısal problemlere yol açıyordu. Dolayısıyla ordudaki mektepli subay eksikliğinin peyderpey giderilmesi, mevcut askerî mekteplerin sağlıklı bir dengeye kavuşarak yeni mezunlar vermesine dayanıyordu. Bu anlayışla birlikte mektepli subay eksikliğinin, yeni bir probleme mahal vermeden bir çözüme kavuşturulması planlanıyordu.

Sıla defterleri incelendiğinde idâdideki İstanbullu öğrenci sayısının, bizzat Seraskerlik tarafından bilinçli bir şekilde oransal olarak dengelendiği açıkça görülmektedir. Günümüzde Balıkesir, Kütahya, Afyon, Bursa illerinin sınırlarını içine alan ve merkezi Bursa şehri olan Hüdâvendigâr Vilayeti'nin idâdiye ciddi sayıda öğrenci gönderdiği görülmektedir.⁵⁴ Buna göre defterdeki öğrencilerin %23'üne karşılık gelen 58 öğrenci Hüdâvendigâr Vilayeti'nin muhtelif bölgelerinden gelmektedir. Fakat öğrencilerin vilayet içerisindeki dağılımı da oldukça dengeli bir şekilde seyretmektedir. Bursa şehrinden 15 öğrenci mektepte eğitim görmektedir. Vilâyet merkezine oldukça yakın yerleşim merkezlerinden olan Kırmasti (Mustafakemalpaşa) ve Mudanya'dan

şekilde Bursa Askerî Rüşdiyesi başlığı altında verilmesine rağmen defterin son sayfasında öğrencilerin mevcudu hesaplanırken, bu öğrencilerin sayısı idâdi öğrencileri olarak toplanmıştır. İlaveten, 1897 yılındaki silâ defteri de kontrol edilmiş ve aynı öğrencilerin bu defa idâdi başlığı altında doğru bir şekilde verildiği anlaşılmıştır. Ayrıca bu mesele salnâme üzerinden de teyit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi, Matbaa-i Vilâyet*, Bursa 1314, s. 413.

53 Michael Provence, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 2017, s. 10-12, 27.

54 1907 yılı Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesine göre 1.430.198 Müslüman ve 260.629 Gayrimüslim olmak üzere toplam 1.690.827 nüfusa sahiptir. Bk. *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi 1325*, s. 252.

dörder öğrenci, Ertuğrul ve İnegöl'den üçer öğrenci ve Yenişehir'den iki öğrenci mektebe kayıtlı gözükmektedir. Diğer dağılım ise Karahisar (Afyon), Kütahya ve Balıkesir'in her birinden sekizer öğrenci olmak üzere toplam 24 öğrenci ve üç öğrenci de Bandırma'dan olmak üzere şekillenmiştir. Herhangi bir bilgiye vâkıf olmadan, ilk bakışta Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin ismi üzerinden fikir yürütüldüğü takdirde yerel bir eğitim kurumu olduğunun düşünülmesi pek muhtemeldir. Fakat açıkça görülmektedir ki mektepteki Bursalıların sayısı, bugünkü Bursa ilinin sınırları dikkate alındığında bile genel mevcudun %12'sine (31 öğrenci) karşılık gelmektedir. Bu netice, o dönemki Bursa bölgesinin nüfus yoğunluğu da göz önünde bulundurulduğunda oldukça doğaldır.

Devamındaki veriler ise ilk bakışta yerel bir eğitim kurumu gibi gözüken idâdînin, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir kısmına hitap eden bir İmparatorluk mektebi olarak değerlendirilmesini kolaylaştıracaktır.⁵⁵ Karadeniz sahilleri boyunca uzanan, Anadolu'nun iç kısımlarına doğru genişleyen Kastamonu ve Trabzon Vilayetlerinden mektebe gönderilen öğrencilerin, bir önceki örneğe benzer şekilde yine dengeli bir biçimde dağıldığı görülmektedir. Genel mevcudun %12'sine karşılık gelen bu kesimdeki katılım çoktan aza doğru sıralandığında; Trabzon'dan 11, Samsun'dan yedi, Taşköprü'den dört, Bolu'dan üç, Kastamonu'dan iki, Sinop, Gümüşhane ve Bayburt'tan birer öğrenci olmak üzere toplamda 30 öğrencinin idâdîde eğitim hayatını sürdürdüğü görülmektedir. Dahası 93 Harbi itibarıyla Rus idaresine bırakılan Batum ve Kafkasya'dan toplam üç öğrencinin de mektepte kayıtlı olduğu anlaşılmıştır. Bu istisna, Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin, İmparatorluğun hudutlarını aşan bir misyon üstlendiğinin ilk işaretlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan Ege kıyılarından İç Batı Anadolu'ya doğru genişleyen Aydın Vilâyeti bölgesinden İzmir şehri ağırlıklı olmak üzere 13 öğrencinin ve Eskişehir'den Diyarbakır'a uzanacak şekilde Orta ve Doğu Anadolu coğrafyasından toplam 22 öğrencinin mektebe geldiği görülmüştür.⁵⁶ Anlaşıyor ki İstanbul, İzmir ve Bursa gibi dönemin büyük şehirlerinin dışında irili ufaklı Anadolu şehirlerinden de idâdîye öğrenci gönderilmiştir. Bu dağılımın sağlanması önemlidir; zira ücra yerleşim birimlerinden gelip uzun vadede bu gibi mekteplerin bünyesinden mezun olarak belirli bir mevkiye ulaşan kişiler, baba ocaklarına geri döndüklerinde kendi memleketlerinde bir etki alanına sahip olabileceklerdir. Bu bakımdan devletin, taşradaki eşraf sınıfıyla bir bağ kurabilmesi ve bu irtibat üzerinden yerel düzeyde otorite tesis edebilmesi de askerî ve sivil eğitim kurumlarında yetişen elit kesim aracılığıyla mümkün olacaktı.⁵⁷

1896 yılına ait sıra defteri incelenmeye devam edildiğinde, Osmanlı Arap vilâyetlerinden ve Rumeli'den gelen çocukların da idâdîye katıldıkları görülmektedir. Şam şehrinde beş, Gazze

55 İmparatorluk mektebi tabiriyle, Batılı mânâda bir sömürgeci anlayışı ifade eden bir anlam yüklenmemiştir. Onun yerine idâdînin, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş bir coğrafyasına hitap eden bir İmparatorluk mektebi olduğu fikri ileri sürülmüştür.

56 Çoktan aza doğru sıralandığında: Ankara'dan altı, Sivas'tan dört, Kayseri'den üç, Malatya ve Tokat'tan ikişer, Konya, Isparta, Eskişehir, Antalya ve Diyarbakır'dan birer öğrenci olmak üzere toplam 22 öğrenci idâdîye gönderilmiştir.

57 Bu anlayış dâhilinde II. Abdülhamid devrinde bazı politikalar geliştirildi. 1892 yılında Osmanlı Arap vilâyetlerindeki aşiret liderlerinin çocuklarının, taşrada idareci olarak yetiştirilmeleri için Aşiret Mektebi kurulmuştu. Bk. Eugene L. Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdülhamid's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, XXVIII, (1996), s. 83-107.

ve Trablusgarp'tan birer öğrenci Bursa Askerî İdâdîsi'ne gönderilmiştir. Arap milliyetçiliğinin giderek filizlendiği bu coğrafyalardan mektebe katılımın sağlanması önemlidir. Öte yandan milliyetçiliğin Arap vilâyetlerinden çok daha erken alevlendiği ve milliyetçi grupların komitacılık faaliyetleriyle nam saldıği Rumeli'de, Trakya'dan Makedonya'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılan şehirlerden de öğrenci gönderilmiştir.⁵⁸ Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin 1896 yılı itibariyle hudutları göz önüne alındığında, büyük nüfusa sahip şehirlerden çok sayıda; devletin merkezinden uzak ve nüfusunun nispeten daha dağınık olduğu bölgelerden de az sayıda öğrenci olmasına rağmen Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'ne her coğrafyadan katılım sağlanmıştır.

Dönemin arşiv yazışmaları derinlemesine incelendiğinde Bâbıâli'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut sınırlarından insan kaynağı temin etmenin dışında kaybettiği topraklarda hayatını idame ettiren Müslüman-Türk ahaliden de insan kaynağı temin ettiği görülmektedir. Sözü edilen tüm bu veriler ise sadece hudutları dâhilinde hareket eden değil, sınırları dışındaki eski bakiyeleri üzerinde de faaliyet gösteren bir İmparatorluk anlayışını karşımıza çıkarmaktadır.

Sıla defterine bakıldığında 93 Harbi sonucunda kurulan Bulgaristan Prenslığı topraklarından 11 öğrencinin ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na bırakılan Bosna Vilâyeti'nden altı öğrencinin Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nde eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Her ne kadar Bosna'daki öğrencilerin yaşadıkları şehir veya kasaba belirtilmese de idâdîde eğitim görüp de Bulgaristan Prenslığı'na bağlı topraklarda yaşayan öğrencilerin künyeleri geldikleri şehirlere göre yazılmıştır. Buna göre Sofya, Vidin ve İslimiye'den ikişer, Pazarcık, Zağra, Tırnova, Lofça ve Şumnu'dan birer öğrenci olmak üzere toplam 11 öğrenci idâdîye kayıtlıdır.⁵⁹ İlk bakışta bu çocukların, 93 Harbi sonrasında kaybedilen topraklardan göç eden muhacir ailelerin çocukları olduğu düşünülebilir; ancak dönemin yazışmalarına göz atıldığında karşımıza farklı bir manzara çıkmaktadır. 93 Harbi sonucunda kurulan Bulgaristan Prenslığı ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkiler farklı bir statüde yürütülmekteydi. Bu statü gereğince kurulan ikili ilişkiler çerçevesinde Osmanlı Devleti Bulgaristan'a bir elçi veya konsolos tayin etmemişti. Onun yerine Sofya'ya eğitim, vakıf ve dinî işlerin düzenlenmesi için bir komiser tayin etmiş ve bazı şehirlerine de Osmanlı vatandaşlarının hak ve hukukunu korumak için Tüccar Vekilliği adı altında kurumlar oluşturmuştu.⁶⁰ Bu kurumlar aracılığıyla yapılan yazışmalar, Bulgaristan Prenslığı'nın topraklarında yaşayan Müslüman-Türk ailelerin çocuklarının belirli bir plan dâhilinde Osmanlı topraklarındaki mekteplere yerleştirildiklerini ortaya çıkarmaktadır.

1902 yılında Osmanlı'nın Bulgaristan Komiseri olarak görev yapan Ali Ferruh Bey ile Sadrazam Said Paşa arasında yapılan yazışmalar, yukarıda sözü edilen duruma örnek teşkil etmektedir. Komiserlik tarafından İstanbul'a gönderilen bir cetvel içerisinde, Tatarpazarcığı, Rusçuk, Filibe, İslimiye, Eski Zağra, Sofya ve Karlıova gibi Bulgaristan Prenslığı'ne bağlı muhtelif bölgelerinden

58 Edirne'den dört, Kale-i Sultaniye'den üç, Selanik'ten iki, Çorlu, Gelibolu, Debre, Üsküp ve Köprülü'den birer öğrenci olmak üzere toplam 14 öğrenci ismi geçen şehirlerden idâdîye gönderilmiştir.

59 BOA, Y.MTV, 134/73, Lef. 29-35

60 Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği (1878-1908)", *Belgeler*, XVII/21 (1997), s. 71-73.

seçilen 22 çocuğun isim listesi, adı geçen çocukların İstanbul'daki Mekteb-i Sultânî'ye veya Selanik, Bursa, Edirne İdâdîlerine kaydedilmeleri için gönderilmiştir. Neticede 22 çocuktan 13'ü bu mekteplere yerleştirilmiş, diğer dokuz çocuk ise Darüşşafaka ve Sanayi Mektebi'ne kaydedilmiştir.⁶¹ Hatta Sadrazam Said Paşa, komiserliğe yazdığı bir telgrafında 1902 yılı içerisinde mekteplerde daha fazla yer olmadığı için yeni öğrencilerin gönderilmemesine dair bir talimat vermiştir. Bu gibi yazışmaların içeriğinden ve devamlılığından daha net anlaşılıyor ki bu durum, öteden beri ahalinin talebi doğrultusunda gerçekleşen ve devlet eliyle organize edilen bir faaliyetti.⁶² Elbette bu gibi toplu kayıt faaliyetlerinin dışında Bulgaristan topraklarının taşrasında aktif olarak faaliyet gösteren Tüccar Vekâleti de Osmanlı topraklarındaki eğitim kurumlarına öğrenci tedarik edilmesi için aracı olabilmekteydi. Örneğin Vidinli Ahmed Beyzade Ömer Efendi'nin Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'ne kabulü, Vidin Tüccar Vekaleti'nin teşebbüsü neticesinde gerçekleşmişti.⁶³ Doğal olarak bu gibi uygulamalar, Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında çeşitli sorunlara da sebep olabiliyordu. 1895 yılında yaşanan bir hadiseye göre Harbiye Mektebi öğrencisi Eski Zağralı Ömer Efendi, memleketine sıla iznine gittiği sırada Bulgaristan tarafından askere alınmış ve bu durumun önüne geçilmesi için birtakım yazışmalar yapılmıştı.⁶⁴ Yaşanan bu sorun dönem yazışmalarında rastlanılan tek örnek olmamakla birlikte, benzer bir olaya dönemin Seraskeri Rıza Paşa bizzat müdahil olmuştu. Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin öğrencisi Şumnulu Ahmed Efendi, memleketine geri döndüğünde Bulgaristan yetkilileri tarafından askere alınmış ve bu hadisenin önlenmesi için o dönemde Seraskerlik düzeyinde yazışmalar gerçekleşmişti. Anlaşılıyor ki Osmanlı bürokrasisi, kaybettiği topraklarında kalan Müslüman-Türk bakiyelerini, mümkün olduğunca Osmanlı sistemi içerisinde tutmak ve o coğrafyalardaki bağlantılarını koparmamak adına gayret sarf ediyordu. Bu bakımdan, özellikle Doğu Rumeli bölgesinde yoğun bir Türk nüfusun bulunması, Bâbîâlî'nin bu yöndeki motivasyonunun artmasına neden oluyordu. Üstelik Müslüman ve Türk ahalinin de mevcut bağlantının kopmaması için bir çaba gösterdiği de açıktı. Bu gerçeklik karşısında ise Bulgaristan Prensliği'nin mevcut durumdan rahatsız olduğu aşikârdı. Prenslik bu gibi gelişmelere tam olarak engel olamasa da çeşitli vesilelerle, Osmanlı eğitim kurumlarında okuyan öğrencileri memleketlerine geri döndüklerinde askere almaya çalışarak, Müslüman-Türk ahaliye karşı çocuklarını Osmanlı mekteplerine göndermemeleri yönünde bir bezdirme politikası uyguluyordu.

Diğer taraftan benzer bir uygulamanın 1878 yılı itibariyle Avusturya-Macaristan idaresine bırakılan Bosna'daki Müslüman ahalinin çocuklarına da tatbik edildiği görülüyordu. Bosna'dan gönderilen öğrenciler, tıpkı Bulgaristan örneğinde olduğu gibi Selanik ve Bursa'daki idâdîlere kaydediliyordu. Üstelik buradan gönderilen çocukların bütün eğitim masrafları da devlet tarafından karşılanıyordu.⁶⁵ Görüldüğü üzere her sene düzenli olarak gerçekleştirilen bu uygulama, öğrencilerin belirli kontenjan dâhilinde kalması şartıyla devam ediyordu.⁶⁶ Öte yandan,

61 BOA, MF.MKT, 648/21, Lef.3, 24 Rebiyülahir 1320 / 31 Temmuz 1902.

62 BOA, MF.MKT, 674/71, 5 Teşrinisani 1318 / 18 Kasım 1902.

63 BOA, Paris Sefareti Belgeleri (HR.SFR.04), 606/135, 12 Şubat 1323 / 26 Şubat 1908.

64 BOA, HR.SFR.04, 505/34, 23 Nisan 1895.

65 BOA, MF.MKT, 888/58, Lef.2, 27 Ağustos 1321 / 9 Eylül 1905.

66 BOA, MF.MKT, 957/19, 18 Eylül 1322 / 1 Ekim 1906.

daha evvel değinildiği üzere Batum muhacirlerinden de mekteplere alımlar yapılması hususunda özellikle sadrazamlık düzeyinde yazışmaların yapıldığı da ortadaydı.⁶⁷ Bütün bunlardan açıkça anlaşılıyor ki Osmanlı İmparatorluğu sistematik bir program dâhilinde Rumeli’de kaybettiği topraklardaki Müslüman-Türk ahaliyle olan irtibatını koparmadan, o topraklarda İmparatorluk bakiyesi olarak gördüğü Müslüman-Türk ailelerinin çocuklarını kendi sınırları içerisinde kalan mekteplere yerleştiriyordu. İzlenen bu politika dâhilinde Bursa şehrindeki sivil ve askerî idâdiler birer pilot mektep vazifesi görüyordu. Ortaya koyulduğu kadarıyla geniş bir kültürel çeşitliğe sahip olan ve dönemine göre bünyesindeki muallim kadrosuyla kalburüstü bir eğitim veren Bursa Işıklar Askerî İdâdisi’nin son derece renkli ve kabiliyetli isimleri yetiştirmesi, sözü edilen faktörlerin bütünleşmesinin bir neticesiydi.

Son olarak ayrı bir parantez açılması gereken husus ise Bursa Işıklar Askerî İdâdisi’nden mezun olan ve ilerleyen yıllarda gerek ilmî faaliyetleriyle ön plana çıkan gerekse subaylık kariyerinde başarılar kazanarak nam salan kişilerdir. Bu isimlerden en bilineni ise 1871 yılında Yemen topraklarında yeniden Osmanlı idaresinin kurulmasını sağlayan, askerî harekâtı başarıyla icra ederek 33 yaşında Müşir (Mareşal) rütbesine yükseltilen ve ardından 93 Harbi’nde Rus Ordularına karşı Kafkas Cephesini müdafaa eden Gazi Ahmed Muhtar Paşa’dır. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Bursa Askerî İdâdisi’nden yetişerek en parlak askerî kariyere ulaşan isimlerin başında gelmektedir.⁶⁸ Bursa Askerî İdâdisi’nde yetişerek subay olan ama askerî kariyerini ikinci plana atarak akademik çalışmalara kendisini adayan Bursalı Mehmed Tahir Bey ise 1880 yılında Bursa Askerî İdâdisi’nden mezun olarak Manastır, Üsküp ve Selanik’teki askerî rüşdiye ve idâdilerde muallimlik yapmış ve bu yıllarda bizzat hazırladığı eserlerle erken dönemde Türkçülüğün en önemli temsilcilerinden biri hâline gelmiştir. 1897 yılında yayımladığı *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* isimli çalışmasında ortaya attığı tez çerçevesinde, İslam medeniyetindeki birçok önemli ilim adamının Türk kökenli olduğunu savunmuş ve bu medeniyetin inşasında Türk ilim adamlarının önemli bir rol oynadığına dikkatleri çekmiştir. Ayrıca 1861 doğumlu olan Bursalı Mehmed Tahir Bey’in, Makedonya’da Sultan Abdülhamid’e karşı kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nde yer aldığı ve cemiyetin en yaşlı üyesi olduğu göz önünde bulundurulduğunda, kendi jenerasyonuna mensup kişilerden ne kadar farklı bir profile sahip olduğu anlaşılacaktır. Kendisinin, o zaman genç bir subay olan Mustafa Kemal ile tanışıklığı, Tahir Bey’in muallimlik yılları ve cemiyet faaliyetleri dönemine tekabül etmiştir. Akabinde Millî Mücadele’ye destek veren Tahir Bey, savaş yıllarında bile ilmî araştırmalarını aksatmayarak 1691 Türk müellifini ve onların kaleme aldığı 9 binden fazla eseri derleyerek üç cilt hâlinde hazırladığı *Osmanlı Müellifleri* adlı çalışmayı ortaya koymuştur.⁶⁹ Yukarıda yer verilen iki meşhur örneğin dışında, Büyük Taarruz esnasında Yunan Orduları Başkomutanı General Trikupis’in teslim alınmasında rol oynayan 5.Tümen Kumandanı Dadaylı Halid Bey⁷⁰

67 BOA, Dahiliye Nezareti, Mektûbi Kalemî (DH.MKT), 1064/48, Lef.2, 6 Rebiülevvel 1324 / 30 Nisan 1906.

68 Detaylı bilgi için bk. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatının Cild-i Evveli*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

69 Ömer Faruk Akün, “Bursalı Mehmed Tahir”, *TDVİA*, C VI, 1992, s. 452-461.

70 Hüseyin Hilmi Kurtulmuş, “Dadaylı Halid Bey”, *TDVİA*, C VII, 1993, s. 398-399.

ve Mustafa Kemal Paşa'nın gençlik yıllarında yakın arkadaşı olan Ömer Naci Bey gibi isimler de Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin tedrisatından geçmiş yetenekli subaylara birer örneklerdir.

Sonuç

Bursa Askerî İdâdîsi'nin Işıklar'da inşa edilen binası birçok amaca hizmet ederek, tarihsel süreçteki yerini almıştır. Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi devletin kamusal alanda görünür hâle gelerek devlet ile halk arasında bir bağ tesis edilmesinde ve bu vesileyle ordu-millet bütünleşmesinin sağlanmasında bir vasıta olmuştur. Bunun haricinde mektepli subay sayısının tedricen artırılmasıyla birlikte muasır askerî nizama uygun modern bir Osmanlı subayı yetiştirilmesi rolünü de üstlenmiştir. Üstelik idâdî bu rolü yalnızca Bursa şehri ve çevresinde ifa etmemiştir. Bâbîâli ve Seraskerliğin bilinçli bir tercihi neticesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden dengeli bir dağılım göstererek gelen öğrencilerle mektebin kapsayıcılığı artırılmıştır. Aynı zamanda idâdî, İmparatorluğun elinden çıkmış topraklarda Osmanlı bakiyesi olarak görülen Müslüman-Türk ailelerden gelen öğrencilerin de burada eğitim almasıyla farklı bir vasıf kazanmıştır. Bu vasıf, Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi'nin sadece bölgesel düzeyde bir askerî mektep olmadığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün coğrafyalarını ihtiva eden ve hatta yakın tarihte kaybedilen bölgelerini de kapsayan bir İmparatorluk mektebi olmasıdır. Tanzimat reformlarıyla birlikte ivme kazanan, Sultan II. Abdülhamid devrinde devam eden askerî modernleşmenin bir parçası olarak faaliyetlerini sürdüren Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi, Osmanlı modernleşme serüveninin nadide bir parçası olmuştur. Son kertede Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi, Müslüman-Türk çocuklarının, kaliteli bir tedrisattan geçerek Osmanlı subayı olmalarında tarihsel süreç içerisinde kritik bir rol üstlenmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet, Maarif (C.MF), 103/5146,

Dahiliye Nezareti, Mektûbi Kalemi (DH.MKT), 1064/48

Paris Sefareti Belgeleri (HR.SFR.4), 606/135, 505/34,

Mabeyn-i Hümayûn Evrakı (MB), 2/83,

Maarif Nezâreti, Mektûbi Kalemi (MF.MKT), 101/7, 648,21, 674/71, 888/58, 957/19,

İrâde, Mesail-i Mühimme (İ.MSM.), 13/267,

İrâde, Dahiliye (İ.DH), 602/41997, 1101/79831,

İrâde, Taltifat (İ.TAL), 47/41,

Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı (A.} MKT.NZD), 155/5,

Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı (TS.MA.e), 3084/2,

Yıldız, Askerî Marûzat (Y.PRK.ASK), 27/6,

Yıldız, Mütenevvi Marûzat (Y.MTV), 134/77, 170/133,

Yıldız, Perakende Umumî (Y.PRK.UM), 14/59,

Salt Araştırma, İstanbul.

Mühendishane-i Hümayûn, Bursa şehri harita mufassalası 1862.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akmeşe, Handan Nezir, *The Birth of Modern Turkey The Ottoman Military and the March to World War I*, I.B. Tauris, London 2015.

Akün, Ömer Faruk, “Bursalı Mehmed Tahir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C VI, (1992), s. 452-461.

Albayrak, Nurettin, “Feraizcizade Mehmed Şakir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C XII, (1995), s. 363-365.

Asan, Hakan, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Mahallî Fuarcılığı Bağlamında 1906 Bursa Sergisi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD)*, VIII/2 (2021), s. 174-197.

Aydın, Mahir, “Bulgaristan Komiserliği (1878-1908)”, *Belgeler*, XVII/21 (1997), s. 71-125.

Colmar Freiherr von der Goltz, *Millet-i Müsellaha: Asrımızın Usul ve Ahvali Askeriyyesi*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1305.

Çelik, Yüksel, *Râmi Kışlası II. Mahmud Devrinde Aydın-Despotik Modernleşmenin Karargâhı*, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

_____, “Asâkir-i Mansûre Ordusu’nda Talim Sisteminin Değişmesi ve Avrupalı Uzmanların Rolü (1826-1839)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 19, (2008), s. 87-118.

Dara, Ramiz, *Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa 2002.

Düstûr I.Tertib, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi II.Cild*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314.

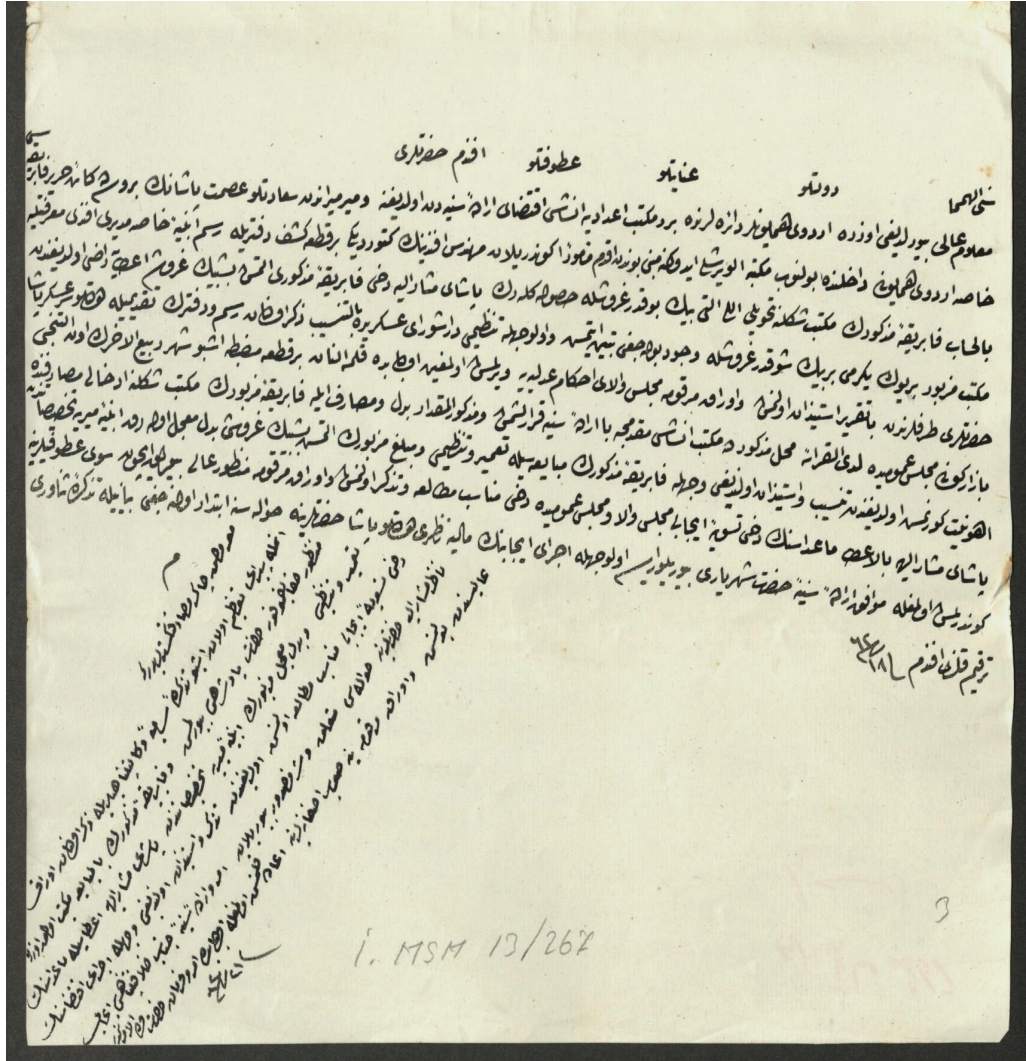
Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Georgon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

- Gökmen-zâde Seyyid el-Hâcî Hüseyin Rıfat Efendî Bursavî, *İşaret-nümâ*, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, 584728. Milli Kütüphane.
- Hamlin, Cyrus, *Among The Turks*, Gorgias Press, New York 2010.
- Hacı Zahid, *Coğrafya*, Feraizcizâde Matbaası, Bursa 1307.
- Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- Hertslet, Edward, *The Map of Europe by Treaty; Showing the various political and territorial changes which have taken place since the general peace of 1814, Volume IV 1875 to 1890*, Stationary Office, London 1891.
- Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi 1307*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1307.
- Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1314.
- Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi 1325*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1325.
- Kara, Mustafa, "Bir Bektaşî Tekkesi ve Vakfîyesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/IV (1992), s. 9-15.
- Kepecioğlu, Kâmil, *Bursa Kütüğü Cilt 1*, Bursa Kültür A.Ş., Bursa 2010.
- Kolağası Mehmed Esad, *Mirât-ı Mekteb-i Harbiyye*, Artin Asadoryan Matbaası, İstanbul 1315.
- Kolağası Mehmed Münşi, *Arsa Taksimi*, Feraizcizâde Matbaası, Bursa 1305.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- Kurtulmuş, Hüseyin Hilmi, "Dadaylı Halid Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C VII, (1993), s. 398-399.
- Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1327.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderiler (XIV-XVII.Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- Öztürk, Cemil, "İdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C XXI, (2020), s. 464-466.
- Provence, Michael, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.
- Rogan, Eugene L., "Aşiret Mektebi: Abdülhamid's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, XXVIII, (1996), s. 83-107.
- Shaw, Stanford J. and Ezel Kural Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, New York 2005.
- Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.
- Tugay, Asaf, *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Okat Yayınevi, İstanbul 1962.

EKLER

Ek.1 Mir-i Miran İsmet Paşa'ya ait Bursa'daki Harir Fabrikası'nın satın alınarak idâdiye çevrilmesine dair Sultan Abdülmecid'e sunulan arz tezkiresi ve padişahın onayını içeren irâde-i seniyye.

İ.MSM.00013.00267.003

Kaynak: BOA, İrade, Mesail-i Mühimme (İ.MSM.), 13/267, Lef.3, 18 Rebiyülahir 1362 / 15 Nisan 1846

Ek.2. Bursa Askerî İdâdîsi'nin Işıklarda inşa edilen yeni binasının 10 Haziran 1892 tarihinde yapılan resmî açılış töreninden bir fotoğraf.

Kaynak: <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90852—0041.jpg> [Erişim Tarihi: 4.11.2023]

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF BURSA ISIKLAR MILITARY PREPARATORY SCHOOL AND ITS ROLE IN THE TRAINING OF OTTOMAN OFFICERS (1892-1908)

Sinan ÇAKAR*
Ülya DÖNMEZ**

The 19th century was marked by the Tanzimat reforms, which aimed to restructure the Ottoman Empire in every field and to transform it into a modern state. One aspect of these reforms included innovations in the military field. In the first half of the 19th century, the Ottoman army had suffered great failures, first against the Russian army and then against the Egyptian army. All these defeats led to a radical change in the army and the officer training system. Both Ottoman state officials and foreign advisors working in the Ottoman army pointed out that the Ottoman army lacked officers trained in accordance with the modern order of warfare. This deficiency was tried to be overcome with the establishment of Harbiye Academy (Mekteb-i Harbiyye). Moreover, it was decided that the students sent to this military academy should also receive military education in a preparatory level institution. This idea resulted in the establishment of military preparatory schools (Askerî İdâdî) in various cities of the Ottoman Empire. One of these schools was Bursa Military Preparatory School (Bursa Askerî İdâdîsi), which was established in the former capital of the empire. The school was moved to a new building in 1892 in the Işıklar district of Bursa and from then on was known as Bursa Işıklar Military Preparatory School (Bursa Işıklar Askerî İdâdîsi). In this article we study the institutional history of this school during the reign of Sultan Abdülhamid II. Firstly, we revised the existing literature regarding the establishment of the school in line with archival sources. Again, in the light of archival sources, the curriculum of the school and the teachers working in the school are discussed in order to comment on the quality of the education provided. Accordingly, the courses in the curriculum were quite diverse. From language lessons to history and geography to gymnastics, the courses were designed to develop both the body and the mind. According to the findings obtained at this point, it was observed that teachers from both civilian and military origin were employed at the institution. Apart from this, it was also observed that teachers sometimes translated books from foreign languages and sometimes wrote textbooks themselves. It is noteworthy that the administrators of the school

* Dr., İstanbul/Türkiye, cakarsinann@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1854-7229

** Prefector, Gendarmerie and Coast Guard Academy, Işıklar Gendarmerie NCO Vocational School, Bursa/Türkiye, ulya.donmez@jsga.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-8823-8405

were former combat officers who took part in the 1897 Ottoman-Greek War and were later awarded medals. At this point, it is clear that the Ottoman Empire chose to employ experienced officers in these institutions in order to provide a qualified and disciplined education. The conclusion reached at this point was that the military preparatory school was able to provide a good education compared to the Ottoman standards of the period. In the next section, in the light of archival sources, sociological observations are made by discussing the provenance of the students of Bursa Işıklar Military Preparatory School, which constitutes the main focus of the article. In the light of these data, it was discussed whether the military preparatory school was an imperial school addressing mostly local students or an imperial school addressing the whole population of the empire. According to a document from the year 1896, approximately 77 percent of the students came from outside of the Hüdâvendigâr Vilâyet (administrative center Bursa), where the school was located. The largest number of students came from the capital of the Empire, where the upper class and civil servant families were clustered. According to the data, 31% of the school's enrollment was from Istanbul. The most striking result was that the children of Turkish-Muslim families living in Bosnia-Herzegovina and Bulgaria, which were no longer under the administrative control of the Ottoman Empire, were also educated at the school. According to this document, 17 of the 244 students at the school hailed from Bosnia and Bulgaria. Although this number was considerable, it corresponded to 7 percent of the total enrollment. Accordingly, it was seen that the Bursa Işıklar Military Preparatory School addressed all the geographies of the empire and even went beyond the existing borders at some points. In terms of social background, the military preparatory school was able to appeal to a broad spectrum of the empire's population, as both the children of immigrant families and the children of civil servant families were studying together at the school. Finally, a brief summary of the profile of the officers trained in this school is provided by mentioning some of the names who became high-ranking officers after graduating Bursa Işıklar Military School.

TÜRK ROMANINDA OKSİDENTALİST AÇILIM: *PARİS’TE BİR TÜRK VE MEŞHEDÎ İLE DEVRİÂLEM* ÖRNEĞİ

OCIDENTALIST EXPANSION IN THE TURKISH NOVEL: THE EXAMPLE OF *PARİS’TE BİR TÜRK AND MEŞHEDÎ İLE DEVRİÂLEM*

Mehmet DOĞAN*

Öz

Batılılaşmanın fert, aile ve toplum üzerindeki etkilerinin kültürel, sosyal ve siyasî boyutlarıyla çok yönlü bir değerlendirmeye tabi tutulması nedeniyle araştırmacı ve akademisyenler tarafından Türk romanında Batılılaşma olgusu çeşitli yansımalarıyla ele alınmıştır. Ancak bir medeniyet olarak Batı/Avrupa’nın Türk romanlarındaki değerlendirilmesi noktasında ciddi bir boşluk vardır. Bu boşluk, Mısırlı filozof Hasan Hanefî’nin oryantalizm karşısında akademik bir disiplin şeklinde kurmaya çalıştığı oksidentalizmin Türkiye’de görünürlük kazanmasından sonra doldurulmaya çalışılsa da henüz yeterli bir literatür yoktur. Oryantalizmin dikotomik özcü yorumları ve “Batı-dışı” toplumlari “nesneleştirici” tavrı karşısında “Batı-dışı” dünyanın bir “özne olarak kendi bilincine varması, bu bilinçle “Avrupamerkezci” paradigmayı sorgulamasına oksidentalizm denir. Bu çalışmada belirlenebildiği kadarıyla Oksidentalizm anlamında “müstağrip” kelimesini *Avrupa’da Bir Cevelan* adındaki eserinde ilk defa kullanan Ahmet Mithat Efendi’nin *Paris’te Bir Türk* isimli romanıyla, tespit edebildiğimiz kadarıyla, oksidentalizm kavramının ilk defa kurgusal bir metinde kullanıldığı Ercüment Ekrem Talu’nun *Meşhedî ile Devriâlem* romanları, oksidentalizm kuramından hareketle, karşılaştırmalı olarak okunacaktır. Farklı medeniyetlere mensup toplumların öteki algılarının şekillenmesinde, değişmesinde; karşılaşma biçimleri ve konjonktürel değişimler en önemli nedenler olması hasebiyle biri Tanzimat dönemi – inkıraz nesli – diğeri Cumhuriyet dönemi – inkılâp nesli – romancılarının Avrupa’ya bakışlarındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Paris’te Bir Türk, Meşhedî ile Devriâlem*, Oksidentalizm, Oryantalizm, öteki

Abstract

Due to the fact that the cultural, social and political dimensions of the effects of westernization on the individual, family and society are subjected to a multidimensional evaluation, the phenomenon of westernization in Turkish novel has been discussed with various reflections by researchers and academicians. However, there is a serious gap in the evaluation of Western/Europe as a civilization in Turkish novels. Although an attempt has been made to address this gap after occidentalism, which Egyptian philosopher Hasan Hanafi tried to establish as an academic discipline against orientalism, gained visibility in Turkey, there is limited literature available. Occidentalism is when the “non-Western” world becomes conscious

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Aydın / Türkiye, me.dogan02@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6336-2389

of itself as a “subject” in the face of the dichotomous essentialist interpretations of orientalism and its “objectifying” attitude towards “non-Western” societies, and questions the “Eurocentric” paradigm with this consciousness. With reference to the theory of occidentalism, the study aims to make a comparative reading of the novel *Paris'te Bir Türk* by Ahmet Mithat Efendi, who, to the best of our knowledge, uses the word ‘müstağrip’ in the sense of occidentalism for the first time in his work titled *Avrupa'da Bir Cevelan*, and Ercüment Ekrem Talu’s novels *Meşhedî ile Devriâlem*, in which the concept of occidentalism is used in a fictional text for the first time. Since different patterns of encounter and conjunctural changes are the key factors in shaping the perceptions of the ‘other’ of societies belonging to different civilisations, the similarities and differences in the perception of Europe by the novelists of the Tanzimat period and the Republican period are discussed.

Keywords: *Paris'te Bir Türk*, *Meşhedî ile Devriâlem*, Occidentalism, Orientalism, other

Giriş

Türk romanı, Osmanlı İmparatorluğu’nun yönünü Batı’ya “resmen” döndüğünü ilan ettiği Tanzimat döneminde ortaya çıkar ve ilk örneklerinden itibaren Batılılaşma olgusu ana temalardan biri olarak ele alınır. Bireysel ve toplumsal değişimin hız kazandığı dönemde ortaya çıkması¹ Türk romanını, söz konusu büyük değişimin ve radikal kopuşun boyutunu, niteliklerini, nedenlerini anlamak açısından önemli kaynaklar hâline getirir. Bu nedenle Türk romanı üzerinde Batılılaşma olgusunu ele alan pek çok inceleme vardır. Bunun aksine bir medeniyet olarak “Avrupa/Batı”yı² ele alan çalışmalar çok kısıtlıdır. Oysa Türk romancılarının Batılılaşma olgusunu değerlendirmeleri ile bir medeniyet olarak “Avrupa/Batı”ya bakışları esaslı farklılıklar gösterir.³ Türk romanı üzerinden “Avrupa” ve “Avrupalıları” ele alan çalışmaların azlığı, Batılılaşma olgusunu ele alan çalışmaların ise yoğunluğu nedeniyle Türk romanında “Avrupa/Batı”ya bakışın Batılılaşma olgusuna bakıştan çok daha farklı olduğu gerçeği perdelenmiştir.

- 1 Ahmet Hamdi Tanpınar da bu duruma işaret ederek şöyle der: “Modern Türk edebiyatı bir medeniyet kriziyle başlar. Bugünkü Türk edebiyatında mevcut cereyanları inceleyebilmek için birkaç büyük realite üzerinde durmak ve bilhassa bu edebiyatın, bir medeniyet değişmesinin neticesi olarak doğduğunu göz önünde tutmak gerekir.” Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977, s. 101.
- 2 Avrupa kavramı ile Batı kavramı genel anlamda her ne kadar aynı düzlemde kullanılsa da buna itiraz eden çalışmalar da bulunmaktadır. Bu makalede metin bağlamına uygun olarak bazen “Batı” bazen “Avrupa” şeklinde ama aynı anlamda kullanılmıştır. Bununla beraber “Avrupa” ile “Batı” kavramları üzerine yapılan tartışmalar için şu eserlere bakılabilir: Gerard Delanty, “Giriş: Batı Sonrası Bir Avrupa Fikri”, çev. Firdevs Bulut, *Doğu ve Batı'nın Ötesinde Asya ve Avrupa*, Matbu Yayınları, İstanbul 2015, s. 1-12. Delanty, Batı'nın Avrupa'da var olmayabileceğini, çeşitli dönemlerde farklı coğrafyalarda karşılaşılabilecek bir durum olduğunu ifade eder. Bununla birlikte, Avrupa'nın Batı'dan uzak ancak onun jeopolitik bölgesi hâline geldiğini belirtir. Oksidentalizm üzerine yazdığı kitapla bilinen Avishai Margalit de kendisiyle yapılan bir röportajda benzer bir yorumda bulunur. “Batı tarih boyunca tek bir anlama sahip olmuş bir kelime değil, o sürekli hareket eden bir hedeftir. Bizim önerimiz, her dönemde açık olana, “pragmatik ülkeler” tabiri ile Batı'da neyin temsil edildiğine bakmaktır. Başlangıçta bu Fransa olmalıydı, Almanların gözünde. Daha sonra Almanya, Fransa ve İngiltere'ydî, dünyanın geri kalanının gözünde. Günümüzde ise pragmatik ülke ile kastedilen daha çok, bugün için Batı'nın sembolü olan ABD'dir.” Muazzez Tümay, Avishai Margalit ile Oksidentalizmi ‘Düşman’larının Gözünden Batı’ya Konuşmak”, *Sabah Ülkesi Dergisi*, 38, (2014), s. 37.
- 3 Berna Moran bu gerçeğe işaretlerle şöyle der: “Ahmet Mithat ve Recaizade Ekrem züppe tipini alaya alırken gerçek Batılıya ve Batı uygarlığına karşı saygılıdır.” Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, İletişim Yayınları 2010, İstanbul, s. 266-267.

Oysa Türk romanına yansıyan bir medeniyet olarak Avrupa izleğine daha yakından bakıldığında, çoğu zaman her türlü ahlakî dejenerasyonun sebebi gibi işlenen Batılılaşma olgusundan çok daha farklı bir yaklaşımın sergilendiği görülür. Alafrangalığın bireysel, ailevî ve toplumsal felakete yol açtığı teması üzerinde kurgulanan *Şipsevdî* romanına yazdığı “Önsöz”de Hüseyin Rahmi Gürpınar bunu netlikle ifade eder.

Bazılarına göre bu romanı, alafrangalığı küçümsemek, küçümseyerek alaya almak maksadıyla yazdığım sanılıyormuş. Bu çok yanlış bir zan ve yanlış bir inançtır. Alafrangalığa uymaktaki züppelikle gerçeğe ve ilericiliğe inanmayı birbirinden ayırmak gerekir. Türklüğümüze ve Osmanlılığımıza şeref ve yükseliş sebebi olacak şeyleri hangi kalem küçümser ve alaya alır ki buna ben cesaret edeyim? Batı uygarlığı bizi uyarıcı bir meşale oldu. Bundan sonra da ilerleme işinde önümüzde gidecektir.⁴

Ahmet Mithat da bu gerçeğe işaretle şöyle der: “En büyük fenâlık şunda ki, Avrupa’nın yalnız seyyiâtını görüp mazarrâtını çekmiş olan halkımız, o mütemeddin memleketin hasenâtından dahi nefret gösterir.”⁵

Türk romanında Batılılaşma olgusundan farklı olarak Batı’nın çeşitli yönleriyle değerlendirildiği, yorumlandığı, eleştiriye tabi tutulduğu gerçeğinden hareketle bu bölümler, Batılılaşma (Westernization) değil; Doğulu veya Batı-dışı bir gözle yapılan Batı değerlendirmeleri yani Oksidentalizm (Occidentalism) kapsamında ele alınmalıdır. Nitekim Oksidentalizmi “akademik bir disiplin” hâline getirmeye çalışan Hasan Hanefî, İngilizce “Westernization” (Batılılaşma) projesine karşılık Fransızca “Occidentalism” (Batı bilimi, istiğrab) projesi sunar.

Ancak burada sözü edilen Batı bir coğrafya olmaktan çok, köklerini Helenistik kültürden alan Batı düşüncesini ifade eder. Kendini Doğu’ya ait gören bir öznenin, ‘ben ve öteki’ ikileminde Batı’ya ait olduğunu düşündüğü öznenin kültürünü, siyasetini, dinini; hülâsa bütün birikimlerini değerlendirmeye alması Oksidentalizmdir.⁶

Bu çalışmada, Batı-dışı toplumların “ben” tasavvurlarından hareketle Batı’nın siyasî, toplumsal, ekonomik, dinî, ahlakî, kültürel durumlarının eleştirel bir gözle değerlendirilmesi anlamında kullanılan Oksidentalizm kuramıyla ilgili genel bir çerçeve çizildikten sonra Ahmet Mithat Efendi’nin *Paris’te Bir Türk* ile Ercüment Ekrem Talu’nun *Meşhedî ile Devriâlem* romanlarına yansıyan oksidentalistik bakış açısı ele alınacaktır. Söz konusu iki romanın bir arada ele alınmasının nedeni; oksidentalizm söyleminin konjonktürel gelişmelere bağlı olarak farklılaşması nedeniyle Osmanlı son dönemiyle Cumhuriyet’in ilk yıllarında Batı’ya karşı görülen duruşun karşılaştırılması, değişim ve benzerliklerin ortaya konulmasıdır. Aynı zamanda

4 Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Şipsevdî*, 5. bs., Atlas Kitabevi, İstanbul 1977, s. 9-10.

5 Murat Ak, “Doğu-Batı İkileminde Bir Osmanlı Entelektüeli Ahmet Mithat Efendi’nin Batı’yı Tanıma Çabasına Bir Bakış”, *Marife*, VI/3 (2006), s. 254.

6 Fethi Ahmet Polat, “Hanefî’nin Oksidentalizmi Temaşaya Değmez Bir Tulûat Mıdır?”, *Marife*, III/6, (2006), s. 76.

her iki romanın Avrupa'ya yolculuk temi üzerine kurgulanmış olmasının karşılaştırmalı bir okumaya zemin sunması etkilidir. Bu nedenlerin yanı sıra “Oksidentalizm/istiğrab” kavramının Türkiye'deki gelişiminde her iki yazarın önemli bir yerinin olması gösterilebilir.

Türk aydınları arasında bilindiği kadarıyla, “oksidantalizm” anlamında “müstagrîb” kavramını ilk defa Ahmet Mithat Efendi *Avrupa'da Bir Cevlan* eserinde kullanır. Kavramın Türk aydınları ve araştırmacılarının gündemine getiren kişi ise Cemil Meriç'tir. Ahmet Mithat Efendi'den alıntılacağı cümleler şöyledir: “Müsteşrik, Doğu irfanı ile uğraşan Avrupalıların kendilerine verdikleri isim. Aynı mevzu üzerinde çalışan bir Osmanlı'ya bu ismin verilmesi caiz değildir. Biz son devir muharrirleri maarif-i garbiyyeyi şarka ithale çalışan birer müstagrîbiz.”⁷

Kavramın Türkiye'deki kullanım tarihçesini ele alanlar görebildiğimiz kadarıyla Ahmet Mithat'tan Cemil Meriç'e geçerler. Oysa belirleyebildiğimiz kadarıyla Ahmet Mithat ile Cemil Meriç arasındaki uzun sayılabilecek dönemde kavramı kullanan başka yazarlar vardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ahmet Mithat Efendi'den sonra “oksidantalizm/müstagrîb” kavramına ilk defa Ercüment Ekrem Talu'nun – makaleye konu edinilen – *Meşhedî ile Devriâlem* romanında rastlanır. Dolayısıyla başka bir eserde kavramın geçtiğini gösteren bir veri bulununcaya kadar “Oksidentalizm” kavramının Türk romanında ilk defa bu eserde kullanıldığı söylenebilir. Üstelik Ercüment Ekrem Oksidentalizm kavramını, 1990'lı yılların başlarında Oksidentalizmi “akademik bir disiplin” hâline getirmeye çalışan Hasan Hanefi'nin çizdiği çerçevede ele alır. Kavramın Türkiye'deki kullanım tarihçesine bir katkı sunmak adına, Cemil Meriç'ten önce Nurullah Ataç'ın, ilk olarak 1954 yılında yayımlanan *Diyelim* adlı deneme kitabındaki “Batı'ya Doğru” bölümünde bu kavramı kullandığını belirtmek gerekir. Yalnız, Nurullah Ataç kavrama tümüyle olumsuz bir anlam yükler. Batı'yı bildiği hâlde Doğulu kalan kişiler için veya Doğulu kalarak Batılı dilleri, Batı edebiyatını öğrenen kişileri küçümsemek amacıyla kavramı kullanır.

Hani ‘müsteşrik’ler diyorlar, bizde ‘müsteğrip’ler yetişiyor. Bir müsteşrik ne türlü Arapça bilirse bilsin, düşüncesi bakımından Batı'ya bağlıdır, Batı adamıdır. Bizim ‘müsteğriplerimiz’ de düşünce bakımından Doğu'ya bağlı kalırlar, birer Doğu adamı olmaktan çıkamazlar... Bizim söylediğimiz ise bu toplumda, şu, bu bireyin birtakım bilgiler edinmesi değil, toplumun değişmesi, eski düşüncesinden ayrılıp Batı dünyasının düşüncesine geçmesidir.⁸

Ahmet Mithat, Ercüment Ekrem, Cemil Meriç ve Nurullah Ataç örneklerinde de görüldüğü üzere kavrama çok farklı yaklaşımlar ve tanımlamalar vardır. Bu nedenle romanlara yansıyan oksidentalizm söyleme geçmeden önce kavram etrafında bir değerlendirme gereklidir.

7 Cemil Meriç, *Bu Ülke*, 63. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 131.

8 Nurullah Ataç, *Diyelim – Söz Arasında*, 5. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 52-53.

1. Oryantalizm Versus Oksidentalizm

Oksidentalizmi anlayabilmek için Oryantalizmin çerçevesinin çizilmesi kaçınılmazdır. Çünkü Oksidentalizm, Oryantalist söylemde bir nesne hâline indirgenerek incelenen “Doğu” söylemine karşı ortaya çıkar. Kendini “özne” konumuna yerleştirerek Batı-dışı tüm toplumları “Doğu” olarak işaretleyen Oryantalist söyleme karşı Oksidentalizm, söz konusu özne-nesne ilişkisini tam tersine çevirmeyi amaçlar.⁹

Oryantalizm genel tanımıyla; Doğu olarak işaretlenen Batı-dışı toplumların Batılı bir gözle, diğer bir tabirle Avrupa-merkezli bir bakış açısıyla akademik, dinî, siyasî, kültürel veya ekonomik gibi farklı amaçlarla incelenmesi, tanıtılması, tanımlanması ve tasvir edilmesidir. Bu tanımdan hareketle bir öğrenme faaliyeti, merak saikiyle farklı toplumları tanımaya yönelik bir girişim gibi anlaşılabilir da yakından bakıldığında Oryantalizme getirilen neredeyse tüm eleştirilerin bu tanımda gizli olduğu söylenebilir. Öncelikle bu tanımda Batı'nın kendini merkeze aldığı, diğer tüm toplum ve kültürleri tek çatı altında genelleştirdiği, kendi bakış açısını öznel bir bakış olmanın ötesinde “bilimsel, genel geçer” doğrular şeklinde sunduğu görülür. Oryantalizm, Batı-dışı toplumları anlamaya yönelik değil, anlamlandırma ve tanımlamaya – buna yaftalama da denilebilir – yönelik bir anlayış içerisindedir. Ayrıca oryantalizme getirilen en ciddi eleştiri; Batı-dışı toplumlara yönelik dinî, ticarî, siyasî, kültürel vs. araştırmaların salt bir merak saikinden kaynaklanmadığı, daha çok sömürmek, sömürgeleştirmek, sömürgecilğe hazır bir topluma dönüştürmek amacına matuf olduğudur.

Oryantalizmin ilk olarak kim tarafından ve hangi dönemde başladığıyla ilgili net bir bilgi veya üzerinde uzlaşılmış bir tarih yoktur.¹⁰ Amaçları belirlenirken ortaya çıkan belirsizlik de tarihi serüveniyle direkt ilgilidir. Çünkü oryantalizmin tanımı ve çerçevesi tarihsel dönemeçlerinden bağımsız değildir.¹¹ Daha geniş bir değerlendirmeyle; Oryantalizmle ilgili çok farklı tanım ve yorumlarla karşılaşılabilmek üç sebebe dayandırılabilir. İlk olarak; Oryantalizm sekiz yüz yıllık sürecinde değişik anlamlarda kullanılmış ve farklı amaçları öncelemiştir.

9 Hasan Hanefi, “Oryantalizmden Oksidentalizme”, çev. Hakan Çopur, *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu*, İBB Yayınları, İstanbul 2007, s. 81.

10 Batı'nın kendini Doğu'dan ayırıştırması Zeus'un Fenikeli “Europa”ya âşık olması ve onu kaçırmamasının anlatıldığı mitolojik anlatılara kadar götürülebilir. Pers-Yunan Savaşları, Troya Savaşı ve Büyük İskender'in Asya içlerine düzenlediği seferler de Doğu ile Batı'nın karşılaştığı, dolayısıyla her iki toplumun birbirleri hakkında tasavvurlar geliştirdiği, imajlar edindiği dönemler olarak işaretlenir. Ancak bu dönemlerde Doğu-Batı ayrımı günümüzdeki kullanımıyla ele alınmamıştır. Günümüzdeki ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayalı Doğu-Batı dikotomisinin başlangıcı için genel olarak 1312 yılında toplanan Viyana Konsülü gösterilir. M. Hamdi Zakzük, *Oryantalizm ve Medeniyetler Hesaplaşması*, çev. Abdülaziz Hatip, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006, 31. Doğu ile Batı arasındaki asıl ontolojik ve epistemolojik kırılmanın İslâm'ın ortaya çıkması ve kısa süre içerisinde İspanya ve Sicilya üzerinden Avrupa'yı tehdit etmesi olarak belirlemek daha makul görünmektedir. Dolayısıyla Haçlı seferleriyle Müslümanlarla başa çıkamayan Kilise'nin bir savunma güdüsüyle İslâm ve Müslümanları araştırmaya başlaması oryantalist çalışmaların başlangıcı olarak ele alınabilir. Ayrıca bu dönemde ortaya sürülen imajların sonraki yüzyıllarda – hatta Kilise karşısında seküler bir direnişin zirveye çıktığı Aydınlanma döneminde bile – tekrar etmesi, süreç içerisinde birincil amaçları değişse bile oryantalizmin kökeninde İslâm-Hristiyanlık karşıtlığı olduğu belirlenebilir.

11 Oryantalizmin tarihsel süreç içerisinde değişimlerini merkeze alan bir çalışma için bk. Bekir Emiroğlu, *Söylemsel Bir İnşa Olarak Oryantalizm*, Araştırma Yayınları, Ankara 2021.

İkincisi; oryantalizmin, Edward Said'in belirlediği üzere, "akademik bir disiplin", "düşünce tarzı" ve "tüzel bir kurum" olmak üzere üç farklı kategoride ele alınabilecek bir yapısı vardır.¹² Üçüncüsü ise; Oryantalizme birbirine zıt iki farklı yaklaşımın – sömürgeciliğin keşif kolu ve salt bir akademik disiplin – varlığıdır. Tüm bu sayılan nedenlere bağlı olarak tek bir Oryantalizmden değil ancak bir "Oryantalizmler"den söz edilebilir. Bununla birlikte Edward Said'in ifade ettiği üzere Oryantalizm, "metin"ler aracılığıyla çizilmiş "hayali Doğu" imgesinin bir gelenek halinde kuşaktan kuşağa aktarılmasıdır. Dolayısıyla istisnaları olmakla beraber oryantalistlerin çizdiği "Doğu imajı"na yönelik getirilen temel eleştiriler "ötekileştirme, genelleştirme, nesneleştirme, tektipleştirme ve kurgusal (hayali) bir dünya çizme" şeklinde sıralanabilir. Elbette bu eleştirilerin en önemli noktası ise sömürgecilik hareketlerine hizmet etmesidir.

Batı ile Doğu arasındaki farkın "özel" olduğu şeklindeki anlayışın ön planda olduğu oryantalizmde her iki dünya arasında ontolojik ve epistemolojik fark vurgulanır; üstelik bu fark "simetrik" değil, "hiyerarşik" farklılık olarak gösterilir.¹³ Bu söylem en keskin şekilde Rudyard Kipling'in bir şiirinde ifadesini bulur: "Doğu Doğu'dur. Batı da Batı... Ve bu ikili hiçbir zaman bir araya gelmeyecektir."¹⁴

Oryantalizmin dikotomik özcü yorumları karşısında Batı-dışı dünyada Batı'ya yönelik¹⁵ çalışmalara oksidentalizm/garbiyatçılık denilir. İlk oksidentalizm çalışmaları Kyoto'da toplanan bir kongre gösterilse de¹⁶ aslında karşılaşan iki toplum birbirleri hakkında çeşitli tasavvur ve imajlar edinirler. Yasin Aktay'ın ifadesiyle neticede her karşılaşmanın en az iki tarafı vardır.¹⁷ Bu gerçekten hareketle günümüzdeki anlamıyla Doğu-Batı kutuplaşması Haçlı Seferlerine kadar götürülebilir. Dolayısıyla "Doğulu"ların Batı'ya yönelik tasavvur edinimleri hatta Batı dünyasına yönelik çalışmaları bu tarihe kadar götürülebilir. Özellikle bilinçli bir tanıma ve öğrenme hareketi olarak şekillenen "Beyt'ül-Hikme" merkezli tercüme faaliyetleri ilk oksidentalistik çalışmalar olarak gösterilebilir. Bununla birlikte bu çalışmaların, Oryantalizmde olduğu üzere, bir "ötekileştirme" esasına dayanmadığı ve kuşaktan kuşağa sürüp gelen bir gelenek olmadığı açıktır. Dolayısıyla Oksidentalizm, Oryantalizm kadar köklü, sistematik, çerçevesi netleşmiş bir disiplin olmadığı gibi tüzel bir kurum hâline de gelmiş değildir.

Oksidentalizm, ilk olarak Mısırlı felsefeci Hasan Hanefi tarafından akademik bir disiplin hâline getirilmek istenir. Hanefi'nin 1992'de yayınladığı *Mukaddime fî İlmi'l – İstigrâb* (Oksidentalizm Bilimine Giriş) eseri Oksidentalizmle ilgili tartışmaları kökükler. Hanefi'nin

12 Edward W. Said, *Oryantalizm, Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 275.

13 Birgül Koçak Oksev, "Garbiyatçılığın kaynakları üzerine bir değerlendirme I", *Garbiyat*, I/1, (2015), s. 69.

14 İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı*, 5. bs., İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 13.

15 "Batı karşısında" ifadesi yerine "Batı'ya yönelik" ifadesi özellikle kullanıldı. Çünkü her ne kadar Buruma ve Margalit başta olmak üzere oksidentalizm, "düşmanlarının" gözünden Batı'nın adeta "seytanlaştırılması" şeklinde tanımlansa da bu yanlış, en azından eksik bir tanımlamadır. Oksidentalizmi bir disiplin şeklinde inşa etmeye çalışan Hasan Hanefi'nin tutumu ve kuramı incelendiğinde bu durum net olarak görülür.

16 Ian Buruma, Avishai Margalit, *Occidentalism – the West in the Eyes of Its Enemies*, 1. bs., The Penguin Press, New York 2004. s. 9.

17 Yasin Aktay, "Her Karşılaşmanın İki Yanı Vardır", *Marife*, VI/ 3, (2006), s. 427.

eseri aslında üç sacayağından oluşan “Geleneksel Miras ve Yenilenme Projesi”nin ikinci ayağını oluşturur. Batı karşısında konumunu “taklitten inşaaya” şeklinde belirleyen Hanefi’nin “Tecdid Projesi” geleneğin, çağın ihtiyaçlarına uygun olarak yeniden yorumlanmasına dayanır, bugünü geçmişle irtibatlandırıp geçmişî aşmayı,¹⁸ asla bağlı kalarak çağdaşlaşmak gerektiğini ifade eder; çünkü “çağdaşlaşma olmadan asla bağlılık, taklide düşmektir.”¹⁹ Hanefi’nin ortaya koyduğu “tecdid” projesi üç soruya cevap arar: “Kadim kültürümüz, Batı ve bugünkü gerçekliğimiz karşısındaki konumumuz ne olmalı?”²⁰

Birbirinden farklı tanımlamalar olmakla birlikte, şimdilik, Batı-dışı toplumların Batı’ya yönelik her türlü değerlendirmelerini oksidentalizm içinde kabul etmek gerekir. Dolayısıyla farklı dönemlerde yaşayan ve birbirinden farklı bir anlayışla romanlarını kaleme alan Ahmet Mithat Efendi ile Ercüment Ekrem Talu’nun oksidentalizm parantezi içinde ele alınmasının nedeni her iki yazarın aynı ideolojik tutuma veya benzer bakış açılarına sahip olmalarından kaynaklanmadığını belirtmek gerekir.

2. Batı’ya Bakışta Paradigma Değişiminin Yansımaları

Paris’te Bir Türk ile *Meşhedî ile Devriâlem* romanlarının; “siyasi, kültürel ve zamana bağlı konjonktürel değişimler”, “Avrupa’ya gitme nedeni”, “Batılılar ve Batı medeniyeti karşısındaki duruş” ve “Avrupa müşahedelerinde öne çıkan temalar” şeklinde dört başlık altında incelenmesi Türk aydınının değişen Batı algısını ortaya koyar. Özellikle karşılaşma biçimleri ve konjonktürel değişimler “öteki” hakkındaki algıların değişiminde görülen en önemli nedenlerdir. Dolayısıyla Tanzimat neslinden – inkıraz nesli – Cumhuriyet nesline – inkılâp nesli – algı ve duruş değişiminin anatomisi her iki roman özelinden çıkarılabilir.

2.1. Siyasî, Kültürel ve Zamana Bağlı Konjonktürel Değişimler

Paris’te Bir Türk romanı 1876’da yayımlanır.²¹ Bir geçiş ve buhran devri olan Tanzimat²² dönemine rastlayan bu yıllar Osmanlı’da Batılılaşmanın devlet politikası olarak benimsendiği ayrıca birey, aile ve toplum hayatında önemli değişimlerin, dönüşümlerin, gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Ciddi bir “medeniyet krizi”nin ortaya çıkmasının nedeni de birbirine tamamen zıt ve yüz yıllarca birbirini “rakip” olarak gören iki medeniyetin karşılaşmasından kaynaklanır. İslâm dünyasında daha önce de siyasî, kültürel ve askerî krizler yaşanmasına rağmen ilk defa İslâm toplumları kendi kültürel ve dinî değerlerinden bu dönemde şüphe duymaya başlar. Dönemin

18 Hasan Hanefi ve El Câbiri, *Doğu-Batı tartışmaları*, çev. M. Coşkun, Mana Yayınları, İstanbul 2022, s. 87.

19 İlhami Güler, “Hasan Hanefi’nin Tecdid Projesi – Tanıtım ve Bir Değerlendirme”, *Journal of Islamic Research*, VII/2, (1994), s. 149.

20 İlhami Güler, “Hasan Hanefi ve İslami Sol”, *İslamiyât*, V/2, (2002), s. 155.

21 Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, 1. bs., Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 409.

22 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. bs., İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 58.

ruhunu; “eski” ile “yeni”nin birlikte yaşandığı ancak “eski”ye karşı derin şüphelerin olduğu bir dönem²³ olarak değerlendirmek mümkündür. Bu nedendir ki; 17. yüzyıldan itibaren “kanun-ı kadîm”e dönüş anlamında görülen “ıslahat” önerileri 19. yüzyıla gelindiğinde yerini “cedid” (yeni) düzen anlayışına bırakır. Artık Batı tamamen reddedilen bir dünya değil, mutlaka örnek alınması gereken bir medeniyettir. Asıl tartışılan konu, bu medeniyetten neyin, nasıl ve ne kadar alınacağıyla ilgilidir. *Paris'te Bir Türk* tam olarak bu sorular etrafında kurgulanmış, belli bir tez etrafında şekillenmiş bir romandır.

Ahmet Mithat Efendi'nin romanını değerlendirirken eserin II. Abdülhamit döneminde yazıldığı ve Ahmet Mithat'ın II. Abdülhamit'le ilişkileri göz önünde bulundurulmalıdır. Eserin tematik gücü, dönemin siyasi atmosferinden bağımsız olmadığı gibi aksine bu siyasi atmosferin gölgesi altındadır. Nitekim romanda Avrupalılarla İslâm/Doğu dünyası üzerine tartışan Nasuh, tavizsiz bir Doğulu/Osmanlıdır. Öyle ki cumhuriyet yönetiminin “iyi bir yönetim şekli” olduğu tezine şiddetle karşı çıkar.²⁴ Oysa Meşrutiyet'in ilanından sonra yazdığı *Jön Türk* romanında “mutlakiyet”e ateş püskürür.²⁵ Aynı şekilde, Ahmet Mithat Efendi özel bir mektubunda “Ah! Şu münazara üzerine bizde nisvânın mestûr olmayıp mekşûf olmalarını ne kadar arzu eyledim!”²⁶ derken *Paris'te Bir Türk* romanında kadınların “mestûr” olmalarını savunur. Görüldüğü üzere Ahmet Mithat'ın romanını dönemin siyasi, kültürel, toplumsal değerlerinin baskısından bağımsız okumak mümkün değildir.

Dönemin Osmanlı sultanı II. Abdülhamid'in izlediği politika “pan-İslamist” bir politikadır. Osmanlı sultanları içerisinde halifelikğin siyasi gücünü ilk defa fark eden II. Abdülhamid olur. Bu nedenle dünyanın dört bir tarafındaki Müslümanlara elçiler gönderir, kendi adına hutbeler okutur. Amacı halifelik nüfuzunu kullanarak Avrupalı devletlerin sömürgelerindeki Müslümanları siyaset sahnesinde bir koz olarak öne sürebilmezdür. II. Abdülhamid'e bağlılığıyla bilinen Ahmet Mithat Efendi bu konjonktürde yazdığı romanın başkişisi Nasuh'u doğal olarak Osmanlı/İslâm ülküsüne göre donatır. Nasuh Avrupa'da bir Osmanlı olarak arz-ı endam eder.

Meşhedî ile Devriâlem romanı ilk olarak 1926 yılında Yusuf Ziya Ortaç'ın “Akaba” dergisinde tefrika edilir, 1927 yılında ise kitap hâlinde basılır. Bu yıllar Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarıdır ve bir yandan eskiyi hatırlatan tüm kurumlar tasfiye edilirken diğer taraftan yapılan yenilikler Batılılaşma adı altında değil, “çağdaş medeniyet seviyesini yakalama”²⁷ anlayışıyla

23 Kudret Savaş, *Ahmet Mithat'ın Eserlerinde Oksidentalizm Bakış Açısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018, s. 36.

24 Ahmet Mithat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, 1. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 301-303.

25 Orhan Okay bu eserin Meşrutiyet idaresine hâkim olan İttihatçıların maddî veya manevî baskısı altında yazıldığını ifade eder. Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 382.

26 Carter V. Findley, *Ahmed Mithat Efendi Avrupa'da*, çev. Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. V.

27 Fikret Başkaya, “muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkma retorik”inin Cumhuriyet rejiminin değişmez parolası olduğunu ifade eder. Her seferinde bu seviyeye daha çok yaklaşıldığının söylenildiğini; ama bunu “ufukta bir çizgi”, “ulaşılması mümkün olmayan bir hedef” olduğunu belirtir. Fikret Başkaya, *Yeni Paradigmayı Oluşturmak – Kapitalizmden Çıkmanın Gerekliği ve Aciliyeti Üzerine Bir Deneme*, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul 2011, s. 17.

yapılmaktadır. Açıklayacak olursak; Türkiye Cumhuriyeti Avrupalı devletler karşısında verilen bir “Millî Mücadele” ve Osmanlı’yı tasfiye neticesinde kurulur. Bu konjonktürel şartlar yeni cumhuriyetin ideolojik alt yapısının şekillenmesinde etkilidir. Osmanlı’nın tasfiyesi onun temsil ettiği “Doğu” dünyasına veda anlamına gelirken Avrupalı sömürgeci devletlerin işgal girişimi Türk aydınında Batılı değerlere karşı çekimsiz bir reddediş tavrının gelişmesine zemin hazırlar. *Huzur* romanında İhsan’ın söylediği “Yeniye başından itibaren bizim olmadığı için şüphe ile, eskiye eski olduğu için işe yaramaz gözüyle bakıyoruz.”²⁸ sözleri de tam olarak bu ikili durumu yansıtır. Dolayısıyla “tasfiye” ve “ret” tavrı, cumhuriyetin ilk yıllarında “Batılı” veya “Doğulu” değerlendirmelerinden daha çok millî bir kimlik vurgusu ön plana çıkar. Nitekim bu dönemin romanlarında – Tanzimat romanlarında görülen – “Batı”ya karşı bir “Doğu” söylemi veya – özellikle Servet-i Fünun ve sonrasında ağırlık kazanan – “tamamen Batılılaşma” anlayışı, yerini “Türklük” bilincine bırakmıştır. Artık roman kurgusunda var olan çatışma “Doğu-Batı” değil, “Batı-Türklük”, hatta “Doğu-Türklük” çatışmasıdır.²⁹

Bu dönem romanlarında Doğu dünyası ve Doğulu figürler idealleştirilmez, Batı karşısında alternatif olarak yer almaz. Bu ret ve tasfiye tavrı bir “Doğu-Batı” sentezi etrafında da ele alınmaz. Genç cumhuriyetin hedefi Doğulu veya Batılı bireylerden öte “millileştirilmiş” bireylerdir. Hemen ifade edilmelidir ki; bu dönemde Avrupa’nın her anlamda örnek alındığı gerçekliği göz ardı edilmeden bu yorumlama yapılmaktadır.³⁰ Kastımız yapılan devrimlerin Batılılaşmadan öte “çağdaş medeniyet seviyesi”nin yakalanması şeklinde sunulduğudur.³¹ Nitekim Attila İlhan da Mustafa Kemal döneminde yapılan inkılapları “çağdaşlaşma”, Tanzimat ve Mustafa Kemal sonrası yapılanların ise “Batılılaşma” olduğu kanısındadır.

28 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 246.

29 Örnek olarak Müfide Ferit Tek’in *Pervaneler* ve Necmettin Halil Onan’ın *Kolejli Nereye* romanları verilebilir. Ayrıca Ahmet Hamdi Tanpınar’ın *Huzur* romanında İhsan’ın tavrının da tam olarak buna karşılık geldiği saptanabilir. İhsan’ın söylediği şu sözleri bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. “Bugün bir insan Türkiye’yi her şey olabilir, sanabilir. Halbuki Türkiye yalnız bir şey olmalıdır; o da Türkiye. Bu ancak kendi şartları içinde yürümesiyle kabildir. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, s. 246.

30 “Türkiye’de Batı ile ilişkiler, dünya egemenlik ilişkilerinden bağımsız bir biçimde, devlet ve toplum düzeyinde Batı’dan kendi yapısına uygun alınabilecek öğelerin özgürce seçimine dayalı olarak tanıtılmaktadır. Bu yöndeki girişimler çoğu zaman Batı tekniğinin alınması ama Batı kimliğinin benimsenmemesi biçiminde ifade edilmektedir. Sorunun Batılılaşma değil çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak olarak gösterilmesi de bu nedenledir. Gerçekte çağdaş uygarlık olarak batı uygarlığından farklı bir şey önerilmemesine rağmen kültür düzeyinde farklılıklar ile Batı ile bir mesafe konulmaktadır.” Ertan Eğribel, “Garbiyatı Bir Bilim Olarak Kurmanın Gereği ve Zorlukları Üzerine” *Garbiyat*, 1/1, (2015), s. 33.

31 Yapılan inkılapların Batılılaşma değil de “muasır medeniyeti yakala” şeklinde sunulmasının önemli bir nedeni, Amin Maalouf’un işaret ettiği, toplumların modernlikte “yabancı eli” görmesi hâlinde onu reddetme refleksi göstermesidir. “Bir toplum modernlikte ‘yabancı eli’ görüyorsa, onu reddetmeye ve ondan korunmaya eğilimli oluyor... Eğer bunun milyonlarca ve milyonlarca hencinslerimizde, nefret ve kin dolu, kendi kendini yok edici, sistemli bir ret tepkisi yaratmasının önüne geçilmek isteniyorsa, kurulmakta olan küresel uygarlığın sadece ve sadece Amerikalı görünmemesi çok önemlidir; herkesin kendini bir parça onunla özdeşleştirebilmesi, hiç kimsenin onu kendine iflah olmaz biçimde yabancı, dolayısıyla da düşman görmeye itilmemesi gerekir.” Amin Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, çev. Aysel Bora, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 99.

‘Cumhuriyet’in Batılılaşması, o tarihte ‘en yüksek uygarlık düzeyini’ Batılı ülkeler temsil ettiği için, bir Batılılaşmaydı ve bundan Atatürk’ün anladığı şey, Niyazi Berkes’in pek güzel işaret ettiği gibi ‘Türk evrimini çağdaş uygarlığa uygun yönde geliştirmektir.’ Buysa elbette endüstrileşmek anlamına geliyordur.³²

Meşhedî ile Devriâlem romanı bu konjonktürde yayınlanır ve tam olarak döneminin siyasî, kültürel bağlamını yansıtır. Romanın başkişisi Çekirge, *Paris'te Bir Türk*’ün Nasuh’u gibi idealleştirilmiş bir Doğulu olmadığı gibi kendini Doğulu veya Batılı olarak da kabul etmez. Her iki dünyadan farklı olarak “Türklük” kimliğiyle ön plandadır. Batı’ya hayranlık duymadığı gibi düşmanlık da duymaz. Avrupa karşısında gözleri kamaşan, mağlubiyet psikolojisiyle ezilen bir kişi değildir. Aksine kendini Avrupa’yla eşit gören, onlardan bir şeyler alma duygusu taşımayan, “çağdaş medeniyet seviyesini” yakalamış, en azından yakalama hedefinde bir ülkenin ferdi olmanın rahatlığı vardır. Bu yönüyle Türk toplumunda, “ben” algısı değişen yeni bir insan tipinin varlığını işaret eder. Zeynep Kerman’ın “Türk toplumundaki değişiklik ve çatışmalar yeni insan tipleri yaratır.”³³ tespitinden hareketle Çekirge’yi bu “değişiklik ve çatışmalar”ın ortaya çıkardığı “yeni insan tipi” şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Tüm bu verilerden hareketle denilebilir ki her iki roman yazdıkları dönemin psikolojik ikliminden hareketle bir Avrupa çizerler. Bu durum, oksidentalîstik söylemin, toplumların Batı’yla karşılaşma biçimleri ve konjonktürel değişimlerden bağımsız oluşmadığı gerçeğini gösterir. Dolayısıyla her toplumun kendine özgü ve değişime açık bir oksidentalîstik tavrının olduğu belirlenebilir.

Konjonktürel değişimin oksidentalîstik söyleme yansıyan bir diğer yönünü *Paris'te Bir Türk*’te “züppe” tipi olarak Zekâ Bey’e mukabil *Meşhedî ile Devriâlem*’de “züppe” tip olarak Meşhedî’ye yer verilmesinde görülür. Yalnız burada söz konusu edilen “züppelik” Berna Moran’ın “alafranga züppelik” diye tanımladığı³⁴ durumdan farklı bir mahiyet taşımaktadır. Her

32 Atilla İlhan, *Hangi Batı?*, 9. bs., İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 12-13. Cumhuriyet ilk yıllarında yapılan inkılâpların Batılılaşma olmadığını dönemin farklı yazarlarında görmek mümkündür. Bunlardan Peyami Safa, “Türklerin Avrupa medeniyetine girerek aslında kendi ulusal cevherlerine geri döndüğünü” ifade eder. İbrahim Kalın, *Barbar, Modern, Medeni*, 3. bs., İnsan Yayınları, İstanbul 2020, s. 79. 1930’larda Türklerin “brakifesa!” yapısına sahip oldukları nedeniyle Avrupa’ı ırklar içinde yer aldığı tezi ortaya atılır. Hasan Bülent Kahraman, “İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryantalizm ve Kemalizm”, *Doğu-Batı*, V/20, (2002), s. 157. Tarık Zafer Tunaya konuyu daha uzun tartışarak Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında TBMM’nin “ne Doğu’nun esiri olmak kararında, ne de Batı’nın” şeklinde tanımlar. Tunaya’ya göre “Müdafaa-i Hukuk... Batı’nın, Doğu’nun ve iç engellerin (Emperyalist, Komünist, Şarklı muhafazakâr maniaların) ateşleri arasından geçerek, öz yolunu” bulabilen ideolojik bir istiklâldir. Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Baha Matbaası, İstanbul 1964, s. 108. Aynı şekilde Sibel Bozdoğan da Kemalizmin “idealize edilmiş formülasyonunda” “hem milliyetçi ayaklanmanın sömürgecilik-karşıtı, emperyalizm-karşıtı ve dolayısıyla Batı-karşıtı hislerini ayakta tutmak, hem de geleneksel ve ağırlıklı Müslüman bir toplumda o ana kadar uygulanmış olan en radikal Batılılaşmacı reformları haklı çıkarmak” için “muasır medeniyet”in Batı’nın tekelinde olmadığı, insanlığın tarihsel birikiminin malı olarak değerlendirildiğini ifade eder. Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası – Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde Mimari Kültür-*, Metis Yayınları, İstanbul 2012, s. 124.

33 Zeynep Kerman, *Uşaklıgil’in Romanlarında Batılı Yaşayış*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s. 251.

34 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, s. 259-268.

ne kadar Zekâ Bey Tanzimat dönemi romanlarında önemli bir yer tutan “alafraanga züppe” tipine birebir uygunsuz da Meşhedî için aynısını söylemek mümkün değildir. Burada “züppelik”ten kastedilen toplumsal yaşamda genel görgü kurallarına ayak uyduramamak, sosyal yaşamda komik, gülünesi bir duruma düşmektir. Bu anlamıyla Zekâ Bey de Meşhedî de yaptıkları, söyledikleri, tutum ve davranışlarıyla daima gülünç bir duruma düşerler. Aradaki fark ise Zekâ Bey, Ahmet Mithat Efendi’nin romanlarında sıkça başvurduğu gibi, ideal bir birey olan Nasuh’un karşısına çıkartılarak “doğru ile yanlış”ın daha net vurgulanmasına hizmet eden bir tip olmasıdır. Zekâ Bey de Nasuh gibi Türk olmasına rağmen Batılılaşmayı şeklen, yüzeysel anlamış, mensup olduğu medeniyeti dışlamış biridir. Meşhedî ise aksine mensup olduğu milletle övünen, kılık kıyafetiyle “bağnaz” denilebilecek bir yaratılıştadır. Ama Meşhedî; romanın diğer kahramanları Çekirge ve Torik Necmi gibi Türk değil, Acem/İrânlıdır. Külhanbeyi bir karakter olarak çizilen Torik Necmi cahil ve kabalığına rağmen bitirim ve girişkendir. Oysa Meşhedî saflığı, iyi niyeti, cömertliği yanında alaya alınan, palavracı, görgüsüz bir tip olarak çizilir. “Romandaki asıl komik unsurlar Meşhedî’nin mizacındandır kaynaklanır.”³⁵ Hatta paraya ihtiyaç duyduklarında Çekirge ile Torik onu sırkte sergilemekten çekinmezler. Kanaatimizce Zekâ Bey tipinden Meşhedî tipine geçişte dönemin etkili milliyetçi ruhu vardır. Bir Türk’ü Avrupalılar karşısında “sırkte sergileme”ye kadar götürmenin dönemin milliyetçi ruhuyla uyuşmayacağı aşıkardır. Meşhedî’nin maceralarının tutmasına rağmen Ercüment Ekrem’in bu maceraların devamını getirmemesinin nedeni de İrân devletinin müdahalesidir.³⁶ Canan Öktengil Turgut da buna işaretlerle önemli değerlendirmelerde bulunur.

Çekirge’nin Nasuh gibi “vasat” bir otelde kalmayı yeğlemesinin nedeni de farklıdır. Nasuh “iktisadî” kaygılar nedeniyle vasat bir otel tercih ederken Çekirge “ekonomik düşüncelerden başka, seyahat arkadaşlarının görgü bilimindeki cahillikleri yüzünden ele güne karşı kepaze olmamak kaygısından ileri gel[ir].”³⁷ Görüldüğü üzere romanın anlatıcısı Çekirge “Türkleri, dünyanın medeni halkları arasındaki layık oldukları saygın konuma uygun olarak tanıtmaya görevini üstlenir.”³⁸

Batı’yla karşılaşma biçimleri, konjonktürel, kültürel ve siyasî değişimler milletlerin Batı algısı ve Batı karşısındaki söylemlerini önemli ölçüde değişikliğe uğratar. Nasuh döneminin etkisiyle bir Osmanlı olarak Avrupa’dadır; oysa Çekirge’nin Avrupa’daki birincil kimliği Türklüktür. Avrupa algısının değişiminin en önemli sebebi de aslında kimlikte yaşanan bu

35 Alemdar Yalçın, *Siyasal ve Sosyal Değişimler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı 1920-1946*, 8. bs., Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 185.

36 “Ercüment Ekrem’in ölümünden sonra da Meşhedî, yaşamaya devam eder. Muzaffer Hepgüler, 60’larda İstanbul Radyosunda ‘Meşhedî’nin Maceraları’nı anlatır. Bu maceralar yüzünden ‘Türk-İrân dostluğu tehlikeye girer’. İrân Konsolosluğundan, Türkiye’deki İrânlıların Hepgüler’in performansından rahatsızlık duyduğunu belirten bir mektup gelmesi üzerine program yayından kaldırılır.” Canan Öktengil Turgut, “Ercüment Ekrem’in Meşhedî Serisinde Karagöz ve Orta Oyunundaki Tiplere Müdahalesi ve Sessiz Bir Muhalefet Aracı Olarak Acem”, *Turkish Studies*, III/14, (2019), s. 1438.

37 Ercüment Ekrem Talu, *Meşhedî ile Devriâlem*, 1. bs., Atlas Kitabevi, İstanbul 1974, s. 17.

38 Canan Öktengil Turgut, “Ercüment Ekrem’in Meşhedî Serisinde Karagöz ve Orta Oyunundaki Tiplere Müdahalesi ve Sessiz Bir Muhalefet Aracı Olarak Acem”, s. 1449.

değişimdir. “Ben” algısı, “öteki” algısının oluşumunda, değerlendirilmesinde önemli bir etken olarak kendini dayatır. Yani “öteki”nden ziyade “ben” algısında değişimler yaşandığı için “ben” tasavvurundaki değişim “öteki”ne yönelik çizilen imajı etkilemiştir. Hentsch’in ifadeleriyle, “Aslında kolektif muhayyile çağa bağlıdır ve nesnesinden (bakılan) çok, öznesi (bakan) üstüne pek çok gerçeği dile getir[ir]”³⁹

Her milletin Avrupa’yla karşılaşma biçimlerinin, tarihsel ilişkilerinin farklı olması dolayısıyla da tek ve ortak bir oksidentalîst söylemden söz etmek imkânsızdır. Her milletin kendine özgü bir oksidentalîst söylemi olmasının ötesinde bir millet açısından sabit, değişmez bir Batı algısının varlığı da söz konusu değildir. Savaş, barış, ticaret veya dostane ilişkiler bağlamında bu söylemler değişikliğe uğrar.

2.2. Avrupa Seyahatinin Nedenleri

Ele alınan her iki romanın Avrupa’ya bir seyahat şeklinde kurgulandığı ifade edildi. Roman kahramanlarının Avrupa’ya seyahat nedenlerini ortaya çıkarmak aynı zamanda Batı’ya karşı değişen bakışı ve duruşu ortaya çıkaracak niteliktedir. Yalnız öncelikle ifade edilmelidir ki, Batılıların muhayyilesinde Doğu merakını canlandırmada ve Batılıların Doğu’ya yönelmelerinde “seyyahlar” ve “seyahatnameler” önemli bir işleve sahiptir.⁴⁰ Türklerin – en azından toplum seviyesinde – Avrupa hakkındaki tasavvurları da edebi türler vasıtasıyla gerçekleşir. Dolayısıyla edebi türlere yansıyan Avrupa’nın, bir yandan toplumsal tasavvuru şekillendirirken öte yandan toplumsal tasavvurun bir yansıması olduğu söylenebilir. Bu bağlamda her iki romanda görülen en önemli paradigma değişimini Avrupa’ya gitme niyetinde gözlemlemek mümkündür. Nasuh Avrupa’ya “Tenezüh için giden bir ehl-i zevk gibi görmek istemeyip tahkik ve teftiş için giden bir ehl-i dikkat gibi görmek arzusuyla”⁴¹ gider. Oysa Meşhedî ile Çekirge “can sıkıntısı” nedeniyle “gönüllerine ferah gelmesi” amacıyla Avrupa başta olmak üzere bir “devr-i âlem”e çıkarlar.⁴²

Paris'te Bir Türk’ün başkişisi Nasuh’un Avrupa’ya gitme nedeni “Şarkın asâlet, necâbet ve mürüvvetini, İslâm’ın ahlâk ve faziletini, Türk’ün kahramanlık ve fedakârlığını Avrupa’ya tanıtmak”tır.⁴³ Bu anlamda bir “medeniyet misyoneri” olarak adlandırılabilir. Ayrıca Nasuh, İslâm dünyasını, bilhassa İslâm dünyasının temsilcisi Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa karşısındaki gerileyişinin nedenlerini öğrenmek, diğer bir tabirle Avrupa’nın ilerlemesindeki etkenleri yerinde müşahade edip bunları ülkesine “ithal” etmek fikrindedir. Romanın, Nasuh’un İstanbul’a dönüşüyle bitmesi Avrupa’da kalıcı olmadığı mesajını taşır. Nasuh gemiyle ülkeye dönerken İstanbul’un görünmesiyle yaşadığı duygular ülkesine olan sadakati ve sevgiyi gösterir. Nasuh’un Avrupa’ya (Fransa) yaptığı gezinin amacı bir yandan Avrupa’daki gelişmeleri yerinde görüp

39 Thierry Hentsch, *Hayali Doğu*, 3. bs., Metis Yayınları, İstanbul 2016, s. 20.

40 Bekir Emiroğlu, *Söylemsel Bir İnşa Olarak Oryantalizm*, s. 93.

41 Ahmed Midhat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 242.

42 Ercüment Ekrem Talu, *Meşhedî ile Devriâlem*, s. 10

43 Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 386.

Osmanlı için faydalı gördüklerini ülkesine ithal etmek, diğer yandan Avrupalıların zihinlerindeki Doğu/Osmanlı/Müslüman/Türk imajını yıkmaktır. Bu anlamda Nasuh'u bir misyoner olarak değerlendirmek mümkündür. Hatta Nasuh'u, Ahmet Mithat Efendi'nin romandaki sözcüsü şeklinde değerlendirmek yanlış olmaz. Çünkü Ahmet Mithat'ın da yapmaya çalıştığı şey, "Batı kaynaklı fikirleri ve iddiaları, Osmanlı kültür yapısının işlevselliğini kaybetmeyeceği bir biçimde ana gövdeye rapt etmektir."⁴⁴

Nasuh İstanbul'dan ayrılırken programı ve hedefi bellidir. Avrupa'nın terakkiyatına sebep olan gelişmeleri belirlemek amacıyla Paris'e gider. Nasuh Avrupa'ya gidiş amacına uygun olarak ülkesi için faydalı gördüğü şeylerin uzunca tanıtımını yapar, onları tasvir eder. Bunlar da genel olarak medeniyetin "maddi" yönleridir. Gazete, kütüphane, mimari, tersane, rasathane gibi yerleri hayranlık duyarak gezdiği halde Avrupalıların yaşam biçimlerini beğenmez, yönetim şekillerinin ise bir üstünlük nedeni olamayacağını tartışır.

Meşhedî ile Devriâlem'in başkişisi Çekirge ise dostu Meşhedî'nin teklifi üzerine Avrupa başta olmak üzere "turistik" amaçlı bir seyahatte bulunurlar. Onların da belli bir programları vardır, yalnız bu programın amacı Nasuh'un yaptığı gibi toplum faydasına değil, tamamen bireyseldir. Meşhedî bu programı şöyle açıklar: "Gönül çekici Paris, bulutlu Londra, Gönül açıcı Nis, güneşli İspanya, sonra Kuzey ve Güney Amerika, Japonya, Çin, Hindistan, Buhara ve sonunda cihanın biricik incisi, dünyanın övünç sermayesi olan İran toprağına geçip oradan da İstanbul'a geliriz."⁴⁵

Avrupalı devletler karşısında verilen istiklal mücadelesinin zaferle sonuçlanması, Batılıların en fazla eleştiri konusu yaptıkları "şark despotizmi" dedikleri yönetim biçimi yerine "cumhuriyet" in kurulmuş olması gibi siyasî ve sosyal değişimler nedeniyle Avrupa'yı örnek veya ibret alınacak bir dünya olarak değerlendirmezler. Gezileri boyunca Avrupa müşahedeleri çokça bulunmasına rağmen bir hayranlık veya düşmanlık duygularından kaynaklı yorumlama görülmez. Oryantalist ve oksidentalist söylemi ortaya çıkaran "karşılaştırma" yöntemine pek başvurulmaz, dolaylı bir medeniyet karşılaştırılması yapılır. "Açıkça verilmeyen bu mesajların romanın içinde eritildiği hemen göze çarpmaktadır."⁴⁶ Karşılaştırmaların yapıldığı yerler genellikle Meşhedî'nin "İran"ı övmek için yaptığı abartılı anlatımlarda görülür.

2.3. Batılılar ve Batı Medeniyeti Karşısındaki Duruş

Her iki roman arasındaki en temel farklardan biri de Batılılar ve Batı medeniyeti karşısında yaşanan esaslı değişimdir. Ahmet Mithat her ne kadar kendi medeniyetine karşı kompleks duymayan bir birey, mensup olduğu medeniyete Batılılardan gelen saldırılara cevaplar veren bir aydın olsa da döneminin zamansal psikolojisinin derinden derine kendini dayatan kompleksinden tam olarak kurtulabildiği söylenemez. Üstelik "konusu Türkiye'de geçen romanlarındaki tiplerle, Avrupa'da geçen vak'aların kahramanları arasında mahiyet farkı yoksa da derece farkı

44 Kudret Savaş, *Ahmet Midhat'ın Eserlerinde Oksidental Bakış Açısı*, s. 8.

45 Ercüment Ekrem Talu, *Meşhedî ile Devriâlem*, s. 11.

46 Alemdar Yalçın, *Siyasal ve Sosyal Değişimler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı*, s. 185.

vardır. Türkiye’de geçen romanlarda alafranga ve milli tiplerin çatışmasına mukabil Avrupa’daki Osmanlıları Türk, İslâm ve doğu medeniyetinin temsilcisi ve müdafii olarak görürüz.”⁴⁷

Nasuh’ta kendini Batılılara ispatlama, onların Doğu algısını değiştirmeye yönelik bir çaba göze çarpar. Oysa Çekirge’nin böyle bir niyeti veya çabası yoktur. Hatta bu anlamda kayıtsızdır. Nasuh, karşılaştığı İngiliz oryantalist James’in çizdiği oryantalistik resimlere bir yandan kızarken diğer yandan onun çizim ve yazılarının tamamen hayal ürünü olduğunu kanıtlama endişesi içindedir. Gerçek Doğu’nun bunlardan çok daha farklı olduğu mesajını tüm Avrupalılara iletmek gibi bir kaygı taşır. Oysa Çekirge karşılaştığı oryantalistlerle sadece alay eder.

Batılılar karşısında her iki romanda görülen bir benzerlik Fransızlar ve İngilizlere karşı tutumda görülür. Her iki romanda da Fransızlara karşı daha olumlu bir yaklaşıma mukabil İngilizlere karşı olumsuz bir yaklaşım vardır. *Paris'te Bir Türk* romanında sosyal adetleri, özellikle aile yaşantıları itibarıyla Osmanlı toplumuyla kıyaslanarak eleştirilen Fransızlar kişisel özellikleriyle olumlu bir portreyle tasvir edilir. Buna karşılık çizilen İngiliz portresi tamamen olumsuzdur. Oryantalist bir ressam olarak romanda yer alan James genellikle “deli İngiliz” şeklinde nitelenir. “Hayali Doğu” imajıyla resimler çizen ve yine bu anlayışla “seyahatname” yazan James’in şahsında oryantalistler hedefe alınır. Bu anlamda James sadece kendisini temsil eden bir karakter değildir, o aynı zamanda İngilizleri temsil eden bir tiptir. Romanda Hint, Çin ve Amerika politikalarını parmakları ucunda çeviren lordların bile “garabette” Mister James’ten aşağı kalmadıkları ifade edilir.⁴⁸ Roman kişilerinden Cartrisse de İngilizleri olumsuz yönleriyle genelleştirir: “Mermerden masnu statülerde mütebbessim çehreler görülür, İngilizlerde görülmez.”⁴⁹ Ayrıca Fransızlarla İngilizler kıyaslandığı yerlerde durum Fransızların lehinedir.

Burada şunu da ihtar edelim ki hüsn-i amiziş ve imtizac hususunda Paris asla Londra’ya kıyas kabul etmez. Londra’da böyle Alexandre gibi ilk defa olarak gördükleri adamlara İngilizler hiçbir lakırdı söylemezler. Paris’te Fransızlar ise kendi tercüme-i hallerini anlatıp o adamın dahi ser-güzeşt-i ahvalini sormak mertebesinde serbestane muamelede bulunurlar.⁵⁰

Meşhedî ile Devriâlem romanında da “Fransızların aksine İngilizler ve bir ölçüde Amerikalılar, husumetin devam ettiril[diği]”⁵¹ milletlerdir. Özellikle gemide karşılaştıkları bir İngiliz’in şahsında onların sömürgeci nitelikleri aktarılır. Çekirge ve yanındakilerin Türk olduğunu bilmediği için İngiliz şu sözleri söyler: “Biz onlara çok şeyler öğretmek istedik. Fakat, nafi! Kendilerinde aradığımız kabiliyet yok. Türkler, henüz istiklâlê âşık olacak kadar saftırlar.

47 Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, s. 386.

48 Ahmed Midhat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 72.

49 *Age.*, s. 40.

50 *Age.*, s. 393.

51 Canan Öktengil Turgut, “Ercüment Ekrem’in Meşhedî Serisinde Karagöz ve Orta Oyunundaki Tiplere Müdahalesi ve Sessiz Bir Muhalefet Aracı Olarak Acem”, s. 1473.

İngiltere'nin uzattığı koruyucu eli reddettiler. Hem de sade red değil, o eli kırdılar. Az kalsın dibinden kopartıyorlardı.”⁵²

Nasuh Batı karşısında, Batılıların Doğulu tasavvurunu yıkmaya çalışan, Doğulu bir figür olarak vardır. “Adab-ı muaşeretî” bilen, Fransızcası düzgün ama Osmanlı kimliğinden taviz vermeyen bir “efendi”dir. Çekirge ise Batı’yu da Doğu’yu da temsil etmeyen, her iki dünyadan farklı Türk kültürünün temsilcisi olarak vardır. Batılılarla eğlenirken dostu İranlı Meşhedî’yi de türlü gülünç durumlarla tasvir eder. Marsilyalı Maryüs ile Meşhedî’yi “yalan söyleme yarışı”na sokar. Ama bir Türk olarak kendisi bu tür gülünçlüklerden uzaktır.

2.4. Avrupa Müşahedelerinde Öne Çıkan Başlıklar

Bu bölümde, Avrupa gezisi etrafında kurgulanan *Paris’te Bir Türk* romanı ile *Meşhedî ile Devriâlem* romanlarında Avrupa’yla ilgili ele alınan benzer müşahedeler ile “susku noktaları” belirlenmeye çalışılmıştır. Çünkü her iki roman arasında görülen “susku noktaları”, oksidentalist söylemin konjonktürel değişimler bağlamında farklılaşan yapısını ortaya çıkarması açısından önemlidir. Benzer temalardan ilk olarak her iki romanda görülen “oryantalizm ve oryantalist” eleştirileri ele alınacak, sonrasında ise “oksidentalist” duruş belirlenecektir. “Susku noktaları” olarak ise “din” ve “sanayi” konuları tartışılacaktır.

Ahmet Mithat Efendi oryantalistlerin iddiaları karşısında reddiye ve müdafaa tarzında eserler kaleme almanın yanı sıra edebi eserlerinde de onların ithamlarına karşı bir duruş sergiler. Bu anlamda “*Paris’te Bir Türk* romanı oryantalizme dair temaların en fazla işlendiği anlatılardan biridir.”⁵³ Meşrutiyet ve özellikle Cumhuriyet döneminde bürokraside önemli mevkilerde bulunan⁵⁴ Ercüment Ekrem’in de gerek bulunduğu konum gerek Millî Mücadele’ye tanıklığı itibarıyla Batı politikalarına mesafeli bir duruş sergilediği görülür.

Paris’te Bir Türk romanında oryantalist eleştirileri daha çok İngiliz ressam James üzerinden yapılır. Ahmet Mithat Efendi’nin pek çok romanında görülen her zaman gülünç duruma düşen “alafranga züppe” tipinin batılı versiyonu olarak değerlendirilebilecek James yaptıkları ve konuştuklarıyla daima gülünç duruma düşer. Doğu’ya yaptığı seyahatinde gördüklerinin derinine inemeyen, müşahedelerini hayal dünyasında yeniden ama tamamen yanlış bir algılamayla yorumlayan James’in çizdiği resimler ve seyahatnamesinde Doğu’yla ilgili yazdıkları oryantalistlerin gördüklerinden öte görmek istedikleri veya okuyucularının hayallerindeki Doğu’dan beklentilerini karşılamak üzere kurgulanır. Roman kişilerinden Gardiyanski oryantalist metinlerin “arz-talep” ilişkisiyle şekillendiğini şu cümlelerle açıklar. “Ya herifler ne yapsınlar efendim? Bu gibi uydurma şeyler ile erbab-ı mütalaadan beş on para dolandırmazlar ise ne ile

52 Ercüment Ekrem Talu, *Meşhedî ile Devriâlem*, s. 216.

53 Firdevs Eskin, “Oryantalizm ve Oksidentalizm Arasında Ahmet Mithat”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2018), s. 9.

54 Canan Öktengil Turgut, “Ercüment Ekrem Talu’nun Yeni Bulunan Eserleri”, *Turkish Studies*, XIII/12, (2018), s. 331.

yaşasınlar?”⁵⁵ Kaliksberg’in söylediği şu cümleler ise olaya daha geniş bir çerçeveden bakılmasını sağlar. “Bir milletin hakayık-ı ahvali ecnebiler indinde meçhul kalması bazı ince politikalar münasebetiyle kârlı bir şeydir!”⁵⁶ Kaliksberg’in bu sözleri önemli bir değerlendirmedir. Batı’nın sömürgeci girişimlerini meşrulaştırmak için kullandıkları “medenileştirme misyonu” söylemini halklarına benimsetmek için inşa ettikleri Doğu imajı önemlidir. Bir nesne şeklinde üzerinde konuşulan ve adeta yeniden inşa edilen Doğu, sömürülmeyi değil, medenileştirilmeyi bekleyen bir dünyaya dönüştürülür. Batılı devletlerin politikalarına uygun olması bu söylemin önünü açan en büyük etkenlerdendir.

Doğu’yu öze inmeden tanımaya çalışan James, hayalleri üzerinden bir tanımlamaya girişir. Diğer bir tabirle zaten anlamadığı durumları hayal dünyasında bambaşka bir şekle sokar. Ahmet Mithat Efendi James’in şahsında Doğu’ya, zihinlerinde yer etmiş imajlarla gelen oryantalistleri resmeder. Onların gözünde Doğu; egzotik, gizemli, şehvet ve şiddetin kol gezdiği bir Bin Bir Gece Masalları ülkesidir. Böylece oryantalistlerin “hayali bir Doğu” inşa ettikleri, Edward Said’in ifadesiyle “Doğu’yu Doğululaştırdığı”na yönelik eleştirilerin çok erken tarihten itibaren dillendirildiği görülür.

Ahmet Mithat’ın “Oryantalizm kongresi” için Avrupa’ya gittiği dönemde Paris’te açılan ve tüm dünyanın sahnelendiği sergide gördüklerinin küçük bir provası da görülür. James’in İstanbul’dan kendisiyle götürdüğü eşyalar “şalvar, potur, sarık, kırmızı çizme, sarı çizme, yemeni, pabuç, zeybek rubası, Arnavut rubası, Bulgar rubası” gibi sergilemelik eşyalardır. Yani “Doğu” olarak işaretlenen dünyanın Batılılar/oryantalistler tarafından sergilenilecek bir âlem olarak işaretlendiği ve bu durumun ilk Türk romanlarından itibaren eleştirildiği görülür.

Kendini oryantalist bir ressam olarak tanıtmaya rağmen James Türkçe bilmez, Türkçeyi öğrenmeye yönelik bir çaba sarf etmez. Bu durum Namık Kemal’den itibaren Türk edebiyatında bir motto hâline gelen “Avrupa Şark’ı bilmez” kanaatinin⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi tarafından da paylaşıldığını gösterir. Bununla birlikte Ahmet Mithat Efendi’nin tüm oryantalistleri genellemediğini gösteren ayrıntılar da vardır. Bunlardan en önemlisi Nasuh’un bir oryantalist tarafından yetiştirilmesidir. Babasının ölümünden sonra baba dostu olan Strazburglu Hell ismindeki oryantalist tarafından yetiştirilmesi sayesinde Nasuh’un ufku Doğu’ya uzandığı gibi Batı’ya da uzanır.

Paris'te Bir Türk romanında oryantalizme ve oryantalistlere yönelik değerlendirmelerinin çeşitliliği Nasuh’un günün belli saatlerini geçirdiği “Paris Milli Kütüphanesi”nde şahit olduğu olayda da görülür. Arapça bir kitabın on altı sayfasının basıldığı gören Nasuh her sayfada birkaç yanlış tespit eder. Durumu yetkililere bildiren Nasuh’tan düzeltmeler için ücreti mukabilinde

55 Ahmed Midhat Efendi, *Paris'te Bir Türk*, s. 28.

56 *Age*, s. 28.

57 Zeynep Çelik’in *Avrupa Şark’ı Bilmez* isimli eserinde ilk defa Namık Kemal’in bir makalesine başlık olarak taşıdığı cümlenin kendisinden sonraki edipler tarafından da adeta bir gelenek hâlinde tekrarlandığını gösterir. Zeynep Çelik, *Avrupa Şark’ı Bilmez, Eleştirel Bir Söylem (1872-1932)*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020.

yardım istenir. Ahmet Mithat'ın oryantalistlere karşı burada getirdiği eleştiri, görüldüğü üzere, bilinçli bir “saptırma”dan öte, kavrayışlarındaki eksikliklere yöneliktir.

Meşhedî ile Devriâlem romanında da Avrupalı birçok kişinin yanı sıra oryantalistler de vardır. Oryantalistlerle karşılaşılan yerlerde, direkt bir oryantalizm eleştirisi az olmakla birlikte, yazarın oryantalizme bakışını çıkarsamak mümkündür. Bu bölümlerde anlatımdan öte gösterme tekniğine başvurulur.

Çekirge'nin Doğu'yu merak eden Batılı bireylere yaklaşımı her zaman alaycı ve onların “hayali Doğu” tasavvurlarını adeta teşvik edicidir. Batılıların Doğu algısındaki Bin Bir Gece Masalları'nı andıran düşüncelerinden gocunmaz, karşı bir söyleme başvuramaz. Aksine bu hayalleri kendi düş gücünden hareketle daha da süsler. Avrupa'da trenle yolculuk yaptıkları sırada karşılaştıkları Amerikalı gazeteci kadının meraklı bakışları ve soruları karşısında “tütün tüccarı” olan Meşhedî'yi “Mazenderan devletinin hükümdarı Birinci Cafer Hazretleri”⁵⁸ diye takdim eder. Kendini ise “havai işler bakanı” olarak tanıtır ve görevini “Haşmetlu Cafer Hazretleriyle yönetimindeki ülkenin ciddiyetten uzak olan işlerinin yönetimine bakmak” şeklinde ifade eder.⁵⁹

Örneğin, Mazenderan'ın başkenti olan Mantarabat şehriyle öteki büyük kasabalarda toplam on dört bin iki yüz elli bir tane mizah gazetesi yayınlanır ve bunlar halka parasız dağıtılır... Sonra, birtakım vergilerin alınışı sırasında, cezaların uygulanışında, bunların acısını halka unutturmak için, kırk gün kırk gece herkese açık eğlenceler düzenlenmesine ben bakarım... Mazenderan'da halk arasında eşit hakların sağlanması için ihtiyar kadınların genç erkeklerle, yaşlı erkeklerin genç kızlarla evlenmesi özel kanunla zorunlu bulunduğunu öğrendi.⁶⁰

Avrupalı bireylerin Doğu tasavvuruna uygun bu anlatımları gazeteci dikkatle not eder ve gazetesine gönderip yayınlatacağını söyler. Romanın devamında James Fullspeed adında Oxford Üniversitesi'nde Doğu dillerinin birbirine olan ilişkileri hakkında ders veren bir oryantalist ile karşılaşılır. James Fullspeed kendini şöyle tanıtır: “Doğuya ait çok malumatım var. Türkiye ve İran edebiyat ve lisaniyatına meraklıyım. Türk dostlarım çoktur. Halil Halit Bey, Ubeydullah Efendi, iyi tanırım, hem de iyi yarenlik ettim...”⁶¹ Türk ve İran edebiyatına gerçekten meraklı bir akademisyen olduğu görülen James Fullspeed'e karşı da Çekirge'nin tutumu farklı değildir. Talu'nun romandaki sözcüsü olan Çekirge'nin tutumundan anlaşıldığı kadarıyla yazar oryantalistlerin yaptığı işe sadece küçümseyerek bakmaktadır.

Onda sekizi sayılı zirzoplardan olmak üzere bir hayli Türk tanıyordu. Zaten sözlerinden anlaşılıyordu ki, kendisi de tam akıllı değildi. Mesela, çocukluğumuzda söylediğimiz

58 Ercüment Ekrem Talu, *Meşhedî ile Devriâlem*, s. 36

59 *Age.*, s. 36.

60 *Age.*, s. 38.

61 *Age.*, s. 115.

ne kadar manasız tekerleme varsa, hepsini bellemişti... Bunları ne diye ezberlediniz, Mister? diye sordum.

-Ah efendim! dedi; bunların folklor nokta-i nazarında ne çok büyük ehemmiyeti var. Rahmetli Mister Kip’in bir adet takdirnamesine nail olmuş bir kitabım var, yakında bastırıyorum... Türkiye Mahalle Edebiyatı namındaki bu kitapta böyle altı yüz tane tekerleme var.⁶²

Bu diyalogda da görüldüğü üzere milletler açısında önemli yeri olan folklorik öğeler üzerinde çalışan bir akademisyenin yaptığı iş çocukça hatta “aptalca” görülür. Bölümün devamında Meşhedî, İran’ın önemli halk şairlerinden biri olarak tanıtılarak o an doğaçlama söylenen uzunca bir şiir Meşhedî’ye aitmiş gibi gösterilir. Konumuz açısından en önemli diyalog da burada geçer. Kendisini “müstağrib” olarak tanıtan Çekirge ile James Fullspeed arasında şöyle bir konuşma geçer:

Zatıyalienizi, kim olduklarını sorayım mı?

-Efendim, bendeniz müstağribim.

-Lebbeyk? Anlamadım... İzah buyurulur mu? Lütfen.

-Müstağrib, Müsteşrik deyimiminin Batı için, yani Garp için kullanılan karşılığıdır. Sizler nasıl ki Doğu’yu gariplikler ülkesi olarak tanır, onu inceleyip öğrenmeyi bir bilim kolu sayar, o bilimde uzman olarak geçinirseniz, biz de oryantalizm yerine oksidentalizm diye yeni bir meslek icat ettik, sizleri inceliyoruz. Ve bendeniz en yetkili bir oksidentalîst, yani müstağrib olmak sıfatıyla diyebilirim ki, sizde gördüğüm garibelerin yanında bizimkiler sönük kalır. Mesela, deminden sayıp döktüğünüz tekerlemelerle Loid Corc’un (Lloyd George) parlamentoda söylediği bazı nutukları karşılaştırınız, aralarında hiçbir fark göremezsiniz. Hepsi de mana, güzellik, ilham bakımından birbirinin aynıdır ve insanların arada sırada duyduğu saçmalamak ihtiyacından doğmuştur. Şimdi incelemelerimi bitirmek üzereyim. İstanbul’a dönüşümde, üniversitemize sunacağım ayrıntılı raporun bir örneğini size gönderirim. Batı’da siyasi yaveler’den bir hayli topladım. Çok meraklı bir eser meydana geldi... Evet, Mister... Böyle! Biz Doğulular sizden hiçbir hususta geri kalmak istemiyoruz. Hatta bazı işlerde sizden ileri gideceğiz. Şimdiye kadar siz bizi enayi yerine koydunuz, dilediğiniz gibi küçümsediniz. Meraklı hayvanlar gibi bizim durumumuzu incelemek için memleketlerimize heyetler gönderdiniz. Bazen gördüğünüz bir tek hakikate bin tane de yalan katarak hemşerilerinize Türkü, pek acayip bir şey olarak tanıttınız. Öyle bir kerteye geldi ki herhangi birimiz Paris’te, Londra’da, Nevyork’ta milliyetimizi söyler söylemez başımıza merakla bir sürü halk toplanır oldu. Alaska Tilkisi yahut Sibiryâ kurdu gibi her birimizi ayrı ayrı inceliyorlardı. Ağzımızı açıp da bir söz söyledik mi: ‘Ay, insan gibi konuşuyor!’ diye şaşırıp kalanlar oldu. Bereket versin ki çabuk silkindik. Sataşmalarınız gözümüzü açtı. Bizim kendimizin de adam

62 Age., s. 116.

olduğumuzu, hem de sizlerden çok kabiliyetli adamlar olduğumuzu anladık. Şimdi de size anlatmak istiyoruz. Bugün de medeni milletlerle aramızda bir tek fark kalmışsa, emin olun, o da bizim üstünlüğümüzden yanadır.

Mister Fulispit, sözlerimin doğruluğunu, İngilizce:

-Çok doğru!..⁶³

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla yakından temas kurmak maksatlı gönderdiği "sefir"lere verilen bir görev Avrupa'yı yakından tanımak, anlamak amaçlı izlemek, seyretmektir. Seyir amaçlı giden sefirlerin çoğu zaman "seyredilen" konumuna düştükleri bilinen bir gerçektir. Nasuh da Avrupa'yı seyredirken – yazarın tüm müdahalelerine rağmen – zaman zaman Avrupalılarca seyredilen bir konuma düştüğü olur. Oysa Çekirge umarsız gözlerle Avrupa'yı gezer. Onun açısından Avrupa tetkik edilecek bir nesne değildir; çünkü Avrupa'nın tüm sırları ortaya dökülmüştür. Yukarıda verilen diyalogda görüldüğü üzere, Doğuların adeta laboratuvarında incelenen bir "böcek" gibi gören Batılıların ilgisi, merakı, söylemleri onu ilgilendirmez. Çünkü büyü bozulmuştur.

Son olarak her iki roman arasında görülen "susku noktaları" tespit edilecektir. Edebi metinlerin "susku noktaları" söyledikleri ve söylemek istedikleri kadar önem taşıyabilmektedir. Vefa Taşdelen "Şairler, romancılar, öykü yazarları zaman zaman konuşarak susan, zaman zaman susarak konuşan insanlardan" söz ettiklerini belirttikten sonra "Felsefede ortaya çıkan susku durumu konuşmayı bitirmez, çoğaltır... Suskunun bir söylem biçimi olması, kaçınılmaz olarak ona bir anlamın atfedildiğini, dolayısıyla, ne kadar susku da olsa, örtük bir söz durumu olduğunu, susku ile bir anlamın kastedildiğini gösterir."⁶⁴ der. Çalışmaya konu olan iki roman karşılaştırıldığında *Paris'te Bir Türk* romanında tartışıldığı hâlde *Meşhedî ile Devriâlem* romanında "susku noktası" olan iki tema dikkati çeker: Din ve sanayi.

Ahmet Mithat Efendi, Hıristiyanlık karşısına İslâm'ı çıkartır ve İslâm'ın öngördüğü prensipleri Avrupalılara da tasdik ettirir. Hatta romanın sonunda Nasuh, Paris'te tanıştığı ve evlendiği Virginie'ye İslâm'ı kabul ettirir. Ahmet Mithat "iki dine tabi olanlar ne kadar olsa birbirinin ecebisi" olacaklarını ifade ederek insanı birbirinden ayıran en temel unsurun "milliyet" değil "din" olduğu anlayışını belirtmiş olur. Parislilerin İslâm hakkındaki şüphelerine ikna edici cevaplar verir. Ahmet Mithat'ın bu tutumu aslında diğer Tanzimat yazarlarının ortak tavrıdır. Namık Kemal meşhur oryantalist Ernest Renan'ın İslâm'a yönelik iddia ve tezleri karşısında *Renan Müdafaaamesi*'ni yazar. Ahmet Mithat *Müdafaa, Beşair* ve *Niza-i İlm ü Din* adlı eserleri oryantalistlerin İslâm'a yönelik iddialarını cevaplamak üzere yazılmış eserlerdir. Bununla birlikte Tanzimat sonrasında "din" güdüleyici güç olmaktan büyük oranda çıkar. Meşrutiyet sonrasında yerini "milliyet" düşüncesi alır. Cumhuriyet'in kurucu ilkelerinden

63 *Age.*, s. 116-118.

64 Vefa Taşdelen, "Felsefi Bir Söylem Biçimi Olarak Susku", *Erdem*, LXX, (2016), s. 76.

birinin “Milliyetçilik” olması bu dönem romanlarında Türkçülük düşüncesinin güdüleyici güç olarak işlenmesinin temel etkenlerindedir.

“Sanayi”nin Avrupa’daki gelişimi *Paris'te Bir Türk* romanının yazılma amacı gibidir. Nasuh burada gördüklerini vatandaşlarına tanıtmak amacıyla İstanbul’daki gazetelere yazılar yazar. Avrupa’nın hayranlık duyduğu kısmı da “maddi” alandaki gelişmelerdir. Oysa *Meşhedî ile Devriâlem* romanında Avrupa’daki gelişmelerin takip edilmesi veya hayranlıkla anlatılması söz konusu değildir. Bu tutumu; yeni Cumhuriyet’in kendine özgü özgüveni, “çağdaş medeniyet seviyesi”nin yakalanacağına dair inancıyla açıklamak mümkündür.

Sonuç

Biri Tanzimat diğeri Cumhuriyet dönemi romanı olan *Paris'te Bir Türk* ile *Meşhedî ile Devriâlem* romanlarına yansıyan oksidentalîst söylemin okura gösterdiği; bu söylemin zamana, zemine, konjonktürel, siyasî ve kültürel değişimlere bağlı olarak farklılaştığıdır. Buna yazarların ideolojik duruşunun da önemli bir etken olduğunu eklemek gerekir. Dolayısıyla Türk romanında sabit, değişmez bir Avrupa/Batı algısı olduğunu söylemek mümkün değildir. “Öteki” veya “diğeri”nin değerlendirilmesinde ölçü “ben” algısı olması nedeniyle “ben”e yönelik algıların değişmesi “öteki”ne yönelik imajın yenilenmesini doğurur. Her iki romandan izlenen Batı/Avrupa algısında yaşanan değişimler, görülen farklılaşmalar aslında siyasî ve kültürel başkalaşımın izdüşümüdür. Değişen, “öteki” değil; algılayan “ben”dir.

Tanzimat ve Cumhuriyet dönemleri Türk aydınının “ben” algısında ciddi değişimlerin yaşandığı dönemler olması nedeniyle Avrupa başta olmak üzere “diğeri” veya “öteki”ne bakışta ciddi değişimler görülür. Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa karşısında kendini üstün olarak konumlandığı dönem, özellikle savaş meydanlarında yaşadığı yenilgiler neticesinde, 18. yüzyıldan itibaren değişime uğrar, Tanzimat Fermanı ile bir Avrupa devleti şeklinde kendini konumlandırma çabasına girer. Yine bu dönemden itibaren Avrupa’da “muhteşem Türk” imajının yerini “hasta adam” imajına bıraktığı hatırlanmalıdır.

İlk örneklerinden itibaren gerek bir medeniyet olarak Batı gerek Batılılaşmanın Türk toplumundaki etkileri Türk romanında önemli bir yer tuttuğu halde, yapılan çalışmalarda genellikle Batılılaşma ekseninde değerlendirmeler yapıldığı için Türk romancılarının bir medeniyet olarak “Avrupa/Batı”ya bakışlarının belirlenmesi gölgede kalmıştır. Oysa romancıların Türk toplumuna akseden Batılılaşma olgusu ile bir medeniyet olarak Batı’ya bakışları çok farklıdır. Bu çalışmada ele alındığı üzere Batı’ya yönelik değerlendirme ve yaklaşımları büyük oranda belirleyen ise “zamanın ruhu” diyebileceğimiz konjonktürel gelişmelerdir. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e uzanan kısa denilebilecek dönem içerisinde Batı’ya yaklaşımların birkaç defa değiştiği görülür. Ele alınan romanlar özelinde belirlenecek olursa en esaslı değişimin Batı ve Batılılar karşısında değişen duruşta görüldüğü söylenebilir. Cumhuriyet romancısı için Avrupa artık hayret ya da hayranlıkla “temaşa” edilecek bir âlem değil, turistik bir “seyirlik”tir. Ne örnek alınacak “kaşaneler” ne de ibret alınacak bir “sefalet” diyarındır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Midhat Efendi, *Paris’te Bir Türk*, haz. Erol Ülgen, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Ak, Murat, “Doğu-Batı İkileminde Bir Osmanlı Entelektüeli Ahmet Mithat Efendi’nin Batı’yı Tanıma Çabasına Bir Bakış”, *Marife*, VI/3, (2006), s. 247-268.
- Aktay, Yasin, “Her Karşılaşmanın İki Yanı Vardır”, *Marife*, VI/3, (2006), s. 427-436.
- Ataç, Nurullah, *Diyelim – Söz Arasında*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Başkaya, Fikret, *Yeni Paradigmayı Oluşturmak – Kapitalizmden Çıkmanın Gerekliliği ve Aciliyeti Üzerine Bir Deneme*, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul 2011.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası – Erken Cumhuriyet Türkiye’sinde Mimari Kültür-*, Metis Yayınları, İstanbul 2012.
- Buruma Ian ve Margalit, Avishai: *Occidentalism – The West in the Eyes of Its Enemies*, The Penguin Press, New York 2004.
- Çelik, Zeynep, *Avrupa Şark’ı Bilmez, Eleştirel Bir Söylem (1872-1932)*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020.
- Delanty, Gerard, “Giriş: Batı Sonrası Bir Avrupa Fikri”, çev. Firdevs Bulut, *Doğu ve Batı’nın Ötesinde Asya ve Avrupa*, Matbu Yayınları, İstanbul 2015.
- Eğribel, Ertan, “Garbiyatı Bir Bilim Olarak Kurmanın Gereği ve Zorlukları Üzerine” *Garbiyat*, I/1, (2015), s. 28-38.
- Emiroğlu, Bekir, *Söylemsel Bir İnşa Olarak Oryantalizm*, Araştırma Yayınları, Ankara 2021.
- Eskin, Firdevs, “Oryantalizm ve Oksidentalizm Arasında Ahmet Mithat” *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III, (2018), s. 1-22.
- Findley, Carter V., *Ahmed Midhat Efendi Avrupa’da*, çev. Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- Güler, İlhami, “Hasan Hanefi’nin Tecdid Projesi – Tanıtım ve Bir Değerlendirme-”, *Journal of Islamic Research*, VII/2, (1994), 149-170.
- Güler, İlhami, “Hasan Hanefi ve İslami Sol” *İslamiyât*, V/2, (2002), s. 155-158.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi, *Şipsevdi*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1977.
- Hanefi, Hasan ve el-Câbirî, Muhammed Abid, *Doğu-Batı Tartışmaları*, çev. M. Coşkun, Mana Yayınları, İstanbul 2022.
- Hanefi, Hasan, “Oryantalizmden Oksidentalizme”, *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu*, (9-10 Aralık), İBB Yayınları, İstanbul, 2007.
- Hentsch, Thierry, *Hayali Doğu*, çev. Aysel Bora, Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- İlhan, Attila, *Hangi Batı?*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Kahraman, Hasan Bülent, “İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryantalizm ve Kemalizm”, *Doğu-Batı*, V/20, (2002), s. 153-180.
- Kalın, İbrahim, *İslâm ve Batı*, İsam Yayınları, İstanbul 2015.
- Kalın, İbrahim, *Barbar, Modern, Medenî*, İnsan Yayınları, İstanbul 2020.
- Karaca, Alaattin, “Hangi Batı, Hangi Doğu, Hangi Ahlak?” *Karar Gazetesi*, 25.12.2017.
- Kerman, Zeynep, *Uşaklıgil’in Romanlarında Batılı Yaşayış*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.
- Maalouf, Amin, *Ölümcül Kimlikler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021.
- Meriç, Cemil, *Sosyoloji Notları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

- Meriç, Cemil, *Bu Ülke*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.
- Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Okay, Orhan, *Batı medeniyeti karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- Oksev, Birgül Koçak, “Garbiyatçılığın Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme” *I. Garbiyat*, I/1, (2015), s. 55-74.
- Polat, Fethi Ahmet, “Hanefî'nin Oksidentalizmi Temaşaya Değmez Bir Tulûat Mıdır?”, *Marife*, III/ 6, (2006), s. 71-106.
- Said, Edward W, *Oryantalizm, Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Nezih Uzel, İrfan Yayınevi, İstanbul 1998.
- Savaş, Kudret, *Ahmet Midhat'ın Eserlerinde Oksidentalizm Bakış Açısı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018.
- Talu, Ercüment Ekrem, *Meşhedî ile Devriâlem*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1974.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Huzur*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- Taşdelen, Vefa, “Felsefî Bir Söylem Biçimi Olarak Susku”, *Erdem*, 70, (2016), s. 75-84.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Baha Matbaası, İstanbul 1964.
- Turgut, Canan Öktemgil, “Ercüment Ekrem Talu'nun Yeni Bulunan Eserleri”, *Turkish Studies*, XIII/XII, (2018), s. 327-340.
- Turgut, Canan Öktemgil, “Ercüment Ekrem'in Meşhedî Serisinde Karagöz ve Orta Oyunundaki Tiplere Müdahalesi ve Sessiz Bir Muhalefet Aracı Olarak Acem”, III/XIV, (2019), s. 1437-1478.
- Tümay, Muazzez, “Avishai Margalit ile Oksidentalizmi ‘Düşman’larının Gözünden Batı'yı Konuşmak”, *Sabah Ülkesi Dergisi*, 38, (2014), s. 34-39.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Yalçın, Alemdar, *Siyasal ve Sosyal Değişimler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı 1920-1946*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.
- Zakzük, M. Hamdi, *Oryantalizm ve Medeniyetler Hesaplaşması*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006.

OCIDENTALIST EXPANSION IN THE TURKISH NOVEL: – THE EXAMPLE OF *PARİS’TE BİR TÜRK* AND *MEŞHEDÎ İLE DEVRİÂLEM*

Mehmet DOĞAN*

Turkish literature encountered the novel, a Western genre, during the Tanzimat period, when Westernization was officially accepted as a state policy. The phenomenon of Westernization, one of the most contentious issues in Turkish society, constitutes one of the main themes in Turkish novels from their earliest examples. The multidimensional evaluation of the cultural, social, and political dimensions of Westernization efforts on the individual, family, and society has been a subject of discussion among researchers and academics. However, there is a significant gap in evaluating Western/Europe as a civilization in Turkish novels. Although the occidentalism idea, which the Egyptian philosopher Hasan Hanefî tried to establish as an academic discipline against Orientalism, gained visibility in Turkey, sufficient literature on this subject has not yet been produced. Orientalism is founded on the notion of ontological and epistemological “essence” differences between the West and the East. Moreover, these differences are not “symmetrical” but “hierarchical” in the orientalist discourse. The “non-Western” world’s self-consciousness as a “subject” in the face of orientalism’s dichotomous essentialist interpretations and its “objectifying” attitude towards “non-Western” societies and its efforts to question the “Eurocentric” paradigm with this consciousness is called occidentalism. Therefore, it can be established that there are two main pillars of occidentalism: Firstly, the consciousness of being the subject involves the process and effort of being aware of one’s civilization, culture, and value judgments, discovering them, and constructing an identity distinct from the ways of thinking imposed by the West. Secondly, it entails the ability to critically evaluate the “other” or the “another” based on the “me” consciousness. In this study, as far as it can be determined, the novel “Paris’te Bir Türk” by Ahmet Mithat Efendi, who first used the term “detached” in the sense of Occidentalism in his work called “Avrupa’da Bir Cevalan”, will be compared with Ercüment Ekrem Talu’s “Meşhedî ile Devriâlem” based on the theory of Occidentalism. The similarities and differences in the perspectives of novelists from the Tanzimat period and the Republican period (the revolution generation) towards Europe are revealed, as the ways of encountering and cyclical changes are significant factors in the shaping and changing of perceptions of societies

* Dr., Ministry of National Education, Aydın / Turkey, me.dogan02@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6336-2389

belong,ng to different civilizations. It is noteworthy that both works are centered around a trip to Europe, making them suitable for comparison.

In this article, the novels “A Turk in Paris” and “Meşhedî and Around the World” were examined under four headings: “political, cultural and temporal conjunctural changes”, “reason for going to Europe”, “attitudes” towards Westerners and Western civilization” and “prominent themes in European observations”. An attempt was made to show the Turkish intellectual’s changing perception of the West. It was determined that especially the modes of encounter and cyclical changes were the most important reasons for the change in perceptions about the “other”. Thus, the anatomy of the change in perception and stance towards the West between generations was evaluated specifically through both novels. As a result, it was evident that the Occidental discourse differed depending on time, context, and cyclical, political cultural changes. It should be added that the ideological stance of the authors is also an important factor. Therefore, there is no fixed vision of Europe in the Turkish novel. Since the perception of “I” is the criterion in evaluating the “other” or “other”, the change in perceptions towards “I” results in the renewal of the image of the “other”. The changes and differentiations seen in the Western/European perception observed in both novels reflect the projection of political and cultural metamorphosis. What changes is not the “other”; It is the “I” that perceives.

The Tanzimat and Republic periods were eras during which significant changes occurred in the Turkish intellectual’s perception of “self”, leading to changes in views of the “other” or “the another”, especially in Europe. The period when the Ottoman Empire positioned itself as superior to Europe has changed since the 18th century, especially as a consequence of the defeats it experienced on the battlefields. With the Tanzimat Edict, it attempted to position itself as a European state. It should also be remembered that from this period onwards, the image of the “magnificent Turk” was replaced by the image of the “sick man” in Europe.

Although both the Western civilization and the effects of Westernization on Turkish society have had an important place in Turkish novels since their inception, the determination of Turkish novelists’ perspectives on “Europe/West” as a civilization has been overshadowed because the studies are generally evaluated on the axis of Westernization. However, novelists’ views of the phenomenon of Westernization reflected in Turkish society and the West as a civilization are very different. As discussed in this study, what largely determines the evaluations and approaches towards the West are cyclical developments that we can call the “spirit of the time”. It can be seen that approaches to the West changed several times from the Tanzimat to the Republic period. Specifically considering the novels, the most fundamental change is seen in the shifting stance towards the West and Westerners. For the Republican novelist, Europe is no longer a world to be viewed with amazement or admiration, but rather a touristic “spectacle”. It is neither a land of “cash houses” to be emulated nor a land of “mystery” to be pitied.

MILOŞ OBRENOVIÇ'İN SIRP ÖZERKLİĞİNE GİDEN SÜREÇTEKİ ROLÜ (1815-1830)*

THE ROLE OF MILOŠ OBRENOVICH IN THE PROCESS LEADING TO SERBIAN AUTONOMY (1815-1830)

Nurbanu DURAN**

Öz

1804-1813 yılları arasında Osmanlı Devleti, serhat bölgelerinden biri olan Belgrad'da ilk Sırp İsyanı ile karşı karşıya kalmıştır. 1815 yılında yaşanan İkinci Sırp İsyanı, Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'da yaşanan gerilimin büyüklüğünü anlamasına vesile olmuştur. İkinci isyan, bağımsızlık fikri çerçevesinde değil yalnızca mevcut Belgrad muhafızının yönetimine karşı bir ayaklanma şeklinde kendini göstermiştir. İsyanın birkaç ay içerisinde bastırılmasının ardından isyanın lideri Miloş Obrenoviç, Osmanlı yönetimi tarafından Sırların temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Miloş, bu tarihten itibaren Sırbistan'ın özerklik kazanabilmesi için on beş yıl boyunca çalışmıştır. İsyan sonrası Osmanlı Devleti'nden aldığı imtiyazları genişleterek tüm Sırbistan'da ekonomik, politik ve idari anlamda kuvvetlenmiş ve iktidarını güç ilişkileri üzerinden sağlamlaştırmıştır. Başka bir deyişle Miloş, "Sırp Devrimi"nin silahlı mücadele dönemine son vermiş ve diplomasi döneminin başlamasını sağlamıştır. Miloş'un bu faaliyetleri Sırbistan'ın 1830'da özerklik kazanmasına yardımcı olmuş ve aynı zamanda Obrenoviç Hanedanı'nın oluşmasını sağlamıştır. Bu çalışmada, Miloş Obrenoviç'in ikinci isyan sonrasındaki on beş yıl içerisinde Sırbistan'daki faaliyetlerine odaklanılarak Miloş'un özerkliğe giden yoldaki katkısının ne olduğu anlatılmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Sırbistan, Miloş Obrenoviç, İkinci Sırp İsyanı, Belgrad

Abstract

Between 1804 and 1813, the Ottoman Empire faced the first Serbian Uprising in Belgrade, one of the frontier regions. The Second Serbian Uprising of 1815 made the Ottoman Empire realise the extent of the unrest existing in Serbia. The second uprising was not motivated by an aspiration for independence, but manifested itself only as an attempt to revolt against the existing rule of the Pashalik of Belgrade. After the rebellion was suppressed within a few months, the leader of the rebellion, Milos Obrenovic, was recognised by the Ottoman administration as the representative of the Serbs. From this date on, Milos was dedicated to Serbia's autonomy for fifteen years. After the rebellion, he sought to extend the privileges he had received from the Ottoman Empire and became economically, politically and administratively stronger in Serbia and consolidated his power through power relations. In other words, Miloş put an end to the armed struggle period of the "Serbian Revolution" and ushered in a new era of diplomacy. These activities of Milos helped

* Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanan *Sırbistan Emâreti Öncesi Belgrad (1792-1830)* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Güney Slav Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye, nurbanuduran@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6452-1054

Serbia to gain autonomy in 1830 and also led to the rise of the Obrenovic dynasty. By focussing on Miloş Obrenovic's activities in Serbia in the fifteen years following the Second Uprising, this study seeks to establish what Miloş's contribution to the course towards autonomy was.

Keywords: Ottoman Empire, Serbia, Miloş Obrenovic, II. Serbian Uprising, Belgrade

Giriş

19. yüzyıl Sırp tarihinin en önemli aktörlerinden biri olan Miloş Obrenoviç, Sırbistan'da¹ domuz tüccarlığından Sırp başknezliğe giden yolda yükselen bir başarı hikâyesidir. Bu başarı Miloş'un Osmanlı yönetime karşı herhangi bir zafer kazanmasından değil, kendisini Sırp halkına kabul ettirerek Obrenoviç Hanedanlığı'nın oluşmasını sağlamasından kaynaklanmaktadır. Miloş, 1804-1813 yılları arasındaki Birinci Sırp İsyanı sonrası Sırbistan'dan kaçmamış ve böylece yükselişinin önemli adımlarından birini atmıştır. Zira 1815 yılında Sırbistan'da ortaya çıkan ikinci isyan Miloş'a kendini gösterme fırsatı sunmuştur.

Dönemin Kraguyefçe, Rudnik ve Çaçak *oborknezi* olan Miloş Obrenoviç'in, 23 Nisan 1815'te Takova'da toplanan Sırp ileri gelenleri tarafından ikinci isyanın lideri olarak seçilmesi Sırbistan'daki yeni dönemin başlangıcı olarak değerlendirilebilir.² Sırbistan'da isyanın tekrar patlak verdiğini haber alan Osmanlı yönetimi bu isyanı bastırmak üzere hem Rumeli Valisi Maraşlı Ali Paşa'yı hem de Bosna Valisi Hurşid Ahmet Paşa'yı bölgeye göndermişti. İsyanın bastırılma süreci silahlı çatışmalardan ziyade müzakerelerle devam etmişti. Hem Maraşlı Ali Paşa hem de Hurşid Ahmet Paşa ile görüşmeler yapan Sırplar, esas şikâyetlerinin Belgrad Muhafızı Süleyman Paşa'nın Sırlara olan kötü muamelesi olduğunu dile getirmişti. Nihayetinde Maraşlı Ali Paşa'nın knez Miloş ile yaptığı sözlü anlaşma ile isyan son bulmuş, Kasım 1815 itibariyle Maraşlı Ali Paşa yeni Belgrad muhafızı olarak tayin edilmişti. Ayrıca Maraşlı Ali Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği Sırp knezler de bizzat af dilemişlerdi.³ Aralık 1815 itibariyle, isyanla ilgili olan Sırpların affedildiklerine dair padişah fermanının verilmesiyle isyan süreci tam olarak sonlanmıştı. Belgrad'da hayatın normal akışına girmesi için bu süreçte Rumeli Eyaleti'nin farklı yerlerine dağılmış olan ailelerin Belgrad'a dönmeleri konusunda da emir verilmişti.⁴

Bu isyan, Sırp özerkliğine giden sürecin önemli dönemeçlerinden olmuştur. İkinci Sırp İsyanı neticesinde Sırplar Osmanlı yönetiminden çeşitli imtiyazlar talep etme ve bu imtiyazları elde edebilme yetisi kazanmışlardır. Osmanlı yönetiminin muhatap aldığı tek Sırp lider hâline gelen

1 Sırbistan olarak anılan bölge, bahsettiğimiz dönemde resmî olarak Semendire Sancağı olarak kabul edilmektedir. Bu bölge, sancak merkezinin Belgrad'da olması ve Belgrad muhafızı olarak adlandırılan sancak mutasarrıfının da burada yerleşmesi nedeniyle Belgrad Muhafızlığı olarak da anılmaktadır. Hatta bazı zamanlar Sırp memleketi olarak da tanımlanmaktadır. Sırp literatüründe ise bölge, Belgrad Paşalığı (Beogradski Paşaluk) olarak bilinmektedir. İlgili metinde bu coğrafya için Sırbistan ifadesinin kullanılması uygun görülmüştür.

2 Aleksandar M. Savić, "Maraşlı Ali Paşa, beogradski muhafiz i mutesarif Smederevskog Sandžaka (1815-1821)", *Glasnik Entografskog Instituta*, LXVIII/3, (2020), s. 686.

3 *Istorija Beograda: Stari, Srednji i Novi Vek*, ed. Vasa Cubrilović, C. II, SANU, Beograd, 1974, s. 74; Mehmet Çetin Börekçi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*, İstanbul 2011, s. 133, 135, 139; BOA. HAT 1112/44757.

4 BOA. C. DH., 73/3613.

Miloş, Osmanlı yönetiminden “Sırp özerkliği”⁵ talep edecek seviyeye gelindiğini anlamıştır. Başka bir deyişle, Birinci Sırp İsyanı’nda ütöpik bir hedefle “bağımsızlık savaşı”⁶ veren Sırp lideri Karayorgi ve diğer Sırp ileri gelenlerin aksine Miloş, gerçekçi fikirlerle hareket ederek özerklik için çaba sarf etme yolunu seçmiştir.

Sırp özerkliğinin elde edilmesi, Rusya’nın olaylara doğrudan müdahalesi, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu şartlar ve Sırp’ların çabaları gibi birçok faktörün bir araya gelmesi ile mümkün olmuştur. Bu çalışmanın amacı, Miloş Obrenoviç’in bu sürece katkısının veya etkisinin ne olduğunu anlamaktır. Türkçe literatürde Sırp meselesine dair Sırp İsyanları ve Sırp özerkliğinin kazanıldığı dönem ile ilgili çalışmalar yapılmış olsa da bu iki dönem arasındaki periyodu inceleyen çalışma oldukça azdır. Bu nedenle bu periyodu hem Sırpça literatür hem de Osmanlı arşiv vesikaları kullanarak anlatmak Türkçe literatüre katkı yapacaktır. Bu amaçla çalışmada, ele alınan döneme ilişkin romantik Sırp fikirlerinden büyük ölçüde uzaklaşan ve Sırp arşiv belgelerine dayalı çalışmalar kullanılmıştır. Konuya ilişkin Sırpça literatürde özellikle Radoş Ljuşić’in çalışmaları önemli yer tutmaktadır. Ljuşić’in 2022’de yayımlanan *Knez Miloş 1783-1860: Državotvorni Vladar* başlıklı eseri Miloş Obrenoviç ile ilgili hem kapsamlı bir biyografik kaynak özelliği niteliğinde hem de Miloş dönemi Sırp tarihini anlamak için önemli bir kaynaktır. Ljuşić’in 19. yüzyıl Sırp tarihini kaleme aldığı *Srpska Državnost 19. Veka* başlıklı eseri de 19. yüzyıl Sırp tarihini anlatan temel kaynak niteliğindedir. Yine Uroş Šeşum’un *Srbija i Stara Srbija* başlıklı eseri, 1804-39 periyodundaki Sırbistan coğrafyasının tarihini ele alırken aynı zamanda *Eski Sırbistan* denilen Kosova ve Makedonya bölgelerindeki Sırp’ların da Sırbistan’a olan etkilerini anlatmaktadır. 19. yüzyıl Sırp tarihine ilişkin bu tarz geniş kapsamlı çalışmaların yanı sıra Aleksandar Savić’in münhasıran Belgrad’daki Maraşlı Ali Paşa dönemini kaleme aldığı makalesi⁷ ise oldukça ilginç ve orijinaldir. Zira çalışmada hem Sırp arşiv belgeleri hem de Türkçe literatür kullanılmıştır. Bu nedenle çalışma, Belgrad’daki Maraşlı Ali Paşa dönemini oldukça objektif bir şekilde anlatmaktadır. Hatta bu çalışma, Sırp tarihçilerin yalnızca

-
- 5 Miloş’un 1815 yılından itibaren elde etmek için çalıştığı Sırp özerkliği kavramı yeni bir kavram değildir. İpek Patrikhanesi’nin 1766’da kapatılmasından sonra “Sırp özerkliği” kavramı Semendire Sancağındaki Sırp’lar arasındaki en önemli meselelerden biriydi. Özellikle bu kavram Sırp isyanlarının patlak vermesinden hemen önce çok daha önem kazanmıştı. Zıştovi Antlaşması’nın hemen öncesinde bazı Sırp din adamları bahar 1791’de “Özerklik Ayrıcalıkları Programı”nı oluşturmuştu. Programın maddeleri arasında, Sırp’ların sultana vergi vermesi, Türklerin Sırp’larla aynı yerlerde yaşamaması, Sırp’ları Türklerin yargılamaması gibi maddeler vardı. 1796 yılında ise Belgrad’da seçilen 12 oborknez ve bir üst düzey knez (Petar Djurović, Köprü Knezi) Belgrad muhafızı ile Sırp ileri gelenler arasındaki ilişkiyi denetliyordu. Öte yandan Sırbistan’daki köy, knejina (knežia: birkaç köyden oluşan ve nahiyeden daha küçük idari birim) ve nahiyeler kendi özerk yönetimlerine zaten sahipti. Radoş Ljuşić, *Srpska Državnost 19. Veka*, Beograd 2023, s. 57-58
- 6 Birinci isyan sırasında isyancıların planları saklanmadığı için hareketin ne şekilde gerçekleşeceği bilinmemektedir. Ancak bağımsızlık fikrine sahip olduklarını hatta bu bağımsızlığın diğer bölgelerdeki Sırp’larla da birleşme fikrini içerdiği bilinmektedir. İsyanın lideri Karayorgi ve isyancıların Bosna-Hersek, Karadağ ve Eski Sırbistan bölgelerine yönelmeleri bu fikri desteklemektedir. İsyancılar birçok kez Drina’yı geçmiş, 1809’da Karadağ askerleriyle birleşmişti. Radoş Ljuşić, *Knjiga o Načertaniju: Nacionalni i Državni Program Kneževine Srbije (1844)*, Kragujevac 2013, s. 56.
- 7 Aleksandar M. Savić, “Maraşlı Ali Paşa, beogradski muhafiz i mutesarif Smederevskog Sandžaka (1815-1821)”, *Glasnik Entografskog Instituta*, LXVIII/3, (2020), s. 683-704.

Sırp kaynaklarını kullanmak yerine hem Sırp hem de Türk kaynaklarını kullanmaya başladıkları çalışmaların güzel bir örneğidir. Böylece çalışmada kullanılan tüm Sırpça literatür, incelediğimiz dönem ile ilgili Sırp bakış açısını görmekte önemli rol oynamıştır.

İkinci Sırp İsyanı Sonrası Belgrad'da Genel Durum

İkinci isyanın sona ermesiyle birlikte Maraşlı Ali Paşa'nın Belgrad'a gelişi ve Miloş'un Sırp Knezi olarak devlet tarafından muhatap alınması 1815 sonrasında sancakta ikili yönetime sebep olmuştur. Bu tarihten itibaren Miloş artık Sırların lideri olmuştur.⁸ 1815-1830 dönemi, Sırp tarih yazımında yarı-özerklik/otonomi dönemi olarak anılır ki Radoš Ljušić bu dönemi 1833 yılına kadar uzatmaktadır.⁹ Miloş Obrenović vasıtasıyla Sırlara tanınan haklar, bu tanımlamanın ne kadar doğru olduğunu kanıtlamaktadır. Sırların, Sırp Devleti'ni kurmak için 1816 sonrasında verdiği mücadele diplomatik bir karakter kazanmış ve Sırbistan-Babıali ve Rusya üçgeni içinde yönlenmişti.¹⁰ Nitekim Birinci Sırp İsyanı sırasında yıkılan Osmanlı sistemi,¹¹ 1815'te Miloş'un da katkısıyla yeniden kurulmaya çalışılmıştır.¹² Başka bir deyişle Miloş artık Osmanlı idarecilerinin yanında vergilerin alınması, yerel idarenin tekrar düzene koyulması gibi konularda sancağa yeniden şekil veren isimler arasındaydı.

Maraşlı Ali Paşa ise Belgrad muhafızı olduktan hemen sonra Sırp ileri gelenlerini konağına davet etmiştir. Bu davet sırasında Miloş'a üç kez padişaha sadık olup olmadığı sorulmuş ve "evet" cevabı alınmıştır.¹³ Ayrıca Ali Paşa, Miloş'un Belgrad'a yerleşmesini istemişti. Miloş, hem kişisel emniyeti hem de halkın barış içinde yaşaması için 1817 sonuna kadar Belgrad'da kalmış, ancak ailesini buraya getirmeyi uygun görmemiştir.¹⁴ Miloş, politik aktivitelerinde kendisini

8 Divna Djurić-Zamolo, *Beograd Kao Orijentalna Varoš Pod Turcima 1521-1867*, Mizej Grada Beograda, Beograd 1977, s. 212. Öte yandan İstanbul'da bulunan Avusturya elçisi, Avusturya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, Osmanlı Devleti'nin, İkinci Sırp İsyanı konusunda Belgrad muhafızının bir suçu olmadığını düşündüğünden bahsediyordu. Osmanlı yönetimi, isyanın Sırp milletinin sorunlu karakterinden ve idareye muhalefet konusundaki meykinden kaynaklandığını düşünüyordu. Osmanlı Devleti'ne göre isyanın en önemli sebebi, Sırp milletinin Rusya yanlısı olmasıydı. Avusturya elçisi ise Sırların isyan hareketine çok erken başladıklarını, bu nedenle de şanssızlık yaşadıklarını düşünüyordu. Ayrıca Sırlar, Avrupa'da meydana gelen olaylardan ötürü tek başlarına kalmış ve Rusya'nın kurbanı olmuştu. 26 Temmuz 1815 tarihli Ştitmer'in raporu için bk. Slavko Gavrilović, "Srpsko Pitanje Prema Izveštajima Austriskih Diplomata Stirmera i Hudelista 1815-1817", *Zbornik Matice Srpske za Istoriju*, 1996, s. 93-95.

9 Radoš Ljušić, *Srpska Državnost 19. Veka*, s. 35; Radomir Popovic, *Avram Petrovojević 1791-1852*, Beograd 2012, s. 24.

10 Radomir Popović, *Avram Petrovojević 1791-1852*, s. 26; Aleksandar M. Savić, "Marašli Ali Paša, beogradski muhafız i mutesarif Smederevskog Sandžaka (1815-1821)", s. 690.

11 Burada bahsedilen sistem, Birinci Sırp İsyanı dönemde sancakta yıkılan idari ve sosyal yapıdır. Zira Birinci İsyân döneminde Türk nüfusunun büyük bir kısmı bölgeyi terk etmiş ve yerlerine Sırlar yerleşmişti. Belgrad Belediyesi (Magistrat) ve Sırların en yüksek idari ve adli organı niteliğinde olan Sovyet (Pravitel'svujušçi Sovjet) gibi kurumlar kurulmuştu. Birinci İsyân sonrası bu kurumlar varlığını sürdürmemiş ancak isyan sonrasında Belgrad muhafızlığı görevine gelen Süleyman Paşa döneminde de isyan öncesi sisteme geri dönülmemişti. Bu nedenle özellikle idari yapıyı eski haline getirmek 1815'deki ikinci isyan sonrasında kalmıştır. Bk. Nurbanu Duran, *agt*, s. 88, 115-122, 178-182.

12 Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana*, çev. Cedimir Antić, Beograd 2018, s. 46.

13 *Istorija Beograda*, s. 75.

14 Radoslav Marković, *Pitanje Prestonice u Srbiji Kneza Miloša*, Beograd 1938, s. 17.

Belgrad’da rahat ve özgür hissetmemiş,¹⁵ Osmanlı idaresine karşı yürütmeyi planladığı zararlı faaliyetleri gerçekleştirmekte zorlanmıştır.

Peki, isyan sonrası Sırlara hangi tavizler verilmişti ki bu isyan sükût içinde hızlıca son bulmuştu? Sırlara verilen en temel taviz, Sırbistan’da 1814’te 13 kuruş olan cizyenin 3 kuruşa indirilmiş olmasıydı.¹⁶ Maraşlı Ali Paşa’ya ilk gelen emirlerden biri cizye miktarının indirilmesi meselesi olmuştu. Hatta bir yıl sonra Osmanlı coğrafyasındaki tüm cizye-güzar reyanın cizyelerine zam yapılmış olsa da Sırbistan’ın isyana teşne olması nedeniyle bu bölgeye zam yapılmamıştı. 1824-1825 tarihinde cizyeye tekrar zam yapılma meselesi gündeme gelmiş, ancak Sırp milletinin böyle bir teklifi kabul etmeyeceği bilindiğinden konunun Belgrad muhafızına iletilmesi, onun da konuyu Miloş ile müzakere etmesi istenmişti.¹⁷ Buradan da Sırbistan’da vergi meselesinin ne kadar ciddi olduğu ve Osmanlı yönetiminin Miloş’un arabuluculuğunu ne kadar önemseydiği anlaşılmaktadır. Miloş’un bu denli önemli bir kişi haline gelmesi ise isyan sonrası kademeli bir şekilde tüm sancaktaki ekonomik, politik ve idari gücünü artırmaya başlaması ile mümkün olmuştu.

Miloş Obrenoviç, ekonomik olarak sancakta güç elde etmek amacıyla önce mukataa gelirlerini ardından da gümrük gelirlerini toplama yetkisini Belgrad muhafızından almıştı. Nihayetinde diğer vergileri toplama yetkisini de elde eden Miloş, artık tüm Belgrad’ın vergilerini toplayan kişi olmuştur. Böylece ekonomik anlamda neredeyse idareyi eline almıştır.¹⁸ Ona verilen bu yetkiler, Osmanlı memurlarına yüksek oranda rüşvet verme olanağı da sağlamıştı. Miloş, Sırbistan bölgesinin en zengin kişisi olana kadar ticaretteki en büyük payı kendisine ayırmıştı.¹⁹ Hatta Belgrad kadısının ifadesine göre, birkaç yıl içerisinde cizye, geçit, mukataa hasılatından yıllık 2-3 bin kese akçe kazanmıştı.²⁰ Bu durum Miloş’un kısa sürede ekonomik anlamda güç kazanmasını sağlamıştı.

Miloş, ekonomik gücün yanı sıra idari olarak da çeşitli kazançlar elde etti. Bu dönemde, Osmanlı idaresinin yanında Sırların en yüksek yargı ve idare organı olan “Ulusal Kañçılara” (Narodna Kancelarija)’nın²¹ kurulması konusunda Sırp ileri gelenler arasında anlaşma sağladı.²² Ancak Ulusal Kañçılara’nın Sırların politik temsilcisi olduğuna dair Babıali’nin herhangi bir resmî kabulü olmamıştı. Başka bir deyişle bu kurum açılmış, fakat Osmanlı yönetimi tarafından bir temsil makamı olarak kabul edilmemişti.²³ Babıali Sırların tek temsilcisi olarak yalnızca Miloş Obrenoviç’i görmüştür.

15 Age., s. 22.

16 Vladimir Stojančević, *Miloš Obrenović i Njegovo Doba*, Beograd 1966, s. 72.

17 BOA. HAT. 1114/44786.

18 Miroslav Svirčević, *Lokalna Uprava i Razvoj Moderne Srpske Države: Od Knežinske Do Opštinske Samouprave*, SANU, Beograd 2011, s. 82.

19 Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana*, s. 47.

20 BOA. HAT. 1124/ 44967.

21 Kañçılara’nın görevi, Babıali ve Osmanlı’nın diğer resmi kurumları, İstanbul’daki Rus diplomatik temsilciliği, Petrograd, Bükreş ve Avusturya sınır yönetimi ile iletişim kurmaktı. Radomir Popovic, *Avram Petronojević 1791-1852*, s. 23.

22 Aleksandar M. Savić, “Maraşlı Ali Paşa, beogradski muhafiz i mutesarif Smederevskog Sandžaka (1815-1821)”, s. 690.

23 Vladimir Stojančević, *Miloš Obrenović i Njegovo Doba*, s. 72.

Miloş, bu dönemde bölgedeki Sırp nüfusun artırılması konusunu da gündemine almıştır. Bu bağlamda hem isyanlar döneminde bölgeyi terk eden Sırp nüfusun geri getirilmesi hem de farklı bölgelerdeki Sırp nüfusun Sırbistan'a göç ettirilmesi için çalışmıştır. Özellikle Kosova bölgesindeki Sırp köy nüfusunun Sırbistan'a yerleşmesi, İkinci Sırp İsyanı'nın hemen sonrası başlamıştı. Ancak ilk iki yıl gelenler az sayıda olmuştur. 1817 sonrası ise hem Avusturya tarafından hem de güney bölgelerden gelen köylü nüfus bölgedeki Sırp nüfusun artmasını sağlamıştır.²⁴

İkinci Sırp İsyanı'nın hemen ardından bölgede ekonomik ve idari olarak hızla yükselişe geçen Sırp lider Miloş Obrenoviç'in Osmanlı idaresine karşı faaliyetleri artış göstermiştir. Sırları tekrar isyana sevk edecek herhangi bir karardan kaçınan Belgrad'daki Osmanlı yönetimi ise bu süreçte pasif kalmıştır.

Belgrad'da Çözülme Bekleyen Meseleler

İsyan sonrası Miloş'un, kendisine verilen imtiyazlarla güçlenmesi ve sancakta ikili bir yönetim oluşturması, ona Babıali'den yeni imtiyazlar elde etme fikrini veriyordu. Bu nedenle Miloş, Sırp isteklerini görüşmek üzere İstanbul'a birçok kez Sırp temsilciler göndermişti. Bu temsilciler, 1815 İsyanı sırasında, yaz 1816, ilkbahar 1820, sonbahar 1820, Şubat 1827 ve Şubat 1830'da İstanbul'a giderek taleplerini sunmuşlardı.²⁵

1816'da İstanbul'a giden temsilcilerin talepleri Sırların isteklerinin anlaşılması açısından örnek teşkil etmektedir:

1. Belgrad'daki vezir belli sayıdaki Türk ile burada oturacak ve bu insanlar daha önce Sırbistan'da yaşamamış olacak ki Sırp halkı sakinleşsin ve olanları unutabilsin.
2. Din özgürlüğü ve çocukların eğitimi sağlanacak. Ayrıca sabık Belgrad Muhafızı Hacı Mustafa Paşa döneminde olduğu gibi Sırlara silah taşıma izni verilecek. Zira eğer asi Türkler ülkeye (Sırbistan'a) saldırırsa sultanın askerleri gelene kadar silahlı Sırp halkı ülkeyi koruyacak.
3. Türklerin palanka ve köylere girişi yasaklanacak ve knezlere küçük suçlarda yargılama izni verilecek.
4. Vezir, tüccar ve hükümet habercileri dışında tüm Türklerin Sırbistan'a girmesi yasaklanacak.
5. Sırlara tüm imparatorlukta ticaret yapma hakkı verilecek.
6. Sipahilerin halkın arasında yaşaması yasaklanacak ve gelirlerini alaybeyleri vasıtasıyla toplamalarına izin verilecek.
7. Başkneze vezirin onayıyla ülkeyi düzenleme ve her nahiye için knez seçme hakkı verilecek.

24 Uroş Šešum, *Srbija i Stara Srbija 1804-1839*, Beograd 2017, s. 243.

25 Radomir Popovic, *Avram Petrojević 1791-1852*, s. 135.

8. Nahiye knezlerinin haraç toplaması onaylanacak ve vezirle yapılan anlaşma gereği üç Türk ve üç Sırp bu paraları İstanbul'a devlet hazinesine götürecektir.
9. Başkneze kalıtsallık hakkı verilecektir.
10. Bir Sırp vekilin halkın isteklerini sultana sunmak ve imparatorluk kararlarını Sırp halkına bildirmek için sürekli İstanbul'da bulunmasına onay verilecektir.
11. 1806'daki fermana göre vergi (danak) 800.000 kuruş olacak.²⁶

Bu talepleri dile getiren Sırp temsilciler az da olsa başarı sağlamıştı. Zira kabul edilen talepler arasında vergilerin düşürülmesi, serbest ticarete izin verilmesi ve Sırp knezlerine nahiye mütesellimlerinin yanında Sırp'ları yargılama hakkı verilmesi gibi maddeler bulunmaktaydı.

Bu dönemde esas itibariyle Bükreş Antlaşması'nın Sırbistan ile ilgili olan sekizinci maddesinin çözüme kavuşturulması meselesi gündemdeydi. Dönemin Belgrad Muhafızı Maraşlı Ali Paşa'nın Sırp'lara karşı tutumu Babıali'nin politikası gereği, Rusya'nın bölgeye müdahalesini önlemek yönündeydi. 28 Kasım 1816'da Rusya'nın İstanbul elçisi Strogonov (Grigory Aleksandroviç Stroganov), Bükreş Antlaşması'nın Sırbistan ile ilgili kısımlarının düzenlenmesini istemişti. Ancak kendisine Sırbistan'da barışın hüküm sürdüğü ve halkın Osmanlı idaresinden memnun olduğu cevabı verilmişti. Elçi ise Sırp'ların bu memnuniyetinin nasıl oluşturulduğunun açık olmadığını dile getirmişti.²⁷ Rus elçi, Sırp meselesinin çözümü için birkaç kez Osmanlı Devleti'ne nota vermişti. Babıali ise elçinin ileriki faaliyetlerini engellemek için yollar aramış, çözüm olarak Maraşlı Ali Paşa'nın, Sırp milletinden ve Knez Miloş'tan Osmanlı idaresinden memnun olduklarına dair bir yazılı metin alması kararlaştırılmıştır. 2 Haziran 1817'de Knez Miloş, Maraşlı Ali Paşa ile görüşmüş ve bir teşekkür konuşması yapmıştır. Konuşmada Maraşlı Ali Paşa'nın gelişinden itibaren Sırp halkının barış içinde ve özgürce yaşadığı, Sırp halkının her zaman böyle bir vezire sahip olmak istediği vurgulanmıştır. Osmanlı yönetimi, bu konuşmayı kullanarak Maraşlı Ali Paşa'nın idareye gelişinden sonra Sırbistan'da kimsenin başının ağrımadığını Rus elçisine bildirerek durumun böyle olup olmadığını Miloş'a sorulabileceğini bildirmiştir.²⁸ Bükreş Antlaşması'nın Sırbistan ile ilgili bölümü uzun süre tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Anlaşma maddelerindeki muğlaklık, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında uzun süre diplomatik müzakerelere neden olmuş, Rus elçisi Strogonov bu müzakereleri 1821 yılında başlayan Rum isyanına dek sürdürmüştür.²⁹

26 *Age.*, s. 136.

27 BOA. HAT. 1138/45286; Aleksandar M. Savić, "Maraşlı Ali Paşa, beogradski muhafiz i mutesarif Smederevskog Sandžaka (1815-1821)", s. 696; Radoš Ljušić, *Srpska Državnost 19. Veka*, s. 85. Şeyhülislam Hacı Halil Efendi'nin yalısında gerçekleştirilen görüşmede Strogonov, Belgrad Kalesi'nde yalnızca 600 müstahfiz olması yönünde anlaşılmalı olmasına rağmen hem Belgrad hem de çevresindeki kalelerdeki müstahfiz sayısının çok fazla olduğunu, yalnızca Belgrad Kalesi'nde 6 bin müstahfızın bulunduğunu da beyan etmişti. Kendisine böyle bir anlaşmanın söz konusu olmadığı ifade edildiğinde ise elçi, asker sayısının fazla olmasının Sırp reayasına masraf yüklediğini ve müstahfiz sayısının azaltılması meselesinin Babıali tarafından Sırp'lara vaad edildiğini söylemişti. Osmanlı tarafı, böyle bir vadin de olmadığını ve Belgrad Kalesi gibi büyük bir kalede 600 müstahfızın yeterli olmadığını ifade etmiştir. BOA. HAT. 1138/45286.

28 Aleksandar M. Savić, "Maraşlı Ali Paşa, beogradski muhafiz i mutesarif Smederevskog Sandžaka (1815-1821)", s. 696.

29 Selim Aslantaş, "Osmanlı-Rus İlişkilerinden Bir Kesit: 1826 Akkerman Antlaşması'nın Müzakereleri", *Uluslararası İlişkiler*, IX/36, (2013), s. 151.

Knez Miloş'un Faaliyetleri ve Yönetim ile İlişkisi

Knez Miloş, Sırbistan'daki gücünü artırmak ve rakiplerini saf dışı bırakmak zorundaydı. Bu dönemdeki en büyük rakibi ise Birinci Sırp İsyanı'nın lideri olan ve isyan sonrası kaçarak Rusya'ya giden Karayorgi idi. Karayorgi'nin 1817'de Belgrad'a dönerken Miloş'un emriyle öldürülmesi Miloş'un liderlik şansını güçlendirmişti. Ayrıca aynı yılın sonbaharında ulusal meclis (Narodna Skupština) Miloş'a "Kalıtsal Knezlik" unvanı vermişti.³⁰ Yine aynı dönemde Ulusal Kançılara önemini yitirmiş ve Miloş tüm idareyi kendi eline almıştı.³¹

Knez Miloş'un sancakta bu denli güçleniyor oluşu Belgrad Muhafızı Maraşlı Ali Paşa'yı da endişelendiriyordu. Paşa, Babıali'ye Miloş'un Belgrad muhafızlarının görevden el çekmesini istediğini ve üzerine vazife olmayan işlere müdahale ettiğini belirterek idam edilmesi gerektiğini bildiriyordu. Paşa, Sadarettin Miloş'un idam edildiği takdirde Rusya ile bir sorun yaşanıp yaşanmayacağına bildirilmesini, idam edilmesinde bir sakınca yoksa bununla ilgili acil bir ruhsat verilmesini istiyordu.³² Paşa'nın tek korkusu Rusya'nın bölgeye müdahalesiydi, zira Miloş'un Rusya ile olan ilişkisi endişe vericiydi. Miloş, 1816 yılı başında Çar Aleksandr ile temasa geçmeye başlamıştı. Hatta Miloş'un ilk mektubu Rusya'nın hem merhametini kazanmak hem de Sırbistan üzerindeki himayesini güçlendirmek içindi. Esasında Sırların Rusya ile doğrudan haberleşmesi de kolay değildi. Petrograd uzaktı ve Türklerin Sırların faaliyetlerini öğrenme ve yazışmaları ele geçirme riski yüksekti.³³ Buna rağmen Osmanlı yönetiminin Sırlar ile Rusya arasında yapılan yazışmaların hepsinden haberdar olması mümkün değildi. Bu konu Maraşlı Ali Paşa'nın da en önemli sorunlarından ve şikâyetlerinden biriydi. Bu dönemde Paşa, Miloş'un bir adamının Rusya'ya gidip gelmesinden endişe ediyordu. Endişesinin nedeni ise bu temasın içeriğine dair bilgi sahibi olmamasıydı. Paşa, bu endişeye karşı – diğer Belgrad muhafızlarının aldığı önlemlere benzer olarak – Belgrad ve Niş istihkâmlarının güçlendirilmesinin gerekliliğine inanıyordu. Ancak böyle bir hareket Sırlar tarafından ciddi bir muhalefetle karşılaşılmasına neden olabilirdi. O yüzden Paşa, bunun alenen değil, bir bahane bulunarak yapılmasını öneriyordu. Böylece Belgrad, Semendire, Pozorefçe ve Köprü Palankası'na asker sevkiyatı yapılabilirdi. Aynı zamanda Ali Paşa, Miloş'un Belgrad ve Niş gümrükleri ile diğer bazı iltizamların ihalesini istemesinin ve ret cevabı almasının isyana kadar uzanabilecek bir soruna neden olabileceğini düşünüyordu. Paşaya göre Sırlar, cizye-güzar reaya olarak şimdilik devlete sadık görünseler de tekrar isyan ederek Belgrad'ı muhasaraya alabilirlerdi. Bu nedenle Paşa, Babıali'den sürekli yardım talebinde bulunuyordu.³⁴

Maraşlı Ali Paşa, tüm endişelerine rağmen Belgrad'daki Sırp halkın politik ve toplumsal hayatını Miloş'un sorumluluğuna bırakmaya çekinmemiştir.³⁵ Paşa'nın, Babıali ile yaptığı

30 Radomir Popovic, *Avram Petrovojević 1791-1852*, s. 16.

31 Vladimir Stojančević, *Miloş Obrenović i Njegovo Doba*, s. 108.

32 BOA. HAT. 1114/44786.

33 Radoš Ljušić, *Knez Miloš, 1783-1860: Državotvorni Vladar*, Novi Sad 2022, s. 378.

34 BOA. HAT. 1291/50100.

35 Vladimir Stojančević, *Miloš Obrenović i Njegovo Doba*, s. 109.

yazışmalarda Miloş ve Sırp lar ile ilgili şikâyet ya da endişelerini bildirmesine rağmen zaman zaman da Miloş'u destekler tavrı dikkat çekicidir. Bu duruma örnek olarak, Paşa'nın Babiali'den İstanbul'a giden Sırp vekillerinin isteklerinin kabul edilmesini talep etmesi gösterilebilir. Paşa, bu talebini Sırp heyeti henüz İstanbul'a varmadan önce iletmışti.³⁶ Muhtemeldir ki Paşa, Sırp ların bazı isteklerinin kabul edilmesi neticesinde sancaktaki mevcut idarenin korunmasını sağlayabileceğine inanmaktaydı.

Osmanlı merkezî idaresinin Miloş'tan ciddi anlamda şüphelendiği ilk olay 1821'deki Rum isyanının ortaya çıkış dönemine denk gelir. Osmanlı idaresi Miloş'un, Filik-i Eterya'nın başkanı Aleksandr İpsilanti ile iletişim halinde olduğunu biliyordu.³⁷ Bu durum ise Osmanlı idaresi nezdinde Rum isyanının Sırp ları da etkisi altına alma endişesini haklı çıkarıyordu. İpsilanti, Sırbistan'ın bu isyana katılmasını hatta isyanın temelini oluşturmasını ve böylece Balkanlardaki anti-Türk devrimin kolaylaşmasını istiyordu. Ancak Sırbistan'ı ikna etmek konusunda Filik-i Eterya'nın önündeki engel, esas yakın ilişkilerin Miloş ile değil Sırbistan'dan ayrılan Karayorgi taraftarı Sırp liderleriyle kurulmuş olmasıydı. Filik-i Eterya, Miloş'u da kendi yanına çekmeye çalışmış³⁸ ancak başarılı olamamıştı. Miloş, bu kadar kısa sürede silahlı mücadele ile Osmanlı Devleti'ne karşı başarı sağlanabilmesini gerçekçi bulmuyordu.³⁹ Hatta aynı dönemlerde Rusya da Miloş'un barışı sürdüren ve Osmanlı yönetimine karşı itaatkâr tavrını desteklediğini belirterek bu konuda her zaman yardıma hazır olduğunu ifade etmişti.⁴⁰

Söz konusu gelişmelere rağmen Miloş'un silahlı mücadele ihtimaline karşı hazırlık yapmadığını söyleyemeyiz. 1821 Temmuz döneminde Miloş'un yer altından 7-8 adet top çıkardığı, elindeki kundakları tanzim ettiği, Avusturya'dan silah satın aldığı, çok sayıda cephane tedarik ettiği ve ayrıca Kraguyefçe'nin etrafını da şarapnol ile çevirdiği bilinmekteydi.⁴¹ Miloş, özellikle Maraşlı Ali Paşa'nın 1821'deki ölümünün ardından Belgrad muhafızlığına getirilen Abdurrahman ve Hüseyin Paşalar döneminde bu faaliyetlerini artırmıştır. Bu paşalar, muhafızlık dönemlerinde çok sayıda asker toplamış, kışlalar inşa ettirip askerleri buraya yerleştirmişti.⁴² Miloş ise Hüseyin Paşa göreve geldikten (Şubat 1827) kısa bir süre sonra Belgrad'daki nahiye knezlerini Kragujefçe'de toplamıştı. Ayrıca Pozorefçe'de çok sayıda asker tertip etmişti. Belgrad'da bulunan üç Avusturyalı terzi ile Kraguyefçe'deki terzilerden bu askerlere askerî kıyafet dikmelerini istemişti. Pozorefçe'de kışla inşa ettirip tertip ettiği askerleri de buraya yerleştirmişti. Hüseyin Paşa da Miloş'un bu faaliyetleri tek başına yapmaya cesaret edemeyeceğini ve dolayısıyla Rusya'nın tahrikinin söz konusu olduğunu düşünüyordu.⁴³

36 BOA. HAT. 1291/50122.

37 Nurbanu Duran, "Yunan İsyanının Sırbistan'a Etkileri ve İstanbul'daki Sırp Vekilleri Meselesi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 33, (2018), s. 25.

38 Vladimir Stojančević, *Miloš Obrenović i Njegovo Doba*, s. 99.

39 Nurbanu Duran, "Yunan İsyanının Sırbistan'a Etkileri ve İstanbul'daki Sırp Vekilleri Meselesi", s. 28.

40 Radoš Ljušić, *Knez Miloš, 1783-1860: Državotvorni Vladar*, s. 379.

41 BOA. HAT. 1138/45295.

42 BOA. HAT. 1123/44940.

43 A. HAT. 1123/44940.

Miloş, bu askerî hazırlıklar sürerken Sırp halkını psikolojik olarak da etkilemiş, onlara “artık Belgrad’a bir Osmanlı muhafızı gelmeyecek” diyebilmiştir.⁴⁴ Aynı zamanda, Rusya’dan kendisine gelen bir mektubu da Sırp halkını etkilemek için kullanmıştır. Miloş, Bosna’dan Drina Nehri, Yeni Varoş, Seniçe ve Yenipazar’a kadar olan bölgeler ile Rumeli taraflarında Kurşunlu ve Ürgüp kazaları gibi yerlerin Osmanlı tarafından Rusya’ya teslim edildiğini, hatta Rusya’nın kendisine Sırbistan bölgesinde beylik verdiğini söylemiştir. Ayrıca Sırp kiliselerinde Rusya’ya dua edileceğini ancak şimdilik Sırbistan’da bulunan hiçbir Osmanlı memuruna muhalefet edilmemesini, nihayetinde Osmanlıların Sırp topraklarından gideceklerini ifade etmiştir.⁴⁵

Miloş’un propaganda faaliyetleri sırasında olaylar Sırp’ların lehine dönmeye başlamıştı. 5 Nisan 1826’da Rusya Babıali’ye ultiimatı vermişti. Bu ultiimatın Sırp’ları ilgilendiren kısmı, İstanbul’da tutuklu bulunan Sırp vekillerin⁴⁶ serbest bırakılması ve daha önce Babıali’nin Sırp’lara verilmek üzere taahhüt ettiği imtiyazları Sırp’lar ile müzakere ederek bir neticeye bağlaması ile ilgiliydi.⁴⁷ Bu ultiimat Akkerman Muahedesi ile sonuçlandı. Rusya’nın pasif kalmayarak Sırbistan ile ilgili olaylara doğrudan müdahale etmesi ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Sırbistan’ın kaderini değiştirecek adımlara neden oldu.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nın arifesinde Ruslar, Miloş’tan muhtemel bir çatışmada tarafsız kalmasını istemişti. Sırp Ulusal Meclisi de Aralık 1827’de Kraguyefçe’de toplanmış ve olası bir savaşta Osmanlı yönetimine itaat edeceğine dair Babıali’ye bir senet verilmesine karar vermişti. Ancak Babıali’den daha önceki taleplerinin kabul edildiğine dair bir belge istenmişti. Hatta bu konu ile ilgili Sırp ileri gelenlerinden – daha sonra Sırp’ların İstanbul’daki kapı-kethüdası göreviyle çalışacak olan – Avram Petronijeviç, Belgrad Muhafızı Hüseyin Paşa ile de görüşmüştü. İlk görüşme 8 Aralık 1827’de gerçekleşmiş ve vezir tüm Sırp isteklerini kabul etmişti. Petronijeviç Mart 1828’de Hüseyin Paşa’ya biri Sultana diğeri Sadrazama verilmek üzere iki adet senet vermişti. Bu senetlerde Sırp halkının Babıali’ye olan bağlılığı onaylanmıştı. Aynı tarihlerde Osmanlı idaresi, Rusya savaşı hazırlıklarının bir parçası olarak önlem amaçlı Sırbistan’daki garnizonlara ek asker gönderme kararı almıştı. Bu karar üzerine Petronijeviç, Belgrad vezirine bir şikâyetle bulunmuştu.⁴⁸ Petronijeviç’in haricinde Knez Miloş da bu duruma sert tepki göstermişti. Miloş, Rus askerlerinin Sırp topraklarına yaklaşmayacağını, bu nedenle de bölgedeki Osmanlı askerinin sayısının artırılmasına gerek olmadığını iddia etmişti. Zira gelmesi planlanan Osmanlı askeri Bosna’dan gelecekti. Bu nedenle Miloş, Bosna Valisi Abdurrahman Paşa’ya gönderdiği mektubunda, “Benim efendim, Rusyalunun bu tarafa gelmeyeceğine sizi temin ederim” demişti. Miloş, Rusya’ya

44 BOA. BEO.AYN. d. 611 [s. 23-24].

45 BOA. HAT. 1130/45054-L.

46 Sırp vekilleri, 1821 yılında Sırp taleplerini sunmak üzere İstanbul’a gitmiş, ancak İstanbul’a varmalarından kısa bir süre sonra Rum İsyanı çıktığı için Osmanlı Devleti Sırp’ların da isyana dâhil olmasını engellemek için vekilleri tedbir amaçlı İstanbul’da hapsedmişti. Detaylı bilgi için bk. Nurbanu Duran, “Yunan İsyanının Sırbistan’a Etkileri ve İstanbul’daki Sırp Vekilleri Meselesi”, s. 30-32.

47 Selim Aslantaş, “Osmanlı-Rus İlişkilerinden Bir Kesit: 1826 Akkerman Antlaşması’nın Müzakereleri”, s. 152.

48 Radomir Popovic, *Avram Petronojević 1791-1852*, s. 41-42.

gönderdiği mektubunda, Rus askerinin Timok Nehri'ni geçerek Sırların üzerine gelmesi durumunda bu hareketlerinin engelleneceğini kendilerine bildirdiğini söylemişti. Bosna Valisi tarafından Boşnak askerinin Drina Nehri'ne sevk edilmesi meselesi ile ilgili olarak ise bu askerinin Sırları vurmaya üzere geleceği endişesinin Sırlar arasında yayıldığını dile getirmiş ve “Dost dostundan kendisini asker ile muhafaza etmek ve bir adam bir adamın dostu olup da ondan çekinmesi gariptir. 13 seneden beri devlete sadakat ettiğimiz ve Eflak Boğdan, Rum ve Boşnak isyanlarına karışmayıp sadakatte sabit-kadem olduğumuz malum-ı devletleri bulunan hâlâttandır” demiştir. Miloş, Sırp milletiyle Boşnaklar arasında geçmişten gelen bir düşmanlık olduğunu bu yüzden Boşnak askerinin Sırbistan'a gelmesi durumunda kan dökülebileceğini hatta muharebe dahi olabileceğini ifade etmişti. Boşnakların herhangi bir sorun çıkarması halinde kendisinin dahi uslu durmayacağını belirtmişti. Miloş, Rusya üzerine gidecek Boşnak askerlerinin farklı bir yoldan gitmesini istemiş, “Rusyaluyu Timok Nehri'nden beriye ve Boşnakları Drin Nehri'nden beriye kanımız dökülmeden geçirmeyiz” diye eklemiştir.⁴⁹

1828 yılına gelindiğinde Miloş, Osmanlı idari erkânı ile yaptığı yazışmalarda neredeyse tehditkâr bir dil kullanmaya başlamıştı. Bu durum Miloş'un güçlendiğinin bir göstergesiydi.

Knez Miloş'a Karşı Sırp Muhalefeti

Knez Miloş, Sırbistan'daki iktidarını çeşitli yöntemler kullanarak güçlendirirken aynı zamanda kendisine karşı büyüyen bir muhalefetle de karşılaşmıştı. Bu süreçte Miloş, knejinaların özyönetimini yıkarken kendi kişisel idaresini kurmayı hedeflemişti. Bunun için de kendisine karşı oluşabilecek en ufak bir muhalif tavra dahi izin vermemiştir. Miloş, hiçbir zaman Sırların bu otokrat yönetimi kabul edeceğinden tam olarak emin olamamıştı. Zira Sırp halkı bu dönemde Miloş'un vergi politikalarından, dolaylı vergilerden, ticaretteki bazı sınırlamalardan, alınan keyfi kararlardan ve genel olarak kanunsuzluklardan şikâyetçiydi. Halk Miloş'ta toplanan parasal sorumlulukların azaltılmasını, liberal ticareti ve devlet idarecilerinin ticaretle uğraşmasının yasaklanmasını istiyordu.⁵⁰ Ancak muhtemeldir ki Sırp halkı için en önemli sıkıntı Miloş'un vergi usulsüzlükleriydi. Miloş, toplamakla yükümlü olduğu vergileri cari olan miktarın üzerinde topluyor ve devlete teslim etmekle yükümlü olduğu kısmı teslim ettikten sonra geri kalan kısmı kendi hesabına alıyordu.⁵¹ Bu faaliyetler Miloş'a karşı halk ayaklanmaları şeklinde tezahür ediyordu. Örneğin 1824 yılında bir grup Sırp, Pozorefc'e de bulunan Miloş'un kardeşi Jovan'ın evini basarak başlarında idareci olarak ne kendisini ne de Miloş'u istemediklerini belirtmişlerdi.⁵²

49 BOA. HAT. 1115/44801-C. Gerçekten de görüyoruz ki Miloş, 6 Mayıs tarihindeki mektubunda Rus askerinin Sırp içine girerek asayişlerini bozmamalarını rica ediyordu. Nesselrod 29 Mayıs 1828 tarihli mektubunda ise Miloş'a Rus askerinin Sırp topraklarına yaklaşmayacağını taahhüt ediyordu. Ancak Sırlar ya da Osmanlı askeri Ruslara karşı herhangi bir harekette bulunurlarsa onlara karşılık verilecekti. BOA. HAT. 1115/44801-B.

50 Vladimir Stojančević, *Miloš Obrenović i Njegovo Doba*, s. 121, 125.

51 BOA. HAT. 1130/45050-A.

52 BOA. HAT. 1112/44748-C; 1112/44748-B.

Bu tarz küçük grupların ayaklanma teşebbüslerinin akabinde çok daha ciddi halk ayaklanmaları da meydana gelmişti. 1825 yılında aniden başlayan Cakova İsyanı buna örnektir. Cakova İsyanı (Đakova Buna) esasen bir köylü ayaklanmasıydı ve 10 günden fazla sürmemiştir. Ancak ciddi bir ayaklanmaydı. Miloš isyanı bastırmak için Sırbistan'ın tüm bölgelerinden asker toplamak zorunda kalmış ve nihayetinde de isyanı bastırmıştı. Miloš, isyanın bastırılması sonrası bazı değişikliklere gitmiş, nahiye ve knejina knezlerini değiştirmiş ve fazla aldığı vergilerde indirim yapmak zorunda kalmıştır.⁵³

1826'da ortaya çıkan Çarapiç İsyanı'nın karakteri Cakova İsyanı'ndan farklıydı. Buna göre bu isyan, Miloš'un yönetimden tamamen gitmesini ve Sırbistan'dan ayrılmış olan Birinci Sırp İsyanı'nın liderlerinin geri dönerek yönetimi ellerine almalarını hedefliyordu. Çok hızlı bir şekilde ortaya çıkan bu isyan aynı hızla bastırılmıştı.⁵⁴ Dönemin Belgrad Muhafızı Abdurrahman Paşa bu iki isyana pek ilgi göstermemiş, üstü kapalı bir şekilde Miloš'un tarafını tutmuştu. Miloš ise halkına bu isyanların en çok Türk yönetiminin işine yarayacağını söyleyerek desteklerini almaya çalışmıştır.⁵⁵

Miloš'a karşı muhalefet yalnızca halk nezdinde kalmamış, Sırp ileri gelenleri ve din görevlileri arasında da kendini göstermişti. Örneğin İstanbul'a giden bir Sırp metropolit, Miloš'un uyguladığı sert yönetim ve zararlı faaliyetlerine dair detaylı bir rapor sunabiliyordu.⁵⁶ Sırp ileri gelenleri arasında ise genellikle ideolojik ayrılıklar, dolayısıyla da Miloš'a karşı bir muhalefet oluşmuştu. Özellikle ulusal liderler (narodne starešine), nahiye ve knejina knezleri, hayduklar ve millî bir ayaklanma isteyen muhalif gruplar ortaya çıkmıştı. Miloš bu grupları kendisine engel olarak görüyor ve dirençlerinin kırılması gerektiğini düşünüyordu.⁵⁷

Miloš'a karşı oluşan bu muhalefetin Osmanlı açısından olumsuz tarafı, Miloš'un bu bahane ile asker topluyor olmasıydı. Zira devlet, Miloš'un topladığı bu askerlerin gerçekten Miloš'un korunması için mi yoksa devlete karşı bir isyan hazırlığı için mi olduğunu anlayamıyordu.⁵⁸ Bu ise Osmanlı yönetimini Miloš'un her türlü faaliyetine karşı tedbir almaya zorluyordu. Ancak muhtemeldir ki Sırp'ların kendi arasında yaşanan bu isyanlar ve görüş ayrılıkları, Sırbistan'daki sistemin devamlılığını sağlamak adına devletin yararınaydı.

Sonuç

1804 yılında başlayan Birinci Sırp İsyanı ile birlikte artık Osmanlı coğrafyasında bir "Sırp Meselesi"nden bahsetmek mümkündür. Bu mesele 1878 Berlin Antlaşması ile kazanılan Sırp bağımsızlığına kadar devam edecek ve Osmanlı yönetimini meşgul edecektir. 1804-13 dönemi

53 Vladimir Stojančević, *Miloš Obrenović i Njegovo Doba*, s. 122, 125, 130-131.

54 *Age*, s. 132.

55 *Age*, s. 133.

56 BOA. HAT. 1130/45046.

57 Miroslav Svirčević, *Lokalna Uprava i Razvoj Moderne Srpske Države Od Knežinske Do Opštinske Samouprave*, s. 83-84.

58 BOA. HAT. 1137/45266-A.

Birinci Sırp İsyanı ve 1815 İkinci Sırp İsyanı hem Osmanlı Devleti hem de Sırp lar üzerinde derin izler bırakmıştır. Sırp lar bu isyanlar vasıtasıyla kendi potansiyellerini görme fırsatı yakalamıştır. Aynı zamanda Osmanlı yönetimine karşı olan mücadelelerini, silahlı çatışmalar yerine diplomatik ilişkiler vasıtasıyla sürdürmenin gerekliliğini fark etmişlerdir. Osmanlı yönetimi ise bu süreçte Sırp lara karşı daha dikkatli adımlar atmak ve bu meseleye Rusya'nın müdahalesini engellemeye çalışmak gibi konulara odaklanmıştır.

1815-1830 dönemi Sırbistan için yarı-otonom dönem olarak değerlendirebilir. Zira bu dönemden itibaren tüm Sırbistan'da Osmanlı etkisinin zayıflamaya başladığı net olarak görülmektedir. Bu dönemde bölgedeki Müslüman nüfusun azalmasıyla Sırp lar lehine birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Miloş Obrenoviç ise bu olayların tam merkezinde yer alır. Miloş'un bu dönemde başarılı olmasının en önemli anahtarlarından biri ekonomik olarak güçlenmesidir. Aynı zamanda Sırp lar üzerinde psikolojik propaganda yöntemlerini başarılı bir şekilde uygulamış ve kendisine karşı bir Sırp muhalefeti oluşmuş olmasına rağmen bu muhalefeti de bertaraf edebilmiştir.

Sırp literatüründe “kurnaz” bir lider olarak resmedilen Miloş'un Sırbistan'daki faaliyetleri göz önüne alındığında bu sıfatı hak ettiği görülmektedir. Okuma-yazma bilmeyen, fakir bir aileden gelen, domuz tüccarlığıyla geçinen biri olarak 1830 yılında Sırbistan Knezliği'nin lideri ve başknezi olması, aynı zamanda Obrenoviç hanedanının kurulmasını sağlaması bir başarı örneğidir. Miloş, Sırp kültürüne ve tarihine damga vurmuş ve 1878 yılında Sırp lara bağımsızlığı getirecek yolun taşlarının çok büyük bir kısmını – o dönem artık hayatta olmasa da – kendisi dizmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

Hatt-ı Hümayun: (HAT). 138/45286; 1112/44748-B; 1112/44748-C; 1112/44757; 1114/44786; 1115/44801-B; 1115/ 44801-C; 1123/44940; 1124/44967; 1130/45054-A; 1130/45050-L; 1130/45046; 1137/45266-A; 1138/45295; 1291/50100; 1291/50122.

Bâb-ı Ali Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d): 611.

Cevdet Dahiliye: C. DH., 73/3613.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aslantaş, Selim, “Osmanlı-Rus İlişkilerinden Bir Kesit: 1826 Akkerman Antlaşması'nın Müzakereleri”, *Uluslararası İlişkiler*, IX/36, (2013), s. 149-169.

Börekçi, Mehmet Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*, İstanbul 2011.

Duran, Nurbanu, “Yunan İsyanının Sırbistan'a Etkileri ve İstanbul'daki Sırp Vekilleri Meselesi”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 33, (2018), s. 23-42.

_____, *Sırbistan Emâreti Öncesi Belgrad (1792-1830)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2019

Djurić-Zamolo, Divna, *Beograd Kao Orijentalna Varoš Pod Turcima 1521-1867*, Mızej Grada Beograda, Beograd 1977.

Istorija Beograda: Stari, Srednji i Novi Vek, ed. Vasa Cubrilović, C. I-II, SANU, Beograd 1974.

Gavrilović, Slavko, “Srpsko Pitanje Prema Izveštajima Austriskih Diplomata Stirmera i Hudelista 1815-1817”, *Zbornik Matice Srpske za Istoriju*, (1996), s. 87-116.

Ljušić, Radoš, *Knjiga o Načertaniju: Nacionalni i Državni Program Kneževine Srbije (1844)*, Kragujevac 2013.

_____, *Knez Miloš, 1783-1860: Državotvorni Vladar*, Novi Sad 2022.

_____, *Srpska Državnost 19. Veka*, Beograd 2023.

Marković, Radoslav, *Pitanje Prestonice u Srbiji Kneza Miloša*, Beograd 1938.

Pavlović, Stevan K., *Istorija Balkana*, çev. Cedomir Antić, Beograd 2018.

Popović, Radomir J., *Avram Petronojević 1791-1852*, Beograd 2012.

Savić, Aleksandar M., “Marašli Ali Paşa, beogradski muhafiz i mutesarif Smederevskog Sandžaka (1815-1821)”, *Glasnik Entografskog Instituta*, LXVIII/3, (2020), s. 683-704.

Stojančević, Vladimir, *Miloš Obrenović i Njegovo Doba*, Beograd 1966.

Svirčević, Miroslav, *Lokalna Uprava i Razvoj Moderne Srpske Države: Od Knežinske Do Opštinske Samouprave*, SANU, Beograd 2011.

Šešum, Uroš, *Srbija i Stara Srbija 1804-1839*, Beograd 2017.

THE ROLE OF MILOS OBRENOVICH IN THE PROCESS LEADING TO SERBIAN AUTONOMY (1815-1830)

Nurbanu DURAN*

The aim of this study is to explore the final fifteen years of Serbia as part of the Ottoman Empire prior to the country's autonomous governance under the Serbian leader Miloš Obrenović, and to understand Obrenović's influence on and contribution to this process. Though studies are available in Turkish about the Serbian uprising and the immediate aftermath of the autonomous Serbian province, there are few studies that focus on the interim period. Using documents from both the Serbian and the Ottoman archives to explore this period will contribute to the Turkish literature on the subject; to this end, studies based on Serbian documents from the period have also been used. The works of important Serbian historians such as Radoš Ljušić, for instance, have made significant contributions to the field. Having access to Serbian and Ottoman archives also allows us to cross-check information.

Our study focuses on Serbia's semi-autonomous period between 1815 (the Second Serbian Uprising) and 1830 (Serbian autonomy). This period is essentially a preparatory period for Serbian autonomy, and its leading figure is undoubtedly the Serbian prince Miloš Obrenović. Obrenović was a part of the First Serbian Uprising between 1804-1813, however, unlike other Serbian leaders, he did not flee the country after the rebellion was suppressed by the Ottoman Empire. This decision was a key factor in his rise to fame, and he gained more renown once he was elected as the leader of the Second Serbian Uprising that began in 1815. After the rebellion was resolved peacefully through talks between the Ottoman administrators and Obrenović, the Prince Obrenović era began in Serbia, and the Ottoman administration officially recognised him as the chief of the country. Obrenović spent the next fifteen years working towards Serbian independence. One of his first goals was to achieve financial stability; he had a friendly relationship with the Belgrade Fortress (Ottoman administration in Belgrade) and aimed to expand his privileges with their support. During this fifteen year period, he sent an envoy to Istanbul no less than five times in order to request more privileges from the Ottoman administration. One of the biggest capitulations conceded to the Serbians at the time was to reduce the level of poll tax collected in Serbia. The Ottoman administration allowed the

* Assistant Prof. Dr., Istanbul University Faculty of Letters, Department of Slavic Languages and Literatures, Department of South Slavic Languages and Literatures, Istanbul / Turkey, nurbanuduran@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6452-1054

Serbian many exemptions in taxation due to their propensity for rebellion. Meanwhile, the greatest supporter of Serbian independence during the period was undoubtedly Russia. The Russians went to great lengths to solve the problems that remained following the Bucharest Agreement. The Russian ambassador in Istanbul, Stroganoff, made a lot of diplomatic effort in this regard.

Another noticeable aspect of Prince Obrenović's activities in Serbia were his attempts to solidify his leadership. In order to ensure this, Obrenović did not hesitate to eradicate his opponents. Obrenović's greatest rival at the time was undoubtedly Karađorđe, the leader of the First Serbian Uprising who had fled to Russia after the rebellion was crushed. Karađorđe was killed by the Prince when he attempted to return to Serbia in 1817, leaving Obrenović with no opponent.

Maraşlı Ali Pasha, Belgrade's governor between 1815-1821, was highly alarmed by Obrenović's activities. The fact that various military preparations were being undertaken caused great unease not just for Maraşlı Ali Pasha, but also for his successors Abdurrahman Pasha and Hüseyin Pasha.

Obrenović placed huge importance on public support. He used various psychological propaganda tactics to garner the support of the Serbian people, and manipulated the public using fake information when he deemed it necessary. Despite this, he faced a growing opposition, which he was able to repress.

The Greek Rebellion of 1821 compelled the Ottoman administration to be cautious towards the Serbians and especially Obrenović. The Ottoman Empire took certain precautions, lest the Serbians should be inspired by Greece and driven to rebellion again. However, we know that at the time Prince Obrenović and his followers had no aspirations for a revolution in Serbia, and that they did not possess enough military power to achieve such aims. They limited their work to diplomatic relations. However, the Akkerman Convention, signed in 1826, and the Ottoman-Russian war that followed in 1828-1829, proved to be in favor of Serbian interests and made the way to Serbian autonomy shorter. Prior to the war, the Russians requested that Obrenović remain impartial in case of a war, and the Serbian National Parliament provided Istanbul with a written guarantee that they would follow the Ottoman Empire's directions in the event of war. In other words, though the Serbians did not participate actively in the war, the post-war Edirne Agreement and the Sultan's Declaration of 1830 also gave them autonomy.

The Ottoman administration learned lessons from the First and Second Serbian Uprising and always approached the Serbians with caution. Various capitulations were offered to Prince Obrenović and the Serbian people in order to soothe them. However, the state of the Ottoman Empire at the time and Russia's support of Serbia both worked in Obrenović's favour. In short, Russia's foreign policy at the time proved to be an instrument for the realisation of Obrenović's plans.

The Serbian literature on the subject depicts Obrenović as a “cunning” leader, and it’s easy to see how he won that reputation once one begins to study his activities. Obrenović was not a royal but came from an impoverished, illiterate family, winning the title of Serbian Prince in 1830 and leading the country, as well as starting the royal Obrenović family. Obrenović left his mark on Serbian culture and history, and he laid the majority of the groundwork for a fully independent Serbia, which came about in 1878, though he was no longer alive to see it happen.

İNGİLTERE’NİN İSTANBUL BÜYÜKELÇİSİ SIR DANIEL HARVEY HAKKINDA YENİ BULGULAR (1668-1672)*

NEW FINDINGS ON BRITAIN’S AMBASSADOR TO ISTANBUL SIR DANIEL HARVEY (1668-1672)

Ayşe Özge ERCAN**

Öz

İngiltere Kralı II. Charles’ı (1660-1685) yaklaşık dokuz yıl boyunca Osmanlı topraklarında temsil eden Winchilsea Kontu Heneage Finch (1627/28-1689) İstanbul’da 1669 Mart’ında ayrıldığında, diplomatik ve ticari misyonu sürdürecektir olan halefi Sir Daniel Harvey (1631-1672) çoktan Pera’daydı. Mart 1670’te İstanbul’daki elçiliğe papaz olarak atandığını öğrenen Cambridge Üniversitesi’ne bağlı Christ’s College’in idarecisi Dr. John Covel (1638-1722), aynı yılın son gününde Osmanlı payitahtına ulaştı ve 1671’in ilk gününden itibaren yedi yıl sürecek görevine başladı. Sir Harvey, beklenmedik bir şekilde 26 Ağustos 1672 tarihinde kırk yaşında iken İstanbul’da vefat etti ve cenazesi de vasiyeti üzerine İngiltere’ye yaklaşık iki yıl sonra gönderildi. Böylece 1662 ahidnâmesinin yenilenmesi akim kaldı. Bu makale, İngiltere arşiv malzemesi ve elçilik papazı Dr. Covel’in kendi eliyle yazdığı seyahatnâmesi esas alınarak Sir Daniel Harvey’in IV. Mehmed tarafından Selanik’te huzura kabulünü, sonraki elçilik dönemini ve vefatını ele almaktadır. İngiliz elçinin özellikle 10 Aralık 1669 tarihinde gerçekleştiğini tespit ettiğimiz huzura kabulüne ilişkin yeni bulgular, makalenin özünü oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İngiltere, Britanya, İngiliz-Osmanlı ilişkileri, Daniel Harvey, John Covel

Abstract

When Heneage Finch, Earl of Winchilsea (1627/28-1689), who had represented King Charles II of England (1660-1685) on Ottoman territory for nearly nine years, left Istanbul in March 1669, his predecessor Sir Daniel Harvey (1631-1672) of the Levant Company was already in Pera to continue his diplomatic and commercial mission. Dr John Covel (1638-1722) Master of Christ’s College, Cambridge University, who had learned of his appointment as chaplain to the embassy in Constantinople in March 1670, arrived in the Ottoman capital on 31 December of the same year and began his seven-year mission on the first day of 1671. Sir Harvey died unexpectedly in Constantinople on 26 August 1672 at the age of forty, and it would be nearly two years before his body was sent back to England. Thus, the renewal of the 1662 treaty failed. This article, based on British archival material and the travelogue manuscript by the embassy chaplain Dr Covel, examines the reception of Sir Daniel Harvey by Mehmed IV in Salonika, his

* Bu makale İstanbul Üniversitesi bünyesinde ve Doç. Dr. Gözde Sazak danışmanlığında yürütülen *Dr. John Covel’in Seyahatnâmesi (1670/1678): Tercüme, İnceleme ve Osmanlı Coğrafyasına Dair Gözlemleri* başlıklı doktora tez çalışması kapsamında hazırlanmıştır.

** *Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, ayseozgeercan@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-9092-486X*

subsequent ambassadorial period and his death. The new findings regarding the audience of the English ambassador, which we have determined to have taken place on 10 December 1669, constitute the original aspect of the article.

Keywords: Ottoman, England, Britain, British-Ottoman relations, Daniel Harvey, John Covel

Giriş

17. yüzyıl Osmanlı-İngiliz ilişkileri hem yerli hem de yabancı araştırmacılar tarafından önceki ve sonraki yüzyıllara kıyasla daha az çalışılmış bir yüzyıldır. Mevcut literatür, ilişkilerin siyasi, diplomatik, ekonomik boyutu, devletlerarası kültürel ve (varsa) fikrî etkileşimler üzerinde durulmayı gerektirdiğini, bu konulara ilişkin çalışmaların son derece yetersiz olduğunu açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, muhterem Mübahat Kütükoğlu'nun kaynak eserinden¹ ve Osmanlı-İngiliz diplomatik ilişkilerine dair hazırladığı çalışmasıyla tanınan Talbot'tan² sonra yakın zamanda tamamlanmış yerli akademik çalışmaların da bulunduğu³ ve bu konudaki boşluğun doldurulması yönünde çaba sarf edildiği görülmektedir. Bu makale, British Museum'da yazma hâlinde bulunan ve doktora tezi olarak hazırladığımız Dr. John Covel'in 1670-1678 yılları arasında kapsayan seyahatnâmesi⁴ ile Londra'daki arşiv malzemesinden⁵ faydalanmak suretiyle İngiliz elçi Sir Daniel Harvey'in elçiliği ve sefaretine papaz olarak atanan John Covel'in aktardıklarına dair yeni bulgular ortaya koymayı amaçlamaktadır. Zaten İngiliz arşiv malzemesi dışında 1669-1673 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz diplomasisine ışık tutan başka bir kaynağa ulaşmak, tespit edebildiğimiz kadarıyla pek mümkün görünmemektedir. Mesela şehnâmecî vasfıyla IV. Mehmed (1648-1687) döneminin tarihini teferruatıyla kaleme alan Nişancı Abdî Paşa, *Vekayinâme* isimli eserinde söz konusu yıllarda İngilizlerden hiç bahsetmez,⁶ ayrıca Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübde-i Vekayiât* isimli tarihinde de bilgi bulmak mümkün değildir.⁷ Dahası, Osmanlı İmparatorluğu'nu yüzyılı aşkın süredir yakından takip eden ve bazen birkaç günlük, bazen haftalık ama mutlaka sık periyotlarla Viyana Sarayı'nı olanbitenden haberdar eden Habsburg elçileri Johann Baptista Casanova (1665-1673) ve Johann Christof von

1 Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri (1580-1850)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

2 Michael Talbot, *British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul*, The Boydell Press, Woodbridge 2017.

3 Mesela titizlikle hazırlanmış şu iki örneğe bakılabilir: Rabia Demir, *Osmanlı-İngiliz Diplomatik Münasebetleri (1580-1699)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2021; Ahmet Tekin, *XVII. Yüzyıl Osmanlı-İngiliz İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2023.

4 British Museum Library, Manuscripts Department (Elyazmaları Koleksiyonu), ADD. 22912-22914, Dr. John Covel'in seyahatnâmesi (1670-1678).

5 İngiltere Millî Arşivleri (The National Archives) bünyesindeki gerekli fonların dijital görüntülerini paylaşma nezaketinde bulunan Doç. Dr. Ömer Gezer'e teşekkür ederim.

6 Krş. *Abdurrahman Abdî Paşa Vekâyi'-Nâmesi, [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*, haz. Fahri Çetin Derin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s. 302-419.

7 Krş. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 1-36.

Kindsperg (1673-1678) bile büyük oranda Edirne'den gönderdikleri raporlarında Venedik, Leh, Fransız, Kırım ve Moskof elçileri hakkında ayrıntılı bilgiler aktarırken ne Daniel Harvey ne John Covell ne de Harvey'in halefi olan elçi John Finch'i zikrederler. Hatta İmparator I. Leopold (1658-1705) tarafından elçilere gönderilen emirnamelerde de ne İngiltere devletinin lafzı geçer ne de İngilizlerle temas hâlinde olmaları beklenir.⁸ Demek ki söz konusu dönemde İngiltere, sadece Osmanlı tarihçileri için değil, aynı zamanda Batılı devletlerin en güçlülerinden biri olan Kutsal Roma Alman İmparatorluğu'nun kayzeri ve elçileri için de gündemlerinin bir parçası olarak görülmüyordu.

Çağdaş kaynakların ortaya koydukları, bu makalenin tarihsel çerçevesini oluşturan 1669-1673 yıllarının aydınlatılmasını İngiliz arşiv vesikasına dayanmaya mecbur kılmaktadır. Bu tür bir çalışmanın daha önce yapılmaması, çalışmanın orijinal yönünü oluşturmaktadır.

Sir Daniel Harvey Hakkında Bilinenler

Harvey hakkındaki bilginin ne kadar sınırlı olduğunu göstermesi bakımından verilebilecek en çarpıcı örnek, İngiliz tarihinde yer edinmiş hemen herkesin maddesinin bulunduğu, 60 ciltlik meşhur biyografi ansiklopedisi *Oxford Dictionary of National Biography*'de Harvey'in adının yer almamasıdır. Ömrü vefa etmediği için elçilik dönemi kısa olan Harvey, muhtemelen tam da bu sebepten ötürü kendisine yerli veya yabancı literatürde – birkaç cümleden oluşan bir ansiklopedi maddesi dışında⁹ – yer bulamamış gözükmektedir. Söz konusu maddede verilen bilgilere bakacak olursak, elçinin soylu bir aileden geldiği ve 10 Kasım 1631'de vaftiz edildiği görülmektedir. Babası Osmanlı topraklarında iş tutan bir tüccar, amcalarından biri de kan dolaşımını açıklayan ünlü fizyolog Dr. William Harvey (1578-1657) idi. Aktif bir siyasi hayat takip etmeyen Daniel Harvey, bir saray destekçisi olarak Restorasyon döneminde şövalye ilan edildi (1667). Parlamento'da oy sayma görevlisi (İng. *teller*) olarak beş oturumda görev aldıktan sonra bir daha Parlamento'ya girmedi ve hayatının son dört yılını akrabası Winchelsea Kontu Heneage Finch'in (1660-1669)¹⁰ yerine Osmanlı İmparatorluğu'nda mukim elçi olarak geçirdi. Bu sırada zevcesi İngiltere'de kaldı ve II. Charles'ın İngiltere'de Restorasyon'la birlikte – saltanatı boyunca (1660-1685) saray entrikalarında aktif olmaya devam etti. Ağustos 1672'de İstanbul'da öldü.¹¹ Talbot'un ifadesiyle Sir Harvey, “başarılı ve önde gelen bir Levant Kumpanyası tüccarı” idi.¹²

8 Krş. HHStA, StAbt, Türkei I, Karton 142-145 (Ocak 1670-Haziran 1674). Taramayı gerçekleştiren Dr. Hüseyin Onur Ercan'a teşekkür ederim.

9 M. W. Helms – J. S. Crossette, “Harvey, Daniel (1631-72), of Coombe, Surr.,” *The History of Parliament: the House of Commons 1660-1690*, Vol. II, ed. Basil Duke Henning, Secker & Warburg, Londra 1983, s. 504-505.

10 Heneage Finch'in elçiliği için bk. Tekin, *XVII. Yüzyıl Osmanlı-İngiliz*, s. 112-226.

11 Helms – Crossette, “Harvey, Daniel”, s. 504-505. Görüldüğü üzere ölüm tarihi yalnızca ay ve yıl olarak verilmektedir.

12 Talbot, *British-Ottoman Relations*, s. 62. Bilindiği üzere Osmanlı topraklarında İngiltere'yi temsil edecek elçilerin atamalarında Levant Kumpanyası'nın önerdiği isimler dikkate alınırdı. Kumpanya, elçinin maaşını karşılamak ve hediyelerle ilgili harcamaları üstlenmekle yükümlüydü. Elçiler buna mukabil Kumpanya'nın çıkarlarını gözetirdi ve siyasi bir figür olarak kraliyetin hizmetkârıydı, bk. Tekin, *XVII. Yüzyıl Osmanlı-İngiliz*, s. 68.

Bu bilgiler dışında literatürde biyografik bir bilgiye rastlanmamış; hatta Harvey'in çağdaş bir resmine dahi ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu nedenle kendisinin mezun olduğu, Londra sınırları içerisinde yer alan ve 1596'da kurulan Whitgift School ile iletişime geçilerek, Sir Daniel Harvey'e ait bir görsel olup olmadığı sorulmuştur. Neyse ki okul arşivinde gerçekten de Sir Peter Lely tarafından hazırlanmış bir yağlı boya resmi bulunduğu öğrenilmiştir (bk. Ek 1).¹³ Böylelikle Harvey'in portresi literatürde ikinci kez bu makalede yer bulmaktadır.¹⁴

Sir Daniel Harvey ile alakalı bugüne kadar rastladığımız tek çalışma 1956 yılında Hawaii Üniversitesi'nden Fujimura'nın kaleme aldığı bir makaledir. Bu makale doğrudan Harvey'in kendisiyle ilgili olmayıp, 1668-1671 yılları arasında Harvey'in sekreteri olarak İstanbul'da bulunmuş ve görev yapmış, 1670 Temmuz'unda hastalanmış ve 1671 baharında İstanbul'dan ayrılarak memleketine geri dönmüş sekreteri Sir George Etherege (1635-1692)¹⁵ hakkındadır.¹⁶ Aşağıda işaret edileceği üzere bu çalışmada, İngiltere Kralı ile Osmanlı Sultanı arasındaki mektupların suretlerinin dijital görüntüleri, transkripsiyonları ile tercümeleri gibi ilgili makalede yer almayan bilgi ve bulgulara yer verilecektir. Ayrıca Harvey'in elçiliğinin en önemli hadisesi, Sultan IV. Mehmed tarafından huzura kabul edilmesidir. Literatürde bugüne kadar Daniel Harvey'in huzura kabulüne ilişkin ayrıntılı bilgileri ihtiva eden metin, Fujimura'nın elçilik sekreteri George Etherege'in Londra'ya gönderdiği 3 Mayıs 1670 tarihli mektubuna dayanan anlatıdır.¹⁷ Mektubun alıcısı, 1662'den 1674'e kadar II. Charles'ın devlet birinci sekreteri (*Principal Secretary of State*), hariciye nazırı, Akdeniz ve Levant sorumlusu Arlington Kontu Henry Bennet'in (1618-1685)¹⁸ sekreteri Joseph Williamson (1633-1701) olarak görünmektedir.¹⁹ Yazar ayrıca, huzura kabulü hakkında bizzat elçinin 31 Ocak 1670'te Lord Arlington'a (arşiv belgelerinde Arlington'a bu şekilde hitap edilmektedir) Pera'dan yazdığı mektubun özetini veren bir çalışmadan yararlanmışır.²⁰ Aşağıda, söz konusu dört sayfalık mühim mektubun arşivdeki orijinali²¹ (bk. Ek 2-5) de kullanılmak suretiyle huzura kabul merasimine ilişkin şimdye kadarki en detaylı bilgiler aktarılacaktır.

13 Harvey'in Whitgift School arşivinde bulunan yağlı boya resminin dijital görüntüsü, Croydon müdürünün izniyle üretilmiştir. Fotoğraf: R.T. White ("Produced with the permission of the Headmaster, Whitgift School, Croydon Photograph: R.T. White"). Dijital görüntüyü paylaşarak makaleye değer katan Whitgift Okulu ve John Whitgift Vakfı arşivcisi William Wood'a teşekkür ederim.

14 Arşivci William Wood'dan öğrendiğimize göre bu görsel daha önce, okulun tarihini anlatan şu kitapta yer almaktaymış: F.H.G. Percy, *Whitgift School: A History*, Whitgift Foundation, İngiltere 1991, s. 56.

15 Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Sir George Etherege". *Encyclopedia Britannica*, 29 Feb. 2024, <https://www.britannica.com/biography/George-Etherege> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

16 Thomas H. Fujimura, "Etherege at Constantinople", *Publications of the Modern Language Association*, Vol. 71, No. 3 (Haziran 1956), s. 465-481.

17 Fujimura, "Etherege at Constantinople", s. 477-478. Mektup transkript edilmiştir, bk. *The Letterbooks of Sir George Etherege*, ed. Sybil Rosenfeld, Oxford University Press, Londra 1928, s. 405-408.

18 Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Henry Bennet, 1st earl of Arlington". *Encyclopedia Britannica*, 13 Feb. 2024, <https://www.britannica.com/biography/Henry-Bennet-1st-earl-of-Arlington> [Erişim tarihi: 11.03.2024].

19 The National Archives (TNA), State Papers (SP) 97/19, 150r, Etherege'den Williamson'a, İstanbul 3 Mayıs 1670.

20 George Frederick Abbott, *Under the Turk in Constantinople. A record of Sir John Finch's Embassy 1674-1681*, Macmillan and Co., Londra 1920, s. 395. Bu eserin bir tanıtımı için bk. Fatih Gürcan, "XVII. Yüzyılda Bir İngiliz Elçisi John Finch ve Hakkında Yazılmış Eski Bir Kitap", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, ed. M. Çağatay Özdemir – Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 339-344.

21 TNA, SP 97/19, 139v, Sir Daniel Harvey'den Lord Arlington'a, Pera 31 Ocak 1670. Harvey'in mektubunda görülen tarih 31 Ocak 1669 ise de aslında yıl 1670 idi. Zira Sultan 31 Ocak 1669'da Selanik'te değil Yunanistan'da, fakat

Sir Daniel Harvey'in Büyükelçiliği (1668-1672)

Büyükelçiliğe 1667 yılında atanan²² Sir Daniel Harvey, 24 Aralık 1668'de İstanbul'dan Londra'ya gönderdiği ilk mektupta, bir gün evvel İstanbul'a demir attığını belirtiyordu.²³ Elçiliği sırasında İngiltere ahidnâmesini bazı eklemelerle birlikte yeniletmeyi başaran (1662) Winchelsea Kontu Heneage Finch,²⁴ II. Charles'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diplomatik temsilciliği görevini devredeceği Harvey'i, elçiliğin diğer mensuplarıyla birlikte gemiye çıkarak karşıladı.²⁵ Finch'in memleketine dönmesi ise 1669 Şubat'ını bulacaktı.²⁶ Kandiye Muhasarası sırasında Mora'da bekleyen Sultan IV. Mehmed ise Eğriboz yolunda Livâdiye mahallinde iken 6 Eylül 1669'da vuku bulan fethin müjdesini aldıktan sonra (27 Eylül) kışı geçirmek üzere Selanik'te kalmayı tercih ettiğini ilan etmiş (12 Ekim)²⁷ ve akabinde de buraya intikal etmişti (6 Aralık 1669/12 Receb 1080).²⁸ Sultan'ın Selanik'ten Edirne'ye dönüş yolculuğu ertesi yıl Mayıs ayında başlayacaktı.²⁹

Böylece aylardır Pera'da bulunan ve hükümdar tarafından huzura kabul edilebilmesi için bekleyen İngiliz elçi için fırsat doğmuş oldu. Nitekim Harvey, Sultan'ın Selanik istikametinde ilerlediğini haber alır almaz Kasım başlarında zahmetli bir yolculuğa çıktı. Kendisine sekreteri

Selanik'e 150 km mesafedeki Yenişehir yakınında yer alan Baba isimli mahaldehydi. Dahası Selanik'ten sonra daha batıdaki Tırhala'ya devam edecek (bk. *Abdurrahman Abdi Paşa*, s. 314, 318) ve bilindiği üzere Kandiye Muhasarası sırasında Mora'da kalacaktı (bk. Abdülkadir Özcan, "Mehmed IV", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, XXVIII, (2003), s. 416). Kaldı ki Harvey'in mektubundaki tarihe bakılırsa İstanbul'a gelişinden hemen bir ay sonra Selanik'te huzura kabul edilmiş olması gerekiyor. Demek oluyor ki hem Sultan'ın hem de elçinin kendisinin 31 Ocak 1669'da başka yerlerde oldukları kesindir. Bu mektubun özetinin transkripsiyonu veren Abbott, eserinde bu hususu yani yılın 1669 değil 1670 olması icap ettiğini köşeli parantez ile belirtmiştir, krs. Abbott, *Under the Turk*, s. 395.

22 Talbot, *British-Ottoman Relations*, s. 55.

23 TNA, SP 97/19, 62r, "Constantinople 24th December 1668: Upon ye [the] three a twintie instant wee came safely to an anchor before Constantinople, and immediately after my arrivall the whole Factory came aboard to give mee their welcome, and not long after my Lord Winchelsea ...".

24 Ayrıntılar için bk. Tekin, *XVII. Yüzyıl Osmanlı-İngiliz*, s. 174-190; Demir, *Osmanlı-İngiliz Diplomatik*, s. 164-168.

25 TNA, SP 97/19, 62r.

26 Tekin, *XVII. Yüzyıl Osmanlı-İngiliz*, s. 223.

27 "Bu kış Selanik'de kışlanması fermânım olmuşdur, siz dahi ol tarafda kal'ayı gereği gibi ta'mîr ve termîm itdikden sonra ol bahârda donanma-yı hümâyûnum ile gelüp rikâb-ı hümâyûnuma yüz süresiz.", bk. Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 549.

28 *Abdurrahman Abdi Paşa*, s. 330-331, 334. Kandiye'nin fethedildiğine dair haberi Harvey'in Pera'dan İngiltere'ye gönderdiği 7 Ekim 1669 tarihli mektubunda okumak mümkündür (bk. TNA, SP 97/19, 125rv). Muhasara hakkında Finch'in yazdığı sayfalar dolusu raporlar da söz konusudur. Zaten İstanbul'daki İngiliz elçiler, Osmanlıların ana gündemlerine dair olayları detayıyla kaleme almaktaydı. Bir örnek için bk. Ahmet Büyükaksoy, "Sir Robert Sutton'un Gözünden Edirne Vakası", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 1 (Haziran 2023), s. 32-59.

29 Kayzer I. Leopold'un elçisi Milanlı Johann Baptista Casanova, Edirne'den Habsburg başkentine 30 Mayıs 1670'te yazdığı raporuna kaydettiği şekliyle, Selanik'ten IV. Mehmed'le aynı günde, 4 Mayıs'ta ayrılacak ve Edirne'ye 17 Mayıs'ta varacaktı. Sultan ise Edirne'ye ayın 23'ünde intikal edecek, ancak şehre girmeyecek ve iki saat mesafedeki bir mevkide konaklayacaktı, bk. HHStA, StAbt, Türki I, Karton 142, Konv. 1, fol. 156r, Habsburg mukim elçisi Casanova'dan Kayzer I. Leopold'a, 30 Mayıs 1670 Edirne. Şehnâmekiye göre ise Selanik sahrasından 2 Mayıs'ta (11 Zilhicce 1079) hareket edildi, krs. *Abdurrahman Abdi Paşa*, s. 338.

George Etherege ve kalabalık bir maiyet eşlik ediyordu. Uzun yolculuğun maliyeti ve hediyeler 17.000 poundu buluyordu. Levant Kumpanyası tarafından selefleri gibi Harvey’den de beklenen görevler, kendisine 3 Ağustos 1668 tarihli talimatnâme (*Instructions*)³⁰ ile tebliğ edilmiştir ve bu talimatnâme ilk olarak 1925’te A. C. Wood’un makalesinde³¹ yer almaktadır. Bu görevler, yanında bulundurduğu ve kralından teslim aldığı itimatnâme³² ve hediyeleri Osmanlı ricâline takdim etmek, ahidnâme yenilemek, mümkünse yeni ticari antlaşmalar yapmak, İngiltere’nin tarafsızlığının korunmasını sağlamak, ihraç edilen ham ipeğin kalitesindeki suiistimallerin giderilmesini temin etmek ve genel olarak ticaret hacmini büyötmektir.³³ Aslında kendisine Türkler ve Venedik arasında arabuluculuk yapması emredilmiş ve kraliyet majesteleri tarafından “Hıristiyan âlemi için bu kadar faydalı olan bir işte tavassutumuzu sağlamak ve tesis etmekten daha makbul ve muteber bir hizmette bulunamazsınız” şeklinde teminat verilmişti;³⁴ ancak Girit seferinin tamamlanmasıyla birlikte bu yönde bir teşebbüse ihtiyaç kalmadı.

Bununla birlikte Daniel Harvey’in Sultan’la görüşmesi neticesinde 1662 yılına ait ahidnâmeyi – belki kapsamını genişletmek ve ticari imtiyazları arttırmak suretiyle – yenileme ihtimali pek düşüktü. Zira Kandiye fethinin mimarı Serdâr-ı Ekrem Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa (1661-1676) o kış Girit’te geçirecek, üç buçuk yıl kadar kaldığı bu adadan ancak ertesi yaz ayrılarak 1 Temmuz 1670’te Edirne’ye dönecekti.³⁵ Her ne kadar Köprülüzâde döneminde 1662’de İngiltere ve Dubrovnik (Ragusa) ahidnâme yenileyebilmiş, 1665’te Ceneviz, Hollanda ve İngiltere’ye tanınan yüzde üç gümrük oranı ayrıcalığını kazanabilmiş ve 1668’de Hollanda – yeni bir ahidnâme alamadan – imtiyazlarının geçerliliği konusunda bir güvence elde edebilmiş ise de Sadrazam Girit seferinde olduğu sırada ahidnâme yenilemek için talepte bulunan Fransa’ya olumlu cevap verilmemişti. Bunun sebebinin, devlet işlerini tamamen Fâzıl Ahmed Paşa’ya bırakmış olan Sultan’dan ve kendisi Girit’te iken yokluğunda Osmanlı idaresinin

30 TNA, SP 97/19, 27r-28v.

31 Alfred Cecil Wood, “The English Embassy at Constantinople, 1660-1762”, *The English Historical Review*, Vol. 40, Nr. 160 (1925), s. 533-561.

32 İngiltere Kralı II. Charles adına Türk Hükümdar (*Turcici Regni Dominator*) Sultan Mehmed Han’a hitaben Londra Westminster’de hazırlanmış ve Daniel Harvey’in ismen zikredilerek yeni elçi olarak atandığına dair Latince itimatnâmenin İngiltere arşivinde bulunan sureti için bk. TNA, SP 97/19, 30r-31r. Burada dikkati çeken husus belgenin tarihidir. Taslak olarak hazırlanan belgenin üzerinde farklı tarihler bulunmaktadır. Belgede Latince harflerle 1660 ve 1667 yazıldığı, sonra 7’nin (*Septimo*) üzerinin çizildiği ve 8 (*Octavo*) yazıldığı, ancak 8’in de üzerinin çizildiği ve geriye 1660 tarihinin kaldığı görölmüştür. Bunun dışında “hükümdarlığımızın yirminci yılında” ibaresi yer almaktadır; buradan da 1669 yılı anlaşılır. Zira II. Charles önce 5 Şubat 1649’da kral ilan edilmiş ama tahta 1660 yılında geçebilmişti. Tüm bu verilerden hareketle belge metninin elçi Heneage Finch için 1660 yılında yazılmış itimatnâmesi esas alınarak önce 1667 ve ardından 1668 tarihli olarak hazırlandığı, yine değiştirilerek nihayetinde 1669 yılına ait olduğu söylenebilir. Nitekim – aşağıda görüleceği üzere – Harvey’in huzura kabulü 1669 yılı sonunda gerçekleşmiştir.

33 Fujimura, “Etherege at Constantinople”, s. 475.

34 Wood, “The English Embassy”, s. 543. Kendisine verilen talimatlar arasında yer alan özel bir madde, Levant Kumpanyası’nın tüccarlarının ithal etmesini ya da işlemlerinde kullanmasını yasakladığı düşük ağırlıktaki Hollanda, İspanyol ya da Fransız sikkelerinin ithalatından kaynaklanan sorunlarla ilgiliydi. Büyükelçi bu kuralı uygulamak ve Osmanlı hükümetinin bu kuralın uygulandığından haberdar olmasını sağlamakla yükümlüydü, bk. Talbot, *British-Ottoman Relations*, s. 62.

35 Abdülkadir Özcan, “Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa”, *TDVİA*, XXVI, (2002), s. 261.

Fransızlar ile yeni bir ahidnâme imzalamasını katiyen yasaklayan sadrazamdan kaynaklandığı söylenebilir.³⁶ Ayrıca ahidnâmenin yenilenmesi arzusundaki Fransız elçi Marquis de Nointel ile 15 Ocak 1671'de yaptığı görüşmede Kandiye'de Venedik'i desteklediği için Fransa'yı kınayan Sadrazamın,³⁷ Fransa'ya karşı bir düşmanlık beslemiş olması muhtemeldir. Dolayısıyla Harvey'in Köprülüzâde'nin yokluğunda Sultan'ın huzuruna kabul edildiğinde yalnızca İngiltere Kralı'nın mektup ve hediyelerini teslim etmekle kalmayıp aynı zamanda devleti adına yeni ticari imtiyazlar elde etmesi, en azından 1669 yılı sonu itibarıyla, pek olası değildi.

Sir Daniel Harvey'in Sultan IV. Mehmed Tarafından Huzura Kabulü

İngiliz elçinin Sultan tarafından huzura kabul edildiğini yazan bir Osmanlı kroniği bulunmamaktadır. Yukarıda işaret edildiği üzere Londra'ya biri Harvey'in 31 Ocak 1670'te Pera'dan, diğeri ise elçilik sekreteri Etherage'in 3 Mayıs 1670'te yine İstanbul'dan göndermiş olduğu İngilizce mektuplar mevcuttur. Bunlar dışında zikredilebilecek bir İngiliz kaynağı daha vardır ki o da Daniel Harvey'in sefaret papazı (*embassy chaplain*) olarak görev yapan Dr. John Covell tarafından kaleme alınan seyahatnâmesidir. Covell, 31 Aralık 1670'te İstanbul'a varmış ve ertesi gün 1 Ocak 1671 tarihi itibarıyla Daniel Harvey'in emri altında göreve başlamıştır. Daha sonra Harvey'in halefi olarak 1672'de atanacak,³⁸ ertesi yıl yola çıkıp Fransa³⁹ ve İtalya üzerinden 25 Mart 1674 tarihinde İstanbul'a varacak⁴⁰ olan Sir John Finch'in büyükelçiliğinin (1674/1681)⁴¹ ilk yıllarında da aynı görevi sürdürmüş ve 1677 yılında Osmanlı topraklarından ayrılmıştır.

Covell, seyahatnâmesinde az miktarda da olsa Harvey'in huzura kabulüne dair malumat vermektedir. Aktardığı dört bilgi bulunmaktadır: Birincisi, huzura kabulünün Selanik'te gerçekleştiğidir. İkincisi, kendisine bu sırada 22 adet kaftan hediye edildiğidir. Üçüncüsü, Harvey'e İngiltere Kralı'na verilmek üzere Sultan adına hazırlanmış nâmei hümayûnun ve son olarak da Kaymakam Kara Mustafa Paşa'nın mektubunun tercümeleridir.⁴²

İlk olarak, şehnâmecinin verdiği tarihler göz önüne alındığında, ilgili mektuplarda zikredilen tarihlerde bir tuhaflık göze çarpmaktadır. Abdi Paşa, Sultan'ın 1669/1080 yılının 26 Kasım'ında (2 Receb) Yenişehir'den (Larissa) ayrılarak otağına geçtiğini, 29 Kasım Cuma günü Sebhur

36 Mahmut Halef Cevrioğlu, "İsveç'in Sıcak Denizlere İnme Arayışı: Arslan Ağa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Diplomatik Misyonu (1670)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34 (Bahar 2021), s. 62-63, 69-70.

37 Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, C. 6, Hartleben's Verlage, Budapeşte 1830, s. 262-263.

38 11 Kasım 1672 tarihli itimatnâmesi için bk. Abbott, *Under the Turk*, s. 380-381; John Finch için hazırlanan aynı yıla ait ve yedi maddeden oluşan talimatnâme içinse bk. *age.*, s. 377-379.

39 *Historical Manuscript Comission: Report on the Manuscripts of Allan George Finch*, C. 2, The Hereford Times Limited, Londra 1922, s. 11-12, Daniel Harvey'den yeğeni Daniel Finch'e, 17-27 Haziran 1673 Paris.

40 *Dr. John Covell Seyahatnâmesi*: British Museum Library, ADD22912-1, s. 321-323, 464, 494.

41 Sarah Hutton, "Finch, Sir John", *Oxford Dictionary of National Biography*, 19, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 577. Elçilik döneminin 1671-1682 yıllarını kapsadığı bilgisi sehven verilmiş olmalıdır, krş. Demir, *Osmanlı-İngiliz Diplomatik*, s. 185.

42 *Dr. John Covell Seyahatnâmesi*: British Museum Library, ADD22912-1, s. 324.

isimli menzile vardığını (5 Receb) ve bir hafta sonra 6 Aralık (12 Receb) tarihinde yine Cuma günü Selanik kışlığına (*meştâ-yı Selanik*) intikal ettiğini, 21 Aralık'ta (27 Receb) kadırgalarla şehrin güneyindeki Kesendire Adası'na geçip iki gün sonra döndüğünü bildirmektedir.⁴³ Buna mukabil elçilik sekreteri Etherege (Harvey kendi yazdığı mektubunda huzura kabulü bahsinde tuhaf bir şekilde hiçbir tarih vermez) şöyle yazmaktadır:

Lordum, huzura kabul edildiği Selanik'ten kısa süre önce döndü. Oraya Sultan hazretlerinden birkaç gün önce varmış ve kendisine, Sultan Yenişehir'den gelene kadar beklemesi gerektiği bildirilmişti. Sultan 25 Kasım Perşembe akşamı geldi, hasekisini ya da [Hanım] Sultanını ziyaret etmek için tebdil-i kıyafetle şehre girdi ve ertesi sabah halka açık bir giriş töreni yapmak için tekrar dışarı çıktı. Maiyeti, toplamda yaklaşık iki bin kişi olan uşaklardan, kâhyalardan, doğancılardan ve avcılardan oluşuyordu. Yanında müftüsü [Minkârîzâde Yahya Efendi],⁴⁴ kaymakamı [Kara Mustafa Paşa] ve genellikle Kuloğlu olarak adlandırılan gözdesi⁴⁵ dışında önemli bir adam yoktu. Uşaklarının hepsi altın ve gümüş sırmalı kumaşlar giyinmişti, ve muhafızları olan hizmetkârlarının üzerlerinde zeytin rengi saten yelekleri olan ceketler bulunuyordu, hepsi de güçleri ve güzellikleriyle öne çıkan genç adamlardı. Birkaç av köpeği de altın ve gümüş sırmalı kumaştan yeleklerle kurşunla örtülmüştü. Kuşkusuz bu giriş, Edirne'ye ya da İstanbul'a girerken büründüğü kadar bir ihtişama sahip değildi, yine de çok güzel bir gösteri sunuyordu ve çok görkemli bir av teşizatıydı. Takip eden Pazartesi günü Lordum kaymakamı ziyaret etti ve ertesi gün kendisine olağanüstü bir saygı ve nezaketle davranan Sultan'ın huzuruna çıktı.⁴⁶

Bu anlatım ışığında, şehnâmecinin verdiği tarih bilgilerini esas aldığımızda Padişah 6 Aralık 1669 Cuma günü Selanik'e vardığına göre takip eden pazartesi, yani Harvey'in Kaymakam Mustafa Paşa'yı ziyaret ettiği gün – sekreterinin dolaylı olarak verdiği 30 Kasım tarihinden – esasında 9 Aralık Pazartesi olmalıdır.⁴⁷ Buna göre, ertesi gün gerçekleştiği söylenen huzura kabulün ise 10 Aralık 1669 (16 Receb 1080) Salı gününe denk geldiği sonucu çıkmaktadır. Yine şehnâmecinin kayıtlarından hareketle IV. Mehmed'in 6-21 Aralık tarihleri arasında Selanik'ten

43 *Abdurrahman Abdi Paşa*, s. 333-334.

44 Mehmet İpşirli, "Minkârîzâde Yahya Efendi", *TDVİA*, XXX, (2020), s. 114.

45 Kastedilen kişi Kuloğlu Süleyman Ağa'nın oğlu, Sultan IV. Mehmed'in dostluğunu ve güvenini kazanarak uzun süre idari ve siyasi olaylarda etkili olmuş musahibi ve veziri Damad Mustafa Paşa'dır. Sultan İbrahim ve IV. Mehmed dönemlerinde sarayda görev alan Leh mühtedisi Ali Ufkî Bey (Albert Bobowski), Kuloğlu hakkında bilgi vermektedir: "Şu anda hüküm süren Padişah [IV. Mehmed], Güloğlu [Kuloğlu] adında İstanbullu genç bir oğlana âşıktır. Padişah'ın musiki içöğlanı olan bu kişi şimdi onun gözdesidir ve kendisine imparatorluğun en önde gelen mevkilerinden, neredeyse divan reisliğine denk kubbe veziri rütbesi verilmiştir." bk. Ali Ufkî Bey, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam. Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufkî Bey'in Anıları*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 70.

46 TNA, SP 97/19, 150r, Etherege'den Williamson'a, İstanbul 3 Mayıs 1670.

47 Makalenin ilgili hakeminin değerli katkısıyla işaret ettiği üzere, bu uyuşmazlığın sebebi İngilizlerin bu dönemde Julian takvimi kullanmasıdır. TTK tarih çevirme kılavuzu Gregoryen takvimine göre çevirmektedir. Julian ve Gregoryen tarihleri arasında 10/11 gün fark vardır. Bu vesileyle ilgili hakeme teşekkürü bir borç bilirim.

ayrılmadığı düşünülürken, Sultan'ın Selanik'e gelişinden dört gün sonra İngiliz elçiyi huzuruna kabul etmiş olmasının pekâlâ mümkün olduğu söylenebilir.

Bizzat kendisinin yazdıklarına dönecek olursak Harvey, Lord Arlington'a 7 Ekim 1699 tarihli mektubunda, bir çavuş vasıtasıyla – Fâzıl Ahmed Paşa'nın Girit seferine çıkmasından beri sadaret kaymakamlığı görevinde bulunan (9 Mayıs 1666) – Merzifonlu Kara Mustafa Paşa⁴⁸ tarafından gönderilen bir mektupla Sultan'ın huzuruna çağrıldığını yazar.⁴⁹ Bunun üzerine İstanbul'dan kendisine başvurur; o da kendisine eşlik etmesi için bir ağasını görevlendirir ve uzun yolculuk için gereken her şeyi sağlar. Selanik istikametindeki yolculuğuna devam ederken Sultan'ın da Selanik'e gelmekte olduğunu haber alır. Bu yüzden, orada kalması mı yoksa Yenişehir'e gitmesi mi gerektiğini öğrenmek için ulak vazifesini gören çavuşunu kaymakama gönderir ve o da kendisine ilkini (yani Selanik'te beklemesini) tavsiye eder. Harvey, Selanik'e vardikten sonra beklemeye koyulur ve kendi ifadesiyle “tamamen ziyafet zevklerine adanmış olan ve hayatının neredeyse her gününü bir av günü hâline getiren Sultan” kendisinin varışından yirmi beş gün sonrasına kadar şehre gelmez. Kaymakamı ziyaret ettiğinde, Kara Mustafa Paşa kendisine hiçbir ipucu vermeden, elçinin istediklerini vaat eden bir nezaketle elçiyi karşılar. Fransızlardan hoşlanmadığını ve İngiltere'nin Bâbüâli ile olan dostluğuna özel bir saygı duyduğunu ortaya koyan bir konuşma yapar. Ertesi gün Sultan'ın huzuruna kabulünü temin eder ve Osmanlı sarayı geleneklerine göre Sultan tarafından kabul edilir.

Sekreter Etherege'in yazdıklarına bakılacak olursa, huzura kabul töreni büyük bir ciddiyetle gerçekleşmişti ve Etherege de İngiliz elçinin heyetinde yer alan, resmî törenlere ilgi gösterdiği anlaşılan bir katılımcıydı. Mutlak sessizliği koruyan yeniçerilerin sıralandığı bir avlu geçildikten sonra Sir Daniel Harvey ve en iyi kıyafetlerini giymiş olan elçilik maiyetine yemek ikram edildi. Ardından kendilerine toplamda 22 adet hil'at giydirildi. Daha sonra, Etherege de dâhil olmak üzere heyetten yaklaşık altı kişinin bir iç odaya girmesine izin verildi. Etherege, resmî elçilik sekreteri sıfatıyla İngiltere Kralı'nın mektubunu başının üzerinde taşıyordu. Arz Odası'nın eşliğinde, iki kapıcıbaşı tarafından her iki kolundan tutuldu. Arz Odası'nda, kapıcıbaşılar ellerini İngilizlerin boyunlarına koydular ve onları alınları yere değene kadar eğilmeye zorladılar. Sultan IV. Mehmed'in önünde üç kez bu şekilde eğilmeye zorlandılar. Ardından Sir Daniel Harvey, Etherege ve baş tercüman dışında herkes salondan dışarı çıkarıldı. Osmanlı hükümdarı, yanında kaymakam olduğu hâlde yüksek bir kanepeye oturmuştu. Etherege onu dikkatle inceledi. IV. Mehmed resmî törenlerde genellikle soğuk bir sessizliği korur ve hiçbir ilgi ya da samimiyet belirtisi göstermezdi. Huzura kabuller çok kısa tutuluyor ve en katı formalitelerden oluşuyordu. Etherege II. Charles'ın güven mektubunu tercümana uzattı, o da Kaymakam Mustafa Paşa'ya verdi, o da Sultan'ın yanına koydu.⁵⁰

48 Abdülkadir Özcan, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, *TDVİA*, XXIX, (2004), s. 246. Fâzıl Ahmed Paşa 1663'te Nemçe seferine çıktığında Mustafa Paşa rikâb-ı hümâyûn kaimakamı olarak görev yapmıştı, bk. *Zübde-i Vekayîât*, s. 18.

49 TNA, SP 97/19, 138r-139v, Sir Daniel Harvey'den Lord Arlington'a, Pera 31 Ocak 1670.

50 Fujimura, “Etherege at Constantinople”, s. 477. Mektubun devamının tercümesi aşağıda yer almaktadır.

Harvey'in yazdıklarından hareketle, bu huzura kabul töreninde Osmanlı sarayının geleneklerine göre tek bir fark bulunmaktaydı; o da söz konusu olan – ve kendisine aktarıldığına göre hükümdarın alışık olmadığı – bir lütuf idi. Harvey'in hitabı tercümanı tarafından okunduktan sonra Harvey söz alıp Kandiye'deki başarısından dolayı Sultan'ı tebrik etti ve bu gibi durumlara uygun düşen şekliyle efendilerinin dostluğunda samimiyetin göz önünde bulundurulması istirhamını ilettili. IV. Mehmed bunun üzerine Harvey'e, sözlü olarak söyleyecek başka bir şeyi olup olmadığını sordu. O da ahidnâmenin bazı yeni maddeler eklenerek yenilenmesi konusunu gündeme getirdi.⁵¹ Sultan'ın buna verdiği cevap ise açıktı. Kaymakamın kendi vekili olduğunu beyan ederek elçiyi ona havale etti ve tebaasından herhangi birinin İngiltere Kralı'yla yapılan ahidnâmeğe aykırı bir şey yapması hâlinde kellesinin alınmasını emretti.

Mektubun devamında, majestelerinin Sultan'a olan mektubundan başka sadrazama hitaben yazılmış mektubu da kendisinin yokluğunda kaymakama teslim ettiğini, onun da cevap yazdığını öğrenmekteyiz. Akabinde majestelerine, kaymakamın mektubu ile Sultan'ın nâmesi elçilik bünyesinde tercüme edildikten sonra Levant Kumpanyası hazinedarı Mr. Hodges tarafından karayoluyla Londra'ya gönderilmiştir. Harvey, Lord Arlington'un teslim alacağı çevirilerin mümkün olduğunca eksiksiz olarak yapıldığını ifade ettikten sonra bu metinlerle alakalı şu yorumu yapar: “[bu ifadeler] bizimkiyle büyük bir yakınlık göstermeyen bir anlayışa sahiptir.”⁵² Huzura kabul ile ilgili bizzat Harvey'in aktardıkları malumat bundan ibaretti.

Sir Daniel Harvey, Sultan'ın yönlendirmesi üzerine ertesi gün Kaymakam Kara Mustafa Paşa'yla görüştüğünde – muhtemeldir ki – beklemediği bir cevapla karşılaştı. Mustafa Paşa kendisine, Sultan'ın ahidnâmenin yenilenmesi meselesini Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa'ya havale ettiğini ve kendisinin buna karışamayacağını söyledi. Bu nedenle şimdilik Osmanlı topraklarında bulunan İngiliz tüccarlarının güvenliği için gerekli birkaç tavrı hazırlamakla yetindi. Buna dair istenilen emirleri verdi; fakat İngiliz kölelerin serbest bırakılması için direttiğinde (Harvey'e bildirildiğine göre bunlar sadece on bir tane idi), bunun da sadrazama havale edildiğini söyledi. Harvey'in, serbest bırakılmasını İzmir Konsolosu Sir Paul Rycout⁵³ aracılığıyla istediği Yüzbaşı Gallely, Sultan defterlerine kendisini kaptan olarak kaydettirmişti. Harvey, Venedikliler Kandiye'de imzalanan antlaşmalarla köleleri serbest bırakmadıkça bunun imkânsız olduğunu düşünüyordu. Onu oradaki birinci nâzıra tavsiye etti ve Gallely onun hizmetine alındı. Her ne kadar Harvey, daha önce kendilerine verilen bilgiler ve edindiği bazı küçük tecrübelerden dolayı kaymakamın kötü niyet ve sahtekârlığının bazı neticelerini yaşayacağını düşünse de kaymakam bu sefer onların isteklerini geri çevirmesini öyle makul gerekçelerle mazur göstermişti ki büyük bir kızgınlık göstermedi; bunun, onun onuru ve kanaati olduğunu düşündü. Ahidnâmeyi

51 Rycout için bk. Sonia P. Anderson, *An English Consul in Turkey: Paul Rycout at Smyrna, 1667-1678*, Oxford University Press, Oxford 2001.

52 “the expression of thare [there] sence having no great affinity to ours”, bk. TNA, SP 97/19, 139v, Sir Daniel Harvey'den Lord Arlington'a, Pera 31 Ocak 1670.

53 Harvey bu konuyu gündeme getirdiğini mektubunda güya Sultan'a “baskı yaptım” (“I pressed”) şeklinde aktaracaktır, bk. 138v, Sir Daniel Harvey'den Lord Arlington'a, Pera 31 Ocak 1670. Sonia P. Anderson, *An English Consul in Turkey: Paul Rycout at Smyrna, 1667-1678* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

yenilemeyi reddetmesini, Kandiye'den dönmekte olan ve baharda Sultan'a İstanbul'a kadar eşlik etmek niyetinde olan sadrazamdan çekinmesinden başka bir nedene bağlayamadı. Yine aynı mektubunda ifade ettiğine göre Harvey, Osmanlı topraklarına geldiğinde Levant Kumpanyası, ticari temsilcilerinin (*factor*) ahidnâmeye eklenmesini istedikleri hususların yenileme masrafını karşılamaya degecek önemde olduğunu düşünüyor ve bu hususu Fâzıl Ahmed Paşa'ya arz edeceği ümidini taşıyordu. Paşa'nın iyi niyetinden ve İngiltere'nin tüm makul taleplerinde İngilizlere yardımcı olacağından kuşku duymuyordu.

Bunun dışında Harvey'den, Fransızların Osmanlı topraklarına ve özellikle de İzmir'e düşük ağırlıkta binlerce Felemenk esedî kuruşu ("*fals lion dollar*") ithal ettiklerini öğrenmekteyiz. Harvey ayrıca, söz konusu paraları topladığını ve bu kötü niyetli mal kaçakçılığını ortadan kaldırmaya yönelik hiçbir fırsatı kaçırmayacağını beyan etti. Nitekim elde ettiği numuneler hakkında sadrazama – muhtemelen tercümanı vasıtasıyla – bilgi vermekte hiç vakit kaybetmedi. 1671'de ciddi bir soruşturma başlatıldı ve Batı kalpazanlık sanatının bu ürünlerinin ithaline göz yuman birkaç memur cezalandırıldı. Harvey'e göre İngilizler, bu devlet adamlarıyla Fransızlara ve diğerlerine karşı her türlü avantaja sahipti; İngiltere'ye gösterilen ilgi ve saygı diğer milletlerden çok daha fazlaydı.

Son olarak, Fâzıl Ahmed Paşa'nın geri döndüğünde yeni bir savaş başlatmak suretiyle uzun Kandiye Muhasarası'ndan ötürü hakkında çıkan söylentileri ve gücünü kırmaya yönelik uygulamaları kendi lehine çevireceği düşünülüyordu. Harvey'e göre, imparatorluğu her zaman bir savaşın içinde tutmak onun ve babasının ilkesiydi. Bundan sonraki seferin ise Lehliler üzerine olması muhtemel görünüyordu.⁵⁴

Huzura kabul sırasında hazır bulunan, hem bu merasim hem de Osmanlı ricali ve Devlet-i Aliyye'nin o zamanki durumu hakkında kanaatlerini bildiren elçilik sekreteri Sir George Etherege'in verdiği bilgileri muhtevi mektubun⁵⁵ Türkçesi şu şekildedir:

Sultan yaklaşık otuz yaşlarında, orta boylu, zayıf ve uzun yüzlü, son zamanlarda çenesindeki kılları uzatmış, ten rengi koyu kahverengi, görünüşü hoş değil, her hâlükârda genellikle çok çirkin olarak kabul edilir. İncında sofudur ve avlanmayı çok sever, avda çektiği yorgunluk neredeyse inanılmazdır, çok sayıda fakir insan ona eşlik etmek için toplanır ve birçoğu açlık ve soğuktan telef olur; bu ona esas olarak tebasının nefretini kazandırmıştır, diğer tüm eğlencelerde ölçülüdür. Hasekisine çok sadıktır ve kendisine iftira edilen o zalim kötülüğü yapmaz. Hanım Sultan bir Kandiyelidir ve buradaki kadınlar Hıristiyanlar kadar kibar ve incelikli olmasalar da Sultan'ın sevgisini kazanmak için küçük sanatlarına ihtiyaç duymaz, sevgi ve kıskançlığı gizleyebilir ve zevkle bayılabilir. Sultan'ın ondan iki çocuğu oldu, bir oğlu ve bir kızı, oğlunun adı Sultan Mustafa, yaklaşık altı yaşında ve babası tarafından neşeyi daha da arttırmak için İstanbul'a geldiğinde sünnet edilmesi tasarlandı. Kızı

54 TNA, SP 97/19, 138v-139v, Sir Daniel Harvey'den Lord Arlington'a, Pera 31 Ocak 1670.

55 TNA, SP 97/19, 150r-v, Etherege'den Williamson'a, İstanbul 3 Mayıs 1670.

bir yaşından fazla değil ve şimdiden gözde Kuloğlu [Musâhib Mustafa Paşa] ile beşik kertmesi ile evlendirildi, yirmi yedi yaşlarında, iyi görünümlü, mütevazı ve bilge bir adam, ticaretten kaçınıyor ve bu sayede kendisini devlet nazırlarının kıskançlığından daha az sorumlu kılıyor. Teçhizatı efendilerinden pek aşağı değildir, uşakları ve hizmetkârları da aynı kıyafeti giyerler, maiyeti için gerekli tüm ihtiyaçların yanı sıra yılda altı yüz bin kuruş [metinde geçtiği şekliyle “dollar”] ödenek alır ve bu büyük gelir onu borçtan uzak tutamaz, ancak bunun cömertliğinin mi yoksa ihtiyatlılığının mı bir etkisi olduğu bilinmez, çünkü burada zengin olmaktan daha tehlikeli bir şey yoktur. Sultan’ın en yakınındaki ricâl burada sadece beş kişiden oluşuyordu;⁵⁶ gözde Kaymakamı [Kara Mustafa Paşa], ünlü bir Arap vaiz olan Müftü [aslında vaiz] Vanî [Mehmed] Efendi ve Kubbealtı vezirlerinden biri; Kandiye’de görevdeki sadrazamla birlikte bulunan büyük adamların çoğu, bu devletin işlerini orada kuvvetlendirmek ve düzenlemek için görevlendirilmiştir. Sadrazam [Fâzıl Ahmed Paşa] – bildirildiği şekliyle – saraya ilkbaharda gelecek, akabinde Sultan buraya [İstanbul] yolculuğuna başlamayı planlıyor. Zikredilen kaymakamın adı Mustafa Paşa’dır, eskiden Kaptan Paşa idi – ya da kadırgaların amirali – ve sadrazamın kız kardeşiyle evlendi, yine de bu müttefiklik onları gizli düşmanlıklardan ve nefretten uzak tutmuyor; Köprülüzâde Ahmed Paşa’nın geri döndüğünde kaymakamın, Sultan’la onun iyiliği hakkında tartışacağı düşünülüyor. Söylediklerine göre sadrazam otuz iki yaşını aşmamış, orta boylu ve iyi bir hazineye sahip, ihtiyatlı ve âdil, bu ülkenin genel ahlaksızlığı olan parayla bozulmamış ve babası gibi zalimliğe meyilli değil. Kaymakam, aşağı yukarı 45 yaşında, laf cambazı, kurnaz, mürtekip ve tam bir ikiyüzlüdür. Sultana iltifat eder ve aşırı hırs ve ilgiden başka hiçbir şeyin onu maruz bırakamayacağı bir oyun olan avında ona eşlik eder. Herkes sadrazamın yeni bir savaş başlatacağı sonucuna varıyor, ama bu savaşın altında kimin kalacağı bilinmiyor. Buranın [İstanbul] kaymakamı İbrahim Paşa’nın⁵⁷ Lorduma özel bir saygısı vardır ve onunla herhangi bir iş hakkında konuştuğunda son derece nazik ve yardımseverdir; büyük bir kararlılık, bilgelik ve dürüstlük sahibi bir adamdır, altmış yaşına yaklaşmıştır ama yaşına göre çok dinçtir, bir asker olarak yetiştirilmiştir ve cesareti ve diğer meziyetleri ile bu önemli dereceye yükselmiştir. Raab [Saint Gotthard] Muharebesi’nde⁵⁸ yeniçerilerin kâhya beyi veya teğmenidir, burada omzundan vurulmuştur ve yüzbaşının ölümü üzerine orada ağa yapılmıştır. Yusuf Paşa’nın yerine kaymakam olmak üzere bu yıl buraya gönderilinceye kadar Kandiye’de bu görevinde hizmet etmiştir. Ürkek ve çok saygılı bir ihtiyar olan Yusuf Paşa, Sultan’ın, kardeşleri Sultan Süleyman ve Sultan Ahmed’i ortadan kaldırmak için gönderdiği bir haber üzerine birkaç ay önce burada meydana gelen bazı küçük karışıklıklar hakkında Divan-ı Hümâyûn’a korkunç bir hesap vererek, tehlike oluşturduğu için azledilmiştir. Bu durum, IV. Mehmed buraya geldiğinde bu şehzadelerin büyük bir tehlike altında olacağını düşündürmektedir.⁵⁹

56 Etherge bu beş kişiden üçünün ismini veriyor.

57 İstanbul Kaymakamı (Arnavud) Uzun İbrahim Paşa (2 Mayıs 1669-30 Ekim 1670), bk. *Abdurrahman Abdi Paşa*, s. 345.

58 Râba (Raab) nehri kenarında Osmanlı ve Habsburg orduları arasında 1 Ağustos 1664’te yapılan meydan savaşı.

59 TNA, SP 97/19, 150r-v, Etherge’den Williamson’a, İstanbul 3 Mayıs 1670; *The Letterbooks of Sir George Etherge*, s. 405-408.

Huzura Kabul Sonrasındaki Süreç ve Harvey'in 1672'deki Vefatı

Sir Daniel Harvey'in 10 Aralık 1699'da huzura kabul edildikten bir buçuk ay sonra Pera'daki İngiltere elçiliğinden gönderdiği yukarıda naklettiğimiz mektubundan hareketle, Selanik'te az bir süre kaldığı sonucu çıkarılabilir. Görünüşe göre Sir Harvey ve beraberindekilerin sadrazamın gelişini beklememeleri belirsizlikten kaynaklanıyordu. Bu nedenle İngilizler, Osmanlı hükümetini yöneten ve Kandiye Kalesi'ne karşı muzaffer ordularını yöneten ünlü Türk'ü görme fırsatını kaçırmıştı.⁶⁰ Pera'dan gönderdiği ikinci ve yine Lord Arlington'a hitap eden kısa mektup Şubat 1670 tarihliydi.⁶¹ Bu mektupla birlikte Harvey, Selanik'te kendisine teslim edilen nâme-i hümayûn ile Köprülüzâde adına Kaymakam Mustafa Paşa'nın mektubunun tercümesini gönderdiğini bildiriyordu. İngiltere arşivinde bulunan mektupların (bk. Ek 6-7)⁶² suretlerinin Türkçeye tercümeleri aşağıdaki gibidir.

IV. Mehmed'in II. Charles'a nâme-i hümayûnunun İngilizce tercümesinden:⁶³

Hıristiyan milletin şerefli ve büyük prensi, Nasıra halkının lideri, dostumuz II. Charles'a, akıbeti hayırlı olsun.

Hazreti İsa'nın büyük prensleri arasında şanlı olan ve Hıristiyan halkının hükümdarları arasında saygın olan, Nasıra halkının büyük meselelerinin tek idarecisi, saygınlık ve şeref, büyüklük ve şöhretin sınırlarının Lordu, İngiltere, İskoçya, Fransa ve İrlanda Kralı dostumuz II. Charles'a akıbetinin hayırlı olmasını temenni ederiz.

Yüce, azametli, imparatorluk mührümüz geldiğinde, Hıristiyan halkının soyluları arasında en saygın olan, büyükelçiniz Sir Daniel Harvey'in, akıbeti bahtiyar olsun, mektuplarınızla birlikte Dersaâdet'imize nasıl geldiğini ve eski geleneklere göre en şerefli vezirlerimiz tarafından asil tahtımızın huzuruna nasıl çıkartıldığını anlayacaksınız.

Bize geldiğinde, tüm saygı ve şerefle alınan, tercüme edilen ve asil tahtımıza sunulan kraliyet mektubunuzu ilettiler; bunun muhtevası incelendi ve bizi memnun etti. Ayrıca gönderdiğiniz hediyelerinizi de memnuniyetle kabul ettik ve elçinizin istekleri ve talepleri asil kanunlarımıza uygun oldukları ve aramızdaki dostluğa uygun geldikleri sürece dikkate alınacaktır. Gelecekte de daha önceki barışa zarar verecek hiçbir şeye izin vermeyeceksiniz, kuşkusuz her zaman korunacak olan aynı antlaşmaya zarar verecek herhangi bir şeye maruz kalmayacaksınız ve son olarak hepimize sağlık temenni ederiz.

Kaymakam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın II. Charles'a mektubunun İngilizce tercümesinden:⁶⁴

60 Fujimura, "Etherege at Constantinople", s. 478.

61 TNA, SP 97/19, 148r, Sir Daniel Harvey'den Lord Arlington'a, Pera-İstanbul Şubat 1670.

62 TNA, SP 97/19, 134r ve 136v, IV. Mehmed'den ve Kaymakam Kara Mustafa Paşa'dan II. Charles'a.

63 TNA, SP 97/19, 134r, IV. Mehmed'den II. Charles'a. Söz konusu nâme-i hümayûn ile Kara Mustafa Paşa'dan II. Charles'a gönderilen mektup, İngiltere arşivindeki ve Dr. John Covell'in seyahatnamesindeki birbirinden farksız olan İngilizce tercümesinden Türkçeye aynen tercüme edilmiştir.

64 TNA, SP 97/19, 136v, Kaymakam Kara Mustafa Paşa'dan II. Charles'a.

Hıristiyan milletinın prensleri ve lordları arasında şanlı olan, İngiltere Kralı şereflı Lord II. Charles'a, kıbeti hayırlı olsun.

Hazreti İsa'nın prensleri ve büyük lordları arasında şanlı olan, Hıristiyan milletinın yüce yargıcı, bütün Nasıra meselelerinin yöneticisi, İngiltere Kralı II. Charles'ı onurlandırmak isteyen, büyük ve saygın şereflı Lord'a, Allah akıbetinizi saadet ve haşmet içinde sonuçlandırın.

Size, en güçlü, büyük ve haşmetli efendimiz, saf Osmanlı sadakatının imparatorluk hükümdarının en saf ve samimi dostluğunu bildiririz. İki krallık arasındaki samimi barış nedeniyle (Bâbüâlî'de sahip olduğumuz görevi) tüm özen ve saygıyla icra etmek bizim görevimizdir. Hıristiyan halkının soyluları arasından seçtiğiniz ve Bâbüâlî'de ikamet üzere gönderdiğiniz Elçiniz Sir Daniel Harvey'in (akıbeti hayırlı olsun), tüm prenslerin ve büyük lordların uğrak yeri olan imparatorluk şehrine vardığını, hürmetkâr mektubunuzu onun ellerinden aldığımızı ve âdet olduğu üzere ordu-yı hümayuna geldiğini içtenlikle ve onurla bildiririz, onurlandırıldıktan ve huzura kabul edildikten sonra, mektubunuzu ve tercümesini imparatorluk tahtına sundu, bunun muhtevası yüce imparatorumuz tarafından iyi karşılandı ve hediyeleriniz eski samimi dostluğumuzun her zaman devam edeceğini umarak, imparatorluk mektubuyla bir cevap gönderen imparator hazretleri tarafından iyi kabul edildi. En şereflı dostum o zaman imparatorluk ahidnâmesini yenilemek istedi, ancak en şereflı ve hayırlı sadrazam ordu-yı hümayunla ilgili işler dolayısı ile imparatorluğa gelmek üzere olduğundan, onun gelişine kadar ertelendi, Allah'ın izniyle, hayırlı ve yüce vezir döndüğünde, onları yenilemekte başarısız olmayacağından emin olun. Dostluğunuzdan, iyi yazışmaların devamını ve ittifakın her geçen gün artmasını umarak, aynı arzularla kalıyorum.

Selanik garnizonundan gönderilmiştir.

Sir Daniel Harvey'in kaleme aldığı mektuplardan hareketle, mektupları gönderdikten sonra devamlı olarak İstanbul'da bulunmadığı, Belgrad'a gidip geldiği tespit edilmektedir. Elçi bu iki şehre kronolojik olarak şu sırayla ayak basmıştır: Belgrad (Temmuz 1670), İstanbul (Kasım 1670), Belgrad (Temmuz 1671), İstanbul (Ekim 1671) ve son olarak yine Belgrad (Temmuz 1672).⁶⁵ Arşivde tutulan evraktan hareketle Harvey'in kaleminden çıkmış son yazının Belgrad'da, Lord Arlington'a hitaben gönderilen 16 Temmuz 1672 tarihli mektup olduğu söylenebilir. Bu mektup Londra'ya 1 Ekim'de ulaşmış görünmektedir.⁶⁶ Anlaşıldığı kadarıyla İngiliz elçinin Belgrad'a gidip gelmesinin başlıca sebebi, Pera'da bulunan dar bir çevre ile iletişim kurma ve haber alma imkânıyla yetinmemek üzere aksiyon sahasına yakın durup başta Ordu-yı Hümayûn ve seferler, ayrıca Sultan ile sadrazam hakkında daha hızlı malumat toplamak ve istihbaratı en kısa sürede Londra'ya bildirmektir. İstanbul'a 22 Ekim 1670'te ulaşan Fransa'nın yeni mukim elçisi Marquis de Nointel'in faaliyetleri de elçinin mektuplarında sıkça yer bulmaktaydı. Harvey, Temmuz ortasında bulunduğu Belgrad'dan ayın sonunda veya en geç Ağustos başında İstanbul istikametinde ayrılmış olmalıdır. Zira 27 Ağustos 1672 tarihli ve elçilik sekreterliğini yapmış olan John Neroman'ın Lord Arlington'a hitaben yazılmış mektubu, esasen Sir Daniel Harvey'in vefat haberini içerir. Mektupta şöyle denilmektedir:

65 TNA, SP 97/19, 152r-186v.

66 TNA, SP 97/19, 187r-188v, Sir Daniel Harvey'den Lord Arlington'a, Belgrad 16 Temmuz 1672.

Büyükelçiliği sırasında Harvey'in sekreterliğini yapmış biri olarak, Tanrı'nın takdiri üzerine dün gece yüksek ateşten, hastalığının altıncı gününde İstanbul'a on mil uzaklıktaki kır evinde vefat ettiğini zatîlinize bildirmeyi özellikle bir görev addettim. Arzusu, cesedinin özen gösterilerek yurduna [İngiltere] gönderilmesiydi. Bu ölümcül hastalıkta sadece üç nöbet geçirdi, ama bunun sonuncusu olacağından başından beri emindi. Size duyduğu büyük saygı ve sevgiden, bu acının ne kadar tatsız olacağını anlıyorum ve bunu ilettiğim için affınıza sığınıyorum. Lordum ölmeden yaklaşık 12 saat önce papazına [John Covel], ölümü halinde, majestelerinin göndereceği yeni elçi gelene kadar buradaki tüccarların isteklerini yerine getirmem için beni görevlendirdiğini söyledi. Buradaki Levant Kumpanyası hazinedarı⁶⁷ ve ticari temsilciliğin geri kalanı, kaymakamın beklediği gibi, güvenlikleri için gerekli bir şey olarak aynı şeyi istiyorlar ve ticaretleri sırasında sık sık ondan talepte bulunmak için fırsat buluyorlar.⁶⁸

Harvey'in elçiliğiyle alakalı bu mühim mektup, büyükelçinin 26 Ağustos 1672 tarihinde ve İstanbul'a yakın bir çiftlik evinde bir süredir mustarip olduğu yüksek ateşten vefat ettiğini belgelemektedir. Bu tam tarih, Harvey hakkında yazılmış yegâne ansiklopedi maddesinde bile bulunmamaktadır.⁶⁹ Yine Sir Daniel Harvey'in ölüm haberini Ekim ayının sonunda, resmi bir gazete olan *The London Gazette*'de okumak da mümkündür. Gazetenin ilgili nüshasında şöyle yazmaktadır: “Büyük Britanya Majestelerinin Bâbiâli'deki Büyükelçisi Sir Daniel Harvey'in ölümüyle ilgili olarak İstanbul'dan haber aldık.”⁷⁰

Sir Daniel Harvey ile ilgili bundan sonraki süreç, sefaretine papaz olarak atanan John Covel'in seyahatnâmesinden okunabilmektedir. Zira elçilik sekreteri Sir George Etherege, İngiltere'ye kara yoluyla dönmek üzere İstanbul'dan 1671 yılının ilkbaharında ayrılmıştı.⁷¹ Nedeni tam olarak anlaşılmamakla birlikte, Harvey'in naaşının 1674'e kadar İstanbul'da bekletildiği görülmektedir. Harvey'in halefi olarak 11 Kasım 1672'de atanan Sir John Finch⁷² 25 Mart 1674'te İstanbul'a ulaşır. Bundan kısa bir süre sonra John Covel, Harvey'in naaşıyla birlikte Nisan başında İstanbul'dan İzmir istikametinde gemiyle ayrılır ve 10 Nisan'da Çanakkale Boğazı'na, 14 Nisan'da İzmir'e varır ve naaş buradan İngiltere'ye sevk edilir. Harvey, memleketi Hempstead, Essex'te gömülecektir. Bu süreci Covel, şu şekilde aktarmaktadır:

20 Nisan [1674]. Sevgili Lordum Harvey'in cenazesini *Centurion*'a [gemi ismi] taşıdık. Büyük kamara ve güverte matem havasına bürünmüştü, etrafa armalar bağlanmıştı; ara güverte aynı şekilde dolmuştu. Lordumun balıkçı gemisinden alınan cenazesi *Centurion*

67 Bu hazinedar, yukarıda zikredilen Mr. Hodges değil, bu göreve 1 Eylül 1670'te atanan Dudley North (1641-1691) olmalıdır. Etherege'in ifadesine göre North, “Galata'da ikamet eden otuz yaşlarında girişimci ve kurnaz bir genç adam” ve “tam bir centilmen” idi, bk. Fujimura, “Etherege at Constantinople”, s. 480.

68 Krş. Helms – Crossette, “Harvey, Daniel”, s. 505.

69 TNA, SP 97/19, 189r-189v, John Neroman'dan Lord Arlington'a, Belgrad 27 Ağustos 1672.

70 “We have advice here from Constantineple of the death of Sir Daniel Harvey, Ambassador from His Majesty of Great Brittain at that Port.”, bk. *The London Gazette*, sayı 724, 24-28 Ekim 1672.

71 Fujimura, “Etherege at Constantinople”, s. 481.

72 Abbott, *Under the Turk*, s. 380-381.

gemisinin büyük sandalına indirildi, orada kaliteli kadifeden yapılmış ve etrafı satenle çevrilmiş bir tabut örtüsü ile örtüldü. Cenazenin baş tarafındaki köşelerden birinde duran kare şeklinde bir çerçevenin içine lordumun silahları sabitlenmişti. Sandalın başında altı borazancısı ve bir davulcusu vardı. *Advice* isimli kılavuz gemisinin büyük sandalı, öne doğru alçaldı ve içinde aynı şekilde 6 borazancısı ve bir davulcusu vardı. Hepsisi cenaze marşı çalarak bir tur halinde yavaşça ilerliyordu; onu konsolosun (Mr. Rycout) teknesi takip ediyordu; onun ardında başka teknelerdeki ticari temsilcilerin çoğu ilerliyordu. Cenaze *Centurion* tarafından üç küçük atış ve otuz top ateşiyle karşılandı. *Advice* gemisi 28 atış yaptı. Ceneviz gemileri ve limandaki diğer gemiler kimi 12, kimi 14, kimi 16 pare top ateşlediler. Biz balıkçı gemisinde ilerliyorken, cenazeyi dışarı çıkaran değerli Kaptan Wild, gemiye yanaştığı sırada sürekli ateş etti. Cenaze gemi ambarına koyuldu ve büyük kamarada bir temsili mezar vardı, tabut örtüsü ile örtüldü, Büyük Arma başında sergilendi. Altı tane büyük mumlukta altı büyük mum yanıyordu. *Centurion* memurlarına 40 dwt'den⁷³ fazla yük dağıttım ve denizcilere 19 metrelik bir fiçı şarap gönderdim. Gemide yemek yedik, nazikçe teskin edildik. Konsolos 4 şişe İzmir şarabı getirmişti; Mr. Temple 20 şişe şarapla birçok taze erzak getirmişti. Akşam saat 6'da hepimiz İzmir'e geri döndük.⁷⁴

Sonuç

Mevcut çalışmada daha önce hakkında müstakil olarak çalışma yürütülmemiş olan Sir Daniel Harvey'in kısa elçilik dönemi, özellikle öne çıkan huzura kabul merasimi ve vefatı konuları ele alınmıştır. Arşiv kaynaklarından hareketle ortaya konan yeni bulgulardan ilki, Harvey'in Selanik'te Sultan IV. Mehmed'in huzuruna kabulünün 10 Aralık 1669 (16 Recep 1080) Salı gününde vuku bulmuş olmasıdır. Bir diğer önemli bulgu, Harvey'in bizzat kaleme aldığı mektuptan hareketle huzura kabule ilişkin detaylardır. Özellikle ahidnâmenin yenilenmesi bahsinin bu sırada zikredildiği ancak sonuç alınmadığı ortaya çıkmıştır. Üçüncü olarak, Harvey'in 26 Ağustos 1672'de ve İstanbul yakınlarında yüksek ateşten vefat ettiği tespit edilmiştir.

Elçiliği sırasında İstanbul'da vefat eden Sir Daniel Harvey, atanan yeni İngiltere elçisi olarak 1669'da Selanik'te IV. Mehmed'in huzuruna kabul edildiğinde, kralına ait mektup ve hediyeleri takdim etmişti. Huzura kabul sırasında Rikâb-ı Hümâyûn Kaymakamı Kara Mustafa Paşa hazır bulunuyordu, fakat devlet işleri ve dış politika üzerine en güçlü sözün sahibi Sadrazam Fâzıl Ahmed Paşa ise Girit'teydi. Harvey ticari imtiyazlar konusunu gündeme getirmişse de sadrazamın yokluğu, konunun görüşülmesi ve neticeye bağlanmasındaki en önemli engeldi. Sadrazamın da hazır bulunduğu ikinci bir huzura kabul merasimi ise Harvey'in 1672'deki ani vefatı nedeniyle gerçekleşemedi. Böylece İngiltere, 1662 yılına ait ahidnâmenin yenilenmesi için 1-11 Eylül 1675 (Evâsıt-ı Cemâzîyelâhir 1086) tarihini,⁷⁵ Harvey'in halefi ve kuzeni Sir John Finch'in büyükelçilik dönemini beklemek durumunda kalacaktı.

73 Dead weight tonnage (detveyt): Bir geminin taşıyabileceği en çok ağırlık olup, ham yükün, yakıtın, suyun, kumanyanın, yolcu ve gemi adamlarının kendilerinin ve eşyalarının ağırlıklarının toplamını ifade eder.

74 *Dr. John Covel Seyahatnâmesi*: British Museum Library, ADD22912-1, s. 326.

75 Alexander H. De Groot, "The Historical Development of the Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

İngiltere Millî Arşivleri – The National Archives (TNA)

State Papers (SP) 97/19 (1668-1683).

British Museum Library

Manuscripts Department, ADD. 22912-22914, Dr. John Covel Seyahatnâmesi (1670/1678).

The London Gazette

Sayı 724, 24-28 Ekim 1672.

Avusturya Devlet Arşivi – Österreichisches Staatsarchiv (OeStA)

Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (HHStA), Staatenabteilung (StAbt), Türkei I, Karton 142.

Yayımlanmış Kaynaklar ve Araştırma Eserleri

Abbott, George Frederick, *Under the Turk in Constantinople. A record of Sir John Finch's Embassy 1674-1681*, Macmillian and Co., Londra 1920.

Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-Nâmesi, [*Osmanlı Tarihi (1648-1682)*] *Tahlil ve Metin Tenkidi*, haz. Fahri Çetin Derin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

Ali Ufki Bey, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam. Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

Büyükaksoy, Ahmet, "Sir Robert Sutton'un Gözünden Edirne Vakası", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 1 (Haziran 2023), s. 32-59.

Cevrioğlu, Mahmut Halef, "İsveç'in Sıcak Denizlere İnme Arayışı: Arslan Ağa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Diplomatik Misyonu (1670)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34 (Bahar 2021), s. 61-86.

De Groot, Alexander H., "The Historical Development of the Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries", *Oriente Moderno*, 83 (2003), s. 575-604.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, TTK Yayınları, Ankara 1995.

Demir, Rabia, *Osmanlı-İngiliz Diplomatik Münasebetleri (1580-1699)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2021.

Fujimura, Thomas H., "Etherege at Constantinople", *Publications of the Modern Language Association*, Vol. 71, No. 3 (Haziran 1956), s. 465-481.

Gürcan, Fatih, "XVII. Yüzyılda Bir İngiliz Elçisi John Finch ve Hakkında Yazılmış Eski Bir Kitap", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, ed. M. Çağatay Özdemir – Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 339-344.

Hammer, Joseph von, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, c. 6, Hartleben's Verlage, Budapeşte 1830.

Helms, M. W. – J. S. Crossette, "Harvey, Daniel (1631-72), of Coombe, Surr.", *The History of Parliament: the House of Commons 1660-1690*, Vol. II, ed. Basil Duke Henning, Secker & Warburg, Londra 1983, s. 504-505.

Historical Manuscript Comission: Report on the Manuscripts of Allan George Finch, c. 2, The Hereford Times Limited, Londra 1922.

Hutton, Sarah, "Finch, Sir John", *Oxford Dictionary of National Biography*, 19, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 577-578.

İpşirli, Mehmet, "Minkârîzâde Yahyâ Efendi", *TDVİA*, XXX, (2020), s. 114-115.

from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries", *Oriente Moderno*, 83 (2003), s. 601; BOA, İngiltere Nişan Defteri (A.DVNS.DVE.d, 35/1) aktaran Demir, *Osmanlı-İngiliz Diplomatik*, s. 2.

Talbot, Michael, *British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul*, The Boydell Press, Woodbridge 2017.

The Letterbooks of Sir George Etherege, ed. Sybil Rosenfeld, Oxford University Press, Londra 1928.

Tekin, Ahmet, *XVII. Yüzyıl Osmanlı-İngiliz İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2023.

Türkal, Nazire Karaçay, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca.1106 / 1654-7 Şubat 1695)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

Özcan, Abdülkadir, “Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVI, (2002), s. 260-263.

_____, “Mehmed IV”, *TDVİA*, XXVIII, (2004), s. 414-418.

_____, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, *TDVİA*, XXIX, (2004), s. 246-249.

Wood, Alfred Cecil, “The English Embassy at Constantinople, 1660-1762”, *The English Historical Review*, Vol. 40, Nr. 160 (1925), s. 533-561.

Elektronik Kaynaklar

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “Henry Bennet, 1st earl of Arlington”. *Encyclopedia Britannica*, 13 Feb. 2024, <https://www.britannica.com/biography/Henry-Bennet-1st-earl-of-Arlington> [Erişim tarihi: 11.03.2024].

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “Sir George Etherege”. *Encyclopedia Britannica*, 29 Feb. 2024, <https://www.britannica.com/biography/George-Etherege> [Erişim tarihi: 10.03.2024].

Özel Arşiv

Sir Daniel Harvey’in Sir Peter Lely tarafından yapılmış yağlı boya resmi, *Whitgift School Arşivi*. Bu yağlı boya resmin dijital görüntüsü, Croydon müdürünün izniyle üretilmiştir. Fotoğraf: R.T. White (“Produced with the permission of the Headmaster, Whitgift School, Croydon Photograph: R.T. White”).

EKLER

Ek 1. Sir Daniel Harvey'in Sir Peter Lely tarafından yapılmış yağlı boya resmi

Kaynak: Whitgift School Arşivi. Bu yağlı boya resmin dijital görüntüsü, Croydon müdürünün izniyle üretilmiştir. Fotoğraf: R.T. White ("Produced with the permission of the Headmaster, Whitgift School, Croydon Photograph: R.T. White").

Ek 2. Sir Daniel Harvey'ın Selanik'te Aralık 1669'da Sultan IV. Mehmed tarafından huzura kabulünü anlattığı mektubun sureti

138
138

Pera of Constantinople, Jan. 31. 1669

My Lord

RECORD OFFICE
FOREIGN OFFICE

I took ^{the} Ship of ^{the} 7th of October. & proceeded to my studies
by a Chaus & a letter from ^{the} Chimacham ^{to} the Grand Seigneur. Upon which
I applied my self to him of Constantinople, who assign'd me an Aga of his to
accompany me, & granted every thing honorable & convenient for so long a
journey, wherein if only displeasur I found was of loss of ^{the} Barkley, who
fell sick of ^{the} plague after I had bin a few days out of way. I carried him
forward in my own Coach as long as he was able to suffer of ^{the} journey, I did
not expect of inconvenience & hazard, being for ^{the} service of a Gentleman who
was to me by ^{the} Ship. It troubled me I was forced to leave him at last
at a town call'd Meysa, he was in a Christians house ^{the} in my company & servants
necessary, but it pleas'd God he died three days after my departure.
proceeding in ^{the} journey I understood of Grand Seign. was coming to
Thesalonica, so I sent my Chaus post to ^{the} Chimacham to know whether
I should stay there, or proceed for Larissa he advis'd me to stay first, but
the Grand Seign. who wholly devoted to ^{the} pleasures of ^{the} field, & was
almost every day of his life a hunting day, did not arrive till five or
six months days after me. When I visit'd ^{the} Chimacham he receiv'd me
with a civility & promise of effects I wish'd for, & without any hint
gave him, fell into a discours. & shew'd a detestation of ^{the} french, &
a particular scorn of my Masters friendship maintain'd ^{the} in ^{the} 1669

To ^{the} P. Arlington

Ek 3. Sir Daniel Harvey'in Selanik'te Aralık 1669'da Sultan IV. Mehmed tarafından huzura kabulünü anlattığı mektubun sureti

he procur'd my Audiance ye next day & was received by ye Grand
 Signior, according to ye custom of this Court, except in a conference
^{on} Jam told this Monarch does not accustom himself to, for after my Memorial
 was read by my Druggerman, containing a congratulation for his success in Candy
 & recommending to his consideration ye service of my Masters friendship, by
 such instances as were proper to do it, he asked me if I had any thing more to
 say by word of Mouth, where upon I spoke ye renewing of ye Capitulations, &
 adding some reasons to explain a further ye necessity of renewing after misinterpre-
 tation by inferior ministers to ye prejudice of my Masters Subjects: he replied
 ye Chimachem was his deputy to whom he referred me, & ye if any of his
 subjects did anything contrary to ye Capitulations ye King of England
 he commanded him to cutt off their heads. But ye next day ye Chimachem told
 ye Grand Signior, had referred ye renewing of Capitulations to ye Vizier, & ye he
 was not meddle in it, soe I was forc'd for ye present to draw up several
 articles or requests, such as were necessary in present for ye security of
 several English factories in Turkey, whereon he granted ye Comands I
 desired, only when I proposed ye release of English Slaves (wch are but sloun-
 der inform'd) he said ye was likewise refer'd to ye Vizier. Captain Galloly
 for whom I receiv'd an order of Council to endeavour his release, having
 shew'd him self in ye Grand Signior, looks a captain, I find it impossible
 to gett him free, unless ye Conditions set by these Articles concluded
 Candy, I have recommended him to their chief Minister here, he being
 here in these terms. The Signior prepar'd to full some effects, of ye qual-
 ity & falseness of ye Chimachem both by information of what he hath bin
 formerly to me, & some little tryalls I have found, ye he did now excuse
 himself wth such plausible pretences, ye I could not shew any great
 contentment

Kaynak: TNA, SP 97/19, 138v, Sir Daniel Harvey'den Lord Arlington'a, Pera 31 Ocak 1670.

Ek 4. Sir Daniel Harvey'ın Selanik'te Aralık 1669'da Sultan IV. Mehmed tarafından huzura kabulünü anlattığı mektubun sureti

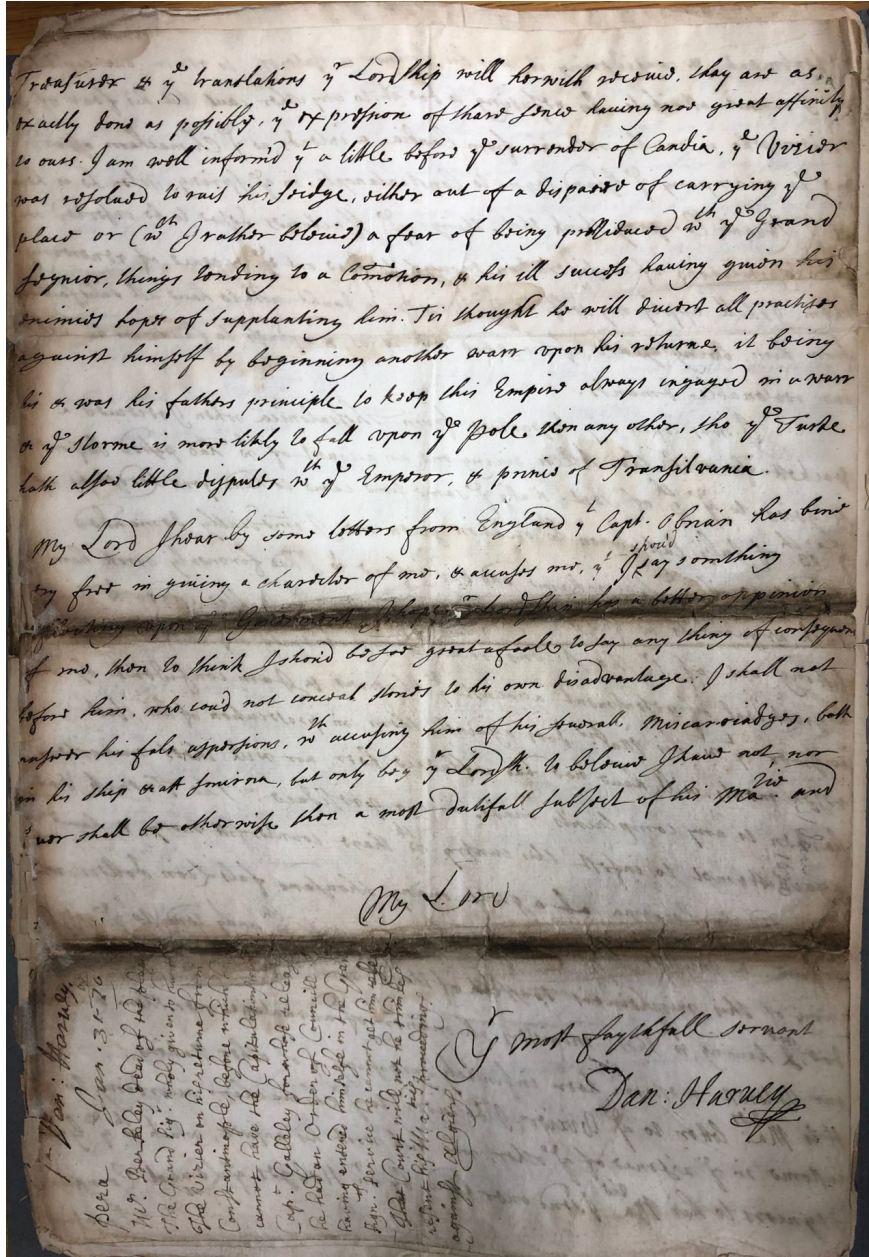
139

department, & considering it was his honor & Interest. to return our capitulations
 I cannot attribute his refusing to do it. to any other cause but his fear of
 the Vizier who is one his relations from Candia, & intends, as if Chimaclero should
 go to accompany of Grand Signor to Constantinople in of Spring. when he is here
 all of Levant Company think these things of factories should be enforced in
 our Capitulations of consideration enough to bar out of or peace of removing
 them. I shall apply my self to of Vizier. & doubt not to have all satisfaction
 from him, being assured of his good will to us, & aptness to favour us in all
 our reasonable demands.

I was upon my departure from Thessalonica when I received a
 packet from J. Tho. Allen giving me an account of the had passed before
 Algiers to of 9th of sept. & aft. of same time came to hand your Lordships of
 13th of July last upon the occasion where in I immediately demanded
 Apologies of of Kaimakam and did inform to I had formerly wrote him by
 such arguments as of Lordships furnished me wth. I also wrote to I thought
 fitting out of J. Tho. Allens relation. He received my remonstrances wth.
 a great deal of respectment against of Algiers, & Jam confident by his
 superior of in his Majesty's favor against them, in prosecution of his just
 reasonments, will have not had influence here, nor will their ministers
 hearken to any complaints made in our good favour. The French had
 again attempt to infect this country wth. their counterfeit money, & have
 imported to Smirna a great many thousands false Leon dollars, w^{ch}.
 I have a must, & shall not lose any occasion wch. may tend to of our
 recovery of this mischievous traffick of theirs. wch. will be of easier for me to
 do, & having wth. their ministers all means of advantage over them & all other
 our Interest & Honor here infinitely surpassing of of other Nations.
 It is Ma^{ty}. Letter to of Vizier I delivered to of Chimaclero according to of
 custom in of absence of of other, who hath wrote his answer, which is of Grand
 Signors to his Ma^{ty}. I send over land by m^r. Hodges of Levant Company
 forwarded

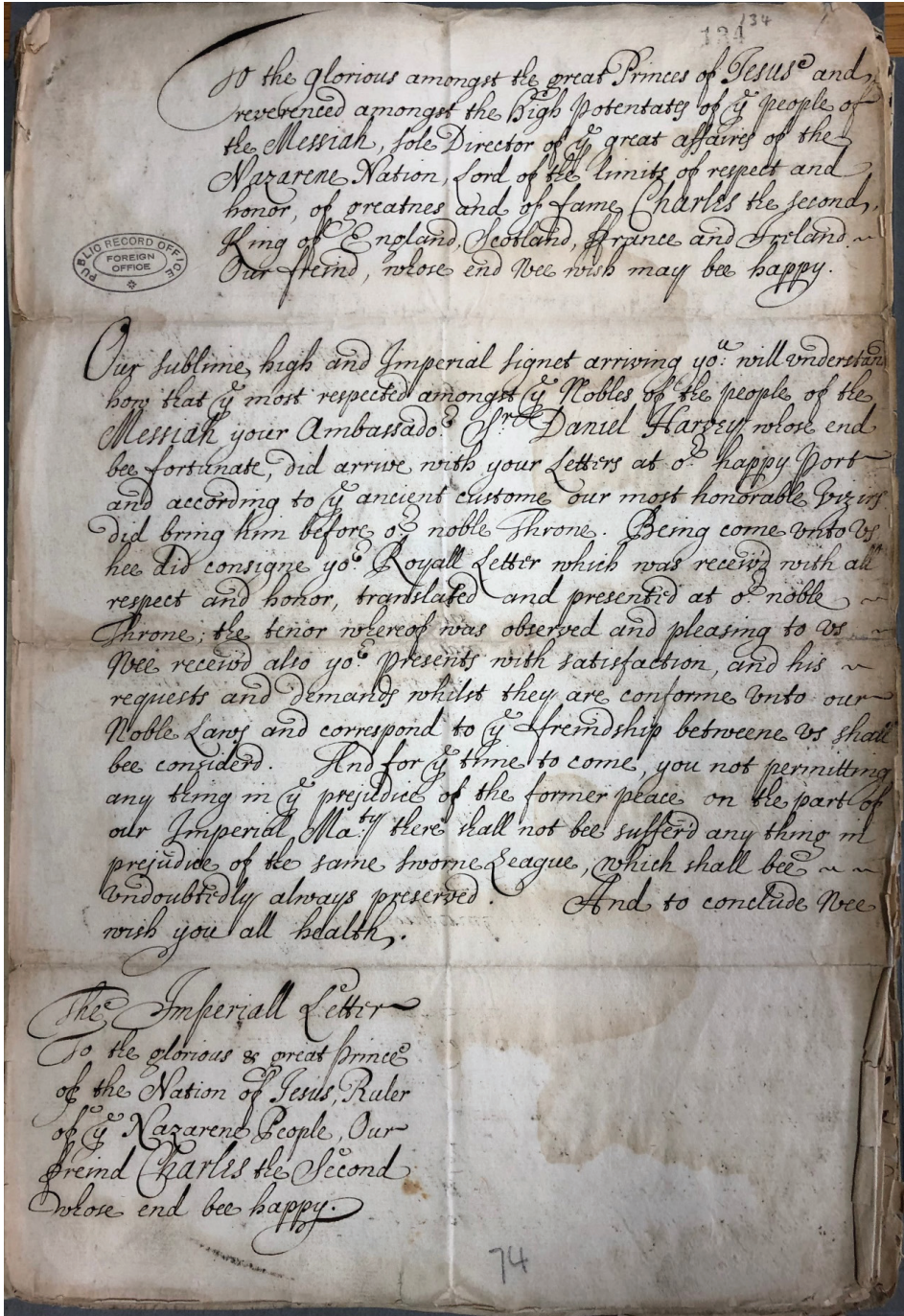
Kaynak: TNA, SP 97/19, 139r, Sir Daniel Harvey'den Lord Arlington'a, Pera 31 Ocak 1670.

Ek 5. Sir Daniel Harvey'in Selanik'te Aralık 1669'da Sultan IV. Mehmed tarafından huzura kabulünü anlattığı mektubun sureti

Kaynak: TNA, SP 97/19, 139v, Sir Daniel Harvey'den Lord Arlington'a, Pera 31 Ocak 1670.

Ek 6. IV. Mehmed'in II. Charles'a nâme-i hümayûnunun İngilizce tercümesi

Ek 7. Kaymakam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın II. Charles'a mektubunun İngilizce tercümesi

126 136

To the glorious amongst the Princes and great Lord of Jesus
the Supreme Judge of ye Nation of the Messiah and
Governor of all the Nazarine affairs, Lord of Honor
greatness and respect who is solicitous of honour Charles
the second King of England whose end God conclude
with all happiness and grandeur

PLIG RECORD OFF
FOREIGN OFFICE
30

We signify unto yor most pure and sincere friendship of
most potent, great and Mighty Master the Imperial Lord of
the pure Ottoman State which is o^r duty to doe (according to the
Office we hold in the High Port) with all diligence and respect
because of ye sincere peace that is betwixt ye two Kingdomes.
Being desired friendly and with honor wee signify and sincerely
relate how that ye decree amongst ye Nobles of ye people of ye Messiah
Sr Dan. Harvey (whose end bee happy) your Ambassador sent to
reside at ye High Port being arriv'd at ye Imperial City
frequented by all Princes and Great Lords, wee received by his
hands yor most curious Letter, and according to custome he
came to ye Imperial Camp to have his Audience, and after
ye Imperial manner having bin honour'd and receiv'd hee sittin
at ye Imperial Throne your Letter and ye translation of it, the
time whereof was well comprehended by o^r High Emperors and
ye presents well accepted by his Imperial Ma^{ty} who hath sent
by his Imperial Letter an answer, hoping that ye ancient sincere
friendship shall bee always continued on your part. My most
honour'd friends then desire to renew ye Imperial Capitulations,
but ye most honor'd and happy Great Vizir being to come to the
Imperial Stirrup about ye affairs of ye Camp, it was desired
until his arrivall thin if it please God ye happy and Supreme
Vizir arrivin, bee assur'd hee will not faile to renew them.
Hoping from yor friendship a continuation of ye good correspond
and augmentation of ye confideracy day by day, I Remaine as
desires of ye same. Dabit in ye Garrison'd City of Saticonia

Mustapha

To the Glorious amongst ye Princes and Lord
of ye Nation of ye Messiah, Lord of Honor
Charles ye second, King of England
whose end bee happy.

76

NEW FINDINGS ON BRITAIN'S AMBASSADOR TO ISTANBUL SIR DANIEL HARVEY (1668-1672)

Ayşe Özge ERCAN*

When Heneage Finch, Earl of Winchilsea (1627/28-1689), who had represented King Charles II of England (1660-1685) on Ottoman geography for nearly nine years, left Istanbul in March 1669, his successor Sir Daniel Harvey (1631-1672) was already in Pera to continue his diplomatic and commercial mission. Learning of his appointment as chaplain to the embassy in Istanbul in March 1670, Dr John Covel (1638-1722), Master of Christ's College, University of Cambridge, arrived in the Ottoman capital on the last day of the same year, and on the first day of 1671 began his almost seven-year mission. Sir Harvey died unexpectedly in Istanbul on 26 August 1672 at the age of forty, and it would be nearly two years before his body was sent to England. The renewal of the 1662 treaty was thus failed. Dr Covel continued to serve in the same capacity during the first years of the ambassadorship of Sir John Finch (1674-1681), who would later be appointed Harvey's successor in 1672, departing the following year and arriving in Istanbul via France and Italy on 25 March 1674, and leaving Ottoman territory in 1677.

What contemporary sources reveal obliges the elucidation of the years 1669/1673, which constitute the historical framework of this article, to be based on British archival documents. For example, Nişancı Abdi Pasha does not mention the British at all in his chronicle (Vekayinâme), and it is not possible to find any information in Defterdar Sarı Mehmed Pasha's chronicle (Zübde-i Vekayiât). This article deals with the reception of Sir Daniel Harvey by Mehmed IV in Thessaloniki, his subsequent ambassadorial period and his death, based on British archival material and the travelogue written in his own hand by the embassy chaplain Dr Covel. Even though there is no Ottoman chronicle recording the reception of the British ambassador by the Sultan, there are two English letters sent to London, one by Harvey from Pera on 31 January 1670 and the other by Etherege, the embassy secretary, from Istanbul on 3 May 1670. Apart from these, there is one other English source that can be mentioned, namely the travelogue written by Dr John Covel.

Sir Daniel Harvey, appointed ambassador in 1667, reported in a letter sent to London for the first time from Istanbul on 24 December 1668 that he had landed in Istanbul the day before. Heneage Finch, who had succeeded in having the English treaty renewed with some additions during his embassy (1662), welcomed Harvey, to whom he was to hand over the diplomatic

* PhD Student, Istanbul University Institute of Turkiat Studies, Istanbul / Turkey, ayseozgeercan@gmail.com, ORCID ID: 0009-0008-9092-486X

representation of Charles II in the Ottoman Empire, by boarding the ship with the other members of the embassy. It would be February 1669 before Finch returned to his homeland.

Sultan Mehmed IV, who had been waiting in the Peloponnese during the siege of Heraklion, after receiving the good news of the conquest on 6 September 1669 (27 September) while he was in Livâdiye on the way to Eğriboz, declared that he preferred to stay in Thessaloniki for the winter (12 October) and then moved there (6 December 1669). The Sultan was to leave Thessaloniki for Edirne in early May the following year.

Thus, an opportunity arose for the British envoy, who had been in Pera for months, waiting to be received by the sovereign. In fact, as soon as Harvey was informed that the Sultan was on his way to Thessaloniki, he set out on an arduous journey in early November. He was accompanied by his secretary George Etherege and a large entourage. The cost of the long journey and the gifts amounted to £17,000. Like his predecessors, the duties expected of Harvey by the Levant Company were communicated to him with the Instructions dated 3 August 1668. These duties were to present the credentials and gifts he had with him and received from his king to the Ottoman officials, to renew the treaty, to conclude new commercial agreements if possible, to ensure that England's neutrality was maintained, to ensure that the abuses in the quality of the raw silk exported were eliminated and to increase the volume of trade in general. In fact, he had been ordered to mediate between the Turks and Venice, but with the completion of the Cretan expedition, he did not even attempt to do so.

The first of the new findings based on British archival sources is that Sultan Mehmed IV in Thessaloniki received Harvey on Tuesday, 10 December 1669. Another important finding is the details of the reception based on the letter written by Harvey himself; in particular, it is revealed that the renewal of the treaty was mentioned at this time, but without any result. Thirdly, Harvey died on 26 August 1672 near Istanbul from a high fever. Although the reason is not fully clear, it seems that Harvey's body was kept in Istanbul until 1674. Sir John Finch, appointed as Harvey's successor on 11 November 1672, arrived in Istanbul on 25 March 1674. Shortly thereafter, John Covel sailed with Harvey's body from Istanbul to Izmir in early April, reaching the Dardanelles on 10 April and Izmir on 14 April, from where the body was shipped to England. Harvey was buried in his hometown of Hempstead, Essex.

When Sir Daniel Harvey was admitted to the presence of Mehmed IV in Thessaloniki in 1669, he presented letters and gifts from his king. Kara Mustafa Pasha, the Kaymakam of the Court, was present during the reception, but the Grand Vizier Fâzıl Ahmed Pasha, who had the most powerful say on state affairs and foreign policy, was in Crete. Harvey also raised the issue of commercial concessions, but the absence of the Grand Vizier prevented the issue from being discussed and finalised. A second audience with the Grand Vizier present could not take place due to Harvey's sudden death in 1672. Thus, England would have to wait for 1-11 September 1675, the ambassadorial term of Harvey's successor and cousin Sir John Finch, for the renewal of the 1662 treaty.

VASILİY VASILYEVİÇ RADLOV’UN *PROBEN* (ÖRNEKLER) SERİSİNİN DOKUZUNCU CİLDİNİN (TÜRK BOYLARININ SÖZLÜ HALK EDEBİYATINDAN ÖRNEKLER: URYANHAYLARIN (SOYOTLARIN), ABAKAN TATARLARININ VE KARAGASLARIN LEHÇELERİ) İNCELENMESİ

REVIEW OF THE NINTH VOLUME OF VASILİY VASILYEVICH RADLOV’S *PROBEN* (SAMPLES) SERIES (SAMPLES FROM THE ORAL FOLK LITERATURE OF THE TURKIC TRIBES: DIALECTS OF URYANHAIS (SOYOTS), ABAKAN TATARS AND KARAGAS)

Gülcan İNALCIK*

Öz

Vasiliy Vasilyeviç Radlov (1837-1918), Türk boylarının dil, tarih, kültür, folklor ve etnografyası üzerine yaptığı incelemelerle Rusya’da Türkoloji’nin bir ilim dalı olarak kurulmasına ve gelişmesine öncülük etmiştir. 1860-1870 yılları arasında Altay ve Batı Sibirya Türkleri arasında gerçekleştirdiği ilmi geziler sırasında Radlov, Türk dili, tarihi, kültürü, folkloru ve etnografyası ile ilgili birçok sözlü ve yazılı materyal derlemiştir. Bu materyalleri 1866-1907 yılları arasında kısa adıyla *Proben* (Örnekler) adlı seride yayımlamıştır. Toplam 10 cilt olarak yayımlanan bu seri, farklı Türk boylarına ait dil materyalleri ve sözlü halk edebiyatı örneklerini ihtiva etmektedir. Cumhuriyetin ilânından sonra Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Mehmed Fuad Köprülü’yu Türk kültürünün dil, tarih, edebiyat, folklor sahalarında incelenmesi için bir müessese kurmakla görevlendirmiş ve 1924 yılında İstanbul Darülfünunu bünyesinde Türkiyat Enstitüsü kurulmuştur. 1914 yılında Türk asıllı Rus Türkolog Nikolay Fedoroviç Katanov’un (1862-1922) Kazan’dan satın alınarak Türkiye’ye getirilen kütüphanesi de bu enstitünün temelini teşkil etmiştir. Radlov’un *Proben* serisinin dokuzuncu cildi Katanov tarafından derlenen ve çevirisi yapılan Uryanhaylara, Abakan (Minusinsk) Tatarlarına ve Karagaslara ait sözlü halk edebiyatı metinlerinden oluşmuştur. Eser, Atatürk’ün araştırılmasına büyük önem verdiği farklı coğrafyalardaki Türk boylarının dillerinin, tarihlerinin, etnografyalarının ve kültürlerinin öğrenilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada, öncelikle Radlov’un ve Katanov’un hayatından ve ilmi araştırmalarından bahsedilmiş, daha sonra Katanov’un derlediği metinlerden oluşan ve Radlov tarafından yayımlanan *Proben* serisinin dokuzuncu cildi içerik açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vasiliy Vasilyeviç Radlov, Nikolay Fedoroviç Katanov, *Proben*, örnekler/derlemeler, Güney Sibirya Türk boyları

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Kafkas Dil ve Kültürleri Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye, gulcan.inalcik@marmara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0003-3577-6338

Abstract

Vasiliy Vasilyevich Radlov (1837-1918) pioneered the establishment and development of Turkology as a branch of science in Russia with his studies on language, history, culture, folklore and ethnography of Turkic tribes. During his scientific travels among the Altai and West Siberian Turks between 1860-1870, Radlov collected many oral and written materials on Turkish language, history, culture, folklore and ethnography. He published these materials between 1866-1907 in a series called *Proben* (Samples). This series, published in a total of 10 volumes, contains language materials and oral folk literature samples of different Turkic tribes. After the proclamation of the Republic, Gazi Mustafa Kemal Atatürk commissioned Mehmed Fuad Köprülü to establish an institution for the study of Turkish culture in the fields of language, history, literature and folklore, and in 1924, the Institute of Turkology was established within Istanbul Darülfünûnu. In 1914, the library of Nikolay Fedorovich Katanov (1862-1922), a Russian Turcologist of Turkish origin was purchased in Kazan and brought to Turkey, this collection formed the basis of this institute. The ninth volume of Radlov's *Proben* series consists of oral folk literature texts of the Uryanhais, Abakan (Minusinsk) Tatars and Karagas, compiled and translated by Katanov. The work is of great importance in terms of the languages, history, ethnography and culture of Turkic tribes in different geographies, which Atatürk attached great importance to research. In this study, firstly, Radlov's and Katanov's life and scientific researches are discussed, and then the ninth volume of the *Proben* series, which consists of texts compiled by Katanov and published by Radlov, is evaluated in terms of content.

Keywords: Vasiliy Vasilyevich Radlov, Nikolay Fedorovich Katanov, *Proben*, samples/collections, South Siberian Turkic tribes

Giriş

Ruşça kaynaklarda adı Vasiliy Vasilyeviç Radlov (Василий Васильевич Радлов) olarak geçen, Almanca kaynaklarda ise Friedrich Wilhelm Radloff olarak yazılan ilim adamı, Alman asıllı Rus bir Türkolog'dur. "Türkoloji'nin babası", "Rus Türkolojisi'nin kurucusu" unvanlarını sahip Radlov, Rus ve Dünya Türkolojisi'nin gelişiminde yeni bir çağın kurucusu olarak kabul görmüştür. Altmış yıllık ilim hayatında Türkoloji'nin tüm alanlarında [diyalektoloji, sözlükbilim, karşılaştırmalı-tarihî dilbilimi, Türk dillerinin grameri, yazılı anıtların basımı, Türk folkloru, etnografyası, tarihi, arkeolojisi ve müzecilik] çalışmalar yapmıştır. Rusya Bilimler Akademisi üyesi olan Radlov, Türk dillerinin incelenmesinde karşılaştırmalı tarih metodunun temellerini atmıştır.¹

Radlov, 1837 yılında Berlin'de dünyaya gelmiştir. Babası Wilhelm W. Radloff, Berlin'de polis komiseri olarak görev yapmış, 1858 yılında kariyerini tamamladıktan sonra yüzbaşı rütbesini almıştır. Radlov'un annesinin adı Josephina İda Lortzing'dir. Radlov gençliğinde geçirdiği bir hastalık sebebiyle hayatının bir yılını kırsal kesimde, kendisine Doğu dillerinde ilgi aşılayan Türkçe, Arapça ve Farsça konusunda tanınmış bir uzman olan, ayrıca birçok Doğu

1 A. N. Kononov, "V. V. Radlov i Oteçestvennaya Tyurkologiya", *Tyurkologičeskiy Sbornik 1971*, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Vostokovedeniya, İzd.-vo «Nauka», Moskva 1972, s. 10.

ülkesinin tarihi ve kültürüyle de ilgilenen Profesör İgnatij Baltazaroviç Petraşevskiy'nin² yanında geçirmiştir.³

İlk ve orta eğitimini Berlin'de tamamlayan Radlov, iyi bir eğitim almasını isteyen ailesinin teşviki ile 1854 yılında henüz 17 yaşında iken Türkolog Ahmet Temir'in ifadesiyle “o dönemde yalnız Prusya'nın değil, bütün Almanya'nın dahi ilim merkezi haline gelen”⁴ Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesi'ne kaydolmuştur. Üniversite eğitiminin ilk yıllarında felsefe ve ilahiyat alanında çalışmak isteyen Radlov, ilerleyen süreçte dilbilime merak duymaya başlamış, birçok Doğu dilini öğrenerek Doğu bilimi alanında uzmanlaşmaya karar vermiştir. Berlin Üniversitesi'ndeki eğitimi sırasında karşılaştırmalı Hint-Germen dilbilimi uzmanı Franz Bopp (1791-1867), Alman dilbilimci ve filozof Heymann Steinthal (1823-1899), filozof ve filolog Friedrich Adolf Trendelenburg (1802-1872), Alman tarihçi, coğrafya ve kronoloji uzmanı Carl Ritter (1779-1859) gibi dönemin tanınmış ilim adamlarından dersler almıştır. İki dönem Halle'de bulunmuş ve Jane Üniversitesi'nde Alman dilbilimci August Friedrich Pott'un (1802-1887) dil derslerini dinlemiştir. Doğu bilimci Wilhelm Schott'un (1802-1889) etkisiyle Doğu dillerine özellikle de Ural-Altay dillerine hayranlık duymaya başlamıştır. İbranice, Arapça, Farsça, Türkçe, Mançuca ve Çince de öğrenmiştir. Sanskritçe uzmanı Otton Nikolayeviç Betling'in (Böhltling)⁵ Yakut dili

- 2 İgnatij Baltazaroviç Petraşevskiy (1796-1869): Polonyalı Doğu bilimci. Grodno'da Dominiken okullarında okumuş, ardından Vilnius Üniversitesi'nde Profesör S.H. Minnich ile Farsça çalışmıştır. Ancak buradaki eğitimini tamamlayamamıştır. 1826 yılında St. Petersburg'a gitmiş ve St. Petersburg Üniversitesi'nde Felsefe Bölümü'ne kaydolmuştur. 1831 yılında mezun olmuştur. 1840 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'ne Hoca olarak atanmıştır. 1845 yılında Halle Üniversitesi'nde felsefe doktorasını tamamlamıştır. 1842-1845 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi öğrencilerine Türk dili dersini okutmuş ve Türk Dili Profesörü A.O. Muhlinskiy'nin asistanlığını yapmıştır. Öğrencilerle birlikte Osmanlıca gramer kurallarını incelemiş ve bazı Türk masallarını tercüme etmiştir. 1845 yılında Muhlinskiy ile birlikte üniversiteden ayrılmıştır. Dışişleri Bakanlığı Doğu Dilleri Enstitüsü'nde eğitim gören Petraşevskiy, daha sonra İstanbul Büyükelçiliği'ne tercüman olarak gönderilmiş, ardından elçiliğin sekreterliğini yapmış ve son olarak İzmir, Selanik, İskenderiye ve Yafa'da konsolosluk görevlerinde bulunmuştur. Petraşevskiy, 5 Şubat 1847'den hayatının sonuna kadar Berlin Üniversitesi'nde Doğu dilleri okutmanı olarak görev yapmıştır. Türkiye'de görev yaptığı sırada Müslümanlara ait hatırı sayılır bir sikke koleksiyonu toplamış ve bu koleksiyonun açıklamalı kataloğunu 1843 yılında Berlin'de Latince olarak yayımlamıştır. Alman Doğu Dilleri Cemiyeti'nin üyeliğini yapmıştır. Bk. Biyografika, “Petraşevski (Pietraszewski) İgnatij Baltazaroviç”, <https://bioslovhist.spbu.ru/person/453-petrashevskiy-pietraszewski-ignatij-baltazarovich.html> [Erişim tarihi: 27.07.2023].
- 3 Bk. Oteçestvennie Etnografi i Antropologii XX Veka, “Radlov Vasiliy Vasilyeviç (Nem. Friedrich Wilhelm Radloff)”, http://ethnotest.kunstkamera.ru/w/index.php?title=%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%BB%D0%BE%D0%B2_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87 [Erişim tarihi: 27.07.2023].
- 4 Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri. Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 552, Ankara 1991, s. 2.
- 5 Otton Nikolayeviç Betling (Böhltling) (1815-1904): Alman asıllı Türkolog ve Sanskritçe uzmanıdır. Çar I. Petro döneminde Rusya'ya göç eden varlıklı bir Alman ailede dünyaya gelmiştir. Öncelikle St. Petersburg Petropavlovsk Okulu'nda, daha sonra ise Dorpat'ta bulunan bir gimnazyumda (lise) eğitim almıştır. 1833 yılında St. Petersburg Üniversitesi'ne girmiştir. Burada Osip Senskovskiy'den Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1835 yılının ilkbaharında Berlin Üniversitesi'ne geçmiş, Bonn Üniversitesi'nde A. Schlegel ve H. Lassen yönetiminde Sanskritçe öğrenmiştir. 1838 yılında Giessen Üniversitesi'nde felsefe doktoru unvanını almıştır. 5 Mart 1842'de Rusya Bilimler Akademisi'ne Sanskritçe alanında asistan olarak seçilmiştir. 1845 yılında ise “ordinaryüs akademik” unvanını almıştır. Aynı yıl Vedik metinlerin yer aldığı *Sanskritçe Seçkisi* (Sanskritskaya Hrestomatiya)'yi yayımlamıştır. Betling, Yakut dili grameri alanındaki çalışmalarından ötürü Rusya Bilimler Akademisi'ne onur üyesi seçilmiştir.

üzerine hazırladığı *Yakut Dili*'ni (Yazık Yakutov) tutkuyla incelemiştir. Bu isimlerin etkisi altında yavaş yavaş Türk halklarının dillerinin, tarihlerinin, kültürlerinin ve etnografyalarının incelemesi gerektiğinin farkına varmıştır. Öğrendiği dilleri yakından incelemek amacıyla Rusya'ya gitme kararı almıştır. Öğrencilik yıllarında Rusça öğrenmesine o dönemde Berlin'de bulunan Kazan Üniversitesi fizik ve matematik profesörlerinden İosif Antonoviç Bolzani⁶ yardım etmiştir. 20 Mayıs 1858'de Jena Üniversitesi'nde "*Über den Einfluss der Religion auf die Völker Asiens (O Vliyanii Religii na Narodı Azii/Dinin Asya Halkları Üzerindeki Etkisine Dair)*" başlıklı teziyle felsefe doktoru unvanını almıştır. Pauline Auguste Fromm ile nişanlandıktan sonra 1858 yılının yazında W. Schott'tan aldığı tavsiye mektubuyla Rus jeolog ve botanikçi Fyodr Bogdanoviç Şmidt'in (Friedrich Karl Schmidt) (1832-1908) gözetiminde Tunguz halklarını araştırmak üzere Rus Coğrafya Cemiyeti tarafından Amur bölgesine yapılması planlanan keşif gezisine ve Asya Müzesi'ndeki derslere katılmak için St. Petersburg'a gitmiştir. St. Petersburg'da bir yıl kalan Radlov geçimini özel dersler vererek sağlamıştır. Bir yandan Rusça bilgisini geliştiren Radlov, St. Petersburg Üniversitesi'nde sınava girerek öğretmenlik diplomasını almaya hak kazanmıştır.⁷

1855 yılında Kazan Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Kürsüsü'nün kapatılmasının ardından St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Rusya'da Doğu bilimi ve Türkoloji çalışmalarının ana merkezi olmuştur.⁸ Bünyesinde Fars ve Türk-Tatar edebiyatı profesörü Aleksandr Kazem-Bek, Arapça uzmanı Şeyh Muhammed Ayaz Tantâvi⁹, Türk-Tatar dili ve edebiyatı uzmanı İlya

Uzun yıllar Akademi basımevinin başında bulunmuştur. Yakut dili üzerine yazdığı üç ciltlik eseri Yakut dilinin ilk bilimsel grameri olarak kabul görmüştür. İlim adamının en önemli çalışmalarından biri (R. Roth ve A. Weber ile birlikte) de *Büyük Petersburg Sözlüğü* (Bolşoy Peterburgskiy Slovar) olarak adlandırılan sözlüktür. Sözlük, 1852-1877 yılları arasında yedi cilt halinde Rusya Bilimler Akademisi tarafından yayımlanmıştır. Bk. *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, Pod redaktsiey i s vvedeniem A. N. Kononova, Glavnaya Redaktsiya Vostočnoy Literaturı "Nauka", Moskva 1974, s. 127.

- 6 İosif Antonoviç Bolzani (Joseph Fortunat Bolzani) (1818-1876): 1818 yılında Alman tüccar bir ailede dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Berlin'de bir şehir okulunda almıştır. Erken yaşlarda ticaret ofislerinde çalışması nedeniyle Rusça başta olmak üzere birçok yabancı dili öğrenmiştir. Matematiğe karşı büyük bir ilgisi olan Bolzani, Kazan'da Kazan Üniversitesi profesörlerinden A.F. Popov ve N.İ. Lobaçevskiy tarafından keşfedilmiştir. 1842 yılında Kazan Birinci Erkek Gimnazyumu'na müfettiş olarak atanmıştır. 14 Şubat 1845'te Kazan Üniversitesi'nde matematik alanında bilim uzmanı, 1858'de ise St. Petersburg Üniversitesi'nde fizik ve kimya alanlarında doktor unvanını almıştır. 1860'da Kazan Üniversitesi Fizik Kürsüsü'nde hocalığa başlamıştır. 1868-1871 yılları arasında Kazan Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi dekanlığını yürütmüştür. Bk. A. Kostin, T. Kostina, "İnostrannıe professora Kazanskogo universiteta 1830-1850-h gg.", *Gasırlar Avazı-Eho Vekov* No ¾, 2014, s. 110-111.
- 7 Bk. "Radlov Vasilii Vasilyeviç, orientalist i puteşestvennik", *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, Tom XXVI (51), St. Petersburg 1899, s. 92; E. R. Tenişev, "V. V. Radlov-Fonetist i Grammatist", *Tyurkologiçeskiy Sbornik 1971*, Akademiya Nauk SSSR İnstıtut Vostokovedeniya, İzd.-vo "Nauka", Moskva 1972, s. 32; *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 241; Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, s. 1-8; Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 262-263; F. Y. Yusupov, "Rusya Türkolojisinin Kurucusu-V. V. Radlov", çev. Fatih Ekici, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0/52, (Aralık 2015), s. 292-293.
- 8 Mirkasım Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi*, çev. İlyas Kemalöglü, Janyl Myrza Bapaeva, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 22-23.
- 9 Şeyh Muhammed Ayaz Tantâvi (1810-1861): 1810 yılında Mısır'ın kuzeyinde Tanta şehri yakınlarında küçük bir köyde doğmuştur. 1830'lu yıllarda, henüz çok genç bir adam iken, Kahire'de Elazgar Camisi'nin en bilgili âlimlerinden ve ulusal dil ve edebiyatının uzman isimlerinden biri olarak ün salmıştır. Mısır ve Avrupa'daki geniş popülaritesi sayesinde Tantâvi, H. D. Fren'in tavsiyesi üzerine 1839 yılında Rusya'ya davet edilmiş ve 1840

Nikolayeviç Berezin¹⁰, Rus Sinolog Vasiliy Pavloviç Vasilyev¹¹ ve Betling gibi önemli ilim adamlarını barındıran St. Petersburg Üniversitesi Radlov'da Doğu dillerini yerinde öğrenme açısından büyük bir istek uyandırmıştır.¹²

Radlov, Mançu-Tunguz dilleri üzerine yapmayı düşündüğü araştırmaları gerçekleştirmek için keşif gezisine katılmak istemiştir. Fakat gezinin gerçekleşmemesi sonucunda Rusya'nın Berlin büyükelçisi diplomat Peter von Meyendorff (1796-1863) tarafından Radlov'a Barnaul Yüksek Madencilik Okulu'nda Almanca, İtalyanca ve Latince öğretmenliği teklif edilmiştir.¹³

Rusça ve Türkçe literatürde Radlov'un Rusya'daki hayatı ve ilmi çalışmaları Altay (1859-1871), Kazan (1871-1884) ve Petersburg-Petrograd (1884-1918) olmak üzere üç dönem altında ele alınmıştır.¹⁴Radlov'un Doğu bilimi alanındaki ilk çalışmaları Barnaul'a gelmesiyle başlamıştır.

yılında Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı Eğitim Bölümü'nde Arapça dersi vermeye başlamıştır. 1848 yılında O. Senkovskiy'nin emekli olmasının ardından St. Petersburg Üniversitesi'nde Arapça dersi vermeye başlamıştır. 27 Ekim 1861'de vefat etmiştir. Günümüzde St. Petersburg Üniversitesi Kütüphanesi Doğu Bölümü'nde Tantâvî'ye ait 156 parçadan oluşan elyazma koleksiyonu muhafaza edilmektedir. Tantâvî'nin el yazmaları arasında kelimeler, tevhid ve hadis, peygamberler ve türbeler tarihi, tasavvuf, tıp ve kozmoloji üzerine klasik eserler bulunmaktadır. İ. Yu. Kračkovskiy, "Şeyh Muhammad 'Ayyad at-Tantavi (1810-1861): professor Vostočnogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo universiteta), *Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennyy Universitet Vostočnyy Fakultet*, <https://orient.spbu.ru/tantawi/tantavi.html> [Erişim tarihi: 13.11.2023]

- 10 İlya Nikolayeviç Berezin (1819-1911): 1819 yılında Perm vilâyetinde doğmuştur. İlk eğitimini Yekaterinburg'da almıştır. 1834 yılında Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri bölümüne kaydolmuştur. Burada A. K. Kazem-bek ve F. Erdman'dan Doğu dilleri üzerine dersler almıştır. Üniversiteyi bitirdikten sonra Doğu edebiyatları üzerine yüksek lisans yapmış ve 1842 yılında Kazan Üniversitesi'nde Hoca olarak çalışmaya başlamıştır. 1842-1845 yılları arasında öğrencileriyle birlikte Mezopotamya, Suriye, Mısır, İstanbul ve Kırım'a ilmi bir gezi gerçekleştirmiştir. İzlenimlerini o dönemde bu ülkelerin en iyi tasvirlerinin bulunduğu, seyahatname tarzında bir eser olan *Doğu'ya Seyahat* (Putešestvie po Vostoku, I-II, 1849-1852) adlı çalışmasında aktarmıştır. Kazan Üniversitesi'nde Osmanlı Türkçesi derslerini vermiştir. 1855 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde Türk Dili Kürsüsü'ne profesör olarak tayin edilmiştir. Tarih, filoloji, dilbilim ve arkeoloji alanlarında çalışmaları bulunan Berezin'in en önemli eseri, içerisinde Şeybânî'nin, Reşidüddin ve Ebu'l Gazi'nin de eserlerinin çevirilerinin bulunduğu *Doğu Tarihçileri Kitaplığı* (Biblioteka vostočnih istorikov I-III, 1849-1854)'dir. Berezin, St. Petersburg Üniversitesi'nde N. F. Katanov'un hocası olmuştur. Bk. *Biobibliografičeskij Slovar Otečestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, 123-126.
- 11 Vasiliy Pavloviç Vasilyev (1818-1900): Doğu bilimci, Sinolog. 1818'de Nijny Novgorod'da memur bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Nijny Novdorog Gimnazyumu'nda alan V. P. Vasilyev, 1833-1837 yılları arasında Kazan Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi Moğolca ve Tatarca Bölümü'nde öğrenim görmüştür. 1840-1850 yılları arasında Çin'de yaşamış, Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Moğolca ve Mançurca öğrenmiş; Asya'nın doğu kısmında yaşayan halkların coğrafyasını, tarihini ve dinlerini incelemiştir. 1850-1855 yılları arasında Kazan Üniversitesi Çin ve Mançur Dil ve Edebiyatı Bölümü'nde profesör olarak çalışmıştır. 1878-1893 yılları arasında St. Petersburg Doğu Dilleri Fakültesi dekanlığı görevini üstlenmiştir. Kazan Üniversitesi'ne Sanskritçe, Çince, Tibetçe ve Moğolca yazılmış 2.737 cilt kitap ve 14.447 defterden oluşan zengin bir kütüphane bağışlamıştır. En önemli eserleri arasında *Mançurca-Çince Sözlük* (Mançjursko-russkij slovar, 1866), Çin Hiyerogliflerinin Analizi (Analiz kitayskih ieroglifov, 1866), Çin Edebiyatı Tarihi Notları (Očerki istorii kitayskoy literatury, 1885), Çin'de Müslümanlık Hareketi Üzerine (O dvijenii magometanstva v Kitae, 1867) bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. *Akademik-Vostokoved V. P. Vasilyev: Kazan-Pekin-Sankt-Peterburg (Očerki i Materialy)*, sost. T. A. Pan, otv. red. R. M. Valeev i İ. V. Kulganek, İzd. "Peterburgskoe Vostokovedenie", Sankt-Peterburg-Kazan, 2021) s. 1-320.
- 12 Naciye Yıldız, "RADLOFF, Friedrich Wilhelm (1837-1918)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, 2007, s. 388; Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, s. 9-10.
- 13 Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, s. 15.
- 14 A. Kononov, "V. V. Radlov i Otečestvennaya Tyurkologiya", s. 8; *Biobibliografičeskij Slovar Otečestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 241-242; Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, s. 263.

Barnaul'da on iki yıl kalan ilim adamı bu süreçte Altay dillerini dilbilimsel bir ortamda inceleme fırsatı yakalamıştır. Altay ve Batı Sibiry'a'daki Türk halklarının dilleri, tarihleri, etnografyası ve folkloru ile ilgili çok sayıda materyal toplama ve derleme işiyle uğraşmıştır.¹⁵

11 Mayıs 1859'da Rus vatandaşlığına geçmiş ve o tarihten itibaren adı Vasiliy Vasilyeviç Radlov olarak anılmaya başlanmıştır. Barnaul'da kaldığı süreçte 1860-1870 yılları arasında 10 defa ilmî gezi gerçekleştirmiştir. 1860-1863 yılları arasında gerçekleştirdiği yaz gezileri sırasında Altay, Sayan, Kazak-Kırgız, İli ve Abakan Türkleri arasında bulunmuş; onların dilleri ve kültürleriyle ilgili yazılı ve sözlü etnografik materyaller derlemiştir. Gezilerinin ilmî sonuçlarını Altaylarda bulunduğu dönemde yayımlamaya başlamıştır. 1861-1863 yılları arasında Almanca olarak *Altay'dan Mektuplar*'ı (Briefe aus dem Altai/Pisma iz Altaya); 1863 yılında *Journal Asiatique*'de Fransızca olarak Kırgızlar üzerine gözlemlerinin yer aldığı *Kırgızlar Üzerine Gözlemler*'i (*Observations sur les Kirghis*) ve 1865 yılında *Altay'dan Telets Gölüne ve Abakan'a Seyahat*'i (Reise durch den Altai, nach dem Telezker See und dem Abakan/Puteşestvie çerez Altay k Teletskomu ozeru i Abakanu) yayımlamıştır.¹⁶ Radlov'un o yıllardaki gezilerinin kısa anlatımları Rus Coğrafya Cemiyeti'nin süreli yayınlarında da yayımlanmıştır. 1864 yılında kesilen tahsisatını yenilemek amacıyla St. Petersburg'a gitmek zorunda kalmış, bu sebeple o yıl gezisini tatbik edememiştir. Saraydan maddî destek alarak Barnaul'a geri dönmüştür.¹⁷ 1866 yılında kısa adıyla *Proben* diye bilinen on ciltlik serinin ilk cildi Almanca çevirisiyle birlikte yayımlanmıştır. Eserin Çulım Türklerinin ve Hakasların folkloru ile ilgili materyallerin derlendiği ikinci cildi 1868'de; Kazak folklorunu (atasözleri, deyimler, düğün şarkıları, şaman şarkıları, masallar) konu alan üçüncü cildi ise 1870'te basılmıştır.¹⁸ Dilbilim ve folklor malzemesini kapsamı bakımından oldukça kıymetli olan bu seri, Radlov'un adının ilim dünyasına duyulmasını sağlamıştır. Bu eseri dolayısıyla Dorpat Üniversitesi (günümüzdeki adı Tartu Üniversitesi) tarafından Radlov'a fahrî doktora unvanı verilmiştir. 1865-1867 yılları arasında yine Altaylarda ve Batı Sibiry'a'da bulunmuş, 1868'de Yedisu bölgesine ve Semerkant'a; 1869'da İli nehrinin kuzeyindeki yolu izleyerek Çin sınırındaki bölgelere gitmiştir. 1870 yılı yazında gerçekleştirdiği son gezisini ise Altaylardan başlayarak Çin hâkimiyetindeki Türk bölgelerine gerçekleştirmiştir. Radlov, bu gezileri sırasında farklı Türk boylarının dil, folklor, tarih, arkeoloji, coğrafya, istatistik, ekonomi, yaşam biçimleri ve yönetimleri konusunda pek çok materyal derlemiştir. Türkistan gezileri sırasında Türk dillerine hâkim olması sayesinde Buhara Hanlığı ve Rusya arasında sınır çizmekle görevli komisyonda çalışmıştır. Barnaul'da kaldığı

15 Nuri Yüce, "Friedrich Wilhelm Radloff'un Derlemeleri", *Türk Dili*, LVI/444, (Aralık 1988), s. 329; L. N. Zakirova, "Grammatičeskie Trudi V.V. Radlova, İzdannje v Kazanskiy Period (1871-1884)", *V.V. Radlov i Duhovnaya Kultura Tyurskih Narodov* içinde, Sbornik Trudov Mejdunarodnoy İnternet-konferentsii, otv. red. E. D. İzotova, İnstitut Filologii i İskusstv Kazanskogo (Privoljskogo) Federalnogo Universiteta, İzd-vo "Alyans", Kazan 2012, s. 69.

16 F. Y. Yusupov, "Rusya Türkolojisinin Kurucusu-V. V. Radlov", s. 294.

17 Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, s. 16.

18 Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, s. 263; F. Y. Yusupov, "Rusya Türkolojisinin Kurucusu-V. V. Radlov", s. 295.

süreçte yirmi adet eser kaleme alan ilim adamı ilk beş sene derlediği materyallerin tasnif işi ile uğraşmıştır. Bu sebeple önemli eserlerini ancak 1866 yılından sonra yayımlamaya başlamıştır.¹⁹

Radlov 1871 yılının ilk aylarında Barnaul'dan ayrılarak Petersburg'a doğru yola çıkmıştır. Kazan'a uğrayarak, Rus misyoner Nikolay İvanoviç İlminskiy'nin (1822-1891) evinde birkaç gün misafir olmuştur. N. İ. İlminskiy'nin teklifi ile 1872'de Kazan bölgesindeki Tatar, Başkurt ve Kırgız (Kazak) okullarının müfettişliğine atanmıştır. Kazan'da bulunduğu süreçte sadece öğretim yöntemleri geliştirmekle kalmamış, öğretmenlerin deneyimsizliği nedeniyle tüm derslerin öğretimini bizzat denetlemek ve ders kitapları hazırlamak zorunda kalmıştır. Türk-Tatar çocukları için Kazan Türkçesi ile bir okuma kitabı kaleme almıştır. Ayrıca kız çocukları için bir okul kurmaya çalışmış ancak okumak isteyen öğrenci sayısının az olması nedeniyle bu proje gerçekleşmemiştir. Radlov, Kazan ve Ufa'da iki öğretmen okulu açmış, otuzdan fazla öğretmen yetiştirmiş ve kırk kadar devlet okulunun kurulmasına öncülük etmiştir. Müfettiş olarak görev yaptığı dönemde misyonerlik faaliyetleri ile ilgili gözlem ve eylemlerini raporlar halinde Millî Eğitim Bakanlığı'na göndermiştir.²⁰

Radlov, Kazan'da pedagojik faaliyetlerinin yanı sıra Volga bölgesi halklarının dillerini ve lehçelerini incelemeye devam etmiştir. İmparatorluk Doğa, Arkeoloji ve Etnografya Severler Cemiyeti'nin faaliyetlerine katılmıştır. 1875-1883 yılları arasında Kazan Üniversitesi'nde karşılaştırmalı dilbilim profesörü olarak görev yapan Polonyalı dilbilimci İvan Aleksandroviç Baudoin de Courtenay (1845-1929)²¹ ile yakın ilişkiler geliştirmiştir. Radlov, ölü dillerin incelenmesinden ziyade yaşayan dillerin araştırılmasına önem veren Courtenay'ın fikirlerinden etkilenmiş ve onun başkanlık ettiği Kazan Dilbilim Okulu'nun (Kazanskaya Lingvistiçeskaya Şkola) temelini oluşturan çevrenin düzenlediği toplantılara katılmıştır. Radlov'un ilmi

19 Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, s. 18-20.

20 Bu raporlar için bk. Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, s. 22-25; L. N. Zakirova, "Nauçnaya i Prosvetitel'skaya Deyatelnost V. V. Radlova v Kazani", *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No 37 (252), s. 37.

21 İvan Aleksandroviç Baudoin de Courtenay (Jan Ignacy Niccislaw Baudouin de Courtenay) (1845-1929): Dünyaca ünlü Kazan Dilbilim Okulu'nun kurucusu ve başkanıdır. İ.A. Baudouin de Courtenay 1 (13) Mart 1845'te Varşova yakınlarındaki Radzimin kasabasında dünyaya gelmiştir. 1862 yılında Varşova Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesi'ne girmiştir. 1866'da mezun olduktan sonra yurtdışına gitmiş ve Prag, Jena ve Berlin üniversitelerinde bulunmuştur. St. Petersburg Üniversitesi'nde İ.İ. Sreznevskiy'nin danışmanlığında 1868-1870 yılları arasında "XIV. Yüzyıla Kadar Eski Polonya Dili (Drevnepolskiy yazık do XIV stoletiya)" başlıklı tezi üzerinde çalışmış ve bu teziyle Karşılaştırmalı Dilbilim Yüksek Lisansı derecesini almıştır. "Lehçe Çekiminde Analoji Eyleminin Bazı Durumları (Nekotorie sluçai deystviya analogii v polskom sklonenii)" adlı çalışmasıyla ise 1870 yılında Leipzig'de felsefe doktoru unvanını almıştır. 1873 yılında Kazan Üniversitesi'nde boş bulunan karşılaştırmalı dilbilim doçentliği kadrosuna adaylığını koymuş, üniversite konseyi 24 Ağustos 1874 tarihinde oybirliğiyle Courtenay'ı bu göreve seçmiştir. 1875 yılında doçent, 1876 yılında ise profesör olarak atanmıştır. Kazan Üniversitesi'nde yetenekli gençler (N.V. Kruşevskiy, V.A. Bogoroditskiy, A.İ. Aleksandrov, A.İ. Anastasyev, S.K. Buliç, N.S. Kukuranov) Courtenay'ın etrafında birleşmiş ve böylelikle Kazan Dilbilim Okulu oluşmuştur. Courtenay, Kazan Üniversitesi'nden sonra Dorpat Üniversitesi (1883 – 1893), Krakow'daki Jagiellonian Üniversitesi (1893-1900), St Petersburg Üniversitesi (1900-1918) ve Varşova Üniversitesi'nde (1918-1929) çalışmıştır. Bk. Kazanskiy Federalnıy Universitet, "Boduen de Kurtene Ivan Aleksandroviç", <https://kpfu.ru/philology-culture/cls/personal/baudouin/baudouin.html> [Erişim tarihi: 13.11.2023]

çalışmalarını çok takdir eden Courtenay, Radlov'u camiaya "ünlü bir dilbilimci ve Turan dillerinin en iyi uzmanlarından biri" olarak tanıtmıştır.²²

Radlov, 1872 yılında Baraba, Tara, Tobol ve Tümen Tatarlarının lehçelerinin incelendiği *Proben* serisinin dördüncü cildini yayımlamıştır. Kazan'daki son çalışması, Batı Sibiry'a'nın etnografyası, arkeolojisi ve dini hakkında zengin materyaller içeren *Aus Sibirien* adlı eserdir. Eser, 1884 yılında Almanya'da *Aus Sibiren* (İz Sibiri) genel başlığı altında iki cilt halinde Almanca olarak basılmıştır. Türkiye'de ise 1954 ve 1956 yıllarında Türkolog Ahmet Temir tarafından tercüme edilmiş ve iki cilt halinde *Sibiryadan* başlığıyla yayımlanmıştır. Eserde, Batı Sibiry, Altaylar, Yedisu, Semerkant, İli Vadisi, Kırım, Troki, Lutzk gibi pek çok bölgeyi dolaşarak Altay, Sayan, Şor, Abakan, Lebed, Tuba, Teleüt, Kızıl, Tölös, Koybal, Kaçın, Kamasin, Çulım Tatarları, Sibiry Tatarları, İli Tatarları, Kazak, Kırgız, Tarançi, Kırım, Karaim gibi Türk boylarına ait materyaller yer almıştır.²³ Radlov, 1881 yılında Berlin'de toplanan V. Şarkiyatçılar Kongresi'ne katıldıktan sonra 1883 yılında Kazan'daki vazifesinden ayrılmıştır. Aynı yıl Sibiry ve Moğolistan'daki Türk boylarının etnik yapılarını incelediği *Sibiry ve Moğolistan'daki Türk Boylarının Etnografik İncelemesi* (Etnograficeskiy Obzor Tyurskih Plemen Sibiri i Mongolii) adlı eserini yayımlamıştır. Radlov'un nispeten küçük hacimli bu çalışması (26 sayfa), Türk halklarının etnogenezi hakkında son derece önemli sonuçlar içermektedir.²⁴ 1884'de *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasının bir kopyasını almak ve yayımlamak üzere Avusturya'ya gitmiştir.²⁵

Radlov'un "Petersburg dönemi" 7 Kasım 1884 tarihinde St. Petersburg Bilimler Akademisi'nin Tarih ve Eski Eserler Bölümü'ne "ordinaryüs akademik" unvanıyla üye olarak seçilmesiyle başlamıştır. Bu dönem, Radlov'un eserleri açısından hem sayıca hem de kalite olarak en verimli olduğu dönemdir, denebilir.²⁶ Bu süreçte yüzden fazla çalışma kaleme alan Radlov'un eserlerinin büyük çoğunluğu Eski ve Orta Türkçe çalışmaları üzerinedir. 1885 yılında *Proben* serisinin Kırgız sözlü halk edebiyatı eserlerinin derlendiği beşinci cildi yayımlanmıştır. 1888 yılında bir diğer büyük çalışması *Türk Lehçeleri Denemesi Sözlüğü* (Opit Slovary Tyurskih Nareçiy) 24 fasikül olarak basılmıştır. Eser, yaklaşık 40 Türk lehçesinden aynı sayıda sözlük ve birincil kaynaktan malzeme kullanılarak hazırlanmış yaklaşık yetmiş bin kelimenin bulunduğu üç dilli (Türkçe-Rusça-Almanca) bir çalışmadır. Eserin muhtevisyatını *Proben*'den alınan sözcükler oluşturmuştur.²⁷ Sözlük üzerinde çalıştığı sırada 1887 yılında *Codex Cumanicus* adlı yazmayı

22 E. R. Tenişev, "V. V. Radlov-Fonetist i Grammatist", s. 33; L. K. Bayramova, "Nauçnie Kontaktı V.V. Radlova, İ. A. Boduena de Kurtene i N. V. Kruşevskogo", *V. V. Radlov i Duhovnaya Kultura Tyurskih Narodov Sbornik Trudov Mejdunarodnoy İnternet-konferentsii*, otv. red. E. D. İzotova, İnstitut Filologii i İskusstv Kazanskogo (Privoljskogo) Federalnogo Universiteta, İzd-vo "Alyans", Kazan 2012, s. 12.

23 Bk. W. Radloff, *Sibiryadan I (Aus Sibirien)*, çev. D. Ahmet Temir, Maarif Basimevi, İstanbul 1954; W. Radloff, *Sibiryadan II (Aus Sibirien)*, çev. Dr. Ahmet Temir, Maarif Basimevi, İstanbul 1956.

24 Bk. V.V. Radlov, *Etnograficeskiy Obzor Turetskih Plemen Sibiri i Mongolii*, Perevod s nem. Prof. N. N. Kozmina, İrkutskiy Gosudarstvennyy Universitet Kabinet Mongolskogo Yazıkı i Kulture, İrkutsk 1929.

25 D. M. Nasilov, "V. V. Radlov i İzuçeniye Drevneuygurskih Pamyatnikov", *Tyurkologiceskiy Sbornik 1971*, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Vostokovedeniya, İzd.-vo "Nauka", Moskva 1972, s. 70.

26 Akt. L. N. Zakirova, "Grammaticeskie Trudi V.V. Radlova, İzdannie v Kazanskiy Period (1871-1884)", s. 69.

27 Mehmet Ölmez, "Radloff Sözlüğünün Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?", *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi*

Türk dili bakımından değerlendirmiştir. *Kutadgu Bilig* üzerinde çalışmalar yaparak 1890 yılında Rusya Bilimler Akademisi adına eserin Viyana nüshasının metin ve çevirisini yayımlamıştır.²⁸

İlmî çalışmalarının yanı sıra faal olarak birçok ilmî kuruluşun ve cemiyetin yönetiminde de görev alan Radlov, 1885-1890 yılları arasında o dönemde en büyük Doğu el yazmaları koleksiyonlarından birine sahip olan Asya Müzesi'nin; 1894-1918 yılları arasında ise St. Petersburg'da *Rusya Bilimler Akademisi Büyük Petro Antropoloji ve Etnografya Müzesi*'nin (kısa adıyla *Kunstkamera*) müdürlüğünü üstlenmiştir. Radlov'un müdürlüğü sırasında müze bünyesinde kayıt, koruma, koleksiyonların kataloglanması ve yenilenmesi, depolama ve sergi alanlarının genişletilmesi, yeni sergilerin oluşturulması için birçok alanda yenilikler yapılmıştır. Radlov, gezileri sırasında derlediği görsel materyalleri ve kendisine hediye gelen eşyaları bu müzeye bağışlamıştır. Günümüzde bu materyaller *Kunstkamera*'da 429, 452, 1033, 1489 numaralı koleksiyonlarda sergilenmektedir.²⁹ 1888 yılında Macar İlimler Akademisi'ne muhabir üye olarak seçilmiş; 1891 yılında Orhon bölgesine gönderilen heyetin başında bulunmuştur. Rus Coğrafya Cemiyeti ve Rus Arkeoloji Cemiyeti'nde çalışmalar yürütmüştür. Rusya Orta ve Doğu Asya Araştırmaları Komitesi'nin (1903-1918) kurucularından biridir. 1886 yılında Kırım Tatarlarının dilini incelemek amacıyla Kırım'a, 1887 yılında ise Karay lehçesini incelemek amacıyla Litvanya ve Volin'e ilmî gezi gerçekleştirmiştir. Radlov, Kazan Üniversitesi'nde ve St. Petersburg Üniversitesi'nde ders vermemiştir. Ancak hayatının St. Petersburg döneminde Nikolay Fedoroviç Katanov, Platon Mihayloviç Melioranskiy³⁰, Sergey Efimoviç Malov³¹,

Kurultayı Bildirileri, Ankara 7-9 Ağustos 1996, 1997, s. 371.

28 Zeynep Korkmaz, "Friedrich Wilhelm Radloff'un Orta Türkçe Üzerindeki Çalışmaları", *Türk Dili* LVI/44 (Aralık 1988), s. 321.

29 A. M. Reşetov, "Akademik V. V. Radlov-Vostokoved i Muzeyevod (osnovnie etapy deyatelnosti)", *Radlovskie Çtenie. Materialı Godiçnoy Nauçnoy Sessii*, St. Petersburg, 2002, s.100.

30 Platon Mihayloviç Melioranskiy (1868-1906): 1868 yılında St. Petersburg'da doğmuştur. Lise eğitimini Luteryan Kilise Okulu'nda tamamlamıştır. 1887-1891 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Arapça-Farsça-Türkçe-Tatarca Bölümü'nde eğitim almıştır. Aynı zamanda, Radlov'un rehberliğinde, o zamanlar fakültede öğretilmeyen Türk dilleri üzerine çalışmalar yapmıştır. Mezun olduktan sonra profesörlüğe hazırlanmak için Türk-Tatar Edebiyatı Bölümü'nde kalmış ve Radlov ile yaptığı çalışmalarını sürdürmüştür. 1890 yazında Kazak dili ve etnografyasını incelemek için Orenburg vilâyeti ve Turgay bölgesine gönderilmiştir. Bu gezisi sonucunda *Kırgız Atasözleri ve Bilmeceleri* (Kırgızskie poslovitsi i zagadki) ve *Kazak-Kırgız Dili Kısa Grameri* (Kratkaya grammatika kazak-kırgızskaya yazıka) adlı eserleri yayımlanmıştır. 1893 yılında dört aylık bir Avrupa gezisine (Londra, Oxford, Leiden, Paris, Berlin) çıkmıştır. 1894 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde doçent olarak ders vermeye başlamıştır. 1899 yılında *Kül Tigin Yazıtı* (Pamyatnik v çest Kül-Tegina) adlı çalışmasıyla yüksek lisansını tamamlamıştır. 1909 yılında ise *Arap Filoloğu Türk Dili Hakkında* (Arap filolog o turetskom yazıke) adlı çalışmasıyla doktor unvanını almıştır. Bk. *Biobibliografiçeskiy Slovar Otçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 215-216.

31 Sergey Efimoviç Malov (1880-1957): Rus Türkolog, dilbilimci, halkbilimci, etnograf. 1904 yılında Kazan İlahiyat Akademisi'nden mezun olmuştur. Akademiye N.F. Katanov'un derslerini dinlemiştir. 1905 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Arap, Fars ve Türk Dilleri bölümüne kaydolmuştur. Üniversitede Türkologlar V.D. Smirnov, P.M. Melioranskiy ve V.A. Jukovski'y'den dil dersleri almıştır. Courtenay'ın dilbilimi okulunun toplantılarına katılmış, Radlov'dan özel dil dersleri almıştır. Radlov danışmanlığında Altay Türklerinin dilleriyle ilgilenmiştir. Radlov'un tavsiyesi üzerine 1908 yazında Çulım Türkleri arasında araştırmalar yapmıştır. 1909 yılında yine Radlov'un önerisi üzerine Batı ve Orta Çin'de yaşayan Türk halkları ile ilgili incelemeler yapmak üzere görevlendirilmiştir. Bu gezi sırasında *Altun Yaruk* isimli Uygurca yazmayı bulmuş ve bu yazmayı Radlov ile birlikte yayımlamıştır. Eski Türk yazıtları ve Uygur yazmaları üzerine önemli eserler kaleme almıştır. Bk.

Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç³², Boris Yakovleviç Vladimirtsov³³ gibi birçok doğu bilimcinin yetişmesinde önemli rol oynamıştır.³⁴

Radlov, 12 Mayıs 1918'de 81 yaşında St. Petersburg'da ölmüştür. Doğu bilimi ve Rus Türkolojisi alanında 150'den fazla eser kaleme alarak Türkoloji'de "Radlov devri" olarak bilinen bir döneme imza atmıştır. Hayatının önemli kısmını Altay, Baraba, Tümen Tatarları, Kazaklar, Kırgızlar, Uygurlar, Kırım Tatarları ve Rusya'nın diğer Türkçe konuşan boyları arasında sözlü halk edebiyatı örneklerini toplayarak geçirmiştir. Orhun Yazıtlarının transkripsiyonunu ve çevirisini yapmış, yazıtları dil, fonetik ve gramer açısından incelemiştir. Koşo-Tsaydam Yazıtlarını Rusçaya çevirmiştir. Uygur yazısı, Uygur yazıtları ve Uygur tarihi ile yakından ilgilenmiştir. Sibiry Türk lehçelerinin ve Türk halklarının yazı sistemlerinin XIX. yüzyıl ortasındaki durumunun etraflıca incelenmesi açısından çalışmaları oldukça kıymetlidir. O'nun çalışmaları Orta Asya'nın etnografik haritasının çıkarılmasında ve Türk halklarının kültürel mirasının korunmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. I-X (Proben, St. Petersburg 1866-1907)

Kısaca *Proben* olarak bilinen *Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler* adlı on ciltlik serinin her bir cildi Doğu bilimi ve Türkoloji çalışmaları açısından oldukça kıymetlidir. *Proben*, ilim adamının Barnaul'da 1860-1870 yılları arasında farklı Türk boyları arasında gerçekleştirdiği ilmî gezileri sırasında dil, lehçe, tarih, folklor, etnografya ve kültür konularında

Biobibliografıçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period, s. 211-212.

32 Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1938): 1880 yılında Nijny Novgorod'da doğmuştur. 1888-1899 yılları arasında Nijegorod Soylular Enstitüsü'nde öğrenim görmüş, 1903 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Arapça-Farsça-Türkçe-Tatarca Bölümü'nden mezun olmuştur. Üniversitede P.M. Melioranskiy, N.I. Veselovskiy, V.V. Barthold, V.A. Jukovskiy, V.R. Rozen gibi dönemin ileri gelen Türkologlarından dersler almıştır. Üniversiteyi bitirdikten sonra profesörlüğe hazırlanmak için üniversitede kalmış; Melioranskiy ve Radlov ile birlikte eski Türk dili alanında çalışmalar yürütmüştür. 1908 yılında Rus Arkeoloji Cemiyeti ve Rus Coğrafya Cemiyeti'ne aslı üye olarak seçilmiştir. 1911 yılında Türkiye'ye gelmiş; 1912 yazında ise Stavropol ve Kırım'ı ziyaret etmiştir. 1917'de St. Petersburg Üniversitesi'nde Türk-Tatar Edebiyatı Kürsüsü'ne profesör olarak atanmıştır. 1922'de Petrograd Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüsü'ne rektör olarak seçilmiştir. 1926'da Bakü'de düzenlenen *Birinci Tüm Birlik Türkoloji Kurultayı*'nda aktif rol almıştır. Türkiye'de düzenlenen Türk Dili kurultaylarında da bildiriler sunmuştur. Bk. *Biobibliografıçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 254-256; Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, s. 293-294.

33 Boris Yakovleviç Vladimirtsov (1884-1931): Moğolca uzmandır. 1904-1909 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Çince-Moğolca-Mançurca Bölümü'nde eğitim almıştır. Ayrıca 1906 yılında Paris'te Yaşayan Doğu Dilleri Okulu, Sorbonne ve Collège de France'da derslere katılmıştır. Rusya Bilimler Akademisi Asya Müzesi'nde çalışmıştır. Rusya'nın doğu bölgelerine ve Moğolistan'a yapılan birçok keşif gezisine katılmıştır. Moğol halklarının tarihi, etnografyası ve filolojisi üzerine çalışmalar yapmıştır. Başlıca eserleri; *Cengiz Han* (Çingis-han, 1922), *Moğol Yazı Diliyle Halha Lehçesinin Karşılaştırmalı Grameri* (Srvanitelnaya grammatika mongolskogo pismennogo yazıkı i halhaskogo nareçiya, 1929), *Moğolların Toplumsal Yapısı. Moğol Göçebe Feodalizmi* (Obşçestvennyy stroy mongolov. Mongolskiy kočevoy feodalizm, 1934)'dir. *Cengiz Han* adlı eser 1950 yılında Hasan Eren'in önsözü ve notlarıyla Türkçeye çevrilmiştir. Bk. Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, s. 332-334; Nekropol Sankt-Peterburga i Okrestnostey, "Vladimirov Boris Yakovleviç (1884-1931)", <https://nekropol-spb.ru/kladbischa/smolenskoe-luteranskoe-kladbische/vladimirtsov-boris-jakovlevich> [Erişim tarihi: erişim 13.11.2023]

34 Ahmet Temir, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri*, s. 34-35; 65; *Biobibliografıçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 242.

derlediği materyalleri ihtiva etmektedir. Seri, sadece içerdiği dil malzemesi bakımından değil, sözlü halk edebiyatı bakıyeleri açısından da oldukça değerli kaynaklardır.

Serinin ilk dört cildi *Proben Der Volkslitteratur Der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens* [*Образцы Народной Литературы Тюркских Племен, Живущих в Южной Сибири и Дзунгарской Стени/ Güney Sibirya ve Cungarya Bozkırlarında Yaşayan Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler*]; beş, altı ve yedinci ciltler *Proben Der Volkslitteratur Der Nördlichen Türkischen Stämme* [*Образцы Народной Литературы Северных Тюркских Племен/ Kuzey Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler*]; sekizinci, dokuzuncu ve onuncu ciltler ise *Proben Der Volkslitteratur Der Türkischen Stämme* [*Образцы Народной Литературы Тюркских Племен/ Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler*] başlıklarıyla yayımlanmışlardır.

Serinin ilk yedi cildi Radlov tarafından derlenmiş materyalleri kapsamaktadır. İlk yedi cildin önsözleri bizzat Radlov tarafından kaleme alınmıştır. Sekizinci ciltteki metinler, Türk dilbilimi ve halk edebiyatı uzmanı Macar Türkolog Ignác Kúnos (1860-1945); onuncu ciltteki metinler ise Rus etnograf Valentin Aleksandroviç Moşkov (1852-1922) tarafından derlenmiştir. Son üç cilt Radlov tarafından yayımlanmıştır. Serinin Kırım lehçelerinin incelendiği yedinci cilt Türkolog Tülay Çulha tarafından hazırlanarak 2015 yılında³⁵; Besarabya Gagauzlarının lehçelerinin incelendiği onuncu cilt ise 2020 yılında Türkologlar Tülay Çulha ve Muvaffak Duranlı tarafından hazırlanarak Türkçe olarak basılmışlardır.³⁶ Dokuzuncu cilt ise Radlov'un öğrencisi Hakas asıllı Rus Türkolog Nikolay Fedoroviç Katanov tarafından derlenen ve Rusçaya çevirisi yapılan sözlü halk edebiyatı metinlerini ihtiva etmektedir. Metinler içerisinde Uryanhaylara (günümüzde Tuvalar), Abakan Tatarlarına (günümüzde Hakaslar) ve Karagaslara (günümüzde Tofalar/Tofa Türkleri) ait XIX. yüzyılın sonlarında derlenen şarkılar, atasözleri ve deyimler, bilmeceler, rüya tabirleri, şaman duaları ve günlük yaşam ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Proben serisini oluşturan ciltlerin Almanca, Rusça ve Türkçe başlıkları şöyledir:

Birinci Cilt: *Proben Der Volkslitteratur Der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens. I. Theil: Die Dialecte des Eigentlichen Altai: Der Altaier: Teleuten: Lebed-Tataren, Schoren und Sojonen. (Gesammelt und Übersetzt von Dr. W. Radloff.)*

Образцы Народной Литературы Тюркских Племен, Живущих в Южной Сибири и Дзунгарской Стени. Часть I. Поднаречия Алтая: Алтайцев, Телеутов, Черновых и Лебединских Татар, Шорцев и Саянцев, Санкт Петербург 1866. (Собраны В.В. Радловым.)

35 Bk. W. Radloff, *Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler. Kırım Ağızları, VII. Bölüm*, haz. Tülay Çulha, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

36 Bk. W. Radloff, *Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler. Besarabya Gagauzlarının Ağızları, X. Bölüm*, haz. Tülay Çulha, Muvaffak Duranlı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Güney Sibirya ve Cungarya Bozkırlarında Yaşayan Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. I. Bölüm. Güney Altay Lehçeleri: Altaylar, Teleütler, Çernov ve Lebed Tatarları, Şorlar ve Sayanlar, St. Petersburg 1866. (V.V. Radlov tarafından derlenmiştir.)

İkinci Cilt: Proben Der Volkslitteratur Der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens. II. Theil: Die Abakan-Dialecte (Der Sagaische, Koibalische, Katschinzische), der Kysyl-Sialect und der Tscholym-Dialect (Küarik), (Gesammelt und Übersetzt von Dr. W. Radloff)

Образцы Народной Литературы Тюркских Племен, Живущих в Южной Сибири и Дзунгарской Степи. Часть II. Поднаречия Абаканские (Сагайское, Койбальское, Качинское) Кызылское и Чулымское (Кюэрикь), Санкт Петербург 1868. (Собраны В. В. Радловым)

Güney Sibirya ve Cungarya Bozkırlarında Yaşayan Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. II. Bölüm. Abakan (Sagay, Koybal, Kaçin), Kızıl ve Çulım Lehçeleri (Küerik), St. Petersburg 1868. (V.V. Radlov tarafından derlenmiştir.)

Üçüncü Cilt: Proben Der Volkslitteratur Der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens. III. Theil: Kirgisische Mundarten, (Gesammelt und Übersetzt von Dr. W. Radloff)

Образцы Народной Литературы Тюркских Племен, Живущих в Южной Сибири и Дзунгарской Степи, Часть III. Киргизское Наречие, Санкт Петербург 1870. (Собраны В.В. Радловым)

Güney Sibirya ve Cungarya Bozkırlarında Yaşayan Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. III. Bölüm. Kırgız Lehçesi, St. Petersburg 1870. (V.V. Radlov tarafından derlenmiştir.)

Dördüncü Cilt: Proben Der Volkslitteratur Der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens, IV. Theil: Die Mundarten der Barabiner, Taraer, Toboler und Tümenischer Tataren, (Gesammelt und Übersetzt von Dr. W. Radloff)

Образцы Народной Литературы Тюркских Племен, Живущих в Южной Сибири и Дзунгарской Степи. Часть IV. Наречия Барабинцев, Тарских, Тобольских и Тюменских Татар, Санкт Петербург 1872. (Собраны В. В. Радловым)

Güney Sibirya ve Cungarya Bozkırlarında Yaşayan Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. IV. Bölüm. Baraba, Tara, Tobol, Tümen Tatarlarının Lehçeleri, St. Petersburg 1872. (V.V. Radlov tarafından derlenmiştir.)

Beşinci Cilt: Proben Der Volkslitteratur Der Nördlichen Türkischen Stämme, V. Theil: Dialect der Kara-Kirgisen, (Gesammelt und Übersetzt von Dr. W. Radloff)

Образцы Народной Литературы Северных Тюркских Племен, Часть V. Наречие Дикокаменных Киргизов, Санкт Петербург 1885. (Собраны В.В. Радловым)

Kuzey Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. V. Bölüm Kara-Kırgızların Lehçesi, St. Petersburg 1885. (V.V. Radlov tarafından derlenmiştir.)

Altıncı Cilt: Proben Der Volkslitteratur Der Nördlichen Türkischen Stämme, VI. Theil: Dialect Der Tarantschi. (Gesammelt und Übersetzt von Dr. W. Radloff)

Образцы Народной Литературы Северных Тюркских Племен, Часть VI. Наречие Таранчей, Санкт Петербург 1886. (Собраны В. В. Радловым)

Kuzey Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. VI. Bölüm. Tarançi Lehçesi, St. Petersburg 1886. (V.V. Radlov tarafından derlenmiştir.)

Yedinci Cilt: Proben Der Volkslitteratur Der Nördlichen Türkischen Stämme, VII. Theil: Der Mundarten Der Krym. (Gesammelt und Übersetzt von Dr. W. Radloff)

Образцы Народной Литературы Северных Тюркских Племен, Часть VII. Наречия Крымского Полуострова, Санкт Петербург 1896. (Собраны В.В. Радловым)

Kuzey Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. VII. Bölüm. Kırım Yarımadası Lehçeleri, St. Petersburg 1896. (V.V. Radlov tarafından derlenmiştir.)

Sekizinci Cilt: Proben Der Volkslitteratur Der Türkischen Stämme, VIII. Theil: Mundarten Der Osmanen, Gesammelt und Übersetzt von Dr. Ignác Kúnos. Herausgegeben von Dr. W. Radloff.

Образцы Народной Литературы Тюркских Племен, Изданные В. Радловым, Часть VIII. Наречие Османские, Санкт Петербург 1899. (Тексты собраны И. Куношем)

Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. VIII. Bölüm. Osmanlı Lehçesi. St. Petersburg 1899. (Metinler, Ignác Kúnos tarafından derlenmiş, V.V. Radlov tarafından yayımlanmıştır.)

Dokuzuncu Cilt: Proben Der Volkslitteratur Der Türkischen Stämme, IX. Theil: Mundarten der Uraianchaier (Sojonen), Abakan-Tataren und Karagassen. Texte gesammelt und übersetzt von N. Th. Katanoff. Uebersetzung. (Herausgegeben von Dr. W. Radloff)

Образцы Народной Литературы Тюркских Племен, Изданные В. Радловым, Часть IX. Наречия Урянхайцев (Сойотов), Абаканских Татар и Карагасов.

Тексты, собранные и переведенные Н. Ф. Катановым. Перевод, Санкт Петербург 1907.

Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. IX. Bölüm. Uryanhayların (Soyotların), Abakan Tatarlarının ve Karagasların Lehçeleri. St. Petersburg 1907. (Metinler, N.F. Katanov tarafından toplanmış ve çevrilmiştir. Eser, Radlov tarafından yayımlanmıştır.)

Onuncu Cilt: Proben Der Volkslitteratur Der Türkischen Stämme, X. Theil: Mundarten der Bessarabischen Gagenen, Gesammelt und übersetzt von V. Moschkoff. Herausgegeben von Dr. W. Radloff.

Образцы Народной Литературы Тюркских Племен, Изданные В. Радловым. Часть X. Наречия Бессарабских Гагаузов. Тексты собраны и переведены В. Мошковым. Санкт Петербург 1904.

Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. X. Bölüm. Beserabya Gagauzlarının Lehçeleri, St. Petersburg 1904. (Metinler, V. Moşkov tarafından derlenmiş ve çevrilmiştir. Eser, Radlov tarafından yayımlanmıştır.)

Radlov ve Öğrencisi Nikolay Fedoroviç Katanov (1862-1922)

Radlov, Rus Türkolojisi'nin kurucusu olup, ilmî çalışmalarıyla bu dalda bir çığır açmıştır. Öğrencisi Doğu bilimci Nikolay Fedoroviç Katanov da hocasının izinden giderek Rusya ve komşu ülkelerde yaşayan Türk halklarının dillerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesine adanmış çok yönlü temel eserler kaleme almıştır. Radlov'un ve Katanov'un Altay ve Sibirya'ya farklı Türk boyları hakkında incelemeler yapmak için düzenledikleri çok sayıda ilmî keşif gezileri, Türk dillerinin, tarihinin, kültürünün ve etnografyasının daha ileri düzeyde incelenmesi için temel oluşturmuştur. Radlov'un ve Katanov'un eserleri günümüzde dahi alan çalışmalarında birinci el kaynaklardır.

Katanov'un ilgi çerçevesini Orta Asya ve Sibirya'daki çeşitli Türk boyları ile ilgili dilbilimi, etnografya, folklor, tarih, arkeoloji, dinler tarihi ve müzecilik gibi farklı alanlar oluşturmuştur. Yaşadığı dönemin en iyi etnografılarından, nümizmatik uzmanlarından ve koleksiyonerlerinden biri olan Katanov'un görsel mirası günümüzde Rusya'nın farklı bölge ve şehir müzelerinde sergilenmektedir.³⁷

Katanov, erken yaşlarda birçok Batı ve Doğu dilini öğrenmiştir. 1876-1884 yılları arasında eğitim gördüğü Krasnoyarsk Klasik Gimnazyumu'nda tarih ve coğrafya öğretmeni, Rus Coğrafya Cemiyeti Doğu Sibirya bölümü asli üyesi Andrey Kirilloviç Zavadskiy-Krasnopolskiy (1840-1889), genç Katanov'u Radlov'un ve Koybal ve Karagas lehçeleri uzmanı Finlandiyalı Türkolog Matvey Hristianoviç Kastren'in³⁸ çalışmaları ile tanıştırmıştır. Katanov, hocasının

37 Bu müzelerin başında Tataristan Cumhuriyeti Millî Müzesi gelmektedir. Kazan'da bulunan Kazan Federal Üniversitesi Etnografya Müzesi ve Tarih Müzesi, N. A. Martyanov Minusinsk Bölge Müzesi ve Rusya Bilimler Akademisi Büyük Petro Antropoloji ve Etnografya Müzesi (kısa adıyla Kunstkamera)'nde de Katanov'un gezileri sırasında derlediği görsel materyaller muhafaza edilmekte ve sergilenmektedir.

38 Matvey Hristianoviç Kastren (1813-1852): Finlandiyalı Doğu bilimcidir. Ural dilleri ve halklarının seçkin bir saha araştırmacısı, Samoyed dilbiliminin kurucusudur. 1813 yılında Finlandiya'nın Tervol köyünde dünyaya gelmiştir. 1825 yılında öksüz kalmış ve rahip olan amcasının yanında yetişmiştir. 1829 yılında Oulo Üniversitesi'ne kaydolmuş, burada Yunanca ve Doğu dillerini öğrenmiştir. 1836 yılında felsefe alanında yüksek lisansını tamamlamıştır. 1838 yılında Laponya'ya ilk ilmî gezisini gerçekleştirmiştir. 1841-1844 yılları arasında ise Laponya, Arhangelsk, Olenetsk ve Tobolsk'a ilmî geziler düzenlemiştir. 1845-1849 yılları arasında ise Rusya Bilimler Akademisi'nin aracılığı ile Ural, Altay ve Sayan bölgelerine dilbilimsel araştırmalar yapmak amacıyla ilmî geziye gönderilmiştir. Koybal ve Karagas lehçelerini fonetik ve dilbilimsel açıdan araştıran ilk ilim adamı olarak Rus Türkoloji tarihine geçmiştir. En önemli çalışmalarından biri, *Koybal ve Karagas Lehçeleri Grameri Denemesi* (Opıt grammatiki koybalskogo i karagasskogo dialekta) adlı eseridir. Bk. *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, s. 182-183.

gözetiminde Sagayca metinleri derlemiş ve Sagayların gelenek ve göreneklerini kayıt altına almaya koyulmuştur. Böylelikle Katanov 1878 yılından itibaren 1907 yılında Radlov tarafından yayımlanacak olan *Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler*'i için kendi halkı olan Hakasların atasözlerini, bilmecelerini ve özlü sözlerini kayıt altına almaya başlamıştır.³⁹

Bahsedildiği üzere, Radlov 1884 yılında St. Petersburg'a taşınmıştır. Katanov ise 1884-1888 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Arapça-Farsça-Türkçe-Tatarca bölümünde öğrenim görmüştür. Katanov, üniversite yıllarında sık sık Radlov ile görüşmüştür. Üniversitedeki derslerinin yanı sıra Radlov'un evinde Betling'in Yakut dili çalışmaları ile temelinin attığı yeni bir dilbilim dalı olan Türk dilleri fonetiği derslerini de düzenli olarak takip etmiştir. Özellikle Türk dillerinin incelenmesinde karşılaştırmalı-tarih metodunun temellerini Radlov'dan öğrenmiştir.⁴⁰ Radlov, farklı yabancı lehçe ve diller arasındaki akrabalıkları ve benzerlikleri belirlemek adına sözlü eserlerin doğru bir şekilde kayıt altına alınması için Katanov'u teşvik etmiştir.⁴¹ Radlov, Katanov'un bir nevi "akıl hocası, ilmi danışmanı, yol göstericisi" olarak onun Türkojji çalışmalarına yönelmesinde çok etkili bir isim olmuştur. N. F. Katanov Hakas Devlet Üniversitesi Eğitim Bilimleri bölümünde görevli öğretim üyesi K. İ. Sultanbaeva'nın belirttiği üzere, Katanov çalışmalarında Türk dillerinin öğretiminde bir dilin hem tek başına hem de diğer dillerle karşılaştırıldığında nasıl incelenmesi gerektiğine dair kesin ve doğru örnekler veren Radlov'un izinden gitmiştir.⁴²

Katanov, 1888 yılında St. Petersburg Üniversitesi'nden mezun olmuştur. Daha üniversite bitmeden Radlov, o dönemde haklarında çok az araştırma yapılan Sibiry, Kuzey Moğolistan ve Doğu Türkistan'daki Türk halklarının incelenmesi için Katanov'u ilmi bir geziye göndermeyi teklif etmiştir.⁴³ 11 Aralık 1887 tarihinde tarihçi Vladimir İvanoviç Lamanskiy'nin başkanlığında Rus Coğrafya Cemiyeti Etnografya Bölümü'nün bir oturumunda Radlov, bu gezinin Doğu'daki Türk halklarının kalıntılarının incelenmesi açısından önemli olduğunu belirterek, oturum heyetine Katanov'u öneren bir rapor sunmuştur. Raporda, bu gezi için azmi, yeteneği, ilme ve bilgiye olan isteği göz önünde bulundurulduğunda en uygun ve yetenekli kişinin Katanov olduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Bunun sonucunda, Katanov, Radlov'un önerisi, Rusya Bilimler

39 İrina Kokova, *Nikolay Fedoroviç Katanov. (Dokumentalnoe Povest o Vıdayuşçemsya Rossiyskim Vostokovede)*, 2-oe izdanie, Hakasskoe Knijnoe İzdatelstvo, Abakan 2012, s. 11-12.

40 "Avtobiografiya N. F. Katanova. Materialı slovarya S. A. Vengerova, 1897 g.", N. F. Katanov, *Bilimsel Eserlerinden Seçmeler: Hakas Folkloru ve Etnografyası Metinleri* içinde, yay. haz. V. E. Maynogaşeva, Türkçeye çev. Fatma Özkan, Türksöy Yayınları, No: 16, Ankara 2000, s. 538.

41 N. F. Katanov, *Predaniya Prısayanskih Plemen o Prejnih Delah i Ludyah*, Zapiski İmp. Russ. Geog. Obşç., Tom XXXIV, Tip. V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1909, s. 266.

42 K. İ. Sultanbaeva, "Pedagogičeskie Vzglyadı N. F. Katanova", *N. F. Katanov i Gumanitarne Nauki na Rubeje Vekov: Oçerki İstorii Rossiyskoy Tyurkologii*, Nauç. otv. red. R. M. Valeev, B. N. Tugujekova, Abakan: Kazan – Alma-lit, 2008-2009, s. 182.

43 P. O. Rikin, "Nikolay Fedoroviç Katanov (1862-1922): Vehi Jizni i Tvorçestva", N. F. Katanov, *Oçerki Uryanhayskoy Zemli (Dnevnik Puteşestviya, İspolnennogo v 1889 Godu Po Poruçeniyu İmperatorskoy Akademii Nauk i İmperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obşçestva)*, TİGİ pri Pravitelstve RT, Kızıl, 2011, s. 366.

44 P. O. Rikin, "Nikolay Fedoroviç Katanov (1862-1922): Vehi Jizni i Tvorçestva", s. 366; İrina Kokova, *Nikolay Fedoroviç Katanov*, s. 25.

Akademisi ve Rus Coğrafya Cemiyeti'nin maddî desteğiyle dört yıllığına Türk halklarının dillerini, dinlerini, etnografyasını ve günlük yaşamlarını incelemek amacıyla Sibiryâ, Kuzey Moğolistan, Cungarya ve Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Bu gezisi sırasında Abakan'daki Abakan Tatarlarının, İrkutsk şehrindeki Karagasların, Kuzey Moğolistan'daki Uryanhayların, Doğu Türkistan Türklerinin, Semireççe ve Cungarya'daki Kazak Kırgızlarının dillerini ve yaşam şekillerini detaylı bir şekilde incelemiş ve materyaller derlemiştir.⁴⁵

Katanov, ilk ilmî gezisine 1888 yılının Aralık ayında St. Petersburg'dan Sibiryâ'ya doğru yola çıkarak başlamıştır. 19 Ocak 1889 tarihinde ilk olarak Krasnoyarsk'a gelmiş, daha sonra ise kendi köyü Askıs'a geçmiştir. Katanov, Uryanhay topraklarındaki gezisine 7 Mart 1889 tarihinde başlamıştır. Katanov'un öncelikle Uryanhay topraklarına gönderilmesinin başlıca sebebi, o güne değin Uryanhayların dilleri konusunda detaylı bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. İlim adamı, bu gezisi sırasında Uryanhay dili hakkında yaptığı araştırmalar neticesinde *Uryanhay Dilinin Türkçe Kökenli Diğer Dillerle Akrabalık İlişkisini Gösteren Bir Araştırma Denemesi* (Opit issledovaniya Uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkam Tyurkskogo korniya, Kazan 1903) adlı doktora tezini kaleme almıştır. Uryanhay topraklarındaki gezisi sırasında bölge halkının geçim kaynaklarını, atasözlerini, deyimlerini, bilmecelerini, şarkılarını, masal ve dualarını, geleneklerini, damgalarını ve ev eşyaları üzerindeki resimleri günlük notlar şeklinde kayıt altına almıştır. İlk gezisinden sonra topladığı materyalleri düzenlemek ve üzerinde çalışmak için Askıs köyüne dönen Katanov bir yandan Uryanhay topraklarında derlediği bilgileri temize çekerken bir yandan da Abakan Tatarlarının (Sagaylar, Kaçinler, Beltirler) lehçelerini, gelenek ve göreneklerini incelemiş, onlara ait masalları, şarkıları ve bilmeceleri kayıt altına almıştır. Topladığı materyalleri kayıt altına aldıktan sonra Karagaslar'ın dilbilgisel, tarihî ve etnografik incelenmesi için Kansk ve Nijneudinsk bölgelerine kısa süreli bir gezi gerçekleştirmiştir. Daha sonra ise Doğu Türkistan'ın sekiz merkezini (Hotan, Kaşgar, Aksu, Kuçar, Karakaş, Bay, Loguçen ve Eski Turfan) ziyaret etmiş ve bölgedeki Türk nüfusun dilini ve etnografyasını yakından gözlemlemiştir. Bölgenin coğrafi, etnografik ve demografik yapısını incelemiştir. 1892 yılının Nisan ayında gezisini tamamlayarak Askıs köyüne geri dönmüş ve burada Beltirlerin, Sagayların, Kalarların ve Kaçinlerin şaman hikâyelerini, dualarını, inanç ve efsanelerini, gelenek ve göreneklerini derlemiştir.⁴⁶

Katanov, gezisi sırasında tuttuğu her bir gezi notunu Radlov'a Rusya Bilimler Akademisi'nde yayımlaması için mektuplar halinde göndermiştir. Radlov, ilmî rapor niteliğinde olan bu mektupların Türkoloji açısından önemini şu sözlerle belirtmiştir:

Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Doğu Türk boylarının dillerini ve geleneklerini incelemek için Sibiryâ'ya ve Çin'in Batı eyaletlerine görevli olarak gönderilen St.

45 "Avtobiografiya N. F. Katanova. Materialı slovaryâ S. A. Vengerova, 1897 g.", s. 539.

46 Bk. P. O. Rikin, "Nikolay Fedoroviç Katanov (1862-1922): Vehi Jizni i Tvorçestva", s. 366-368; R. M. Valeev, R. Z. Valeeva, V. N. Tugujekova, "Rukopisnoe Nasledie N. F. Katanova v Fondah Rossiyskih Arhivov: Dnevnik i Materialı Perioda Puteşestviya v Sibir i Sintszyan (1889-1892 gg.): K 160-letiyu so Dnya Rojdeniya", *Orientalistika* 5/ (2), 2022, s. 306.

Petersburg Üniversitesi öğretim üyesi N.F. Katanov, bana farklı yerlerden kısa rapor niteliğinde mektuplar gönderdi. Bu mektuplar etnografya ve Türkoloji açısından birçok yeni ve ilginç bilgiler ihtiva etmektedir. Bu nedenle Tarih-Filoloji Bölümü'nün 9 Ocak 1890 tarihli toplantısında N.F. Katanov'un mektuplarından alınan bölümlerin İmparatorluk Bilimler Akademisi Bültenleri'ne ek olarak basılmasına karar verilmiştir. Bu mektuplarda yer alan bilgilerin birbirinden kopuk ve üzerinde çalışılmamış olduğu görülmektedir ancak araştırma yerlerinde ve anlık izlenimle kayıt altına alınması sebebiyle oldukça ilginçtir. Bu notların ilmî olarak incelenmesi Akademi'ye sunacağı zengin dil bilimi malzemelerinin yayımlanması sırasında gerçekleşecektir.⁴⁷

Bu gezi, Katanov'un tüm ilmî çalışmaları için bir basamak olmuştur. Türk dillerinin konuşulduğu bir ortamda geçirdiği dört yıl Katanov'a paha biçilmez bir dilbilimsel ve etnografik bilgi birikimi sağlamıştır. Kazanılan tecrübe ve toplanan materyaller, daha sonraki araştırmaları için iyi ve sağlam bir temel teşkil etmiştir. Katanov gezisinin ardından derlediği materyalleri hemen yayımlamaya başlamıştır. Katanov'un ilk gezisi sırasında Güney Sibiry Türk halkları (Tuva Türkleri, Hakaslar ve Tofa Türkleri) ile ilgili derlediği bilgilerin yer aldığı diğer başlıca eserler şöyledir:

- *1890 Yılında Karagaslara Gerçekleştirilen Gezi* (Poezdka k Karagasam v 1890 godu);
- *Türk Kabileleri Arasında* (Sredi Tyurkskih plemen, 1893);
- *Sibiry'dan ve Doğu Türkistan'dan Mektuplar* (Pisma iz Sibirii i Vostoçnogo Turkeстана, 1893);
- *Uryanhay Topraklarından Notlar (İmparatorluk Bilimler Akademisi ve İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Emriyle 1889 Yılında Gerçekleşen Gezinin Günlüğü)* (Oçerki Uryanhayskoy Zemli (Dnevnik Puteşestviya, İspolnennogo v 1889 Godu po Poruçeniyu İmperatorskoy Akademii Nauk i İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva, 2011)
- *XIX. Yüzyıl Rus Türkolojisi'nin Mirası: "Sibiry, Cungarya ve Doğu Türkistan Gezisi". İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti Üyesi N.F. Katanov Tarafından 1890 Yılında Gerçekleştirilen Gezinin Günlüğü* ("Puteşestvie po Sibiri, Dzungarii i Vostoçnomu Turkestanu". Dnevnik puteşestviya, soverşennogo po poruçeniyu İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva v 1890 g. çlenom-sotrudnikom onogo N. F. Katanovım, 2017)

Katanov, *Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler Adlı Eserin Birinci Cildinde Karşılaşılan Özel İsimlerin Alfabetik Dizini* (Alfavitnyı ukazatel sobstvennih imen, vstreçayuşıhsya vo pervom tome obraztsov narodno-literatırı Tyurkskih plemen, 1888) adlı çalışmasında *Proben* serisinin birinci cildinde yer alan metinlerdeki özel adlar dizinini

47 N. F. Katanov, *Pisma iz Sibirii i Vostoçnogo Turkeстана*, İzd. İmp. Akad. Nauk, St. Petersburg, 1893, s. 1.

hazırlamıştır. Eserde, özel adlar dizininin yanı sıra adların anlamları, etimolojileri ve diğer Türk lehçelerindeki karşılıkları hakkında da bilgiler vermiştir.⁴⁸

Dokuzuncu Cilt: Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. Uryanhayların (Soyotların), Abakan Tatarlarının ve Karagasların Lehçeleri

Uryanhaylar, Abakan Tatarları ve Karagaslar ile ilgili metin örneklerinin yer aldığı bu cilt, *Proben* serisinin dokuzuncu cildir. Eserdeki metinler Katanov tarafından Kiril alfabesine aktarılarak sunulmuştur. Eser, İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin emriyle Kasım 1907 tarihinde basılmıştır. Önsöz ve İçindekiler kısmı ile birlikte toplam 689 sayfadır. Eser, Katanov tarafından 8 Aralık 1905 tarihinde kaleme alınan bir önsöz metni ile başlamaktadır.

1905 tarihli *Önsöz*'den edinilen bilgilere göre; Katanov, bu eserde Sayan bölgesindeki altı Türk boyuna (Uryanhaylar, Kaçınler, Sagaylar, Koyballar, Beltirler, Karagaslar) ait farklı zamanlarda kayıt altına aldığı ve akademisyenler Bethling ve Radlov'un yazı sistemlerine göre transkripsiyonunu yaptığı metinlere yer vermiştir.⁴⁹ Eserde 1-216. sayfalar arasında Katanov tarafından 21 Mart-28 Ağustos 1889 tarihleri arasında Sayan ve Tannu-Ola Dağları arasında, Ulug-Kem ve Bom-Kemçik Nehirleri ile onların kolları arasında yaşayan Uryanhaylar ile ilgili kaydedilen metinler yer almıştır. 217-259. sayfalar arasında Katanov'un Krasnoyarsk Klasik Gimnazyumu'nda öğrenci iken 1878-1884 yılları arasında derlediği Yenisey vilâyeti Minusinsk kazasında yaşayan Kaçınlere ve Sagaylara dair metinlere yer verilmiştir. 260-488. sayfaları arasında aynı bölgede yaşayan Sagaylar, Koyballar, Kaçınler ve Beltirler ile ilgili 21 Eylül 1889-12 Ocak 1890 tarihleri arasında kayıt altına alınan metinler sunulmuştur. 488-522. sayfalar arasında 10 Mayıs 1890-9 Haziran 1890 tarihleri arasında Beltirler, Kaçınler ve Sagaylar ile ilgili kaydedilen metinler yer almıştır. 561-612. sayfalar arasında 1 Temmuz 1892-12 Ekim 1892 tarihleri arasında Sagaylar, Beltirler ve Kaçınler hakkında bilgiler; 614-657. sayfalar arasında ise Yenisey vilâyeti Kansk Nehri civarı ile İrkutsk vilâyetindeki Biryusa ve Uda Nehirleri civarında yaşayan Karagaslar ile ilgili metinler aktarılmıştır. Fakat Katanov'un *Önsöz*'de sunduğu konu başlıkları ile sayfa aralıkları 1907 yılına ait baskı ile uyuşmamaktadır. Katanov, metinlerin kitapta sunulduğu sırayla kayıt altına alındığını belirtmiştir.⁵⁰

Analizi yapılan eserin 1907 yılındaki basımına göre; eserin 1-181. sayfaları arasında 1889 yılında kayıt altına alınan Uryanhay metinlerinin çevirileri; 182-597. sayfalar arasında üç bölüm altında farklı tarihlerde (1878-1884;1889-1890;1892) kayıt altına alınan Abakan Tatarlarına ait metinlerin çevirileri; 598-658. sayfalar arasında ise 1890 yılında kayıt altına alınan

48 G. Killi Yılmaz, *Hakas Destanları IV. Altın Taycı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 16.

49 A. L. Koşeleva, "Soderjatelnaya i Estetiçeskaya Spetsifika Janrovih Tsiklov v Knige N. F. Katanova "Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen" (1907)", *N. F. Katanov i Gumanitarnie Nauki na Rubeje Vekov: Oçerki İstorii Rossiyskoy Tyurkologii* içinde, red. R. M. Valeev, V. N. Tugujekova, İnstitut Vostokovedeniya Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Kazan-Abakan 2008-2009, s. 174-175.

50 N. F. Katanov, "Predislovie", *Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen, Çast IX. Nareçie Uryanhaytsev (Soyotov), Abakanskih Tatar i Karagasov*, İzdannie V. Radlovim. Teksti, sobranie i perevedenie N. F. Katanovim. Perevod, St. Peterburg 1907, s. I-II.

Karagaslara ait metinlerin çevirileri yer almıştır. Metinler içerisinde Uryanhaylar, Kaçınler, Sagaylar, Koyballar, Beltirler ve Karagaslara ait şarkılar, bilmeceler, rüya tabirleri, masallar, hikâyeler, efsaneler, rivayetler, şaman duaları ve açıklamaları aktarılmıştır. İlmî gezisi sırasında zor koşullar altında her fırsattan yararlanan Katanov, akrabaları ve bölge halkı arasında anlatıcılar bulmuştur. Kuvvetli sosyal ilişkileri sayesinde küçük hediyeler karşılığında bölge halkından bilgiler edinmiştir. Farklı sosyal çevre ve mesleklerden (tüccarlar, satıcılar, terziler, din adamları, memurlar) seçtiği anlatıcılar XIX. yüzyılın sonunda Güney Sibiryaya Türk halklarının sosyal ve kültürel yapılarını ve yaşamlarını açıkça resmetmişlerdir

Katanov, Önsöz kısmında gezisi sırasında birtakım zorluklar yaşadığından bahsetmiş ve ilk gezisinin yol güzergâhını şöyle anlatmıştır:

Metinlerin bolluğuna rağmen, bazı engellerden ötürü lehçelerin, özellikle de Uryanhay dilini derinlemesine inceleyemediğim için pişmanlık duyuyorum. Fon eksikliği, yol koşulları, yerlilerin özellikle de Uryanhayların şüpheli tutumu gibi durumlar buna engel oldu. Gezim için 1889-1892 yılları arasında İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti'nden dört yıl boyunca ve İmparatorluk St. Petersburg Üniversitesi'nin girişimiyle Millî Eğitim Bakanlığı'ndan üç yıl boyunca 600 ruble ödenek aldım ayrıca İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin girişimiyle, aynı Bakanlık'tan ilk yıl 600 ruble ve sonraki üç yıl ise 750 ruble ödenek aldım. Uryanhay toprakları, Yenisey vilâyetinde Minusinsk ve Kansk bölgelerinde ve İrkutsk vilâyetinde Nijneudinsk bölgesi dışında Altın Orda Kırgızlarının dillerini incelemek için Semireçye, Tarbagatay bölgelerine; Çağatay dili grubuna dâhil olan Türk lehçelerini incelemek için ise Kur-kara-usu, Manas, Urumçi, Hami, Turfan ve İli'ye gittim. Bu yerlere gerçekleştirdiğim gezilerin sonuçları ayrı olarak yayımlanacaktır. Bu eserde okuyucunun dikkatine sunulan materyalleri derlemek için at üzerinde, sal ve tekne ile yolculuk yaptım. Minusinsk bölgesini at arabası ve kızakla; Kansk ve Nijneudinsk bölgesini ise sadece kızakla dolaştım. Uryanhay topraklarında özellikle Ruslara ait olan altın madenlerinde ve ticaret merkezlerinde kaldım. Bu kurumların sahipleri külliyyatın farklı yerlerinde tanıtılmıştır. Minusinsk bölgesinde Rus köylerinde ve yerlilerin kulübelerinde kalmak zorunda kaldım. En sonunda ise Karagas lehçesini incelediğim sırada ticaret ile uğraşan kişilerin kışlık kulübelerinde, madenlerde, ormanda ve Nijneudinsk şehrinde gökyüzünün altında buz üzerinde yatmak zorunda kaldım.⁵¹

Katanov yine Önsöz kısmında araştırma yaptığı Türk boylarının lehçeleri hakkında şu açıklamada bulunmuştur:

M.A. Kastren'in "Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre. St. Petersburg, 1857" adlı eseri ve V.V. Radlov'un Kara-Köl civarında dört gün boyunca kayıt altına aldığı ve *Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler*

51 *Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen, Çast IX. Nareçie Uryanhaytsev (Soyotov), Abakanskih Tatar i Karagasov, s. II-III.*

(*St. Petersburg 1886*) adlı eserinin birinci cildinde yer alan birkaç Uryanhay (Sayanlar) metni dışında detaylı kayıtlar olmadığı için hem Uryanhayların hem de Karagasların lehçeleri ve etnografyaları için mümkün olduğunca daha fazla materyal kayıt altına almak zorundaydım. Radlov'un 1868 yılında çıkan Örnekler serisinin ikinci cildinin 1-594. sayfaları arasında yer alan Sagaylar, Koyballar ve Kaçınlerin lehçelerinin analizine daha fazla önem verilmelidir. Ben, Yenisey Nehri'nin sol kolu olan Abakan Havzası'nda daha detaylı bilgiler kayıt altına aldım. Bölge sakinleri bana günümüz Abakan Tatarlarının dört farklı lehçede konuştuklarını söylediler: Yenisey vilâyetinin kuzeyinde yaşayanlar Kaçın lehçesinde; güneyinde yaşayanlar Beltir lehçesinde; Abakan Nehri'nin sol kıyısındakiler Sagay lehçesinde; sağ kıyısındakiler ise Koybal lehçesinde konuşmaktadırlar. Bunun dışında dağlı Beltirler ve Sagaylar bozkır sakinlerinden biraz farklı konuşmaktadırlar. Onların lehçeleri, V.V. Radlov'un Örnekler'inin ikinci cildinde detaylı bir şekilde incelediği Şorlara daha yakındır. Ayrıca bir zamanlar Karagasların, Kamasinlerin, Koybalların, Beltirlerin ve Soyotların (Uryanhay ve Sayanlıların bir kısmı) konuştukları lehçelerde Samoyed dilinin izlerinin olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Fakat günümüzde hiçbir iz kalmamıştır. Tamamen Ruslaşan Kamasinlerin ve Koybalların bir kısmı dışında bütün bu boylar komşularının Türk dilini benimsemişlerdir. Karagasların dediği gibi, kendilerine "Tuba" diyen Uryanhaylara gelince, lehçeleri büyük ölçüde Karagasların lehçesine yakındır. Sadece çok sayıda Moğolca kelime olması sebebiyle Karagas lehçesinden farklılık göstermektedir. Burada doğal olarak Moğolistan etkisi bulunmaktadır. Sayan Dağları'nın kuzey kısmında ise daha fazla Rusça kelimenin olduğu görülmektedir. Sagay ve Beltir lehçelerindeki Moğolca kelimelerin çokluğu onları kuzey lehçelerinden büyük ölçüde ayırmaktadır. Kaçın lehçesi daha çok bir Türk lehçesi olarak düşünülmelidir. Sayan bölgesinde incelediğim altı lehçeye ait bilgiler V.V. Radlov'un *Türk Lehçeleri Denemesi Sözlüğü* (Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy) adlı eserinde yayımlanmıştır.⁵²

Eserin birinci bölümü, Katanov'un ilmî gezisinin ilk durağı olan Uryanhay topraklarında 21 Mart-28 Ağustos 1889 tarihleri arasında gerçekleştirdiği saha çalışmasına dayanmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarında Yenisey'in kolları Ulug-Kem, Bom-Kemçik Nehirleri havzasında göçebe olarak yaşayan, hayvancılık ve tarımla uğraşan Uryanhayların yaşam şekilleri, dinî inançları, defin gelenekleri, şaman ayinleri ile alakalı derlediği sözlü halk edebiyatı örneklerini ihtiva etmektedir. Günlük yaşamları, bölgenin iklim koşulları, diğer halklarla olan münasebetleri, geleneksel kıyafetleri, Tuva kozmolojisi, adak adama törenleri, hikâye, masal ve efsaneleri, halk inanışları ve rivayetleri, rüya tabirleri, şarkıları, bilmeceleleri, şaman duaları, geleneksel bayram ve kutlamaları (kız isteme, düğün, çocuklara ad verme) hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Metinler, günlük şeklinde tutulan notlardan oluştuğu için eserde tam bir konu bütünlüğü yoktur. Farklı tarihlerde tutulan her bir gezi notu, Uryanhayların günlük yaşamları hakkında farklı bir ayrıntı sunmaktadır. Ayrıca eserde bilgilerin ne zaman ve nerede derlendiği,

52 *Age.*, s. IV-V.

ilim adamının nerelerde konakladığı bölüm başlarında belirtilmiştir. Katanov, bilgilerin önemli bir kısmını bölgede yaşayan ve bölge diline hâkim olan Rus tüccarlardan, memurlardan, maden sahiplerinden ve bölge sakinlerinden derlemiştir. Kendisine bilgi veren bu anlatıcıların adlarını, yaşlarını, hangi boy veya soya bağlı olduklarını, aile yapılarını detaylarıyla açıklamıştır. Sadece ilk bölümde 1410 adet metin yer almıştır. Folklor materyallerinin çoğunluğunu halk şarkıları oluşturmuştur. Katanov, farklı tarihlerde olmak üzere 1000'den fazla Uryanhay şarkısına yer vermiştir. Şarkılarda genel olarak bölge halkının günlük yaşamları, Çinliler, Moğollar ve Ruslar ile olan ikili ilişkiler, gelenek ve görenekler, kadınlar ve erkekler arasındaki münasebetler, aile yaşantıları, doğa, hayvan (özellikle at ve geyik) ve vatan sevgisi gibi temalar işlenmiştir. Eserde Uryanhaylara ait 100'den fazla bilmeceye de yer verilmiştir. Bilmecelerde insan zihninde canlanabilen her bir nesnenin ve konunun (bitkiler, hayvanlar, yemişler, vücut uzuvları, günlük yaşama dair her türlü eşya, doğa ve doğa olayları, gök cisimleri, müzik aletleri, vb.) anlatılmıştır. Birinci bölümün son kısımlarında, Uryanhaylara ait çeşitli masallar da aktarılmıştır.⁵³

Eserin ikinci bölümünde, üç kısım altında 1878-1892 yılları arasında derlenen Abakan Tatarlarına ait metinler yer almıştır. Katanov, birinci kısımdaki metinleri henüz Krasnoyarsk Klasik Gimnazyumu'nda öğrenci iken 1878-1884 yılları arasında derlemiştir. İkinci kısım metinlerini 1889-1890 yıllarında; üçüncü kısım metinlerini ise 1892 yılında kendi doğduğu yer olan Yenisey vilâyetinin Minusinsk kazası Askıs köyü ve civarında kayıt altına almıştır. İkinci bölümde masallar, şarkılar, günlük konuşma metinleri, atasözleri, anlatıcıların biyografileri, ateşin, suyun, dağın ruhuna adak adama ritüelleri ve bu sırada edilen dualar, şaman duaları, şaman ritüellerine dair açıklamalar, rüya tabirleri, hastalıkların tedavi yöntemlerine dair anlatılar, aile ilişkileri hakkında açıklamalar, Abakan Tatarlarını oluşturan boylar ve ailelerin kökenleri ile ilgili rivayetler ile halk inanışları ve alametlerin anlatıldığı 1160 adet folklor metnine yer verilmiştir.⁵⁴

Eserin üçüncü bölümünde ise günümüzde Rusya Federasyonu içerisinde Güney Sibirya'da İrkutsk bölgesine bağlı Nijneudinsk'te ve civar köylerinde yaşayan bir Sibirya Türk topluluğu olan, 1930 yılına kadar *Karagaslar* olarak bilinen ve günümüzde soyu tükenmekte olan Tofa Türkleri'nin günlük yaşamlarına dair bilgiler aktarılmıştır. Eserde, Karagasları konu alan 203 folklor metnine yer verilmiştir. 10/15/17/18/19/21/22/23/24/25/26 Şubat-4/6/9/16/19/20/21 Mart 1890 tarihlerinde tutulan kayıtlarda, ilim adamı Karagasları oluşturan beş boyun (Kaş, Sarığ-Kaş, Çoğdu, Kara Çoğdu ve Çeptey) kökenini ile ilgili rivayetleri; boyların yönetim şekilleri; Karagaslar için yılın on iki ayının adları ve taşıdıkları anlamları; nehirlerin, derelerin, ağaçların ve bitkilerin adları; evlenme, doğum, ad verme ve defin törenleri; aile bireyleri arasındaki ilişkiler; dağ, ateş ve su ruhlarına adak adama ritüelleri; şamanların ritüelleri; bölge hayvanlarının özellikleri ile avlanma yöntemleri; hastalıkları tedavi etme yöntemleri; anlatıcıların

53 Bk. *Age.*, s. 1-181.

54 Bk. *Age.*, s. 182-597.

biyografileri ve Karagasların günlük yaşamları gibi konularda bilgiler sunulmuştur. Karagaslara ait şarkılar, bilmece ve efsaneler de aktarılmıştır.⁵⁵

Sonuç

Vasiliy Vasilyeviç Radlov farklı coğrafyalardaki Türk boylarının dil, tarih, kültür, folklor ve etnografyası üzerine yaptığı incelemelerle XIX. yüzyılda Rusya'da Türkoloji'nin bir ilim dalı olarak kurulmasına öncülük ederek Türkoloji'de kendi adı ile anılan bir döneme imza atmıştır. Çalışmaları büyük ölçüde Orta Asya halklarının etnogenezi, Türk dillerinin karşılaştırmalı dilbilim açısından incelenmesi ve sınıflandırılması, şamanizm ve göçebe toplumların gelişiminin özelliklerine adanmıştır. 1860-1870 yılları arasında Altay ve Batı Sibirya Türk halkları arasında keşif gezileri gerçekleştiren Radlov, Türk dili, tarihi, kültürü, folkloru ve etnografyası ile ilgili birçok sözlü halk edebiyatı örneği derlemiştir. Bu örnekleri 1866-1907 yılları arasında *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme* adlı seride yayımlamıştır. Toplam on cilt olarak yayımlanan serinin ilk yedi cildi Radlov; sekizinci cildi Macar Türkolog Ignác Kúnos; onuncu cildi Valentin Aleksandroviç Moşkov tarafından derlenmiştir. Serinin Kırım ve Besarabya Gagauzlarının lehçelerinin incelendiği yedinci ve onuncu ciltleri Türk Dil Kurumu tarafından Türkçe olarak yayımlanmıştır.

Cumhuriyetin ilânından sonra Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Mehmed Fuad Köprülü'yü Türk kültürünün ve medeniyetinin dil, tarih, edebiyat, folklor sahalarında incelenmesi için İstanbul Darülfünûnu bünyesinde bir ilim müessesesi kurmakla görevlendirmiştir. Bir yıllık hazırlık evresinden sonra 1924 yılında Türkiyat Enstitüsü kurulmuştur. 1914 yılında dönemin önemli devlet adamları ve ilim adamları tarafından Kazan'dan satın alınarak Türkiye'ye getirilen Türk asıllı ilim adamı Rus Türkolog Nikolay Fedoroviç Katanov'un kütüphanesi de Atatürk'ün emri ile kurulan Türkiyat Enstitüsü'ne devredilmiştir. Günümüzde sahibinin adı ile anılmaya devam eden Katanov Kütüphanesi'nde özellikle Doğu bilimi ve Rus Türkoloji çalışmaları açısından zengin Rusça kaynaklar bulunmaktadır.

Radlov'un *Proben* serisinin dokuzuncu cildi Katanov tarafından bir asır önce oldukça zor koşullar altında sahada birincil kaynaklardan derlenen ve çevirisi yapılan farklı Türk boylarına ait sözlü halk edebiyatı metinlerinden oluşmaktadır. Metinler içerisinde Uryanhaylara, Abakan Tatarlarına ve Karagaslara ait XIX. yüzyılda derlenen şarkılar, atasözleri ve deyimler, bilmece, rüya tabirleri, şaman duaları ve günlük yaşam ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. 1907 yılında Radlov tarafından Rusça olarak yayımlanan *Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler: Uryanhayların (Soyotların), Abakan Tatarlarının ve Karagasların Lehçeleri* adlı bu eser, Atatürk'ün araştırılmasına büyük önem verdiği Rus coğrafyasında yaşayan Türk boylarının dillerinin, tarihlerinin, kültürlerinin ve etnografyalarının öğrenilmesi açısından günümüzde dahi birincil kaynak niteliğindedir. Türkiyat Enstitüsü'nün kuruluşunun 100.; Katanov'un

55 Bk. *Age.*, s. 598-658.

ölümünün 102. yılında, serinin yedinci ve onuncu ciltlerinde olduğu gibi, bu cildin de çevrisinin yapılarak Türkçeye kazandırılması, XIX. yüzyılın sonlarında Rus coğrafyasında yaşayan farklı Türk boylarının kültürel ve tarihi geçmişlerinin incelenmesi açısından önemli bir kaynak teşkil edecektir.

KAYNAKÇA

- Akademik-Vostokoved V. P. Vasilyev: Kazan-Pekin-Sankt-Peterburg (Oçerki i Materialı)*, sost. T. A. Pan, otv. red. R. M. Valeev i İ. V. Kulganek. İzd. "Peterburgskoe Vostokovedenie", Sankt-Peterburg-Kazan 2021.
- "Avtobiografiya N. F. Katanova. Materialı Slovary S. A. Vengerova, 1897 g.", N. F. Katanov, *Bilimsel Eserlerinden Seçmeler: Hakas Folkloru ve Etnografyası Metinleri*, Yayına Hazırlayan V. E. Maynogaşeva, Türkçeye çeviren Fatma Özkan, Türksöy Yayınları, No:16, Ankara 2000, s. 536-539.
- Bayramova, L. K., "Nauçnie Kontaktı V.V. Radlova, İ.A. Boduena de Kurtene i N. V. Kruşevskogo", *V.V. Radlov i Duhovnaya Kultura Tyurskih Narodov*, Sbornik Trudov Mejdunarodnoy İnternet-konferentsii, otv. red. E. D. İzotova, İnstitut Filologii i İskusstv Kazanskogo (Privoljskogo) Federalnogo Universiteta, İzd-vo "Alyans", Kazan 2012, s. 12-16.
- Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov. Dooktyabrskiy Period*, Pod redaktsiey i s vvedeniem A. N. Kononova. Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı "Nauka", Moskva 1974.
- Eren, Hasan, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Kostin, A., Kostina, T., "İnostrannie professora Kazanskogo universiteta 1830-1850-h gg.", *Gasırlar Avazı-Eho Vekov* No 3/4, 2014, s. 108-117.
- Katanov, N. F., *Predaniya Prisyanskikh Plemen o Prejnih Delah i Ludyah*. Zapiski İmp. Russ. Geog. Obşç., Tom XXXIV, Tip. V. F. Kirşbauma, St. Petersburg 1909.
- _____, *Pisma iz Sibirii i Vostoçnogo Turkestana*, İzd. İmp. Akad. Nauk, St. Petersburg 1893.
- Kokova, İrina, *Nikolay Fedoroviç Katanov. (Dokumentalnoe Povest o Vidayuşçemsya Rossiyskim Vostokovede)*, 2-oe izdanie, Hakasskoe Knijnoe İzdatelstvo, Abakan 2012.
- Kononov, A. N., "V. V. Radlov i Oteçestvennaya Tyurkologiya", *Tyurkologiçeskiy Sbornik 1971*, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Vostokovedeniya, İzd.-vo «Nauka», Moskva 1972, s. 7-15.
- Korkmaz, Zeynep, "Friedrich Wilhelm Radloff'un Orta Türkçe Üzerindeki Çalışmaları", *Türk Dili* LVI/44, (Aralık 1988), s. 318-328.
- Koşeleva, A. L., "Soderjatel'naya i Estetiçeskaya Spetsifika Janrovih Tsiklov v Knige N. F. Katanova "Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen" (1907)", *N. F. Katanov i Gumanitarnie Nauki na Rubeje Vekov: Oçerki İstorii Rossiyskoy Tyurkologii*, red. R. M. Valeev, V. N. Tugujekova, 174-181, İnstitut Vostokovedeniya Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Kazan-Abakan 2008-2009.
- Nasilov, D. M., "V. V. Radlov i izuçeniye drevneuygurskih pamyatnikov", *Tyurkologiçeskiy Sbornik 1971*, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Vostokovedeniya, İzd.-vo "Nauka", Moskva 1972, s. 64-101.
- Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen, Çast IX. Nareçie Uryanhaytsev (Soyotov), Abakanskih Tatar i Karagasov*. St. Peterburg: İzdannıe V. Radlovım. Teksti, sobrannıe i perevedennıe N. F. Katanovım. Perevod, 1907.
- Ölmez, Mehmet, "Radloff Sözlüğünün Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?". *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Kurultayı Bildirileri*, Ankara 7-9 Ağustos 1996, 1997, s. 371-380.
- Radlov, V.V., *Etnografiçeskiy Obzor Turetskih Plemen Sibiri i Mongolii*, Perevod s nem. Prof. N. N. Kozmina. İrkutskiy Gosudarstvenniy Universitet Kabinet Mongolskogo Yazıkı i Kulturu, İrkutsk 1929.
- "Radlov Vasilii Vasilyeviç, Orientalist i Puteşestvennik", *Entsiklopediçeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*. XXVI (51), St. Petersburg 1899, s. 92-93.
- Radloff, W. *Sibirya'dan I (Aus Siberien)*, çev. D. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1954.
- _____, *Sibirya'dan II (Aus Siberien)*, çev. Dr. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.

- _____, *Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler: Kırım Ağızları, VII. Bölüm*, Hazırlayan Tülay Çulha, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- _____, *Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler: Beserabya Gaguzlarının Ağızları, X. Bölüm*, Hazırlayan Tülay Çulha, Muvaffak Duranlı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Reşetov, A. M., “Akademik V. V. Radlov-Vostokoved i Muzeveved (Osnovnie Etapı Deyatelnosti)”, *Radlovskie Çtenie. Materialı Godiçnoy Nauçnoy Sessii*, St. Petersburg 2002, s. 95-101.
- Rıkin, P. O., “Nikolay Fedoroviç Katanov (1862-1922): Vehi Jizni i Tvorçestva”, N. F. Katanov, *Oçerki Uryanhayskoy Zemli (Dnevnik Puteşestviya, İspolnennogo v 1889 Godu Po Poruçeniyu İmperatorskoy Akademii Nauk i İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva)*, TİĞİ pri Pravitelstve RT, Kızıl 2011, s. 359-383.
- Sultanbaeva, K. İ., “Pedagogiçeskie vzglyadı N. F. Katanova”, *N. F. Katanov i Gumanitarnie Nauki na Rubeje Vekov: Oçerki İstorii Rossiyskoy Tyurkologii* içinde, Nauç. otv. red. R. M. Valeev, B. N. Tugujekova, Alma-lit, Kazan-Abakan 2008-2009, s. 181-194.
- Temir, Ahmet, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri. Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 552, Ankara 1991.
- Tenişev, E. R., “V. V. Radlov-Fonetist i Grammatist”, *Tyurkologiçeskiy Sbornik 1971*, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Vostokovedeniya, İzd.-vo “Nauka”, Moskva 1972, s. 32-41.
- Usmanov, Mirkasım, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi*, çev. İlyas Kemaloğlu, Janyl Myrza Bapaeva, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- Valeev, R. M., Valeeva, R. Z., Tugujekova, V. N. “Rukopisnoe Nasledie N. F. Katanova v Fondah Rossiyskih Arhivov: Dnevnik i Materialı Perioda Puteşestviya v Sibir i Sintzyan (1889-1892 gg.): k 160-letiyu so Dnya Rojdeniya”, *Orientalistika 5(2)*, 2022, s. 301-314.
- Yıldız, Naciye, “RADLOFF, Friedrich Wilhelm (1837-1918)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, 2007, s. 388-390.
- Yılmaz, G., Killi. *Hakas Destanları IV. Altın Taycı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Yusupov, F. Y., “Rusya Türkolojisinin Kurucusu-V. V. Radlov”, çev. Fatih Ekici, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 0/52*, (Aralık 2015), s. 291-311.
- Yüce, Nuri, “Friedrich Wilhelm Radloff'un Derlemeleri”, *Türk Dili LVI/444*, (Aralık 1988), s. 329-335.
- Zakirova, L. N., “Grammatičeskie Trudı V.V. Radlova, İzdannıe v Kazanskiy Period (1871-1884)”, *V.V. Radlov i Duhovnaya Kultura Tyurskih Narodov* içinde, Sbornik Trudov Mejdunarodnoy İnternet-konferentsii, otv. red. E. D. İzotova, İnstitut Filologii i İskusstv Kazanskogo (Privoljskogo) Federalnogo Universiteta, İzd-vo “Alyans”, Kazan 2012, s. 69-74.
- _____, “Nauçnaya i Prosvetitelskaya Deyatelnost V.V. Radlova v Kazani”, *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No 37 (252), s. 36-40.

Elektronik Kaynaklar

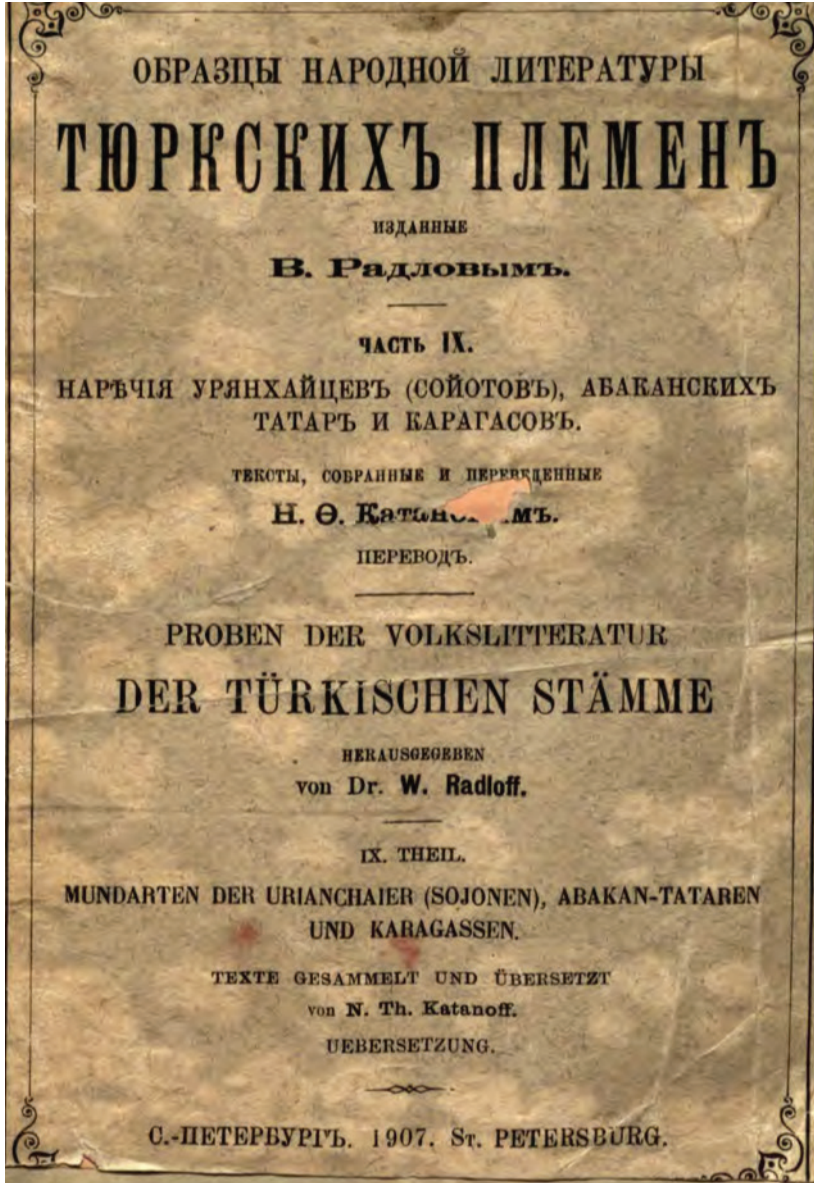
- Biografika, “Petraşevski (Pietraszewski) İgnatij Baltazaroviç”, <https://bioslovhist.spbu.ru/person/453-petrashevskiy-pietraszewski-ignatij-baltazarovich.html> [Erişim tarihi: 27.07.2023].
- Nekropol Sankt-Peterburga i Okrestnostey, “Vladimirov Boris Yakovleviç (1884-1931)”. <https://nekropol-spb.ru/kladbische/smolenskoe-luteranskoe-kladbische/vladimirtsov-boris-jakovlevich> [Erişim tarihi 13.11.2023].
- Kazanskiy Federalniy Universitet, “Boduen de Kurtene İvan Aleksandroviç” <https://kpfu.ru/philology-culture/cls/personal/baudouin/baudouin.html>, [Erişim tarihi: 13.11.2023].

Kraçkovskiy, İ. Yu., “Şeyh Muhammad ‘Ayyad at-Tantavi (1810-1861): professor Vostoçnogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo universiteta), *Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennyy Universitet Vostoçnyy Fakultet*, <https://orient.spbu.ru/tantawi/tantavi.html> [Erişim 13.11.2023].

Oteçestvennie Etnografi i Antropologii XX Veka, “Radlov Vasiliy Vasilyeviç (Nem. Friedrich Wilhelm Radloff)”, http://ethnotest.kunstkamera.ru/w/index.php?title=%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%BB%D0%BE%D0%B2_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8-D1%87 [Erişim 27.07.2023].

EKLER

Ek 1. *Türk Boylarının Sözlü Halk Edebiyatından Örnekler. IX. Bölüm. Uryanhayların (Soyotların), Abakan Tatarlarının ve Karagasların Lehçeleri*, St. Petersburg 1907.

Kaynak: *Obraztsy Narodnoy Literatury Tyurkskih Plemen, Çast IX. Nareçie Uryanhaytsev (Soyotov), Abakanskih Tatar i Karagasov.* İzdannie V. Radlovim. Teksti, sobrannie i perevedennie N. F. Katanovim. Perevod, St. Peterburg 1907.

REVIEW OF THE NINTH VOLUME OF VASILIIY VASILYEVICH RADLOV'S *PROBEN* (SAMPLES) SERIES (SAMPLES FROM THE ORAL FOLK LITERATURE OF THE TURKIC TRIBES: DIALECTS OF URYANHAIS (SOYOTS), ABAKAN TATARS AND KARAGAS)

Gülcan İNALCIK*

Vasilii Vasilyevich Radlov is a prominent Orientalist and ethnographer who has made significant contributions to the study of Turkic languages and cultures, especially Central Asian languages and cultures. Radlov conducted numerous scientific expeditions among the Turks of Altai and Western Siberia, collecting ethnographic data, folklore and linguistic materials on the Turkic peoples. He traveled extensively in the region and studied the customs, traditions and languages of various Turkic-speaking peoples in the field. Overall, Radlov's work in Turkology and his contributions to ethnography have had a lasting impact on field. His work continues to be studied and referenced by scholars interested in Central Asian cultures and languages.

One of Radlov's most important works, Samples from the Oral Folk Literature of the Turkic Tribes (Proben Der Volksliteratur Der Türkischen Stämme), which continues to be the main source for those working on Turkic folklore and literature, is a collection of ten volumes. In short, the Proben series contains data on language, dialect, history, folklore, ethnography and culture collected by Radlov during his scientific trips among different Turkic tribes between 1860-1870. The series is a very valuable source not only in terms of the linguistic material it contains, but also in terms of documenting the oral folk literature of the Turkic peoples.

The first seven volumes of the series contain material compiled by Radlov. The prefaces to the first seven volumes were written by Radlov himself. The texts in the eighth volume were compiled by the Hungarian Turkologist Ignác Kúnos, a specialist in Turkic linguistics and folk literature; the texts in the tenth volume were compiled by the Russian ethnographer Valentin Alexandrovich Moshkov. The last three volumes were published by Radlov. The seventh volume of the series, which examines the dialects of Crimea, was prepared by Turkologist Tülay Çulha in 2015; the tenth volume, which examines the dialects of Bessarabian Gagauz, was prepared by Turkologists Tülay Çulha and Muvaffak Duranlı in 2020 and published in Turkish. The ninth volume consists

* Asst. Prof., Marmara University, Research Institute of Turkology, Department Of Caucasian Languages And Cultures, Istanbul/Turkey, gulcan.inalcik@marmara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0003-3577-6338

of oral folk literature texts compiled and translated into Russian by Nikolay Fedorovich Katanov, a Russian Turkologist of Khakass origin, who had been a student of Radlov.

N. F. Katanov, like his teacher Radlov, was an important scholar who worked on Turkic peoples in Siberia and Turkestan in different fields. His works made a great contribution to the development of research on the languages, ethnography and culture of the Turkic peoples. Radlov had a great influence on the formation of Katanov's personality and scientific life. As soon as Katanov graduated from the Department of Arabic-Persian-Turkish-Tataric, Faculty of Oriental Languages, St. Petersburg University in 1888, he made his first scientific trips to study Turkic peoples in Siberia, Northern Mongolia, Jungarya and East Turkestan with the suggestion and encouragement of Radlov and the Russian Academy of Sciences and the Russian Geographical Society. During this travel between 1888-1892, he kept records on the customs and traditions, daily life, language, culture, ethnography and oral folk literature of the Turkic peoples living there and studied their material and spiritual cultural remains. The fact that Katanov scripted the tales, legends, riddles, songs, proverbs, dream interpretations and epics of different Turkic peoples by listening to primary sources in the field and supported this information with reliable sources in the field is the main reason why his works are still valid today.

*Katanov left behind an invaluable scholarly legacy of written sources and visual materials for the Turkic world. In the early 20th century, Katanov was forced to sell his personal library due to suffering from mental depression and financial difficulties. After the proclamation of the Turkish Republic, Gazi Mustafa Kemal Atatürk commissioned Mehmed Fuad Köprülü to establish a scientific institution within the Istanbul Darülfünûn to study Turkish culture and civilization in the fields of language, history, literature and folklore. After a one-year preparatory phase, the Institute of Turkology was established in 1924. The Katanov library, which was purchased in Kazan and brought to Turkey in 1914, with the contributions of many Turkish scholars and bureaucrats of the period, was also transferred to the Institute of Turkology by Atatürk's order. The ninth volume of Radlov's Proben series, *Samples from the Oral Folk Literature of the Turkic Tribes: Dialects of Uryanhais (Soyots), Abakan Tatars and Karagas* also consists of texts of oral folk literature collected and translated by Katanov. The texts include songs, riddles, dream interpretations, texts of colloquial speech, stories, epics, shamanic prayers and traditions of the Uryanhais, Abakan Tatars and Karagas collected at the end of the 19th century. The work is of great importance in terms of documenting the languages, history, ethnography and culture of Turkic tribes in different geographies, a field of research that Atatürk attached great importance.*

The aim of this study is to introduce the ninth volume of Radlov's compilations to the Turkic world, which consists of the texts compiled by Katanov. In the 100th anniversary of the establishment of the Institute of Turkology and the 102nd anniversary of Katanov's death, the translation of this volume into Turkish, as in the seventh and tenth volumes of the series, will constitute an important source for the study of the cultural and historical background of different Turkic peoples living in the Russian geography in the late 19th century.

In this study, firstly, Radlov's and Katanov's life and scientific works are introduced, then the ninth volume of the Proben series, which consists of texts compiled by Katanov and published by Radlov, is evaluated in terms of content based on the 1907 edition of the work.

İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ KÜLTÜREL MİRAS KORUMA POLİTİKALARINDA TÜRK TARİH KURUMUNUN YERİ VE ÖNEMİ*

THE PLACE AND IMPORTANCE OF TURKISH HISTORICAL SOCIETY IN THE CULTURAL HERITAGE PRESERVATION POLICIES DURING ISMET İNÖNÜ'S PRESIDENCY

Semra KIR ŞİMŞEK**

Öz

İnsan topluluklarının kuşaklar boyunca ürettiği; geçmiş, bugün ve gelecekle bağı anlatan, evrensel değer atfedilen eserleri içine alan “kültürel mirasın” politik bir araç şeklinde kullanımı ulus-devlet süreçleriyle yakından ilişkilidir. Ulusal ideolojilerin pekiştirilmesinde ve millî kimlik inşasında ortak aidiyeti güçlendirici rolüyle kültürel miras, Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür politikaları içerisinde ehemmiyetli bir konumdadır. Kültürel miras, Mustafa Kemal Atatürk'ün başlattığı devrim sürecinde Anadolu'nun Türklerle ilişkisinin belgelenmesi çalışmalarında farklı paydaşlarla iş birliği ve çeşitli boyutlarıyla ele alınmıştır. Bu paydaşlardan biri olan, ulusal ve uluslararası bilimsel camiada saygınlığı kabul edilen Türk Tarih Kurumu, Atatürk'ün çizdiği rotayı İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde de takip ederek kültürel miras politikalarına akademik çalışmalar, kurumlar üstü rehberlik ve yapıcı müdahaleleri ile katkı sağlamıştır. Araştırmanın odağında yer alan Türk Tarih Kurumunun arşiv belgeleri, dönemin anlaşılması ve kurumun kültürel mirası korumadaki rolünün yanı sıra ilk kez yayınlanmaları dolayısıyla da önem teşkil etmektedir. Cumhuriyet arşivi ve dönem basınıyla da desteklenen çalışmada Türk Tarih Kurumunun taşınmaz kültürel mirasın korunması alanındaki faaliyetleri İsmet İnönü dönemi politikaları bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel miras, Atatürk, İsmet İnönü, Türk Tarih Kurumu, koruma politikaları

Abstract

Cultural heritage encompasses artifacts produced by human communities across generations, illustrating the connection with the past, present and future, and are recognized for their universal value. The utilization of “cultural heritage” as a political instrument is closely related to nation-state building processes. Within the cultural policies of the Republic of Turkey, cultural heritage played an important role in reinforcing national ideologies and fostering a sense of collective belonging, thereby contributing to the construction of national identity. Efforts to document Anatolia's ties to the Turks was initiated by Mustafa Kemal Atatürk in the in the revolutionary process and have involved cooperation with various stakeholders and approached from

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu danışmanlığında hazırlanan *1938-1950 Dönemi Kültürel Miras Politikaları* başlıklı tezden üretilmiştir. Kurum arşivini paylaşarak çalışmaya katkı sunan Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederiz.

** Dr., İstanbul / Türkiye, semrakirsimsek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3179-6251

multiple dimensions. One of these stakeholders, the Turkish Historical Society, esteemed both nationally and internationally, followed the course set by Atatürk during İsmet İnönü's presidency. It has contributed to cultural heritage policies through academic research, supra-institutional guidance and constructive interventions. The archival documents of the Turkish Historical Society, which are central to this study and published for the first time, are crucial for understanding the period and the role of the institution in cultural heritage preservation. This study, supported by the Republican archives and period press will explore the activities of the Turkish Historical Society in the field of immovable cultural heritage protection within the context of İsmet İnönü – era policies.

Keywords: Cultural heritage, Atatürk, İsmet İnönü, Turkish Historical Society, conservation policies

Giriş

Milleti; bir toprağı, ortak mitleri ve tarihî belleğı, kültürü, ekonomiyi, hak ve ödevleri paylaşan topluluk biçiminde tanımlayan Anthony Smith; millî kimliğı sosyal düzenin ana meşruiyet kaynaklarından kabul etmektedir.¹ Toplulukların geçmişle kurdukları anlam bağıni tesis eden tüm maddi ve manevî unsurları içine alan kültürel miras ise, millî kimliğin inşasında, tarihî, sosyal, kültürel, ekonomik, coğrafi ve idari bağlamlarda kendisine atfedilen “değerlerle” yakından ilişkilidir. Bir şeyin miras tanımıyla değerli kılınmasını sağlayan motivasyonun niteliğı hakkında Smith, mirasın maddi temelini vurgulayan yaş, estetik, anıtsallık vb. özellikleri yanında toplumun bir parçası şeklinde değer ve anlam kazanan söylem boyutuna dikkat çekmektedir.² Geçmişe yönelik tutumu belirleyen bu söylem; ulus devletlerin kültür politikalarında seçici ya da kapsayıcı stratejiler geliştirmelerini etkilemiştir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk devletinin temeli şeklinde vasıflandırdığı kültür; millî kimlik inşasında içerdiği öğelerin yeniden biçimlendiğı ve değer kazandığı anlayışı yaygınlaştıracak eğitim ve toplum politikalarının oluşmasını sağlamıştır. Atatürk'e göre millet; “zengin bir hatıra mirasına sahip olan, birlikte yaşamak hususunda ortak arzu ve bunu kabulde samimi olan ve sahip olunan mirasın korunmasına birlikte devam hususunda istek ve dilekleri ortak olan insanların birleşmesinden oluşan toplumdur”.³ Bu tanım, Türk millî kimliğinin bileşenlerinden olan kültürel mirasa seçmecilikten uzak, millî unsurların tamamını benimseyen anlayışla yaklaşıldığına işaret etmektedir.

Türk devletinin ilk hükümet programında “... asar-ı atika-ı milliyeyi tescil ve muhafaza eylemek...”⁴ ifadeleri yer almış, Maarif Vekâleti bünyesinde Türk Asar-ı Atika Müdürlüğü kurulmuş,⁵ daha sonra Hars Müdürlüğü adını alan teşkilat, eski eserleri ve kütüphaneleri korumak, tarihî anıtları tespit etmek ve Türk etnografyasına ait belgeleri toplamak vazifelerini üstlenmiştir.⁶

1 Anthony Smith, *Millî Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 9. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 32.

2 Laura Jane Smith, *Uses of Heritage*, Routledge, New York 2006, s. 3.

3 Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 35.

4 *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri C 1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950)*, haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013, s. 47.

5 Emre Madran, “Cumhuriyetin İlk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi”, *ODTÜ MFD*, XVI/ 1-2, (1996), s. 63.

6 Remzi Oğuz Arık, *Türk Sanatı ve Arkeolojisi Yazıları*, haz. Ezel Erverdi, M. İhsan Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017, s. 331.

Cumhuriyetin ilanından sonra Atatürk'ün yönlendirmeleriyle, Türk kimliğinin inşa sürecine akademik boyut kazandıran dil ve tarih çalışmaları kapsamında, Türk Tarih Kurumu (TTK) tesis edilmiştir. Dönemin önemli adımlarından biri olan Türk Tarih Tezi arkeolojik delillerle Türklerin Anadolu'daki kadim varlığının belgelenerek buradaki hakkının doğrulanmasını sağlayacak yeni bir anlamı ifade etmekteydi.⁷ Zira böylece Türk ulusunun sadece zengin ve derin kökleri değil “uygarlık kurucu” rolü de kanıtlanacaktı.⁸ Türk Tarihinin Ana Hatları, liseler için dört ciltlik tarih kitabı gibi yayın çalışmaları, İstanbul Üniversitesi bünyesindeki Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara'da kurulan Ankara İnkılâp Tarihi Enstitüsü ile yükseköğretimde açılan Hititoloji⁹ ve Sümeroloji bölümleri bu girişimin yansımalarıdır.¹⁰ Türk geçmişinin Anadolu'yu aşır Akdeniz kültürlerinin inkişafına aracılık ettiği görüşü yanında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Klasik Yunanca ve Latince derslerinin programa dâhil edilmesiyle başlayan süreç yeni bir tarih ve kültür anlatısına geçileceğinin ipuçlarını vermesi açısından dikkat çekicidir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Kültür Bakanı Hasan Ali Yücel ile hümanizma anlayışı, Batılılaşma idealini tamamlayan bir söylem olarak kültürel miras politikalarını etkilemiştir.

İnsan varlığını tek ve en yüksek değer kaynağı biçiminde gören felsefi akım şeklinde kabul edilen hümanizma anlayışında¹¹ eğitim; kendini gerçekleştirme yolculuğunda insanı olumlu niteliklere ulaştıracak fonksiyona sahiptir.¹² 1930'lu yıllar boyunca devlet eliyle inşa edilen köken anlatısına eklenen hümanizma ile kültürleri sayesinde dünyaya medeniyet yayan Türklerin, Atatürk önderliğinde gerçekleşen millî inkılap sayesinde yeniden uyanmalarına vesile olacak bir Rönesans yaşadığı vurgulanmaktaydı.¹³ Milattan 9000 yıl öncesine dayandığı iddia edilen Türk varlığının¹⁴ dünya medeniyetine etkisini arkeoloji, yayın, sergi ve kongre gibi faaliyet alanlarında ortaya koyma gayesindeki Türk Tarih Kurumu, Türk kültürel mirasının korunmasında da önemli rol üstlenmiştir. Bu çalışma, kültürel mirasın muhafazasında mühim adımların atıldığı bir dönemde, akademik kimliği yanında kurumlar arası iletişimi ve bilimsel yaklaşımı ile birçok eserin günümüze ulaşmasında etkisi olan Türk Tarih Kurumu'nun çalışmalarını kurum arşivinden ilk kez yayınlanacak belgelerle ele alarak kültürel miras literatürüne katkı sunma amacını taşımaktadır.

7 Ahmet Yıldız, “Kemalist Milliyetçilik”, *Türkiye'de Siyasi Düşünce C 2 Kemalizm*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 6. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 228; Suavi Aydın, “Batılılaşma Karşısında Arkeoloji ve Klasik Çağ Araştırmaları”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce C 3 Modernleşme ve Batıcılık*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 4. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 415.

8 Suavi Aydın, “Batılılaşma Karşısında Arkeoloji ve Klasik Çağ Araştırmaları”, s. 405-406.

9 1931-1993 yılları arasında öğretimdeki tarih ders kitaplarını inceleyen Etienne Copeaux, Hitlerin keşfinin Kemalist tarih yazımı için nimet şeklinde değerlendirerek şöyle devam etmektedir: “...Çünkü, ikinci bir yeni geçmiş (bu kez Anadolu'lu) oluşturulmasına olanak vermektedir. Bu nedenle Hitit Çağı, tarih yazımı açısından, Anadolu'nun siyasi birliğini sağladığı kutsal bir dönemi temsil etmektedir.” Etienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, çev. Ali Bertay, 3. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 51.

10 Seda Bayındır Uluskan, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 247-251; Suavi Aydın, “Batılılaşma Karşısında Arkeoloji ve Klasik Çağ Araştırmaları”, s. 415.

11 Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü*, 3. bs., Paradigma Yayınları, İstanbul 1999, s. 431.

12 Işıl Çakan Hacıbrahimoglu, *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 3-5.

13 *Atatürk Devri Fikir Hayatı II*, haz. Mehmet Kaplan vd., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 260-264.

14 *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 64.

İsmet İnönü Dönemi Kültürel Miras Politikalarına Genel Bir Bakış

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatından sonra Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, 11 Kasım 1938'den 22 Mayıs 1950'ye kadar vazifede kalmıştır. En mühim gündemi ülkeyi II. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkilerinden uzak tutmak olan İnönü, bu küresel felaketten Türkiye'yi kurtarmayı başarmışsa da takip edilen savaş ekonomisinin doğurduğu enflasyon ve artan yoksulluğun giderilmesi için alınan bir dizi tedbir umulan başarıyı sağlayamamıştır.¹⁵ Dokuz hükümetin görev aldığı İnönü dönemindeki¹⁶ hükümetlerin programlarında kültürel mirasa doğrudan atıf yapılmasa da parti programlarının esas alındığına yönelik ifadeler politikadaki referans kaynağının parti programı olduğunu göstermektedir. Nitekim Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1939 yılı programında müze envanterlerinin arttırılması amacıyla tarihî eserlerin toplanması, hafriyatların yapılmasına önem verilerek eski eserlerin tasnifi üzerinde durulmuş, lüzum görülenlerince buldukları noktalarda korunması belirtilmiştir.¹⁷ Aynı programda, halk devrim fikir ve duygularının aşılması gayesiyle partinin devrim müzesi kuracağı belirtilmiştir.¹⁸ 6. Büyük Kurultay'da kabul edilen programda aynı maddelere somut olmayan kültürel mirasla ilgili hedefler ilave edilerek millî oyunlar, halk türküleri ve folklor derlemelerinin yapıp bunların yurt çapında tanıtılması hedeflenmiştir.¹⁹ Partinin 1947'deki 7. Büyük Kurultayı'ndaki program tasarısının ticaret bahsinde, kültürel mirasın turizm boyutuyla değerlendirildiği ve bu hususta partiye bir sorumluluk yüklendiği anlaşılmaktadır.²⁰ Aynı metnin eğitim politikaları kısmında ise somut olmayan kültürel mirasın derlenmesi ile önceki programlarda yer alan müzeleri zenginleştirerek eserlerin toplanması, bu amaca yönelik kazıların yapılması, tarihî anıtların korunması ile devrim müzesinin kurulması işlemlerinin takip edilmesi²¹ konuları yinelenmiştir.

İsmet İnönü dönemi kültürel miras politikalarında başat rol üstlenen kurum kuşkusuz Millî Eğitim Bakanlığı'dır.²² Cumhuriyet yönetiminin, Türkiye'nin ilk müzecilerinin tecrübelerinden istifade etmesi, yurt dışında eğitim alan uzmanlar ile bu uzmanlarca yetiştirilen sonraki nesiller bakanlığın kültürel miras alanındaki profesyonel bakışı ve kurumsal prensiplerinin sürdürülmesindeki önemli etkenlerdir. 1944'te Hamit Z. Koşay idaresindeki bakanlık merkez teşkilatı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adını alarak; "Müzeler", "Kazı ve Yayın" ile "Anıtları Koruma" şeklinde üç şubeye ayrılmıştır. Bakanlığa bağlı müzelerin sayısı 1944 yılı itibarıyla 40'a, envanter sayısı ise 760.000'e ulaşmıştır. Bakanlar Kurulu'nun 1945 yılı ve sonrasında aldığı kararlar gereğince bazı vakıf binaları, bakım ve onarım giderleri devlet

15 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, 9. bs., İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2005, s. 83-84.

16 Nuran Dağlı, Belma Aktürk, *Hükümetler ve Programları C1 1920-1960*, TBMM Yayınları, Ankara 1988, s. VII.

17 *C.H.P. Programı*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 39; *C.H.P. Büyük Kurultayı Zabıtları*, Ulus Basımevi, Ankara 1939, s. 100.

18 *C.H.P. Programı*, s. 1.

19 *Cumhuriyet Halk Partisi, Program ve Nizamname*, Zerbamat Basımevi, Ankara 1943, s. 9.

20 *CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı*, Ankara 1948, s. 52.

21 *CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı*, s. 433.

22 Kurumun adı 1939'a kadar Kültür Bakanlığı şeklinde düzenlenmiş, daha sonra Maarif Vekâleti son olarak Millî Eğitim Bakanlığı'na çevrilmiştir.

bütçesinden karşılanmak kaydıyla müze ve müze deposuna dönüştürülmek üzere Millî Eğitim Bakanlığı'na devredilmiştir. Bu yapıların bir kısmı restorasyonlardan sonra belirlenen amaca hizmet etmiş, bir kısmı sonradan asli işlevine döndürülmüş ya da farklı kullanımlara tahsis edilmiştir. Ayrıca bu dönemde Vakıflar idaresindeki tarihî şahsiyetlere ait türbeler Millî Eğitim Bakanlığına bağlanarak onarımları ve yeniden açılmaları yönünde adımlar atılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, inkılap kanunlarının tatbiki ve imar deneyimleri esnasında devlet kurumları arasında dağıtılmaları, eski eserlerin aynı politikalar doğrultusunda yönetimini neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Mevcut kanun ve yönetmelikler çerçevesince taşınmaz kültürel miras; Millî Eğitim Bakanlığı, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Belediyeler, Nafia Bakanlığı, Hususi İdareler, Millî Emlak (Maliye Bakanlığı) ve şahıslar sorumluluğunda bulunmaktaydı. Bunun dışında han, hamam ya da kervansarayların sahihsizlerinden bazılarının askeriyeye ve Toprak Mahsulleri Ofisine kullanılmasına izin verilmiş, Galata Kulesi gibi bazı abidelerin ise hükmi sahipleri belirsiz kalmıştır.²³ Meclis başta olmak üzere birçok mecrada dile getirilen mirasın farklı idareler elinde bulunmasının yarattığı koruma sorununun giderilmesi amacıyla mevzuat yanında kurumların hak ve sorumluluklarının güncellenmesi amacıyla birtakım düzenleme çalışmaları yapılmışsa da sonuca ulaşamamıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün başvekilliği döneminden itibaren koruma alanında yaşanan bazı olumsuz deneyimlerin tekrarlanmaması hususunda taşra yöneticilerine hitaben yaptığı uyarılar, hükümetin konuya yaklaşımındaki hassasiyeti gösterse de hedef kitlede davranış değişikliği yaratmada yetersiz kalmıştır.

Anıtlar Şubesi Müdürü Ali Saim Ülgen'in raporlarında, Türkiye'de 25.000 adet eser içinde anıt değeri taşıyanların sayısının 10.000-12.000 civarında olduğu belirtilmektedir.²⁴ 1933-1950 döneminde eski eserler için yaklaşık 5.000.000 liralık onarım yapan Millî Eğitim Bakanlığı;²⁵ 1946'da Türkiye Tarihi Anıtları (Ön Tasarı) adlı bir tamir programı hazırlayarak tüm ülke anıtlarını kapsam, öncelik sırası ve tamir uygulamasının niteliği gibi kıstaslara göre sıralayarak yaklaşık 100.000.000 liralık bütçe hazırlamıştır. Bu program gerçekleşmemiş olsa da bakanlık sorumluluğundaki kültürel mirasın imkânlar nispetinde yaşatılmaya çalışıldığı belirtilmelidir. Bununla birlikte Ülgen'e göre oldukça fazla eski eseri bünyesinde bulunduran Vakıflar Genel Müdürlüğü idaresindeki eserlerin % 95'i, hayrat hademesinin aldığı düşük ücret gerekçesiyle ek iş yapmalarından ötürü harap durumdadır. Bayındırlık Bakanlığına bağlı eserlerden ise ancak şöselere denk gelen şanslı anıtlar tamir görebilmiştir. Özel İdare ve belediyelerin sınırlı bütçeleri, koruma dışındaki işlere öncelik vermelerine yol açmış, Maliye Bakanlığı ise uhdesinde bulunmayan eserlerin kanunen hazineye aidiyetini kabul etse de anıtlar için Millî Emlak muamelesini uygulamadığından TBMM emrindeki Millî Saraylar bile bakımsız kalmıştır.²⁶

Söz konusu kurumlar içerisinde Vakıf teşkilatının modernizasyonu esnasındaki bazı deneyimler, İsmet İnönü dönemine yönelik tenkitlerin ağırlık merkezini oluşturmaktadır.

23 *Türkiye Tarihi Anıtları (Ön Tasarı)*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1946, s. 20-21.

24 SALT Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi, TASUDOC0123; TASUDOC0123002; TASUDOC0123003.

25 SALT Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi, TASUDOC01431084.

26 SALT Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi, TASUDOC0123007.

Laiklik uygulamalarının bir parçası şeklinde değerlendirilerek ibadethanelerin bilinçli surette yok sayıldığı veya tahrip edildiğine dair algının yerleşmesine yol açan vakıf mirasın tasfiye süreci, Türkiye Cumhuriyeti'nin millî varlığın görkemli belgeleri kabul ettiği eski eserlere dönük kapsayıcı söylemine tezat oluşturan bazı uygulamalara sahne olmuştur.

Cami ve mescitlerin tasnifinde temel gaye, harap durumdakilerin satılarak gelirin ibadethanelerin tamiri ya da yenilerinin yapımına harcanması şeklindeydi. Şartların açıkça izah edildiği hukuki düzenlemelerde, müze yetkilileri ve bilirkişilerin bulunduğu komisyonlar tarafından kültürel miras niteliği tespit edilen ibadethanelerin sürecin dışında tutulması gerekmektedir. Ancak bazı bilinçsiz uygulamalar neticesinde cami ve mescitlerin sistem dışına çıkarılması birçok eserin tahrip ve yok olmasına sebebiyet vermiştir. Tasnif dışındaki yapıların asli kimliği ile bağdaşmayan amaçlarda kullanımına yönelik bürokratik tepkinin gecikmesi ise miras kaybının telafi edilemeyecek boyutlara ulaşmasına yol açmıştır. Diğer taraftan sistem içinde ve dışında bulunan ibadethanelerin İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği zorunlu şartlar nedeniyle Savunma Bakanlığı ve Ziraat Ofisi kullanımına tahsis edilmesi de eserlerin yıkım sürecini hızlandırmıştır. Bununla birlikte hükümetin onarımlara fon ayırdığı bu dönemde Vakıflar idaresi devlet kredileriyle esaslı bir tamir programına başlayarak 1947 yılı itibariyle 120 adet vakıf eserinin onarımını tamamlamıştır.²⁷

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Abideleri Koruma Heyeti, Eski Eserleri Koruma Encümeni, Vakıflar Genel Müdürlüğü, sivil toplum kuruluşları, belediyeler gibi kültürel miras paydaşları arasında yer alan Türk Tarih Kurumu ise kurumlar üstü akademik kimliği ile kültürel mirasın korunmasındaki önemli aktörlerinden biridir.

Türk Tarih Kurumunun Kültürel Mirasın Korunmasına Yönelik Faaliyetleri

Türkler hakkında Batı kaynaklı şaibeli iddiaların tashih edilmesi, Türklerin dünya medeniyetine yaptığı katkıların araştırılması ve Türk çocuklarının tarihlerini Türk bilim insanlarının yayımlarından öğrenmesi gayesi, Atatürk'ün direktifi doğrultusunda Türk Ocaklarının 1930 yılında gerçekleştirilen 6. kurultayında 16 kişilik Türk Tarihi Tedkik Heyeti'nin tesis edilmesini sağlamıştır.²⁸ Daha sonra Türk Tarih Kurumu adıyla güncellenen kurum, *Türk Tarihinin Ana Hatları* ve dört ciltlik lise tarih kitaplarıyla yayın çalışmalarına başlamıştır. Kurumun yol haritası ise 1935 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün emriyle hazırlanan taslak proje ile belirlenmiştir. TTK'nın çalışmaları zaman ve mekân açısından genişletilerek tüm devlet kurumları ve halkın

27 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, C 3, Toplantı: 1, 27. Birleşim (30.12.1946), s. 823.

28 Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, s. 4-6. İğdemir çalışmasında dil devriminden sonra kuruma Atatürk tarafından 1935'te teşkilata Türk Tarih Kurumu adı verildiğini ifade etmektedir. Ancak kurumun resmi sitesindeki tarihçe metninde, 1931'de, Türk Ocaklarının 7. Kurultayında kapatılmasına karar verilmesiyle teşekkülün Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti adıyla güncellendiği, 1935'te adı Türk Tarihi Araştırma Kurumu olan yapının en son Türk Tarih Kurumu şeklinde anıldığı belirtilmektedir. Bk. Türk Tarih Kurumu tarihçe: <https://www.ttk.gov.tr/tarihce/> [Erişim tarihi: 6.12.2023].

katılımıyla başlatılacaktı. “Canlı bir tarih seferberliğini” işaret eden 19 maddelik projede²⁹ koruma alanına dönük “her türlü tarihi vesika, malzeme ve abideleri bulmak, toplamak, muhafaza ve restore etmek”³⁰ ifadeleri yer almaktaydı.

Atatürk’ün direktifi ile bu amaç doğrultusunda yapılacak işlemler ve tespit edilen sorumlular da proje metninde belirtilmiştir. Buna göre, Halil Edhem başkanlığındaki heyet “Hazine-i Evrak” olarak bilinen arşivin derlenmesinden mesul olacak ve tasnif edilecek kıymetli vesikalar neşredilecekti. Hamit Zübeyir Koşay başkanlığında bir ekip, tarihî eserlerin korunmasında alınacak tedbirler için proje hazırlayacak ve uygulamayı takip edecekti. Şemsettin Günaltay, Halkevleri başta olmak üzere parti organları ve matbuat vasıtasıyla yapılacak yayınlarla tarihî eserlerin Türk halkı tarafından muhafaza edilmeleri için propaganda faaliyetini yürütecekti. Şemsettin Günaltay, Fuat Köprülü ve Mükrimin Halil Beyler Türk tarihine kaynaklık edecek eski kitap ve nadir eserlerin tercüme neşriyatını takip edecekti. Halil Edhem, İhsan, Reşit Saffet ve Hamit Zübeyir Beyler yurt içi ve dışındaki müze ile kütüphanelerde bulunan eser ve tabloların kopyalarından koleksiyonlar oluşturacaktı. Kültür Bakanlığı, yeni nesillerin Türk mimarisinin yeniden canlanmasını sağlayacak estetik terbiyeyi kazanmaları maksadıyla Türk abidelerinin fotoğraflarını düşük maliyetle bastırarak yaygınlaştıracaktı. Afet Hanım ve Halil Edhem Bey başkanlığında Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir ve Edirne gibi kentler, farklı medeniyetlerin eserlerinin sunulduğu “Eski eserler ve abideler merkezi” haline getirilecekti. Müzeler Umum Müdürlüğü riyasetinde Şevket Aziz Kansu’nun da bulunduğu ekip, yabancı hafirlerle arkeolojik ve antropolojik araştırmaları yürütecek, Afet Hanım’ın hazırlayacağı programla yurt içi ve yurt dışında hafriyat çalışmaları yapılacaktı. Cumhuriyet Halk Partisi ve hükümet ilgili bakanlıklarıyla projeye destek verecekti.³¹

Kurumun koruma hususundaki ilk girişimlerinin başında 1935 yılında yayınladığı beyanname gelmektedir. Ülke genelinde 124 basın organına iletilen “Tarihi Eserler – Türk Tarih Kurumu Yurttaştan neler diliyor?” başlıklı, halkta koruma bilincinin oluşmasını hedefleyen beyanname, kültürel mirasın ulusun müşterek varlığı ve taşıdığı belgesel değer üzerinde durularak vatandaşlara bu konuda takip edecekleri usuller belirtilmiştir.³²

Kamuoyunda ilgili beyanname ile adını duyuran TTK, 1937 yılında hafriyat programının planlanması amacıyla komisyon oluşturarak bir taslak hazırlamıştır. Türklerin Anadolu’daki yerleşikliği meselesinin çözülmesinde yapılacakların ana başlıklarla belirlendiği planda tespit edilen beş öncü ekipten dördü arkeolojik hafriyatı yürütecek beşinci ekip de koruma bağlamında mimari hafriyat yaparak Türk mimari belgelerini araştıracaktı. Restorasyon, güçlendirme, rölöve gibi hedefleri gerçekleştirecek ekip Sivas’tan başlanacak rölöve mesaisi ile Türk-İslam epigrafisine odaklanacaktı.³³

29 Türk Tarihi Araştırma Kurumu Programının Avan Projesinin tam metni için bk. Uluğ İğdemir, *Yılların İçinden*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 210-217.

30 *Age.*, s. 212.

31 *Age.*, s. 212-214.

32 Türk Tarih Kurumu (TTK) Arşivi, Türk Tarih Kurumu Koleksiyonu (TTK), 02 / 28.

33 Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi, Aziz Ogan Arşivi, OGN.IST.01.031.02.

TTK, 1940 yılında Türk kültürünün belgeleri kabul edilen kültürel mirasın yok olmasının önüne geçilmesi amacıyla Maarif Vekâleti ve Vakıflar İdaresi sorumluluğundaki abidelerden bütçe kısıtı dolayısıyla bekleyenleri bir program dâhilinde tamir etmeyi gündemine aldığı resmî yayın organı *Belleten*'de duyurmuştur.³⁴ Bu kapsamda TTK'nın 24 Haziran 1940 tarihli Yüksek Divan Heyeti toplantısında üyelerden bazıları Anadolu'daki harap eski eserlerden örnekler vererek tamirlerinin kurum tarafından yapılmasını talep etmiştir. Kurum azası ve Müzeler Müdürü Hamit Zübeyir Koşay, Maarif Vekâletinin korumaya ayırdığı bütçenin yetersizliğinden bahsederek TTK'nın mütevazı bir maddi destekle bekçi istihdamına katkı sunarak muhtemel tahribatların önüne geçilebileceğini, kurum tarafından tespit edilen birkaç eserin tamir edilmesinin olumlu bir etki yaratabileceğini ifade etmiştir. Bunun üzerine TTK idare heyeti, Koşay'ın konu hakkında bir rapor hazırlamasından sonra ayrı bir toplantıda gündeme alınmasına karar vermiştir. Hazırladığı raporda, arkeolog mimar sayısının yetersizliği, restorasyonlarda ihtiyaç duyulan malzemelerin eski kalitede yapılamaması, mali sene başının haziran ayı olması dolayısıyla inşaat mevsiminin kaçırılması, eserlerin farklı kurumların sorumluluğunda bulunması, tescil işleminin tamamlanması için uzun zamana ihtiyaç duyulması, imar hareketini yanlış anlayan bazı yerel yöneticilerin düz cadde açmak uğruna eski eserleri gözden çıkarıp yıkmaları ve Türkiye'nin sahip olduğu eski eser sayısının diğer ülkelerle kıyaslanamayacak kadar fazla olması nedeniyle tamirler için milyonlarca liraya ihtiyaç duyulması gibi sorunlara değinen Koşay, TTK'nın koruma politikalarına sunabileceği katkılar için şu önerileri getirmiştir:

- a) İslami dönem kitabelerinin derlenerek neşredilmesi: Bu konuda TTK üyelerinden İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın çalışmalarının rehberlik edebileceğini belirten Koşay, derleme sürecinde istifade edilmek üzere bazı isimleri tavsiye etmiştir.
- b) TTK bütçesinden karşılanmak üzere bir ya da iki Türk eserinin tam restorasyonun yapılması: Koşay raporunda bilimsel restorasyon için bazı uzmanların da üzerinde durduğu Sivas Gök Medrese ile Sultanhanı'nı önermiştir. Esaslı tamirden önce yapıların rölövelerinin hazırlanması da gerektiğinden konu hakkında Mimar Ali Saim Ülgen'le iletişim kuran Koşay, mimarın çalışmaya hazır olduğunu raporunda bildirmiştir.
- c) TTK'nın uygun görmesi halinde, tamirler için ayıracağı bütçeyi birkaç parçaya bölerek daha fazla eserin kurtarılması: Bu kapsamda, Erzurum Üç Kümbetler, Karaman'da Karamanoğlu Türbesi'ndeki alçı lahitler, Divriği Ulucami yanındaki medrese, Beyşehir Eşrefoğlu Türbesi, Alanya Selçuk Tersanesi öneriler arasındadır. Koşay, Osman Hamdi Bey tarafından keşfi yapılan Nemrut Dağı tümülüsündeki Kommagene dönemi heykellerini de Türk dönemi dışında tamir için tercih edilebilecek alternatif şeklinde kuruma sunmuştur.
- d) Bekçi istihdamı: Koşay, Maarif Vekâleti'nin istihdam ettiği 88 bekçiye ilave olarak TTK'nın da Karaman, Silifke ve Alanya Tersanesine kültürel mirasın korunması amacıyla 3 bekçinin istihdamının bütçesini karşılayabileceğini belirtmiştir.³⁵

34 "Haberler: Türk Tarih Kurumunun Çalışmaları", *Belleten*, IV / 14-15, (1940), s. 295-296.

35 TTK Arşivi, TTK, 02 / 05.

Koşay, TTK tarafından alınacak kararın Maarif Vekâletine iletmesini ve tamir için tespit edilen noktalara Mimar Ali Saim Ülgen'in gönderilmesini talep ederek raporunu tamamlamıştır. Kurum arşivindeki belgede, 20 Aralık 1940'taki toplantıda tüm üyelerin hazır bulunmadığı için kararın başka bir toplantıya bırakılması notu bulunuyorsa da sonraki gelişmeler Koşay'ın önerilerinin dikkate alındığını göstermektedir. Nitekim TTK, Hatay'ın anavatana katılmasından sonra, bölgedeki eski eserleri tanımak amacıyla uzman fotoğrafçısını şehre göndererek kültürel mirasın fotoğraflanmasını sağlamıştır.³⁶

Kitabeleri, Türk tarihinin ana kaynaklarından kabul eden kurum, Türkiye toprakları dâhilinde ve haricindeki bu mühim varlıkların tespit, tasnif ve yayınları için 1940'lı yılların başından itibaren sistemli bir girişim başlatmıştır. 1941 yılında kurumun resmî yayın organı *Belleten*'de yayımlanan habere göre, Türkiye topraklarında Türk-İslam varlığının başlangıcından Osmanlı İmparatorluğu'nun nihayete erdiği 9 asırlık zaman dilimi mercek altına alınarak 1940 yılında kurum bünyesinde "Türk-İslam Devri Kitabeleri Derleme Heyeti" adıyla bir heyetin teşkil ettiği duyurulmuştur. Mükrimin Halil Yınanç başkanlığındaki heyet "ecdat yadigârı" ifadesiyle tanımlanan kitabelerin derlenmesinde tespit, tescil, tasnif ve neşriyat çalışmaları yapacaktı.³⁷ 1942 yılında derleme heyeti Ankara ve İstanbul'da oluşturduğu iki birimle çalışmalarına başlamıştır. İstanbul'da 40 civarında uzman, yanında 134 mektep öğrencisinin de gönüllü şekilde vazife aldığı projede 1944-1948 yıllarında bina ve mezarlardan derlenen kitabelerin toplam sayısı 18.091'e ulaşmış ayrıca, 645 parça plan, rölöve ve kroki hazırlanmıştır. Çalışma boyunca 136 vakfiyenin suretleri çıkarılırken binlerce fotoğraf çekilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün de üzerinde durduğu Mimar Sinan yapıları ile ilgili TTK tarafından yaklaşık 10 yıldır çalışmalar yapılmaktaydı. Bu kapsamda Mimar Ali Saim Ülgen tarafından Mimar Sinan yapılarına ait plan ve rölöveleri hazırlama projesinde toplam 251 esere ait plan ve rölöve hazırlanmıştır.³⁸

İstanbul'daki Koruma Faaliyetleri ve Eski Eserleri Koruma Encümeni ile İlişkiler

Büyük kısmı kurum arşivindeki verilere dayanan koruma uygulamalarında TTK'nın bilimsel otorite şeklinde kabul edildiği, kurumlar arası sorunlarda bir başvuru mercii olduğu, korumada uzak görüşlü bir sistemi yerleştirmek için çaba sarf ettiği açıkça görülmektedir. TTK'nın bu konuda en fazla iletişimde olduğu kurum ise kuşkusuz Millî Eğitim Bakanlığı bünyesindeki İstanbul Müzeler Müdürlüğü ve Eski Eserleri Koruma Encümeni'dir.

Bu kapsamda kurumun attığı ilk adımlardan biri 1935 yılının ağustos ayında gerçekleşmiştir. Kurum başkanı imzası ile İstanbul Müzeleri Genel Direktörlüğü'ne gönderilen yazıda, Topkapı Sarayı'nda Mimar Sinan yapısı mutfak bacalarının harap vaziyetinden bahsedilerek yıkılmak

36 "Haberler: Türk Tarih Kurumunun Çalışmaları", *Belleten*, IV / 14-15, (1940), s. 295-296.

37 "Haberler: Türk-İslam Devri Kitabeleri derleme Heyeti", *Belleten*, V / 17-18, (1941), s. 178-179.

38 "Haberler: Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu'nun 1949 ve 1950 Toplantıları", *Belleten*, XIV / 54, (1950), s. 300, 315; Uluğ İğdemir, "Türk Tarih Kurumu'nun Son 5 Yıllık (1944-1948) Çalışmaları Hakkında Rapor", *IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1952, s. 17.

üzere olan bacalar ile sarayın çini seksiyonunun bulunduğu binanın kubbelerinden büyük bir kurşun parçasının kopup demiryoluna düşme tehlikesi yarattığı müze idaresine bildirilerek tamir edilmesi istenmiştir. Kuruma eylül ayında yanıt veren Müze Direktörü Tahsin Öz, saray mutfaklarının onarımlarının devam ettiğini, çini seksiyonu binası kubbesinden kopan kurşunun yerine hemen yenisinin yerleştirildiğini ancak kopan kurşunun bulunduğu elverişsiz mevki nedeniyle kaldıramadığını bildirmiştir.³⁹

Türbelerin kapatılmasından sonra Vakıflar idaresindeki türbelerin kendi haline bırakılması, birçok tarihî şahsiyete ait türbenin yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. 1935 yılında TTK üyesi Süheyl Ünver'in İstanbul Müzeler Umum Müdürü Halil Edhem Bey'i bilgilendirmesi vesilesiyle İstanbul'daki Cerrah Osman Ağa Türbesi'nin makus durumunun önüne geçilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Fatih semti Sarıgül Caddesi'ndeki Mimar Sinan eserlerinden Osman Ağa'nın tarihî kıymeti haiz türbesi, yakındaki spor sahasında bulunan gençlerin ve mahalledeki çocukların kuvvetlerini denedikleri tahrip malzemesine dönüşmüş, türbe kitabelerindeki harfler nişan alınarak atılan taşlarla tüm tezyinat hurdahaş edilmişti. Halil Bey durumu Fatih Kaymakamlığına iletmişse de olumlu bir gelişme yaşanmadığından, azası bulunduğu TTK'dan destek istemiştir. TTK, ince işçiliğe sahip türbenin mermer lahdinin kırılarak kitabenin parçalandığı türbenin esaslı onarımı yapıncaya kadar kapı ve pencerelerin tahta perdelerle kapatılıp tahribin önüne geçilmesine dair talebini İstanbul Valiliğine iletmiş, 7 Ekim 1935 tarihinde kuruma gönderilen valilik yazısında türbenin kapı ve pencerelerinin taşla ördürülerek korunmasının temin edildiği bildirilmiştir.⁴⁰

TTK, kültürel mirasın korunmasında en fazla İstanbul bürokratlarıyla yazılı diyalog kurmuştur. 1937 yılında, Silivri'de bulunup Balkan savaşlarında Bulgarlar eliyle tahrip edildiği iddia edilen Piri Mehmet Paşa Cami ve mezarının "harabiyeti yüz kızartan" durumunun düzeltilmesine dönüktür. Silivri Belediye Başkanı imzasıyla hazırlanan dilekçeye göre, bu vakıf eserin hayatta kalması amacıyla tesis edilen gelir kaynaklarına rağmen mütevelliler eliyle eserin bazı yerleri başka şahıslara satılmış; neredeyse kimsesiz kalan caminin imam ve müezzin aylıkları dahi kasabadaki hayırseverlerle karşılanmaya başlamıştır. 1936 senesinde Vakıflar İdaresinin kubbe kurşunlarını yenilemek için 5000 lira masraf yaptığı caminin iç kısmı ise az miktarda yıpranmış mefruşat ile örtülmüştür. Cami görevlilerinin tahsisatının ilgili kanun gereği Vakıflar İdaresince karşılanması amacıyla muhtarlar genel müdürlüğe bir yazı göndermiş, belediye ise yapının tamirini istemiş fakat talep yerine getirilmemiştir. TTK Başkanı tarafından konu İstanbul Valiliğine bildirilerek "ataların paha biçilmez birer mirası olan bu gibi eserlerin" kıymetinin takdir edilip korunması hakkında Kaymakamlığa gerekli emrin verilmesi ifade edilmiştir. Silivri Kaymakamının 13 Ağustos 1937 tarihli yanıtı Piri Mehmet Paşa Cami ve mezarının tahrip edilmesine hiç kimsenin cesaret gösteremeyeceği yönünde olup bundan sonrası için temizlik ve muhafazaya gayret edileceği şeklindedir.⁴¹

39 TTK Arşivi, TTK, 02 / 34.

40 TTK Arşivi, TTK, 02 / 32.

41 TTK Arşivi, TTK, 02 / 26.

Türk Tarih Kurumu, İstanbul'daki kültürel mirasın korunmasında Eski Eserleri Koruma Encümeni ile de iş birliği yapmıştır. Encümen üyelerinin bir kısmının TTK azası olması yanında müzeler teşkilatı dolayısıyla TTK'nın hafriyat ve derleme çalışmalarında ilk aşamada ulaştığı teşkilat konumundaki Encümen, kendi çabası ile yetersiz kaldığı durumlarda TTK desteğini yanına almak istemiştir.⁴² 1938 yılında Eski Eserleri Koruma Encümeni tarafından, İstanbul'daki Mimar Sinan yapıtlarından Haseki Külliyesi'nin maruz kaldığı durum Valiliğe bildirilerek metruk haldeki külliye 1936 ve 1937 yıllarında alınan fotoğrafların incelendiği, yapıya gayet bilinçli ve organize şekilde zarar verildiğinin anlaşıldığı dile getirilmiştir. Başvekâletin 25 Ocak 1938 tarihinde Dâhiliye ve Maarif vekâletlerine gönderdiği yazıyla Vakıflarca başlanan Haseki Camii ve imaret tamirinin⁴³ külliye'nin diğer binalarının sorumluluğunu taşıyan Müzeler İdaresi ve Valilik tarafından da eşzamanlı yürütülerek tüm tamiratın paralel ilerlemesi istenmiştir. Külliye aksamından cami ve imaretin Vakıflar İdaresi, medrese, mektep ve darüşşifanın İstanbul Vilayet ve Belediyesi, yapının karşısındaki Bayram Paşa türbe ve sebiline ise Müzeler İdaresi sorumluluğunda olan yapılar bütünü'nün onarımı için, Başvekâlet emri ile Dâhiliye Vekâleti, Maarif Vekâleti ve Vakıflar Umum Müdürlüğü yetkililerinden bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun 7 Mart 1938'de yerinde yaptığı incelemede yapıya verilen hasarın boyutları daha net anlaşılmıştır. Buna göre, külliye'nin mektep ve medreseleri en çok hasar gören kısımlar olup mektep üzerindeki kurşunlar tamamen çalındığı için yapının ahşap aksanı meydana çıkmıştır. Medrese odalarına geçen hırsızlar, oda ve kapıların mermer sövelerindeki kenet kurşunlarına bile göz dikmişlerdir. Bütün sövelerin parçalandığı bu vandalizm yanında kurşun hırsızlığının yapı direklerindeki bronz bilezikler içindeki kurşunlara ulaşılması maksadıyla mermer sütunların tahribine kadar vardığı belirtilmiştir. Komisyon üyeleri, öngördükleri toplam 60.300 liralık tamir bütçesine dair ayrıntılı raporu Başvekâlete sunmuştur.⁴⁴

Haseki Külliyesi ile Mimar Kasım eseri Bayram Paşa türbe ve medresesinin bu tecavülden korunması maksadıyla Vakıflar ve Belediyenin ilgili yapılara bekçi yerleştirmesini öneren Encümen; Bayram Paşa türbesinin öteden beri bekçi vasıtasıyla korunduğunu belirtmiş, artan kurşun hırsızlığının önüne geçilmesi için de kurşun piyasasının kayıt altına alınmasını önermiştir. Aynı günlerde Haseki Külliyesi'ne giden Süheyl Ünver'in de cami hademesinden aldığı hırsızlık malumatlarını TTK'ya iletmesi üzerine, kurum durumu vilayet nezdine taşıyarak eserin tahribinin engellenmesi için harekete geçmiştir. Vilayet tarafından esere bir zabıta atandığından haberdar olan Encümen ise bunun koruma için yeterli olmayacağını, eserin mevcut haliyle bırakılmasının yıkımı öne çekeceğini TTK'ya bildirmiştir. Bunun üzerine TTK, 16 Haziran 1938 tarihinde hazırladığı yazı ile Vakıflardan imkânlar dâhilinde eserin tamirini talep etmiştir.⁴⁵

42 Encümen Başkanı Aziz Ogan imzasıyla 17.11.1942'de tarihi aydınlatan vesikalar olması hasebiyle kültürel mirasın TTK'nın da çalışmalarını ilgilendirdiğinden hareketle farklı sebeplerle yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan binaların kurtarılması için TTK adına tamir programı başlatılması arzusuyla kurum bütçesinden Encümen hesabına 5000 lira tahsisat ayrılması talep edilmiştir (TTK Arşivi, TTK, 02 / 03).

43 Yazıda Vakıflar İdaresi'nin cami ve imaretin tamirine başladığı bilgisi verilse de Vakıflar'ın TTK'ya yazdığı 21 Haziran 1938 tarihli yazıda tamirlere yakında başlanacağı ifade edilmiştir (TTK Arşivi, TTK, 02 / 21).

44 TTK Arşivi, TTK, 02 / 21.

45 TTK Arşivi, TTK, 02 / 22; 02 / 21.

Vakıfların TTK'ya verdiği yanıt ise, külliye binalarının farklı kurumların sorumluluğunda olması dolayısıyla tahribatın önüne geçilmesi için tüm kurumların iş birliği yapması notuyla kurum idaresindeki Haseki Camii ve imaretinin tamirine yakında başlanacağı şeklindedir.⁴⁶

Eski Eserleri Koruma Encümeni Reisi Aziz Ogan'ın İstanbul Müzeleri Genel Direktörü imzasıyla hazırlayıp 17 Ekim 1938'de kuruma ilettiği raporda TTK vesilesiyle kültürel mirasın korunmasında gündeme aldığı bir diğer yapı grubu ise sivil mimari eserlerdir. "Kudretli medeniyetin yar u ağyara karşı birer mücessem şahidi olarak müdafaa edilmek üzere muhafazalarının ehemmiyetle dikkat nazarına alınması" gerektiği şeklinde ifade edilen eski yapılar arasındaki sivil mimari eserlerden İstanbul'dakiler iki elin parmakları kadardır. Bunlar; Siyavuşpaşa Köşkü, Davutpaşa Köşkü, Yeni Cami Mahfil Köşkü, Amcazade Hüseyin Paşa Yalısından bir salon, Emirgan Köşkü, At Meydanı Sarayı, Sadabad ve Çağlayan binaları, Aynalıkavak Köşkü ve Üsküdar'da Efgani Tekkesi ile son yüzyıla ait birkaç yalıdan ibarettir. Encümen tarafından tescil edilerek kaydedilen bu eserlerin her biri hakkında kısa bilgiler verilerek ilk koruma adımı şeklinde yapılabilecekler önerilmiştir. Gün geçtikte bir parçası daha yıkılan, farklı amaçlar için kullanılan bu yapıların korunmasında Encümen'in gücü bulunmadığından eserlerin TTK'nın yardımına muhtaç olduğunun ifade edildiği raporda yapıların yakından incelenmesi için bir gezi de teklif edilmiştir.⁴⁷

İstanbul'da Marmara sahillerindeki deniz surlarına tesadüf eden alanda spor tesisi imarına dair bir girişimde bulunan Belediye; Etyemez ve Narlıkapı arasında planlanan deniz hamamı, yüzme havuzu, rıhtım ve deniz kulübü gibi tesislerin Bizans surlarının bir kısmının yıkımını gerektirmesi üzerine 23 Eylül 1938'de TTK'dan surların tarihî değeri hakkında bilgi istemiştir.⁴⁸ Kurum ise, bu konuda detaylı bilgiye sahip Aziz Ogan'dan gerekli malumatı temin etmiştir. Buna göre, 1936 yılında Encümen mevcut surların tespiti için bir çalışma yapmış; bu esnada Kültür Bakanlığının surları kapsayan kanun layihası hazırlanması yönündeki talebi doğrultusunda bir layiha taslağı⁴⁹ hazırlanarak görüşü alınmak üzere Belediyeye gönderilmiş ancak 1938 yılına değin bu konuda Encümene bir geribildirim yapılmamıştır. Ogan raporunda, Narlıkapı-Samatya arasındaki surlardan Karanlık Yalı surlarının kıymeti haiz olmadığını, Narlıkapı'dan Samatya istikametindeki sur parçası ve üzerinde mermer kitabe olan burç ile devamındaki kulenin korunması gereken eserlerden olduğunu belirtmiştir. TTK ise Belediyeye durumun Bakanlığa intikal ettiği bilgisini vererek sürecin bakanlıkla çözülmesinin uygun olacağını bildirmiştir.⁵⁰ 9 Eylül 1940'ta Encümen, yerinde tetkik yaparak buradaki bir sur parçasının tehlikeli durumda bulunduğu ve Belediyeden bu parçanın yıkılmak suretiyle tehlikenin giderilmesini talep etmiştir.⁵¹

46 TTK Arşivi, TTK, 02 / 21.

47 TTK Arşivi, TTK, 02 / 15.

48 TTK Arşivi, TTK, 02 / 18.

49 İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni tarafından hazırlanan İstanbul Surları Hakkında Kanun Layihası; 9 maddeden mürekkep olup İstanbul, Boğaziçi ve Galata surlarının durumunu ele almaktaydı. TTK Arşivi, TTK, 02 / 18.

50 TTK Arşivi, TTK, 02 / 18.

51 *Eski Eserleri Koruma Encümeni 1940-1941 Yılı Mesai Raporu*, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayınları, İstanbul 1943, s. 13.

Dönemin uluslararası siyasi gelişmelerinin Türkiye'nin askerî savunmayı teyakuzda tutmasını gerektirdiğinden bazı kültürel mirasın askerî birliklerce kullanılması zaman zaman gündeme getirilmekteydi. İstanbul surları dışındaki Davutpaşa Kışlası'nda 17. yüzyıldan kalma bir sivil mimari yapısı olan I. Ahmet Köşkü adıyla bilinen Davutpaşa Hünkâr Kasrı da TTK'nın koruma gündemine giren kültürel miras arasındadır. Abideleri Koruma Heyeti üyesi Mimar Sedat Çetintaş'ın yapıya gerçekleştirdiği ziyaret sonrası⁵² bir rapor hazırlayarak binanın rölöve, plan ve görsellerinden oluşan albümü Kültür Bakanlığı yanında TTK'ya da iletmesi yapının ilgili kurumlarca da ele alınmasını sağlamıştır. Çetintaş, 13 Eylül 1938 tarihli mektubunda, Sedefkâr Mehmet Ağa tarafından yapılan Davutpaşa Kasrı'nın kışlanın topçu alayının cephane deposu şeklinde kullanılmasının zaten harap halde bulunan eserin tamamen yıkılma riskiyle karşı karşıya bırakıldığını dile getirmiştir. Yapının otantik kimliğine hanel getiren müdahalelere de dikkat çeken Çetintaş, öncelikle cephanelerin tahliye edilerek Kültür Bakanlığının özel bir mimari heyeti ile yapıya sonradan eklenen tüm unsurların dikkatli şekilde ayrılmasını en son ise restorasyon projesinin hazırlanmasını önermiştir. Mektubu değerlendiren TTK, Kültür Bakanlığı'na iletilen 26 Eylül 1938 tarihli yazıyla yapının tamir programındaki eserler arasına alınmasını istemiştir.⁵³ Yapının kapsamlı restorasyonu 1950'den sonra mümkün olabilmişse de kasrın kötü durumdan kurtarılması maksadıyla bazı çalışmaların yapıldığı belirtilmelidir. Çetintaş, 10 Mart 1938 tarihinde TTK Başkanlığına bir mektup daha göndererek yapının asıl kimliğinin meydana çıkarılması için ilk aşamada 100 liralık bütçeyle yapılacak 8 maddelik iş planını sıralamıştır. Söz konusu işlemleri TTK adına üstlenmek istediğini belirten Çetintaş, daktilo ettiği mektubuna el yazısıyla binanın İstanbul Komutanlığı tarafından tahliye edildiği notunu da ilave etmiştir. TTK, Maarif Vekâletine bir yazı hazırlayarak ihtiyaç duyulan bütçenin vekâletçe de uygun bulunması halinde ödenerek binanın temizlenip kurtarılmasını talep etmiştir. Maarif Vekili Hasan Ali Yücel ise kuruma verdiği yanıtta binanın Sedat Çetintaş tarafından temizlenmesinin uygun bulunduğunu ancak ödenek yokluğundan işin haziran ayından sonra başlatılabileceğini ifade etmiştir.⁵⁴ Çalışmalara ancak 1942 yılında başlayabilen Çetintaş 25 günün sonunda sarayın ön kısmını açmayı başarabilse de Koruma Encümeninin yapıya gerçekleştirdiği ziyarette söz konusu işleme dair eleştirileri basına yansıyan gelişmeler arasındadır.⁵⁵

Anadolu'daki Eserlerin Korunmasına Yönelik Faaliyetler

TTK'nın Anadolu'nun farklı noktalarındaki kültürel mirasın korunmasında da önemli gayret sarf ettiğini belirtmek gerekir ki bunların başında Başbakanlık nezdinde gündeme

52 Sedat Çetintaş, Cumhuriyet gazetesindeki yazısında kışla komutanının davetine binaen yapıyı incelediğini, binanın hususiyetlerini kışla komutanına iletmesinden sonra kolordu komutanının yapının incelemeler için boşaltılmasını emrettiğini belirtmektedir. Bk. Sedat Çetintaş, "Sivil Mimariden Kıymetli Bir Eser: Davutpaşa Kışlasında Sultan Ahmed Kasrı", *Cumhuriyet*, 27. 9.1938.

53 TTK Arşivi, TTK, 02 / 20.

54 TTK Arşivi, TTK, 02 / 14.

55 Eleştiri yönelten kurumun Turing olduğu belirtilerek kurumun süreli yayını T.T.O.K. *Belleteni'*nde yer alan habere göre, Encümen ilgili yapıya gerçekleştirdiği ziyaret esnasında yapıdaki müdahalenin harabiyeti artıran bir sonuç doğurduğu esaslı tamire girişilmezse yapıda bazı yıkımların olabileceğini belirtilmiştir. Bk. Reşat Ekrem Koçu, "Davutpaşa Sarayı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C VIII, Koçu Yayınları, İstanbul 1966, s. 4312-4313.

getirilen Gebze'deki Mimar Sinan yapısı olan Çoban Mustafa Paşa Camii gelmektedir. Askeriye tarafından konaklama, ahır ve mühimmat deposu şeklinde tasarruf edilen binada vuku bulacak bir tehlikenin telafisinin mümkün olamayacağı endişesiyle Kocaeli Valisi'nden yapılabilecekler hakkında bir çalışma isteyen TTK Asbaşkanı Afet İnan'a 4 Ekim 1935 tarihinde Vali Hamit Oskay imzasıyla ayrıntılı bir mektup gönderilmiştir.⁵⁶ Yapının üstün mimari ve sanatsal vasıflarının belirtilerek kullanım detaylarına ait bilgilerin yer aldığı mektuba göre; askerî kıta yapıyı çok temiz kullanmış ve korumuşsa da yapının bazı kısımları işgal öncesinde harap vaziyettedir. Afet İnan'ın yapının ahır olarak kullanılması hakkında araştırma yapılması isteğine de yanıt veren Vali; caminin kervansaray kısmında ve orijinal halinde ahır olarak kullanılan yerin askeriye hayvanlarına ayrıldığını belirtmiştir. Askeriye, inşa edilmekte olan mühimmat deposunun bitmesine müteakip yapının bir buçuk ay içerisinde boşaltılacağı sözünü vermiş, ahır olarak kullanılan yerin de asıl inşada bu amaçla yapılmış olmasına rağmen boşaltılması talebinin üst askerî makamlara arz edildiği valiye bildirilmiştir. Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün 1700 liralık keşif bedeli hazırlamasına rağmen tamir emri verilmediğinden tahsisat ayrılmadığının da dile getirildiği mektup üzerine, TTK Asbaşkanı Afet İnan, Başvekâlete sunulan bir yazı ile yapının boşaltılmasını ve tamir edilmesini talep etmiştir. Başvekâlet ise, 14 Ekim 1935 tarihinde Millî Müdafaa Vekâletine yapının boşaltılmasını ve Vakıflar Umum Müdürlüğüne ise tamirin yapılmasını emretmiştir.⁵⁷

TTK'nın tüm ülke çapında yürüttüğü kitabe derleme çalışmaları esnasında kurum adına Mahmut Akok tarafından Kastamonu'nun Kasaba köyünde 1366 yılında Candaroğulları Beyliği döneminde inşa edilen ve yıkılmak üzere olan Mahmutbey Camii'nin plan ve rölövesi alınarak tezyinat detaylarının sulu boya kopyaları yapılmıştı. Caminin ivedi şekilde tamir edilmesi için Kastamonu Müzesi Müdürlüğünden 6925 liraya ihtiyaç duyulduğunun bildirilmesine kayıtsız kalmayan TTK, eserin kurtarılması amacıyla 21 Ağustos 1944 tarihli ve 1817 sayılı kararla kurum bütçesinden Abideleri Koruma Heyeti'ne tamir tutarının yarısı olan 3462 liralık ödenek ayırmıştır.⁵⁸

Türk Tarih Kurumu'nun fahri azalarından olan Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik'in, TTK arşivinde yer alan bazı belgelerde kurumla iş birliği halinde koruma çalışmalarında öncül rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Bölgedeki kültürel miras üzerinde incelemeler yapan Dirik, yetki sınırları dâhilinde yapabileceği düzenlemeleri gerçekleştirmiştir. Türk halıcılığı konusundaki birikimi vesilesiyle Selimiye Camii'ne Ayasofya'dan getirilen eski halıların bakımsızlığını gören Dirik; en az 100 parçalık İsfahan, Tebriz, Uşak, İzmir ve Horasan halılarının dünya müzelerine konulmak üzere çalınma riskini de belirterek halıların tamiri gibi konularda sistemli adımların TTK ile atılacağını kuruma bildirerek destek istemiştir.⁵⁹

56 TTK Arşivi, TTK, 02 / 31.

57 BCA, Fon kodu: 30-10-0-0 / Yer no: 213-446-5; TTK Arşivi, TTK, 02 / 31.

58 Belirlenen bütçenin yetmediği onarımda TTK, ihtiyaç duyulan 251 lira 68 kuruşluk ek bağışı yapmayı da kabul etmiştir. TTK Arşivi, TTK, 02 / 02.

59 TTK Arşivi, TTK, 02 / 29.

General Kazım Dirik, 31 Ağustos 1938 tarihinde TTK Başkanlığına, Vakıflar Umum Müdürlüğü ve Kültür Bakanlığına gönderdiği iletisinde Çanakkale'ye yaptığı ziyarette Gelibolu'nun karşısındaki Çardak köyündeki kültürel miras hakkında malumat vermiştir. Gazi Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçişi esnasında hazırlıklarını yaptığı I. Murat Kervansarayı, Yakubbey Kabri ve Camii'ni inceleyen Dirik, yapıların az bir masrafla ayakta tutulabileceğini, Osmanlı beylerinin bu ilk abideleri hakkında Umumi Müfettişliğin uzman personelini görevlendirerek bir rapor hazırlattığını belirtmiştir. Dirik, Osmanlı'nın ilk dönem eserlerini temsil eden karakteri dolayısıyla önemi belirtilen yapılar hakkında hazırlanan raporda dikkat çekici bir olay da aktarmıştır. Buna göre, ilk Müzeler Müdürü Osman Hamdi Bey, Çardak'a geldiği zaman I. Murat'ın takının⁶⁰ kurulduğu yeri dört taş sütunla tespit etmiş ve buraya küçük bir bina yaptırmıştır. Dirik, o gün itibarıyla yıkık vaziyetteki bina yerinin temizletirilerek tarihî hatırayı yaşatmak amacıyla bir anıt diktirme girişiminde olduklarını da belirtmiştir. Kültürel miras korumanın sürdürülmesinde bilincin ne kadar büyük bir kuvvet teşkil ettiğini gösteren bu durum, TTK tarafından da dikkate alınarak eserin kurtarılmasının “millî tarih için bir kazanç olacağı” ifadeleriyle Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Kültür Bakanlığına yazılı talepte bulunulmuştur.⁶¹

1939 yılında Gelibolu'da bulunan Gazi Süleyman Paşa Camii yakınındaki etrafı duvarlarla çevrili II. Murat veya III. Mehmet dönemi eseri medrese ve imamlık yapan Dağı Mehmet Efendi adlı şahsiyetin türbesinin “bir hatıra olarak” saklanması için Maarif Vekâleti ve TTK'dan destek isteyen⁶² Umumi Müfettiş Kazım Dirik, 29 Kasım 1938 tarihinde, Başvekâlet, Maliye, Maarif Vekâletleri ile TTK'ya bu kez Edirne'nin abidelerinden Büyük Rüstem Paşa Hanı'nın Hazine tarafından 8600 liraya istimlak edilerek “bu şaheserin asırlarca yaşaması için Eski Eserler Kurumuna” devredilmesini içeren bir talepte bulunmuştur. Millî Emlak ve şahısların elinde bulunan Büyük Rüstem Paşa Hanı'nın yanındaki Küçük Rüstem Paşa Hanı'nın iki kardeş tarafından 1200 liraya satın alınarak tamir ettirildiğini belirten Dirik bu “ibret ve kuvvet örneğine” bakılarak Han'ın devlet eliyle kurtarılmasını talep etmiştir.⁶³

Umumi Müfettiş, 1940'ta Kırklareli malmüdürü tarafından kırıdırılıp satılmak üzereyken müdahale ederek satışını yasakladığı Demirköy madeni ve eritme ocakları konusunu da TTK'ya iletmiştir. “Tarihin ve İstanbul'u Türk medeniye çerçevesine alan Bizans tarihinde büyük rolü olan Fatih topraklarının ilk dayandığı o devrin fabrikasını mümkün olduğu kadar yeni nesillere de bir andaç kalması” için dökümhanenin bakımının TTK ve eski eser sevenler kurumlarınca ele alması gerektiğini belirten Dirik, demirhaneye ait bir albüm hazırlatmıştır. Bölgenin ziyarete hazır hale gelmesi için maddi desteği ise Edirne Eski Eserleri Sevenler Kurumu karşılamıştır.⁶⁴

60 Farsça kökenli “tak” kelimesi anıt şeklinde yapılan ya da şenliklerde caddelere kurulan kemerleri karşılamaktadır. Bilhassa zaferler için olanların dört ayak üzerine inşa edilmesi dolayısıyla Dirik, “çardak” kelimesinin “çar-tak” ifadesinden geldiğini söyleyenlerin bulunduğunu belirtmiştir. Bk. TTK Arşivi, TTK, 02 / 19; Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, 2. bs.,Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1979, s. 483.

61 TTK Arşivi, TTK, 02 / 19.

62 TTK Arşivi, TTK, 02 / 08.

63 TTK Arşivi, TTK, 02 / 17.

64 TTK Arşivi, TTK, 02 / 11.

Kazım Dirik imzasıyla 9 Mayıs 1941 tarihinde TTK'ya gönderilen yazıda, Gelibolu'da Mimar Kasım eseri Paşa Hamamı'nın Gelibolu Belediyesi ve komutanlığın himmetiyle ordu mimarlarının nezaretinde ordudaki ustalarca tamir edildiğini belirtmiştir. Bölgenin ihtiyaçları ve yapıları TTK ile paylaşmayı ihmal etmeyen Dirik'in öncülüğünde Edirne'deki koruma çalışmaları *Belleten*'de yayımlanmıştır. Buna göre; şehirdeki 170 odalık Mimar Sinan eseri Rüstem Paşa Hanı, Arasta, Sokullu Hamamı, Ali Paşa Çarşısı, Havsa Sokullu Cami, Ekmekçioğlu Kervansarayı kurtarılmıştır. Ayrıca Babaeski'deki Sinan eserleri cami ve köprü de Vakıflar Müdürlüğü ile Nafia Vekâleti tarafından tamir edilmiştir.⁶⁵

İbrahim Paşa Sarayı'nın Korunmasında TTK'nın Rolü

İstanbul'un imar planını yapan Prost, Sultanahmet Meydanı'nın Cumhuriyet Meydanı olarak büyük bir tören sahasına dönüşmesini, burada açık hava tiyatrosunun, denize nazır bir terasın ve kamusal binaların yapılmasını istemekteydi.⁶⁶ Sultanahmet Meydanı'ndaki umumi hapishanenin yıkılarak yanan Adliye binası yerine bu noktaya yenisinin yapılması şehrin imar planını üstlenen Mimar Henri Prost'un önerileri arasındaydı.⁶⁷ Konuyu basına taşıyan ilk isimlerden Selahattin Güngör, eski hapishanenin yıkımının önlenmesi için kamuoyunun dikkatini çekerken, yıkım hazırlıkları başladığında projeden etkilenen tek yerin eski hapishane olmadığı kısa sürede anlaşılmıştır.⁶⁸ Prost planına göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa'nın konağının kalıntıları ve Sultanahmet Camii'nin Mimarı Sedefkâr Mehmet Ağa'nın inşa ettiği bölgedeki diğer yapıların yıkılması gerekmekteydi. Hapishane binalarından mahkûmların tahliyesi gerçekleşirken yapıların yıkım ihalesi için de duyuru yapılmıştı.⁶⁹

Umumi Hapishane yerinde bulunan bölgedeki eski eserleri inceleme görevi verilen Mimar Sedat Çetintaş, 27 Nisan 1938 tarihinde Kültür Bakanı'na bir dilekçeyle başvurarak eserlerin tahmininden daha yüksek bir kıymeti haiz olması dolayısıyla bölgenin kapsamlı surette araştırılmasını isteyince Bakan Saffet Arıkan TTK'yı sürece dâhil etmiştir. TTK başkanı, kurum azası Şemsettin Günaltay'a bir mektup göndererek kendisinin başkanlığında İstanbul'daki yapıların tarihî kıymetlerini tespit üzere kurulan komisyondan bir çalışma istemiştir. Komisyon raporunda hapishane binasının 2000 m²'lik üç katlı muazzam bir eser olduğu, yapının önce tabhane, sonra mehterhane olarak kullanıldığı, bilahare ön kısmının tamir edilerek Evrak Hazinesi, arkasının ise hapishanenin bir parçası şeklinde bırakıldığı belirtilmiştir. Yapının müstemilatından olan yakındaki binalardan o gün Defterhane evrak mahzeni ve askerî depo şeklinde tasarruf edilen yerlerin de Mimar Mehmet Ağa'nın eserleri olduğu belirtilen raporda,

65 TTK Arşivi, TTK, 02 / 07; 02 / 06; "Haberler", *Belleten*, V / 17-18, (1941), s. 181-182.

66 Seda Bayındır Uluskan, "Atatürk Döneminde İstanbul'un İmarı ve Henri Prost Planının Basındaki Yankıları (1936-1939)", *Erdem*, 48, (2007), s. 138-139.

67 Henri Prost, "İstanbul Hakkında Notlar", *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Planlama Raporları 1934-1995*, drl. Şener Özler, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 117.

68 Salahattin Güngör, "Tarihin Yeni Bir Sesi Daha! Eski Hapishane Binası Yıkılmamalıdır!", *Cumhuriyet*, 28.2.1938.

69 *Cumhuriyet*, 31.5.1938.

mevcut hiçbir binaya dokunulmayıp inşaat için başka arsaların tercih edilmesi önerilmiştir. Farklı amaçlarda kullanılan bu binaların restore edilerek Adliye arşivi şeklinde değerlendirilebileceği önerisinin de yer aldığı rapor Kültür Bakanlığına iletilerek yıkım kararının ertelenmesi istenmiştir.⁷⁰

Adliye Vekâletince yıkımın ihale edildiği esnada hapisane binasının mücavirindeki At Meydanı Sarayı adıyla bilinen İbrahim Paşa Sarayı'nın keşfi, tartışmaları başka bir boyuta taşımıştır.⁷¹ Sedat Çetintaş'ın keşif yaptığı bu binanın incelenmesi için İstanbul Vali ve Belediye Reisi Muhittin Üstündağ başkanlığında, Dâhiliye, Maarif, Adliye Vekâletleri ile Müzeler, TTK, Vakıflar temsilcilerinden oluşan 16 kişilik komisyona Mimar Sedat Çetintaş ile Mimar Prost'un da katılması kararlaştırılmıştır.⁷² 28 Temmuz'da ilk toplantısını yapan komisyona sunum yapan Sedat Çetintaş, toplantıda sarayın ehemmiyetini belgelerle izah ederek tek taşına dahi dokunulmaması gereğini ifade etmiştir.⁷³

2 Ağustos 1938'de komisyonla birlikte alanda yeniden inceleme yapan TTK heyeti, değerlendirme toplantısından sonra nihai kararını vereceğini bildirmiştir.⁷⁴ Aynı gün Sedat Çetintaş, TTK'ya bir plan ve not ileterek At Meydanı'ndaki Türk kültürel mirasının istikbalini Adliye Sarayı inşası değil direkt Prost planının etkilediği iddiasını dile getirerek imar ofisinin hazırladığı Prost imzalı planın incelenmesini istemiştir.⁷⁵ 4 Ağustos 1938'de dönemin Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ başkanlığında yerinde inceleme yapan komisyon üyelerinden Sedat Çetintaş, Mükrimin Halil Yınanç, Efdâlettin Tekiner binanın yıkılmasına kesinlikle karşı çıktıklarını bildirseler de İstanbul Milletvekili Salah Cimcoz ve komisyondaki bazı mimarlar, yapının bir kıymet ifade etmediğini belirtmiştir.⁷⁶

Sedat Çetintaş, taşıdığı hususiyetler itibariyle İbrahim Paşa Sarayı'nın Türk sivil mimarisinin benzersiz bir örneği olduğunu iddia ederek, yapının inşa süreci ve güncel mimari durumu hakkında detayları içeren raporunu Kültür Bakanlığı ve TTK'ya 10 Ağustos 1938'de raporlamıştır. Çetintaş, yapı üzerine sonradan eklenen parazit binaların kaldırılarak adanın olduğu gibi muhafaza edilmesini talep etmiştir.⁷⁷

Aynı günlerde Encümen de raporunu hazırlayarak TTK'ya göndermiştir. Binalarda daha önce tafsilatlı olmamak kaydıyla incelemeler yapıldığı ve fişlerin hazırlandığı bilgilerinin yer aldığı raporda, yapının belgesel değeri üzerinde durularak *Peçevi*, *Solakzade*, *Süleymanname*,

70 TTK Arşivi, TTK, 01 / 08.

71 Orijinali beş avlulu olup günümüze üç avlusuyla ulaşabilen bu sarayın tüm parçalarını, sanatsal, mimari ve tarihi açıdan ele alan kapsamlı çalışma için bk. Nurhan Atasoy, İbrahim Paşa Sarayı, 2. bs., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017.

72 *Cumhuriyet*, 21.7.1938.

73 *Cumhuriyet*, 29.7.1938.

74 *Cumhuriyet*, 13.8.1938.

75 TTK Arşivi, TTK, 01 / 08. Planda sadece hapisane binasının yerine inşa edileceği ifade edilen adliye sarayının İbrahim Paşa Sarayı'nın kalıntılarını da kapsadığı açıkça görülmektedir.

76 *Cumhuriyet*, 4.8.1938.

77 TTK Arşivi, TTK, 01 / 05.

Selaniki gibi eserlerden alıntılara yer verilmiştir. Encümen Reisi Aziz Ogan, raporun tamamıyla koruma endişesinden kaynaklanarak hazırlandığını, esasında encümenin “bu gibi muazzam bir binanın yıkılıp yıkılmaması hadisesinde oy vermek salahiyetini haiz olmadığını” belirtmeyi de ihmal etmemiştir.⁷⁸

Bu arada görüşlerini raporlamaları istenen mimarlardan Sedat Hakkı Eldem dışındakiler Prost planının yanında olduklarını, planda düzenleme yapılmasına gerek duyulmadığını, Adliye Sarayından sonra Belediye Sarayı da bu mevkide inşa edileceği için sadece eski hapishane binasının değil mücavir tüm yapıların yıkılmasını uygun bulduklarını belirtmişlerdir. Mimarlar, Adalet Bakanlığından da bir dilekte bulunarak Adalet Sarayının inşa edileceği muhit gereği Ayasofya ve Sultanahmet abidelerinin azametiyle uyumlu olmasını istemişlerdir.⁷⁹ 16 Ağustos 1938 tarihinde son kez toplanan komisyon; 11’e karşı 5 oy ile saray ve diğer binaların yıkımını onayladıklarını bildiren raporu Adliye Vekâletine iletmıştır.⁸⁰

Sedat Çetintaş rapor sonrası kaleme aldığı makalesinde Sedat Hakkı Eldem’i hariç tutarak Cumhuriyet kültür tarihinin mimarlara hükmünü vereceğini ifade ederek mimarları ve komisyondaki üyelerin oylarını açıklamıştır.⁸¹ Komisyonlar ne karar verirlerse versinler, nihai kararı verecek hükümetin sağduyusundan emin olduğunu ifade eden Çetintaş, Topkapı Sarayı’nı yıkmakla eşdeğer tuttuğu bu felakete TTK’nın da kat’i surette karşı çıkmasının hükümet nezdinde önemli bir referans olacağını beyan etmiştir.⁸²

TTK adına komisyonda bulunan Şemsettin Günaltay ise TTK’ya sunduğu raporda, komisyondaki mimarların binanın zahiri özelliklerine bakarak karar verdiklerini, yapının Ayasofya ve Sultanahmet hükmünde olmadığından yıkılmasında sakınca görmeyip binanın şahsiyetini oluşturan tarihini dikkate almayıp “otorite sahiplerinin arzularının tatmin endişesinin ağır bastığını yani istenildiği şekilde fetva verdiklerini” düşünmekteydi. Bir Sultanahmet Camii olmasa da binanın o devrin tekâmülüne ulaşılmasında aşama teşkil ettiğini ifade ederek asıl kıymetinin Türk sivil mimarisinin en eski tek örneği olmasından kaynaklandığını belirten Günaltay’ın, burada yapılacak Cumhuriyet Meydanı’nın yapıları ve temsil ettiği idealden dolayı binaların yıkılmasını savunan mimarlara yanıtı dikkat çekicidir.⁸³ Günaltay, Ayasofya

78 TTK Arşivi, TTK, 01 / 06.

79 *Cumhuriyet*, 14.8.1938. Belediye imar müdürü Ziya Kocasinan, Evkaf mimarı Vasfı Bey, Kemal Altan, Sedat H. Eldem ve Arif Hikmet Bey’in de bulunduğu komisyondan yalnızca Sedat H. Eldem binanın yıkılmasına itiraz etmiş de heyetin kanaatini değiştirememiştir (*Cumhuriyet*, 17.8.1938).

80 Yapılan son toplantıda komisyon üyelerinden TTK Azası Şemsettin Günaltay, Konya Vekili Osman Şevki Uludağ, Müzeler Müdürü Aziz Ogan, Mimar Sedat Çetintaş ve Eski Eserleri Koruma Encümeni temsilcisi Efdalettin Tekiner binanın muhafaza edilmesinden yana; Mektupçu Osman Bey çekimser oy kullanırken diğer komisyon üyeleri İstanbul Vekili Salah Cimcoz, Belediye Mimari Şubesi Müdürü Ziya Kocasinan, Mimar Sedat Hakkı Eldem, Vakıflar Başmimarı Vasfı Egel, Nafia Başmühendisi, Vilayet Maarif Müdürü, Müzeler Mimarı Kemal Altan, yeni adliye sarayının projesini yapan Mimar Asım Kömürcüoğlu, Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu, Müddeiumumi Hikmet Onat yıkımdan yana oy kullanmıştır (*Cumhuriyet*, 17.8.1938).

81 Sedat Çetintaş, “İbrahim Paşa Sarayı Niçin Yıkırlılamaz?”, *Cumhuriyet*, 17.8.1938.

82 *Cumhuriyet*, 17.8.1938.

83 TTK Arşivi, TTK, 01 / 08.

ve Sultanahmet’i Bizans ve Türk imparatorluklarının “dini sultanının temsilleri” hüviyetinde bulunduğunu iddia ederek “din sultanına değil de milliyet temeline” göre tesis edilen, gücünü doğaüstü mevhumelerden değil “hayat ve zekâdan” alan bir devri yaşatacak abidenin burada kurulmaması gerektiğini vurgulamıştır. Başka bir alanda imar edilecek Cumhuriyet Meydanı ile hem Sultanahmet’teki tarihî kimliğin muhafaza edileceğini hem de İstanbul gibi bir şehirde Cumhuriyet inkılabı kimliğinin yansıtılabileceğini belirtmiştir. Neticede TTK, Başvekâlete, Adliye Sarayının başka noktada düşünülerek meydana bina kalıntılarında gerekli düzenlemelerin gerçekleştirilip yapıların asıl karakterlerinin ortaya çıkarılmasını uygun bulunduğunu ifade etmiştir. TTK yapılacak düzenlemeden sonra bu eserlerin arşiv ya da müze şeklinde yeniden işlevlendirilebileceği önerisini de raporunda sunmuştur.⁸⁴

Komisyonun yıkım, TTK’nın ise koruma şeklinde neticelenen kanaatleri gerekli mercilere iletildiğinde son kararın Adalet Vekili Şükrü Saraçoğlu başkanlığında yapılacak bir oturumla nihai şeklini alacağı bildirilmiştir.⁸⁵ Basına yansıdığı kadarıyla Adliye Vekilinin korumadan yana olacağı tahmin edilmekteydi.⁸⁶ 4 Eylül 1938 tarihinde basına demeç veren Şükrü Saraçoğlu, Adliye Sarayının yeri hususunda henüz karar verilmediğini, raporların inceleneceğini ve gerekirse araştırmaların derinleştirileceğini paylaşmıştır.⁸⁷ 5 Eylül 1938’de ise Başvekil Celal Bayar, Adliye ve Maarif vekâletlerine ilettiği emirde, TTK raporunda belirtilen “binaların asli vaziyetlerine döndürülmesi” ve “muhafazaları” kanaatine dayanarak, yapıların istikbali hakkında kesin karar vermeden önce bu yapılara sonradan eklenen ilavelerin kaldırılarak cephelerin ortaya çıkarılması ve netice hakkında geri bildirim istemiştir.⁸⁸

Hükümetin sağduyulu yaklaşımı her iki tarafı memnun etmişse de bundan sonraki gelişmelerde ağırlık merkezinin hangi kanaate kayacağı belli değildi. Koruma taraftarı Sedat Çetintaş da hükümetin kararının doğruluğunu savunmakla birlikte tehlikenin henüz bertaraf edilmediğini düşünmekteydi. Zira İbrahim Paşa Sarayı’nın aranmasında yapılacak yıkım ve temizleme işlemleri esnasında “kazma”ların yapıyı ortadan kaldırmak isteyenlerin eline verilmesi oldukça büyük bir risk taşımaktaydı. Dolayısıyla orijinal sarayın çıkarılmasını temin için yapılacak çalışmada buranın saray olduğunu iddia eden mimarın – yani kendisinin – bulunması gerekiyordu. Diğer türlü “buranın ne olduğunu bilmeyenlerin elinde işleyecek kazma bir ‘kültür kazması’ değil ‘kör kazma’ olur” diyen Çetintaş, yetkili mercilerden ve belediye reisinden bu konuya hassasiyet talep etmiştir.⁸⁹ Oysa yeni Belediye Başkanı Lütfi Kırdar’ın, Sultanahmet Meydanını sadece Adliye Sarayı için değil adliye, belediye ve vilayet saraylarının inşası için tespit edildiği Prost planına dayanan bir “üçler sarayı” projesi hakkında basında malumatı bulunmaktaydı.⁹⁰

84 TTK Arşivi, TTK, 01 / 02.

85 *Cumhuriyet*, 25.8.1938.

86 *Cumhuriyet*, 29.8.1938.

87 *Cumhuriyet*, 5.9.1938.

88 TTK Arşivi, TTK, 01 / 08.

89 Sedat Çetintaş, “Atmeydanı Sarayı Yıkılacak mı?”, *Cumhuriyet*, 3.1.1939.

90 *Cumhuriyet*, 22.1.1939.

Başbakanın verdiği emirle sarayı işgal eden binaların ortadan kaldırılması gerekirken 1939 yılının mayıs ayına gelindiğinde hapishanenin boşaltılarak mahkûmların şehirdeki diğer hapishanelere nakledilmesine başlanmıştır.⁹¹ Bu arada Adliye binası projesini hazırlayan Asım Kömürçüoğlu'nun planını eski hapishane binasının bulunduğu alana göre güncellemesi gündeme gelmiştir.⁹² Zira Başbakanlıktan Adliye Vekâletine 7 Haziran 1939 tarihinde iletilen yazıya göre, “İstanbul’un imar planını yapan Prost’un planı kabul edildiğinden İstanbul’da yapılacak adliye binası için bir karar alınmasına gerek kalmamıştı.” Başvekâletin gönderdiği bu yazı esasında 21 Aralık 1938 tarihli bir yazıya cevaptı. Anlaşıldığı kadarıyla Adliye Vekâleti, Adliye Sarayının yapımı hakkında bir teklif sunmuş, ancak Başvekâlet bölgedeki parazit yapıların temizlenmesine öncelik verdiği için uzun süre bu talebi yanıtlamamıştır. Haziran ayına gelindiğinde artık Başvekâletin de Adliye binasının yapımı dolayısıyla İbrahim Paşa Sarayı’nın bulunduğu bölgenin Prost planına göre dizaynını kabul ettiği görülmektedir.⁹³ Basına verilen demece göre, İbrahim Paşa Sarayı biçiminde iddia edilen yapıların bu döneme ait bir kervansaray olduğunun anlaşıldığı,⁹⁴ dolayısıyla hapishane binası ile bu binanın da yıkılacağı, yıkımın ihale edilerek üç ay içerisinde tamamlanması, 1940 yılının sonuna doğru da inşaatın bitirilmesi planlanmaktaydı.⁹⁵ İnşaatı savunularca büyük bir sevinçle karşılanan bu karar⁹⁶ hemen uygulanacağı için hapishane ve diğer binaların tamamen tahliyesi sağlanmıştır.⁹⁷ Hükümetin eski hapishane binasının yerinde inşaatı kabul etmesinin en büyük nedeni, istimlak maliyetinden kurtulmaktır. İnşaatın bir an evvel başlayabilmesi için istimlak süreçlerinden doğan zaman kaybının en aza indirilmesi hedeflenmiş,⁹⁸ nihayet temmuz ayının başında yapılacak Adalet Sarayının projesi, keşif ve teknik evrakları ile inşaatın kontrolü – daha önce yapılan müsabakada birinci olan – Asım Kömürçüoğlu’na verilmiştir.⁹⁹ Ancak Kömürçüoğlu ve Prost arasında proje konusunda anlaşmazlıklar çıkınca, sarayın bir kısmının meydana bir kısmının da başka bir muhitte yapılması gündeme gelmiştir.¹⁰⁰

Yıkımın başladığı temmuz ayında¹⁰¹ koruma için büyük bir mücadele veren Çetintaş, TTK azasına gazete vasıtasıyla yazdığı açık mektupta¹⁰² kurumun sarayın yıkılmaması yönünde

91 *Cumhuriyet*, 6.5.1939.

92 *Cumhuriyet*, 9.6.1939. Nitekim Nafia Vekâleti ile Asım Kömürçüoğlu arasındaki mukaveleye 31 Temmuz 1939 tarihinde bir zeyl yapılmıştır. Bk. Asım Kömürçüoğlu, *İstanbul Adalet Sarayı Arsa ve İnşaatının İcyüzü 1935-1947*, Arbas Matbaası, Ankara (t.y.), s. 5.

93 BCA, Fon kodu: 30-10-0-0 / Yer no: 81-534-8.

94 Çetintaş, yapının bir kervansaray olduğunu iddiasına karşı buranın Bizans döneminden itibaren saraylarla kaplı bir aristokratlar muhiti şeklinde değerlendirildiğini Türklerin de bu özelliği muhafaza ettiğini belirtmiştir. Bk. Sedat Çetintaş, *Saray ve Kervansaraylarımız Arasında İbrahimpaşa Sarayı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 13-15.

95 *Cumhuriyet*, 21.6.1939.

96 Haydar Özkent, “Hapishane Yıkılırken...”, *Cumhuriyet*, 24.6.1939.

97 *Cumhuriyet*, 23.7.1939.

98 *Akşam*, 15.9.1940.

99 BCA, Fon kodu: 30-10-0-0 / Yer no: 139-933-6.

100 *Akşam*, 8.12.1942.

101 *Cumhuriyet*, 30.7.1939; *Cumhuriyet*, 10.8.1939.

102 Sedat Çetintaş, “Tarih Önünde Bir Serzeniş”, *Cumhuriyet*, 18.8.1939.

verdiği kararı hatırlatarak yıkım durumunda sorumluluğu üstü kapalı şekilde TTK'nın omuzlarına yüklemiştir. Duygu ve eleştiri dozu yüksek yazıdan haberdar olan TTK yönetimi, gazetede ki isnatlara yanıt verilip verilemeyeceği gündemiyle toplanmışsa da kesin sonuca varılamamıştır.¹⁰³ Ancak daha sonra Yusuf Hikmet Bayur imzasıyla TTK Genel Sekreteri Muzaffer Göker'e kurumun manevi şahsiyetinin itibarının zarar görmemesi adına *Cumhuriyet* gazetesine ulaştırılmak üzere bir tekzip metni hazırlanmıştır.¹⁰⁴ Bununla birlikte yıkım karşıtı istikrarlı ve net bir tavır alan *Cumhuriyet* gazetesi, dönem dönem TTK'ya açık çağrı yapmış, inşaatın başka yere naklini önermiştir.¹⁰⁵ Koruma taraftarı görüşüyle gazetede ki başmakalesinden tartışmaya dâhil olan Yunus Nadi'nin iddiası ise endişe vericidir. Gazeteciye göre, saray denilen yapı önce yıktırılacak, sonra meydana bir sarayın olmadığı söylenecekti.¹⁰⁶

Saray binalarından bir kısmının yıkılıp enkaz satışının¹⁰⁷ devam ettiği esnada, Bizans döneminden kaldığı tahmin edilen bazı eski eserler keşfedilerek Arkeoloji Müzesine gönderilmiştir.¹⁰⁸ Ayrıca, bölgedeki istimlakler için 50.000 liranın ayrıldığı inşaat mahallinde Firuzğa Camii'nin korunmasına karar verilmiştir.¹⁰⁹

İkinci Dünya Savaşı ve bütçe noksanlığının da etkisiyle, Koordinasyon Heyeti'nin tüm ülkedeki kesin ihtiyaç gerekmeyen inşaat faaliyetlerinin durdurulmasına yönelik kararı Sultanahmet Meydanı'ndaki inşaatı da etkilemiştir. İstanbul Belediyesi kendisi için ayrıca bir müsaade istemişse de Heyet buradaki imar düzenlemesinin aynı zamanda tezyini olması dolayısıyla onay vermemiştir.¹¹⁰ Savaş sonrasında Adalet Sarayı inşasının daha fazla gecikmemesi ve inşaat yerinin kesin şekilde tespiti için Adalet ve Bayındırlık bakanlıkları ile İstanbul Valisi'nin tensibiyle yeni bir komisyon oluşturulmuştur.¹¹¹ Şubat 1946'da birkaç günlük çalışma neticesinde saray için İstanbul Vilayet Konağı karşısındaki Tomruk Dairesi, Umumi Cezaevi ve Dikimhane bölgesi ile Saraçhanebaşı'ndan Aksaray'a inen mevki olmak üzere üç noktayı istişare eden komisyon, en uygun yerin Sultanahmet'teki eski cezaevi bölgesi olduğunu belirtmiştir.¹¹² Durdurulan inşaat 1947 yılına gelindiğinde kaldığı yerden devam etmeye başladığında plan dâhilinde istimlak edilen 22 binanın bedelinin 446.000 liraya çıkmasına rağmen Adliye binasının yapımında kararlı olan hükümet geçici yüklemelerle gerçekleştireceği inşaatın alanında değişikliğe gitmiştir.¹¹³

103 TTK Arşivi, TTK, 01 / 08.

104 Gazeteye, İbrahim Paşa Sarayı'nın yıkılmasının manevi mesuliyetinin TTK'ya yüklendiği ancak kurumun, sarayın taşıdığı mimari ve tarihî ehemmiyete ait kararının ilgili makama iletilmiş olduğu ifade edilerek tarihî eserlerin korunması mesuliyetinin Koruma Encümeni üzerinde bulunduğunu, TTK'nın yalnızca kanaat bildirme yükümlülüğü taşıdığı ifade edilmiştir (TTK Arşivi, TTK, 01 / 08).

105 *Cumhuriyet*, 21.8.1939.

106 Yunus Nadi, "İbrahim Paşa Sarayı", *Cumhuriyet*, 22.8.1939.

107 *Cumhuriyet*, 22.9.1939.

108 *Cumhuriyet*, 6.11.1939.

109 *Cumhuriyet*, 19.11.1939.

110 *Akşam*, 7.10.1940.

111 Kömürcüoğlu, *age.*, s. 12.

112 Kömürcüoğlu, *age.*, s. 8-11.

113 BCA, Fon kodu: 30-18-1-2 / Yer no: 113-10-1.

Yeni planda Tapu Dairesine müdahale edilmeyip Binbirdirek Sarnıcı'nın binanın avlusunda kalmasını sağlayacak şekilde bir proje yarışması düzenlenmesi düşünülmekteydi.¹¹⁴ Nisan ayında tamamlanan yarışmada Bayındırlık Bakanlığı, teslim edilen 28 proje içinde uygulamaya değer bir tasarım bulamamıştı.¹¹⁵ Ağustos ayına gelindiğinde ise Bakanlar Kurulunda, Adalet Sarayı inşasının İbrahim Paşa Sarayı üzerinde yapılmayacağına dair bir karar alınmıştır. Buna göre; Adalet Sarayının, yalnızca tek cephesi ayakta kalan fakat İbrahim Paşa Sarayı'nın bir parçası olduğu kesin olarak tespit edilemeyen bu bina yanındaki münferit parça kaldırılarak meydana eski cezaevi yerindeki geniş cepheli arsa üzerinde yapılmasına, buradaki kilise kalıntısının da korunmasına karar verilmiştir. İbrahim Paşa Sarayı olduğu konusunda fikir birliğine varılan kısmın ise Adalet Sarayının bir parçası şeklinde değerlendirilmek üzere restorasyonu yapılacaktır. Dolayısıyla Bakanlar Kurulunca alınan yeni karara göre bölgedeki Türk eserleri de dikkate alınarak yeni bir proje yarışması kabul edilmiştir.¹¹⁶ 2.500.000 liraya mal olacağı tahmin edilen restorasyonda Adalet Sarayının inşası için 7.500.000 liranın sarf edilmesi düşünülmekteydi.¹¹⁷

İbrahim Paşa Sarayı'nın yıkımının yeniden gündeme geldiği 1948 yılında ise nihai tepki bu sefer TTK'dan gelmiştir. Kurum başkanı imzası ile Başbakanlık makamına sunulan dilekçede, sarayın imar planları ile yaşanan 10 yıllık süreç özetlenmiş ve Topkapı Sarayı dışında aynı döneme ait tek sivil mimari numunesi olması dolayısıyla koruma kararı verilmişken yıkımı hususunda yeniden bir gündem yaratıldığına dikkat çekilmiştir. 7 Şubat 1948'deki TTK Genel Kurulu'nda tüm üyeler tarafından yıkımına dair kararın şiddetle eleştirildiği ifade edilen dilekçede, eski eserlere hassasiyetle yaklaşan hükümetin de söz konusu hataya meydan vermeyeceğine dair inanç bildirilmiştir:

Türk Tarih Kurumu olarak bu tarihi vazifemizi yerine getirirken, bütün azasının milli abideleri koruma ve onlara karşı derin bir sevgi besleme hususunda en az kurumumuz üyeleri kadar hassas bulduklarına kani olduğumuz Cumhuriyet hükümetinin bu hataya meydan vermeyeceğine emin bulunuyoruz.¹¹⁸

Sonunda Bakanlar Kurulu kararıyla 25 Mayıs 1948 tarihinde, Sultanahmet Meydanı'nın uluslararası arkeoloji müzesi durumundaki niteliği dikkate alınarak buradaki eserlerin korunması hakkında Millî Eğitim Bakanlığı ve TTK'nın müracaatları üzerine İstanbul Adalet Sarayının planlanan yerde yaptırılmasından vazgeçildiği bildirilmiştir. Yerde yapılan tetkiklere göre binanın Beyazıt'taki Maliye Nezareti binasının yıktırılarak burada inşa edilmesi uygun bulunmuştur.¹¹⁹ Ancak binanın yeri yine değiştirilmiş ve nihai olarak Binbirdirek Sokağı'na taşınmıştır. Tüm girişimlere rağmen 16. yüzyıldan kalan yegâne Türk sivil mimari örneği olan

114 *Cumhuriyet*, 14.2.1947.

115 *Cumhuriyet*, 19.4.1947.

116 BCA, Fon kodu: 30-18-1-2 / Yer no: 114-45-13.

117 *Cumhuriyet*, 8.8.1947.

118 TTK Arşivi, TTK, 01 / 08.

119 BCA, Fon kodu: 30-18-1-2 / Yer no: 116-36-9.

İbrahim Paşa Sarayı'nın bir kısmının yıkımının engellenemediği alanda yapımına karar verilen Adliye Sarayı için Sedat Hakkı Eldem ve Emin Onat projeleri uygun görülmüş ve inşaata 1951 yılında başlanmıştır.

Sonuç

Türk tarihinin doğru kaynaklarla araştırılarak tanıtılması maksadıyla tesis edilen Türk Tarih Kurumu, ulusal kimliğin en somut delilleri şeklinde kabul edilen Türk kültürel mirasına yönelik bilinç oluşturularak ilgili unsurların tanıtılması ve korunması amacıyla kurumsal çalışmalarını yanında paydaş kurum ve kuruluşlarla da iş birliği gerçekleştirmiştir. Her şeyden önce akademik hüviyetteki Türk Tarih Kurumu, Atatürk'ün emaneti ve Cumhurbaşkanlarının himayesinde olması dolayısıyla daima saygı duyulan bir kurum olmuştur. Koruma alanında herhangi bir yaptırım gücü bulunmayan kurum, koruma bilincinin tesis edilmesi amacıyla basını ve diğer neşriyat kanallarını kullanarak önemli çalışmalar yürütmüştür. 1938-1950 döneminin kendine has siyasi ve askerî şartlarında, kalkınma hamlelerinin parçası olan imar ve kent planlaması uygulamalarında kültürel mirasın etkilendiği durumlarda akademik kimliğine danışılan TTK, bilimsel ve tutarlı bakış açısıyla karar mercilerinin başvurularını hassasiyetle incelemiştir. Üstlendiği sorumluluğun farkında olan kurum, kültürel mirasın birçok idari yapının aidiyetinde bulunması, korumada ortak dilin oluşturulamaması ve bunun doğurduğu bürokratik açmazlara rağmen bilimsellikten ödün vermeden kanaatlerini belirtmekten kaçınmayarak doğrudan ya da dolaylı şekilde birçok yapının günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Ne var ki, memur ve yöneticilerin yanlış uygulamaları için caydırıcı tedbirlerin alınmaması, hükümetin çoğu uygulamadan geç haberdar olması, en önemlisi de yeterli bilincin henüz yerleşmemesi koruma çabalarının kişi ve bazı kurumlarca sınırlı kalmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA): Fon kodu: 30-10-0-0 / Yer no: 139-933-6; Fon kodu: 30-10-0-0 / Yer no: 213-446-5; Fon kodu: 30-10-0-0 / Yer no: 81-534-8; Fon kodu: 30-18-1-2 / Yer no: 113-10-1; Fon kodu: 30-18-1-2 / Yer no: 114-45-13; Fon kodu: 30-18-1-2 / Yer no: 116-36-9.

Türk Tarih Kurumu (TTK) Arşivi, Türk Tarih Kurumu Koleksiyonu (TTK): 01 / 02; 01 / 06; 01 / 08; 02 / 03; 02 / 05; 02 / 07; 02 / 11; 02 / 14; 02 / 15; 02 / 17; 02 / 18; 02 / 19; 02 / 20; 02 / 21; 02 / 22; 02 / 26; 02 / 28; 02 / 29; 02 / 31; 02 / 32; 02 / 34.

SALT Araştırma Ali Saim Ülgen Arşivi: TASUDOC0123; TASUDOC0123003; TASUDOC0123004; TASUDOC0123007; TASUDOC01431084.

Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi, Aziz Ogan Arşivi, OGN.IST.01.031.02.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 8, C 3, Toplantı: 1, 27. Birleşim (30.12.1946).

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Araştırma ve İnceleme Eserler

“Haberler: Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu’nun 1949 ve 1950 Toplantıları”, *Belleten*, XIV / 54, (1950), s. 300, 315.

“Haberler: Türk Tarih Kurumunun Çalışmaları”, *Belleten*, IV / 14-15, (1940), s. 295-296.

“Haberler: Türk-İslam Devri Kitabeleri derleme Heyeti”, *Belleten*, V / 17-18, (1941), s. 178-179.

“Haberler”, *Belleten*, V / 17-18, (1941), s. 181-182.

Arık, Remzi Oğuz, *Türk Sanatı ve Arkeolojisi Yazıları*, haz. Ezel Erverdi, M. İhsan Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.

Atasoy, Nurhan, İbrahim Paşa Sarayı, 2. bs., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017.

Atatürk Devri Fikir Hayatı II, haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci, Abdullah Uçman, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Aydın, Suavi, “Batılılaşma Karşısında Arkeoloji ve Klasik Çağ Araştırmaları”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce C 3, Modernleşme ve Batıcılık*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 4. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 403-427.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, 9. bs., İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.

C.H.P. Büyük Kurultay Zabıtları, Ulus Basımevi, Ankara 1939.

C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

Cevzici, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, 3. bs., Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.

CHP Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı, Ankara 1948.

Copeaux, Etienne, *Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, çev. Ali Berktaş, 3. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2016.

Cumhuriyet Halk Partisi, Program ve Nizamname, Zerbamat Basımevi, Ankara 1943.

Çetintaş, Sedat, “İbrahim Paşa Sarayı Niçin Yıkılamaz?”, *Cumhuriyet*, 17.8.1938.

_____, “Sivil Mimariden Kıymetli Bir Eser: Davutpaşa Kışlasında Sultan Ahmed Kasrı”, *Cumhuriyet*, 27.9.1938.

_____, “Atmeydanı Sarayı Yıkılacak mı?”, *Cumhuriyet*, 3.1.1939.

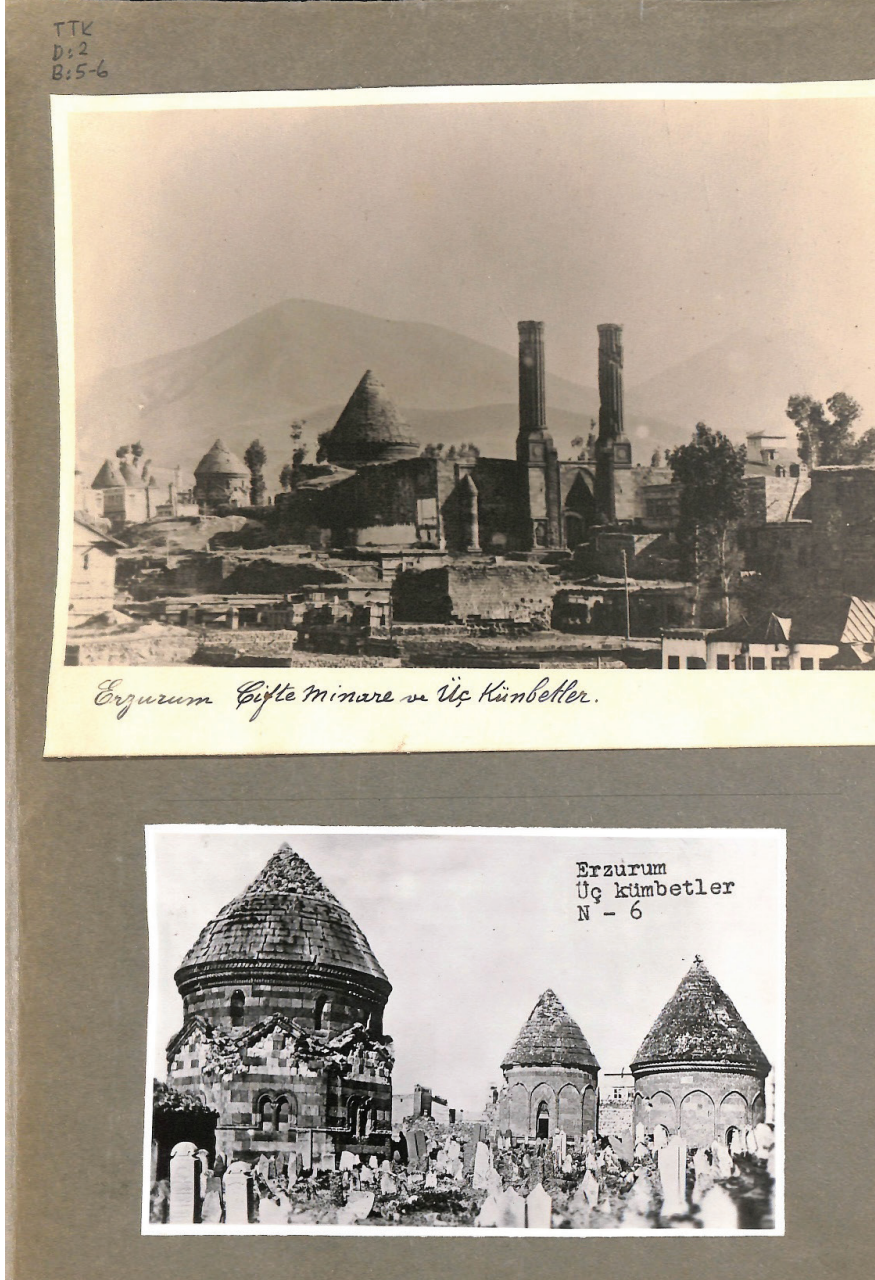
- _____, “Tarih Önünde Bir Serzeniş”, *Cumhuriyet*, 18.8.1939.
- _____, *Saray ve Kervansaraylarımız Arasında İbrahimpaşa Sarayı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.
- Dağlı, Nuran, Belma Aktürk, *Hükümetler ve Programları C1 1920-1960*, TBMM Yayınları, Ankara 1988.
- Eski Eserleri Koruma Encümeni 1940-1941 Yılı Mesai Raporu*, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayınları, İstanbul 1943.
- Güngör, Salahattin, “Tarihin Yeni Bir Sesi Daha! Eski Hapishane Binası Yıkılmamalıdır!”, *Cumhuriyet*, 28.2.1938.
- Hacııbrahimoğlu, Işıl Çakan, *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Hasol Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, 2. bs., Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1979.
- Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri C 1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950)*, haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.
- İğdemir, Uluğ, “Türk Tarih Kurumu’nun Son 5 Yıllık (1944-1948) Çalışmaları Hakkında Rapor”, *IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1952, s. 8-18.
- _____, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973.
- _____, *Yılların İçinden*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- İnan, Afet, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.
- Koçu, Reşat Ekrem, “Davutpaşa Sarayı”, İstanbul Ansiklopedisi, C VIII, Koçu Yayınları, İstanbul 1966, s. 4306-4313.
- Kömürcüoğlu, Asım, İstanbul Adalet Sarayı Arsa ve İnşaatının İçyüzü 1935-1947, Arbas Matbaası, Ankara (t.y.).
- Madran, Emre, “Cumhuriyetin İlk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi”, *ODTÜ MFD*, XVI / 1-2, (1996), s. 59-97.
- Nadi, Yunus, “İbrahim Paşa Sarayı”, *Cumhuriyet*, 22.8.1939.
- Özkent, Haydar, “Hapishane Yıkılırken...”, *Cumhuriyet*, 24.6.1939.
- Prost, Henri, “İstanbul Hakkında Notlar”, *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Planlama Raporları 1934-1995*, drl. Şener Özler, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 101-136.
- Smith, Anthony, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, 9. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Smith, Laurajane, *Uses of Heritage*, Routledge, New York 2006.
- Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.
- Türkiye Tarihi Anıtları (Ön Tasarı)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946.
- Uluskan, Seda Bayındır, “Atatürk Döneminde İstanbul’un İmarı ve Henri Prost Planının Basındaki Yankıları (1936-1939)”, *Erdem*, 48, (2007), s. 109-155.
- _____, *Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010.
- Yıldız, Ahmet, “Kemalist Milliyetçilik”, *Türkiye’de Siyasi Düşünce, C 2 Kemalizm*, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, 6. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 210-234.

Elektronik Kaynaklar

Türk Tarih Kurumu tarihçe: <https://www.ttk.gov.tr/tarihce/> [Erişim tarihi: 6.12.2023].

EKLER

Ek 1. Hamit Zübeyir Koşay'ın 1940 yılında TTK'ya sunduğu koruma raporundaki tamir önerilerinden Erzurum Çifte Minare ve Üç Kümbetler.

Kaynak: TTK Arşivi, TTK, 02 / 05.

Ek 2. Hamit Zübeyir Koşay'ın 1940 yılında TTK'ya sunduğu koruma raporundaki tamir önerilerinden Karamanoğulları Türbesi alçı sandukaları.

Karamanoğulları Türbesi alçı Sandukaları

Kayseri'de Gıyasiye Kapısı

TTK TARİH KURUMU
ARŞİVİ

12

Ek 3. Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik'in 1940'ta TTK'ya ilettiği koruma çalışmalarından Edirne Rüstem Paşa Hanı'nın kubbeleri tamir edilirken.

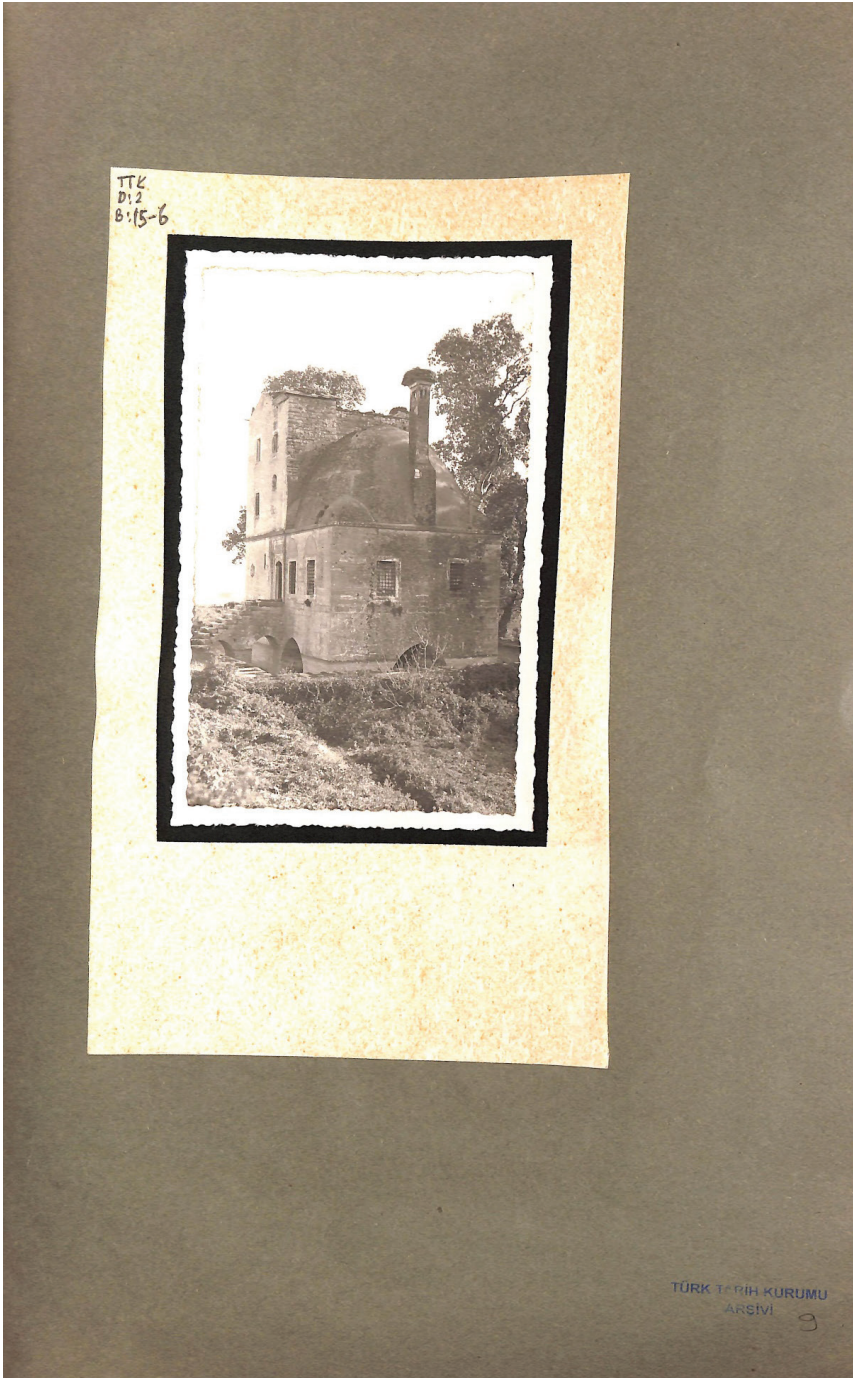
Kaynak: TTK Arşivi, TTK, 02 / 06.

Ek 4. Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik'in 1940'ta TTK'ya ilettiği koruma çalışmalarından Havsa'daki Sinan Camii tamir edilirken.

Kaynak: TTK Arşivi, TTK, 02 / 06.

Ek 5. 1938'de kireç deposu şeklinde kullanılan Bakırköy Siyavuş Paşa Köşkü'nün görünüşü.

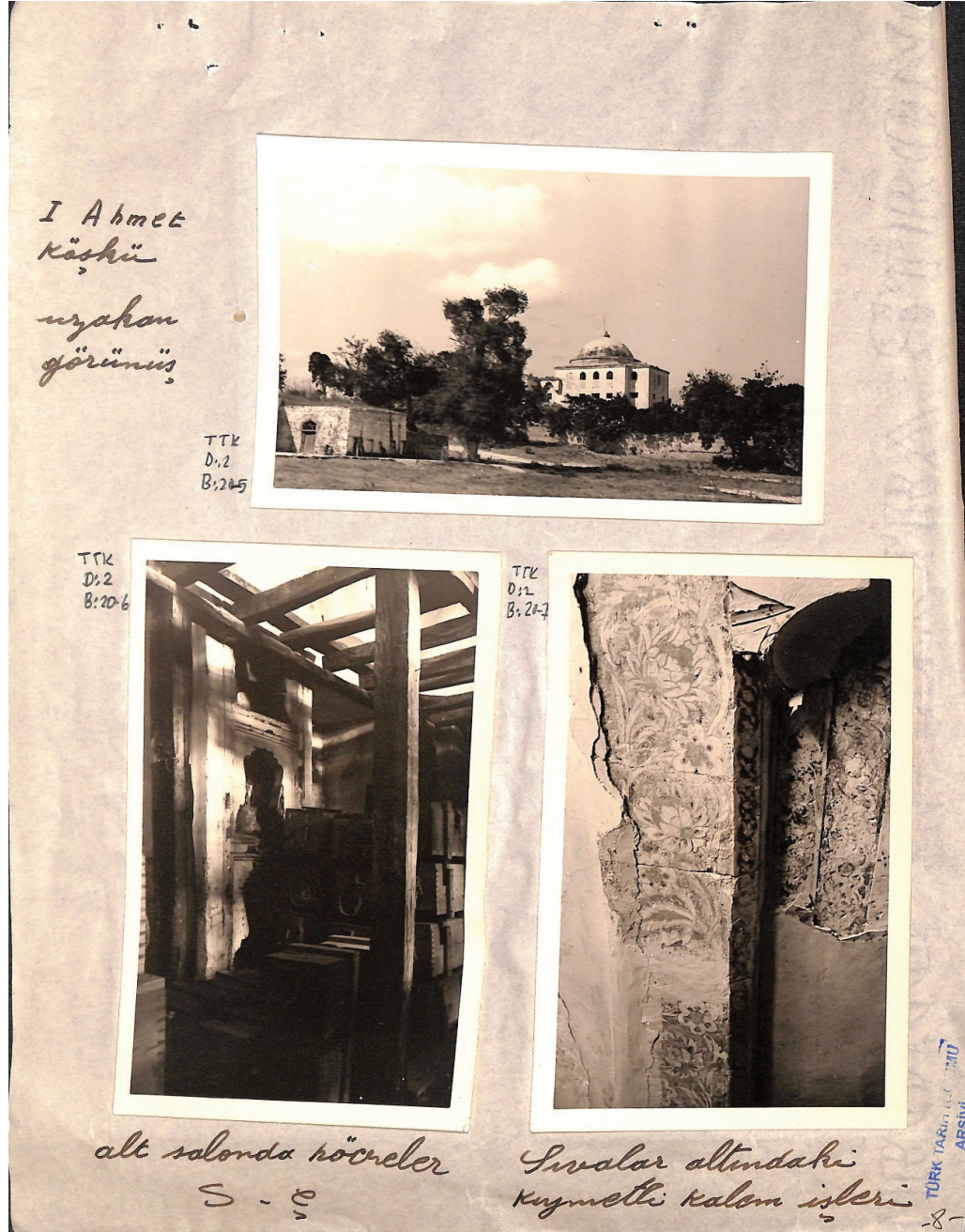
Kaynak: TTK Arşivi, TTK, 02 / 15.

Ek 6. 1938'de kireç deposu şeklinde kullanılan Bakırköy Siyavuş Paşa Köşkü'nün içi.

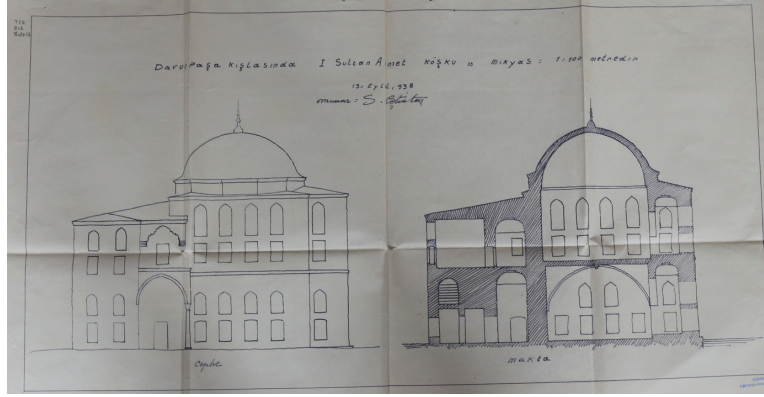
Kaynak: TTK Arşivi, TTK, 02 / 15.

Ek 7. Askeriye tarafından mühimmat deposu şeklinde kullanılan Davutpaşa Kışlası I. Ahmet Köşkü'nün 1938 yılındaki durumu.

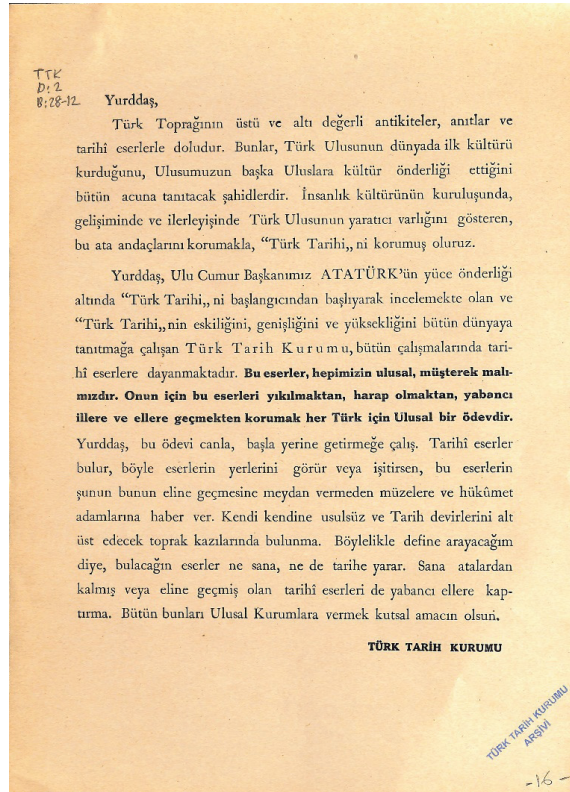
Kaynak: TTK Arşivi, TTK, 02 / 20.

Ek 8. Davutpaşa Kışlası I. Ahmet Köşkü'nün Mimar Sedat Çetintaş tarafından yapılan rölövesi.

Kaynak: TTK Arşivi, TTK, 02 / 20.

Ek 9. TTK'nın koruma bilincini yaygınlaştırmak amacıyla 1935 yılında basın organlarına iletildiği beyanname.

Kaynak: TTK Arşivi, TTK, 02 / 28.

Ek 10. Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii için TTK Asbaşkanı tarafından Başvekâlete yazılan tahliye talebi.

TTK
D:2
B:31-2

Ankara: 9. X. 1935
1708

Başbakanlık Yüksek Kıtına

Gebze'de Mimar Sinan tarafından yapılmış olan Çoban Mustafa Paşa camininin pek nefis bir sanat eseri olduğu ve büyük bir tarihî değeri bulunduğu Zatı Devletlerince malûmdur.

Bu cami şimdi orada askerî orunlar tarafından işgal edilmekte ve mühimmat deposu olarak kullanılmaktadır. Askerî orunların gösterdiği himmet sayesinde binanın oldukça iyi bir surette muhafaza edilmekte bulunduğunu şükranla zikrederiz.

Ancak bu nefis sanat eserinin mühimmat deposu olarak kullanılması sürel bir tehlike gösterdiğinden binanın boşaltılması ve içerdeki kıtat ile eşyanın başka bir yere nakli mahallî Süel Komutanlığı tarafından üst orunlara bildirilmiş ve binanın tamiri için hazırlanan 1700 liralık keşif raporu Kocaeli İlbaylığı tarafından Evkaf Genel Direktörlüğüne gönderilmiştir.

Kurumumuz tarafından tamamen iştirak edilen bu tekliflerin, Zatı Devletlerince tasvip buyrulduğu takdirde, biran evvel intaca için keyfiyetin ilgili orunlara emir ve tebliğine müsaade buyrulmasını diler, deren saygılarımı sunarım.

ai

Türk Tarih Kurumu
Asbaşkanı

TÜRK TARİH KURUMU
ARŞİVİ
2

Ek 11. Henri Prost'un imar planında Sultanahmet meydanında yapılacak adliye sarayının yeri.

Kaynak: TTK Arşivi, TTK, 01 / 08.

Ek 12. TTK heyetinin Sultanahmet'teki incelemeleri.

Kaynak: Cumhuriyet, 13.8.1938.

Ek 13. Sultanahmet'te inşası tasarlanan adliye sarayı için toplanan komisyonun kararına dair gazete haberi.

Kaynak: Cumhuriyet, 17.8.1938.

Ek 14. Sultanahmet'teki İbrahim Paşa Sarayı'nın yıkılmaya başlandığına dair gazete haberi.

Kaynak: *Cumhuriyet*, 30.7.1939.

Ek 15. Mimar Sedat Çetintas'ın TTK divan azasına Cumhuriyet gazetesi aracılığı ile iletği açık mektup.

Türk Tarih Kurumu Divan Azasına

Tarih önünde bir serzeniş

..... Yazan: Mimar SEDAT ÇETINTAS

Bediüzzaman İbrahim Paşa sarayının kazma darbeleri altında can vermekte olan bugünkü hâzini hali

Medeni milletler arasında eskilerin aşılabeyisi olan Türk milletinin uyukdan uyanması gibi bir hareketle tekrar ilim ve medeniyet sahasında başkaldırış cihanın nazarı dikkatini celbettiği su son birkaç yıldık Cumhuriyet devrinde Büyük Atamız'ın izleri bugünkü Türklik camiasından en seçkin âlimlerimizin diye teker teker toplanmış, ilminize, şahsınıza güvenerek bu milletin tarihini, büyüklüklerini, tarihi muaddesatını araştırmağa memur etmiş ve en büyük bir dava halinde «Türklerin medeniyete hizmet» mevzuunu şerefli bir bayrak gibi ilim ve san'at dünyasına dikmeniz için sizleri Türk Tarih Kurumuna di-

van azası yapmıştı.

Okuyup yazma, düşünme ve çalışma heveslisi olan bizler de bu yolda sizlere hocalarımız; babalarımız, ağabeylerimiz, mürid ve feyiz kaynaklarımız diye ilim yolunda başımız skıldıkça sokulur; ilminizden feyiz almak maksadile aranızda geçen beş dakikalık bir havayı; kâr bilir, gayeye yürüyüşte, zorluğa rasgeldiğimiz zaman sizlere iltica ederdik. Şimdi şu mektubum da gene aynı havanın esintisi istikametindedir.

Gözlerinizin önünde ve efkârı umumiye müvacehesinde cereyan etmiş olduğuna görece pekâlâ bilirsiniz ki; ben İbrahim Paşa sarayının vücudünü haber verdikten sonra bir tek Cumhuriyet gazetesi müstesna olmak üzere aleyhime yazı yazmadık Türk gazetesi kalmadı. Kendisinde salâhiyet tahayyül eden kalem sahipleri aleyhime umumi seferber oldular. Bunlar arasında (Karakuvvet) damgasını temiz alnuna yapıştırmak isteyenler (imara mâni; menfi ruh) sözünü kalbine zehirli bir hançer gibi saplamak isteyen insafsuzlarla ne kadar mücadele ettim. Beni mutlaka susturmak için komisyonlar mı kurulmadı? Bu komisyonlarda ihtisas gözü kapalı, vicdanın sesine sağır mimarlar ve mühendisler mi kullanılmadı?

Bunların hiçbirisi beni nevmid edemedi. Hepsine gülüyordum. Büyük Atamızın yarattığı; İsmet İnönünün besleyip büyüttüğü Cumhuriyet rejiminin ilim ve hakikat âleminde bu faciannın işlenemeyeceği ve bu sarayı yıktırabilmek için hiçbir sebebin ma-

olsaydı bu kadar çabuk yıkılır mıydı?) tarzında gülmeye mütealeleler ileri sürmektedir.

Eğer Türk Tarih Kurumu Dolmabahçe'de geçen sene vermiş olduğu kararın istinadgâhi olan kanatını değiştirdi ise benim gibi naçiz bir mimarın iğfaline kapılmıştır. Buna nasıl ihtimal vereyim? Yok, böyle değil de aynı kanaate sadık oldukları halde 450 yıllık ömrü ve cihan tarihinde yegâne şahsiyetle zamânımıza intikal etmiş olan bir Türk sarayının kör kazmanın mel'un dışları arasında çançekmesiye faciasına yalnız seyirci sıfatile kôs kôs yürüyorsanız ilmi kanaatlerinizi milli şura bağlayamamış olduğunuza şahid oluyorum demektir ki buna ihtimal vermek de bana pek acı geliyor. Çünkü hepimize ayrı ayrı bağlılığım ve hepimize ayrı ayrı hürmetim var.

Bu milletin bütün mukaddesatını korumağa yakatmış vakfetmiş olan ve Başvekilliğinde müteaddid tarihî tamimlerle milletin tarihi âbidelerinin korunmasında azamî hassasiyetle duran İsmet İnönüne, müzahafatı yığın adı verilerek yıkılmakta olan Türk sarayının şahsiyet ve hüviyeti-ni anlatsa idiniz kurtarılması imkânı yok muydu, soruyorum sizlere?

Onsekizinci beynelmîl tarih ve arkeoloji kongresinin İstanbul'da toplanması günününün yaklaşmış zannediyorum. Dört buçuk asırlık bir Türk sarayının bünyesi mahvedilirken dünyanın dört bucağından gelecek tarih ve arkeoloji âlimlerinin huzurunda hangi tarih ve hangi arkeoloji tez-

Bunların hiçbirisi beni nevmid edemedi. Hepsine gülüyordum. Büyük Atamızın yarattığı; İsmet İnönünün besleyip büyüttüğü Cumhuriyet rejiminin ilim ve hakikat âleminde bu faciannın işlenemeyeceği ve bu sarayı yıktırabilmek için hiçbir sebebin makul görülmemeyeceği kanaatinde sadık yaşıyordum.

Bunun içindir ki ilim ve kültür hayatımızda hepimizin hocaları olan sizleri bağrına toplamış olan Türk Tarih Kurumuna geçen sene mayısta Ankarada müracaat etmişim.

Ağustosta Sultanahmeddeki sarayı bir cuma günü benimle birlikte gezdiniz ve iki gün sonraki pazartesi günü de Dolmabahçe'deki uzun bir içtimada ziyaretinizin jantubalarını plân ve vesikalara istinad ettirerek tespit ettiniz. Burada Atmeydanı sa-

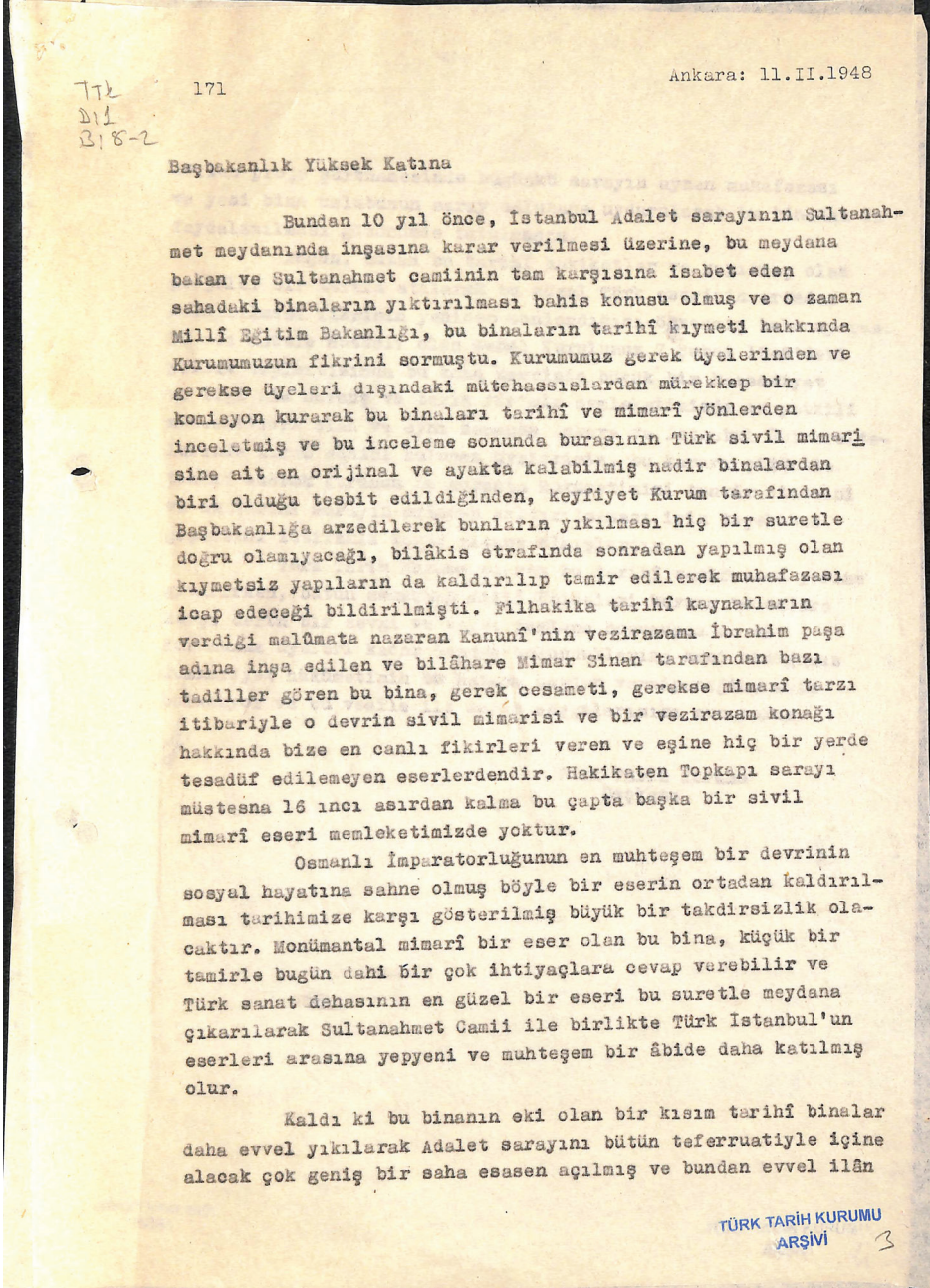
oloji kongresinin İstanbul'da toplanması günününün yaklaşmış zannediyorum. Dört buçuk asırlık bir Türk sarayının bünyesi mahvedilirken dünyanın dört bucağından gelecek tarih ve arkeoloji âlimlerinin huzurunda hangi tarih ve hangi arkeoloji tezlerimizi, tebliğlerimizi okuyacağımızı, âlimlere ne yüzle bakacağımızı düşünüyordum. İlminize ve millî vicdanınıza son defa müracaat ediyorum ve soruyorum. İbrahim Paşa sarayı mahvolduktan sonra cihan toprakları üstünde ayakta kalmış bir tek Türk sarayı daha bulunabilecek midir?

Zararın neresinden dönülse kârdır. Bu sarayın henüz deve de kulak mesabesinde bir kısmı yıkılabılmıştır. Onu Cumhuriyet Rejisimisi anlatarak mutlaka kurtarınız. Bunun için ne lâzımsa yapınız. Zira bu faciannın en büyük mes'ûlü sizler olacaksınız.

Sedat ÇETINTAS

Kaynak: Cumhuriyet, 18.8.1939.

Ek 16. TTK'nın Başvekalet'e İbrahim Paşa Sarayı'nın yıkılmaması talebini yinelediği 1948 tarihli dilekçesi.

edilen proje şartnamesinde bugünkü sarayın aynen muhafazası ve yeni bina uslubunun saray uslubuna uydurularak bu binadan da faydalanılması gösününde tutulmuştu.

Bugün, bütün bu tarihi hakikatler ve yapılmış olan projeler bir tarafa atılarak bu güzel Türk eserinin ortadan kaldırılması fikrinin yeniden canlandığını öğrenmiş bulunuyoruz. Bu acı habere muttali olan Genel Kurulumuz 7 Şubat 1948'deki yıllık toplantısında bu konu üzerinde büyük bir hassasiyet ve ilgi ile durmuş ve tarih ilminin memleketimizde en yetkili mümessilleri olan ve aynı zamanda Ankara ve İstanbul Üniversite-lerinde kürsü sahibi bulunan üyelerimiz, bu kararı şiddetle tenkit ederek Kurumun bu hususta Hükümetimizi tenvir etmesini ve bu tarihi sarayın ortadan kaldırılmaması için teğebbüse geçmesini ittifakla karar altına almışlardır.

Türk Tarih Kurumu olarak bu tarihi vazifemizi yerine getirirken, bütün azasının milli âbideleri koruma ve onlara karşı derin bir sevgi ve saygı besleme hususunda en az Kurumumuz üyeleri kadar hassas bulduklarına kani olduğumuz Cumhuriyet hükümetinin bu hataya meydan vermeyeceğine emin bulunuyor ve bu vesile ile derin saygılarımızı sunuyoruz.

Türk Tarih Kurumu
Başkanı

THE PLACE AND IMPORTANCE OF TURKISH HISTORICAL SOCIETY IN THE CULTURAL HERITAGE PRESERVATION POLICIES DURING İSMET İNÖNÜ'S PRESIDENCY

Semra KIR ŞİMŞEK

After the proclamation of the Republic, under Atatürk's guidance, the Turkish Historical Society was established as part of the language and history studies that added an academic dimension to the process of constructing a new Turkish identity. The Turkish History Thesis, a notable initiative of the period, aimed to document the ancient presence of Turks in Anatolia through archaeological evidence asserting their historical claim to the land. This thesis proposed also that the Turkish past extended beyond Anatolia influencing the development of Mediterranean cultures and as such signaled a new narrative of history and culture. During the tenure of president İsmet İnönü, cultural heritage policies were influenced by Minister of Culture Hasan Ali Yücel and his humanistic approach. All the nine governments during this period aimed at enhancing museum collections, collecting and safeguarding historical artifacts, supporting archaeological excavations, establishing of a revolutionary museum and compiling folklore, all in the field of cultural heritage.

This article aims to contribute to the cultural heritage literature by discussing the preservation activities of the Turkish Historical Society, which has had an impact on the preservation of many artifacts through its academic identity, inter-institutional collaborations, and scientific approach. This discussion is supported by documents from the archives of the Society, which are being published for the first time.

The Turkish Historical Society's direction was outlined in a draft project prepared upon the orders of Mustafa Kemal Atatürk in 1935. The program aimed to broaden the scope of research in Turkish history involving all state institutions and the public, and respected Turkish historians were appointed to locate historical documents and monuments that needed to be conserved. In the declaration published in 1935, the Society emphasised the importance of cultural heritage, its value and the procedures for raising public awareness conservation.

In 1940, the Turkish Historical Society announced its plan repair some of the monuments in collaboration with the Ministry of Education and the General Directorate of Foundations, which

* Dr., Istanbul / Turkey, semrakirsimsek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3179-6251

had been on hold due to budget constraints. Hamit Zübeyir Koşay, a member of the Society and Director of Museums, prepared a report listing the challenges in conservation and proposing solutions. The Turkish Historical Society formed teams to study existing Turkish artifacts compiling inscriptions from Istanbul and Anatolia, making copies of endowment deeds, and documenting cultural heritage buildings through plans, photographs and surveys.

Archival documents indicate that the Turkish Historical Society, recognized as a scientific authority played an important role in the protection of some tombs, religious buildings, complexes, Istanbul's city walls and civil architectural structures in Istanbul. In Anatolia, the Turkish Historical Society advocated the evacuation of the Gebze Çoban Mustafa Pasha Mosque, which was in military use, and provided financial support for the repair of the Kastamonu Mahmutbey Mosque. Kazım Dirik, the General Inspector of Thrace, documented the conservation efforts in the region, and the activities carried out in this context were published in Belleten, the journal of the Society.

One of the Society's major conservation efforts was the preservation of Ibrahim Pasha Palace, which originally belonged to Ibrahim Pasha, a grand vizier during the reign of Suleiman I, and which was at risk of demolition for a courthouse project in Sultanahmet Square. After architect Sedat Çetintaş sent a petition to the Ministry of Culture highlighting the historical value of the buildings in the square, the Turkish Historical Society intervened. A large commission, including representatives from relevant institutions was established and conducted detailed examinations. Although the majority of the commission members voted for the demolition of the İbrahim Paşa Palace, and building a courthouse in the area, Şemsettin Günaltay, a member of the Turkish Historical Society, outlined the reasons to preserve the İbrahim Paşa Palace in a report. The construction of the courthouse paused with the outbreak of the Second World War and was revisited in 1948. Then the Turkish Historical Society presented its objections and in a petition sent to the Prime Minister's Office, the Society expressed its hope that the government would not carry out the demolition of the Palace since it was the only example of civil architecture from the period other than Topkapı Palace. Although the courthouse was relocated, partial demolition of the 16th century Ibrahim Pasha Palace could not be prevented despite all the efforts.

In conclusion, the Turkish Historical Society, influenced by the unique political and military conditions of the 1938-1950 period and contemporary urban development practices, played a critical role in the conservation of cultural heritage. The Society, with its commitment to scientific rigor and willingness to express its opinions contributed significantly to the preservation of many historical structured and the development of cultural heritage awareness.

MARDİN ARTUKLULARI HÜKÜMDARI KUTBÜDDİN II. İLGAZİ’NİN MARDİN’DE YAPTIRDIĞI ULU CAMİ VE MEDRESENİN 573 (1178) TARİHLİ VAKFİYESİ*

THE WAQFIYYAH OF ULU JAMI AND MADRASA BUILT IN MARDİN (A.H. 573 / A.D. 1178) BY MARDİN ARTUQİDS RULER QUTB AL-DİN IL-GHAZİ II

Sadi S. KUCUR**

Öz

Mardin Artukluları hükümdarı Kutbüddin II. İlgazi'nin Mardin'de yaptırdığı Ulu Cami ve medresenin sureti günümüze ulaşan 573 (1178) tarihli vakfiyesi Mardin şehrine ait ilk vakfiyedir. Bugün mevcut olmayan medresenin ve tek minareli olan caminin aslında çift minareli olduğunun ve cami ile medresenin çok sayıdaki idari ve hizmet personelinin ücretleriyle birlikte kaydedilmiş olması bu vakfiyenin değerini artırmaktadır. Gelir kaynaklarının buldukları yerler belirtilirken şehirdeki çarşı ve pazarlar ile şehir dışındaki bağ, bostan, mezraa ve vadilerin adlarıyla birlikte verilmiş olması, şehirdeki iktisadi hayat ile şehir ve civarının coğrafi özelliklerinin tespitine katkı sağlamaktadır.

Ancak bütün bunların yanı sıra vakfiyenin XVI. yüzyılda çıkartılmış bir suretinin sureti günümüze ulaştığı için onun diplomatik belge hususiyeti açısından orijinal vakfiye gibi değerlendirilemeyeceğini ifade etmemiz gerekir. Vakıflar uzun zaman faaliyetlerine devam eden müesseselerdir. Fakat zamanla vakfın aslıyla ilgili olmayan özellikle para birimi, ücretler ve yer adları değişebilmektedir. Dolayısıyla orijinal vakfiyelerin suretlerine de çıkarıldığı tarihteki para birimi, ücret artışları ve değişen yer adları güncellenerek yansımaktadır. Söz konusu vakfiye sureti, bu özellikler göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Artuklular, Mardin, Kutbüddin II. İlgazi, vakıf, vakfiye

Abstract

The waqfiyyah of the Ulu Jami and madrasa constructed in Mardin by the Mardin Artuqid ruler Qutb al-Din Il-Ghazi II, dated A.H. 573 (A.D. 1178), stands as the first surviving waqfiyyah of the city of Mardin. Several factors enhance the value of this document: the inclusion of details regarding the no longer extant madrasa, the mosque which originally boasted two minarets but now features only one, and the recorded salaries for numerous administrative and service personnel linked to both the mosque and madrasa. Additionally, the enumeration of city markets, bazaars, vineyards, orchards, hamlets, and fields outside the city as sources of income contributes to our understanding of the economic and geographical landscape of Mardin and its environs.

* Bu makale, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu'nda (26-28 Mayıs 2006, Mardin) sunulan ve tam metin olarak yayınlanmamış tebliğ metninin gözden geçirilip geliştirilmiş halidir.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, skucur@marmara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-5233-6153

However, it's important to acknowledge that as only a copy of the waqfiyyah dating back to the 16th century has survived to the present day, it cannot be deemed equivalent to an original waqfiyyah in terms of diplomatic specificity. Waqfs endure across time, yet aspects such as currency, salaries, and place names unrelated to the essence of the waqf may undergo alterations over time. Consequently, copies of original waqfiyyahs reflect contemporary currency, salary adjustments, and modified place names at the time of their transcription. The mentioned copy of the waqfiyyah has been evaluated with these considerations in mind.

Keywords: Artuqids, Mardin, Qutb al-Din II-Ghazi II, waqf, waqfiyyah

Giriş

Mardin şehrinin silüetini oluşturan abidelerin başında gelen ve buradaki Türk varlığının bir sembolü olan Ulu Cami ile günümüze ulaşamayan medrese XII. yüzyıl Artuklu eserleridir. Bugün mevcut olan tek minaresi üzerindeki erken tarihli kitabeye göre Artuklu Devleti hükümdarı Kutbüddin II. İlgazi zamanında 572 (1176) yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kitabeye ve inceleyeceğimiz 27 Ramazan 573 (19 Mart 1178) tarihli vakfiyesine göre Ulu Cami ve medrese için aynı hükümdar tarafından vakıflar da yapılmıştır.

Sureti günümüze ulaşan vakfiye Mardin şehrinin Türk devrine ait en eski tarihli bir belgesi olması sebebiyle büyük önem taşır. Cami ile bugün mevcut olmayan medresenin yapılış tarihlerini, caminin kaç minaresinin mevcut olduğunu, cami ve medrese görevlileri ile ücretlerini, vakıf gelirlerini ve işleyişini, ayrıca Ortaçağda Mardin şehrinin topografyasını tespit edebilmemize yarayacak bu vakfiye, bilindiği ve kısmen tanıtıldığı halde yayımlanmamış veya layıkıyla tahlil edilmemiştir.

Vakfiyeden ilk defa Ali Emîrî, 1331 (1913) yılında yayımladığı Kâtib Ferdî'nin 944 (1537-38)'de yazdığı eserine¹ eklediği notlarda bahsetmiştir. Ancak vakfiyenin çok tafsilatlı olduğunu belirterek sadece başlangıç, sonuç ve vâkıf ile oğlu Hüsâmüddin'den bahseden kısımlarının Arapça metinlerini vermiştir.² İkinci bahseden İbrahim Artuk da 1944'te yayımladığı kitabında³ vakfiyenin tafsilatlı olduğunu belirterek Ali Emîrî gibi başlangıç, sonuç ve vâkıf hakkındaki kısımlarını vermiş, bunlara ilave olarak da iki kadı'nın tasdik kayıtlarının metinlerini eklemiştir. Bu iki yayında vakfiyeye dayanarak caminin iki minareli olduğuna işaret edilmiş; ancak medresenin kaydından hiç bahsedilmemiştir. Ali Emîrî ve İ. Artuk, ayrıca bugün mevcut olmayan batı tarafındaki minarenin 803 (1401) yılında Timur tarafından tahrip edildiğini ve bir daha da yapılmadığını kaynak zikretmeden belirtmektedirler.⁴ Konu ile ilgili daha sonraki

1 Kâtib Ferdî, *Mardin Mü'lûk-i Artukıyye Tarihi ve Kitabeleri Vesâir Vesâik-ı Mühimme*, nşr. Ali Emîrî, Dersââdet 1331 [1913]. Bu kitap Mardin Halkevi tarafından Latin harfleriyle (*Mardin Artukluları Tarihi*, [Mardin] 1939), Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Projesi tarafından ise Latin harfli ve sadeleştirilmiş olarak (*Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, nşr. Ali Emîrî, haz. Y. Metin Yardımcı, ed. İbrahim Özcoşar – Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006) yayımlanmıştır.

2 Kâtib Ferdî, *age*, Dersââdet 1331, s. 24, 26-27, 29-30.

3 *Mardin Artuk Oğulları Tarihi*, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944, s. 96-98.

4 Kâtib Ferdî, *age*., Dersââdet 1331, s. 26-27; İ. Artuk, *age*., s. 96. Mardin Müftüsü Seyyid Abdüsselam Efendi de

bazı yayınlarda ise vakfiye hakkında bu iki yayındaki bilgilere atıf yapmakla yetinilmiştir.⁵ Sadi Bayram⁶ vakfiyenin sadece özetini vermiş, son olarak Zekâi Erdal⁷ ise caminin tarihlendirmesi, çift minarenin ve bitişiğinde bir medresenin olup olmadığı gibi problemleri kitabeleri ve vakfiyeyi esas alarak netleştirmeye çalışmıştır.

Vakfiyenin tahliline başlamadan önce Ulu Cami'deki kitabelerden de bahsetmemiz gerekmektedir. Selçuklu (?), Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemine ait mevcut çok sayıdaki kitabeden dördü Artuklu dönemine aittir. XI. yüzyıl Selçuklu tipi kitabe parçası okunamadığı gibi camiye aidiyeti de şüpheli görülmektedir.⁸ Artuklu dönemine ait olanlardan minare kitabesinin Muharrem 572 (Temmuz-Ağustos 1176) tarihli ve Kutbüddin İlgazi'ye ait olması, caminin bânisinin kimliğini ve inşa tarihini tespit için büyük önem arz etmektedir. Zira incelediğimiz vakfiye de bir yıl sonrasına yani 573 (1178) yılına ait olup aynı hükümdara aittir.

Vakfiyenin günümüze ulaşan ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan Arapça nüshası orijinal olmayıp 9 Ramazan 1332 (1 Ağustos 1914) tarihli irade ve 30/4149 numara ile vakfiye defterine kaydedilmiş bir surettir.⁹ Vakfiyenin aslını tasdik eden Mardin nâibi (*el-müvellâ hlâfe*) Abdüsselâm el-Makdisî'dir. Ceylan derisi üzerine yazılı olduğu belirtilen aslından çıkartılan sureti Gurre-i Cemâziyülâhır 964 (1 Nisan 1557) tarihinde Mardin nâibi Abdülğanî, Safer 983

Şaban 1258 (Eylül 1842)'de yazdığı eserinde dönemeçli iki minare yaptırdığını, ancak birinin mevcut olmadığını ve rivayete göre Timur'un yıktırdığını ifade etmektedir (*Abdüsselam Efendi'nin Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 48). Minarenin yıkımı Timurlu kaynaklarında ismen zikredilmemekte ise de ifadelerden o zaman vuku bulduğu tahmin edilmektedir: "Minareleri ve camileri de yıktırdı. Şehrin temel taşlarını parça parça ettirdi." (İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2012, s. 278); "... şehrin binalarını, pazarını yıkıp veya yakılacak ne varsa yaktıktan sonra ..." (Nizâmüddin Şâmi, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949, s. 285-286); "şehir dışındaki mahalleleri ve pazarları ateşe verdirdi." (Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2013, s. 371).

5 Nejat Göyüncü, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991 (İlk basımı: İstanbul 1969), s. 107; Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 38, 41; Aynı yazar, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi*, IX (Ankara 1971), s. 198.

6 "Arşivlerde Kayıtlı Mardin'de Yapılmış En Eski Vakıflar. İmam Zeynel Abidin'in 1158 M. Tarihli ve Artukoğulları'ndan Kutbuddini İlgazi İbni Melik Necmeddin İbni Emir Timurtaş 1178 M. Tarihli Vakfiyeleri", *Makalelerle Mardin I: Tarih – Coğrafya*, haz. İ. Özcoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 294-298.

7 "Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, [Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı] (2017), s. 433-446.

8 Kitabelerin yayını hakkında bk. Kâtib Ferdî, *age.*, s. 25 (Ali Emîrî'nin notu) (Ali Emîrî burada büyük bir taş üzerine yazılmış caminin Nisf-ı Şevval 613 tarihli bir vakfiyesinden bahsediyor ise de bu kitabenin günümüze ulaşmadığı anlaşılıyor.); Max Van Berchem, "Arabische Inschriften", *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Max Von Oppenheim, Leipzig 1913, s. 66-67, no. 100-101; Ét. Combe, J. Sauvaget ve G. Wiet (ed.), *Répertoire Chronologique d'Épigraphie Arabe*, IX, Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1937, s. 85, no. 3324-3325; Abdülğanî Fahri Bulduk, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 1999, s. 52; J. Sauvaget, "Inscriptions Arabes", A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans le Turquie Orientale*, I. Texte, Institut Français d'Archéologie de Stambul, Paris – E. de Boccard 1940. s. 291, no. 2-3; İ. Artuk, *age.*, s. 98-99; Hüseyin Karaçam, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 143-153.

9 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Vakfiye Defteri*, nr. 605, s. 50-52, sıra nr. 70.

(Mayıs-Haziran 1575)'te ise bu suretin suretini adları zikredilen üç kişinin şahitliğiyle Mardin nâibi İbrahim tasdik etmişlerdir. Bunlardan başka yine Mardin şehri nâibi es-Seyyid el-Hâc Hüseyin Hüsnî'nin de tarihsiz bir tasdik kaydı vardır.

Bu sureti kaydedilen vakfîyenin kendisinin üzerindeki kadı tasdiklerinden XVI. yüzyılda düzenlenen bir suretin sureti olduğu anlaşılmaktadır. Hatta içerisindeki daha sonraya ait bazı bilgiler vakfîyenin güncellenerek kaydedildiğini göstermektedir. Siyasi hakimiyet el değiştirse bile genellikle bu değişim vakıfları etkilememiş, onlara müdahale edilmemiştir. Ancak birer işletme olan vakıf müesseseleri faaliyetlerine devam ederlerken günün şartlarına da uymaları gerekmektedir. Bu nedenle bazı vakfiye suretlerinde olduğu gibi bu surette de vakfın aslına müdahale etmeden günün şartlarına göre ücretlerin tespiti, para birimi, yer adları gibi hususlarda bazı tasarruflarda bulunulduğu görülmektedir. Bu nedenlerle diplomatik belge hususiyeti bakımından kısmen de olsa güncellemeler yapıldığı için vakfiye sureti metnini asıl vakfiye metni gibi değerlendirmemizin mümkün olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ancak bu durum vakfın mevcut olmadığına ve vakfîyenin sonradan üretilmiş, uydurma bir belge olduğuna delil teşkil etmez. Zira bir kısmı günümüze ulaşmasa da vakıf binaları, kitabeleri ve bölge Osmanlı Devleti'ne intikal ettikten sonra yapılan tapu ve evkaf tahrir defterlerindeki kayıtları vakfın mevcudiyetini göstermektedir.¹⁰

Vakfiyede vâkıf “el-Melikü’s-Sâlih (...) Kutbüddîn İlgazi b. el-Melikü’l-Mağfûr Necmüddin Alpı b. el-Emîr Temürtaş b. Artuk (...) Melikü Mardin” diye zikredilmektedir. O, Mardin’in kale dışında (*rabaz*) kible yönünde yol, doğusunda hayrat suyu ve kale dışı yolu, kuzeyinde harap dehlizler ve batısında da kafilelerin konaklama yeri bulunan mahallin (*buk’a*)¹¹ tamamını ve bu mahal üzerinde yaptırdığı Ulu Cami (*el-câmi’u’l-kebîri’l-mu’azzam*), iki yüksek minare (*el-me’zeneteynu’ş-şâmihateyn*), batı tarafında bir medrese, akarsular ve kuyular ile cami ve medresenin müştemilatı olan sergiler, çerağlar ve hasırları aşağıda zikredilecek gelir kaynaklarıyla birlikte vakfetmiştir.

Özellikle minarenin çift oluşu ile caminin batısında bulunduğu belirtilen ve işleyişiyle ilgili bilgi verilen, fakat bugün batıdaki minare gibi mevcut olmayan medrese hakkındaki bu kayıtlar büyük önem taşımaktadır. Sanat tarihçileri minare hakkındaki bu kayıttan haberdar oldukları halde, vakfîyenin metni yayımlanmadığı veya tahlili yapılmadığı için ikinci minarenin mevcudiyeti hususunda ihtiyatlı davranmışlardır. Yukarıda da görüldüğü gibi vakfiyedeki kayıt minarelerin çift olduğunu şüpheye meydan vermeyecek bir şekilde göstermektedir. Sanat, mimari ve şehir tarihçilerinin üzerinde durmaları gereken diğer önemli bir konu ise vakfiyede zikredilen medresenin yerini tespit etmek olmalıdır.

10 Sadi S. Kucur, “Selçuklu Türkiye’si’ne Ait Arşiv Belgeleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Meseleleri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2019, s. 791-796.

11 Vakfedilen bu yer için edilen dua ilginçtir: “Allah onu Mardin’in kötülüklerinden korusun” (*Hareseha’l-Mevlâ min şurûri Mardin*).

Cami, minare ve medrese için tahsis edilen ve hayli yekûn tutan gelir (akar) vakıfları ise şunlardır: 34 dükkân, 9 zimmîlerin sergi dükkânı, 8 daire, 1 gasilhane, 10 bağ, 6 bostan ve 4 mezraa. Tablo 2'de dökümü verilen bu akarların bazılarının isimleri, mevkileri ve birkaçının sınırları da verilmiştir. Mardin şehrindeki pazar ve çarşıları ile civarındaki bostan, mezraa ve vadilerin isimleriyle zikredildiği bu kayıtlar bize aynı zamanda Mardin şehrinin yerleşimi ile sosyal ve iktisadi hayatının bazı unsurlarını da sunmaktadır.

Tablo 1. Gelir Vakıfları

Adet	Cinsi	Bulunduğu yer	Sınırları
5 (bitişik)	dükkân	Ot Pazarı	Kible: doğudaki minare; Kuzey ve Batı: yol, medrese yolu; Doğu: dehlizlere ve camiye bitişik
6 (bitişik)	dükkân	Ot Pazarı'nın başında	Kible: doğudaki minare ve cami yolu; Doğu ve Kuzey: yol ve dehlizler; Batı: cami çevresi
8 1	daire gasilhane (<i>muğtesel</i>)	Caminin kiblesinde, karşısında	Kible: yol; Doğu: kale; Kuzey: cami ve medrese yolu ile hayrat suyu; Batı: medrese ahır ve yol
7 (bitişik)	bağ (Sultan Bağları)	Mardin'e tabi Cevzat Vadisi	
6	bostan (Cuneyne Bostanları)	Bahçeler Vadisi	
4 (birbirine yakın)	mezraa (Apya, Dükük, Nakliye ve Etlî)	Mardin Kazası	
9 (bitişik)	dükkân	Kılıççılar Çarşısı	
2 (bitişik)	dükkân	Eski Un Hanı yakınında, Şaraphane karşısında	
3 (bitişik)	dükkân	Kavaflar Çarşısı	
1	dükkân (Kalender dük.)	Küçük Çarşı	
8 (bitişik)	dükkân	Marangozlar Çarşısı	
9	dükkân (Zimmî sergi dükkânları)	Bakkallar Çarşısı'nın başında, zikredilen 8 dükkâna yakın	
3	bağ	Mardin'e tabi Karataş Köyü	

Vakıf bu gelir kaynaklarından elde edilecek hasılatı cami ve medresenin personeline ve diğer masraflarına harcanmasını şart kılmıştır. Farklı dönemlere ait kitabelerin bulunması, zamanla tamir, tecdid veya ilaveler gibi gelir vakıflarına da daha sonraları ekler yapıldığını göstermektedir. Keza Ali Emîri'nin günümüze ulaşmayan büyük bir taş üzerine yazılmış caminin Nısf-ı Şevval 613 (30 Ocak – 8 Şubat 1217) tarihli bir vakfiyesinden bahsetmesi¹² ve Cami-i Kebîr'in Osmanlı Devleti'nin ilk tahrir ve evkaf defterlerinde 924 (1518)'den¹³ itibaren Mardin Artukluları

12 Kâtib Ferdî, *age*, Dersâadet 1331, s. 25.

13 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)*, nr. 100, s. 14.

hükümdarı el-Melikü's-Salih Mahmud'un (712-765 / 1312-1364) vakfı olarak kaydedilmiş olması, gelir kalemlerinin ve miktarlarının giderek artması¹⁴ bunu göstermektedir.

Vakfın yönetimi, gelirlerin tahsili, kaydı ve tamir işleri için müteveli, nâzır, câbî, kâtib ile marangoz ve mimar görevlendirilmesi şart koşulmuştur. Medrese için birisi Hanefî, diğeri Şâfiî 2 müderris ile bevab tayin edilmiştir. Camide ise imam, hatib, imam yardımcısı, vâız, muhaddis, nâsîh, imsak, iftar, Cuma ve iki bayram vakitlerini tespit eden muvakkıt, muvakkıt yardımcısı, vâkıfa hayır dua edecek duâ-hân, minareler için gece ve gündüz 2 müezzin, Cuma günleri hatibe kılıç vermekle görevli 1 kişi, cemaate ibrik hazırlayan 1 kişi (ibrik-dâr), çocuklara 1 muallim, Feth, İhlas ve Kehf sureleri ile Kur'ân cüzlerinin kıraati ve hafta hatmi için 1 kârî, 1 müsebbih, 1 ferraş ve 1 süpürgeci, 1 kandilci, 1 bevab, kârîler ve müsebbihler mahfeli için 1 reis ile cami ve medrese ile müştemilâtının, ahır ve helâlarının damlarına bakacak 1 kişi tayin edilmiştir.

Mütevellinin asli görevi dışında muvakkıt, cibâyet, kitabet görevlerini, Cuma sabahı Feth ve Kehf surelerinin, her gün ise Kur'ân'dan bir cüzün okunması ve hafta hatminin yapılması görevlerini bizzat kendisinin ifa etmesi veya kurrâdan güvendiği birisini tayin etmesi şart koşulmuştur. Bunlardan elde edilecek sevab vâkıfın ve ebeveyninin ruhları için, hatim sevabı ise Hz. Muhammed'e bağlanacaktır.

İmam ve imam vekili, imamet şartlarını taşımalı, müderris, vâız ve muhaddisin ilim ve amellerine müslümanlar ittifakla güvenmeli, müezzin ezanın kurallarına, namaz vakitlerine vâkıf ve gür sesli olmalıdır.

Vakfın gelirleri öncelikle cami ve medrese ile bunlarla bağlantılı diğer vakıfların tamiri için harcanmalıdır. Bu vakıfların ihyasından geriye kalan gelir ise Tablo 2'de görüldüğü şekilde harcanmalıdır:

Tablo 2. *Vakıf, Cami ve Medrese Personelinin Ücretleri*

İdari personelin günlük ücretleri	
Müteveli	3 gümüş eşrefiyye
Nâzır	½ eşrefiyye
Kâtib	“
Câbî	“
Damlara vs.e bakan kişi	“
Marangoz	1/8 eşrefiyye
Mimar	“
Medrese personelinin günlük ücretleri	
2 müderrisin her biri	1'er gümüş eşrefiyye
Bevab (Medresede)	½ eşrefiyye
Cami personelinin günlük ücretleri	
İmam	1 eşrefiyye

14 Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 77-81.

Hatib	1 eşrefiyye
Muhaddis	1/8 eşrefiyye
Vâiz	“
Nâsih	“
Muvakkıt	“
2 Müezzin	1'er eşrefiyye
Kârî (Feth suresi)	1 eşrefiyye
Kârî (Kehf suresi)	“
Kârî (Kur'ân cüzleri)	1,5 eşrefiyye
Kârî (hafta hatmi)	11 eşrefiyye
Kârî (İhlâs suresi)	1/8 eşrefiyye
İmam vekili	“
Muvakkıt vekili	“
Ser-mahfil	“
Müsebbih	“
Duâ-hân	“
Kılıççı	“
İbrikdâr	“
Muallim	“
Ferraş	“
Süpürgeci	“
Kandilci	“
Bevvab (Camide)	“

Bunlardan başka caminin ve minarelerin kandilleri ile medresenin ihtiyaçlarına, hasırlarına, sergilerine ve benzeri giderlere harcama yapılacaktır. Gelir fazlası ise gelirin artırılması için gerekli olan yerlere harcanacaktır.

Görüldüğü üzere vakıf personelinin fazlalığı ve çeşitliliği dikkat çekmektedir. Bunların tek tek ücretleri de belirlenmiştir. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz gibi ücretler *eşrefiyye* para cinsi üzerinden verilmiştir. İslam para tarihinde *eşrefî* adı verilen ilk sikkeler Burcî Memlûklü sultanı el-Melikü'l-Eşref Barsbay'a (825-841 / 1422-1438) aittir¹⁵. Bu tip sikkeleri Kara Koyunlulardan Cihanşah'ın (841-872 / 1438-1467), Ak Koyunlulardan Hasan, Nur Ali, Rüstem ve Kâsım (857-908 / 1453-1502/3) ile Safevî sultanı Şah İsmail'in (907-930 / 1501-1524) bastırdıklarını biliyoruz. Hatta adları zikredilen üç Ak Koyunlu hükümdarının 897-908 (1491-1502/3) yılları arasında Mardin'de darp ettirdikleri *eşrefî*ler mevcuttur.¹⁶ Bunların hepsinin gümüş değil altın olduğu biliniyor ise de bazı tarihçiler Barsbay'ın iyi gümüşten *eşrefî* dirhemlerinin de bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁷ Osmanlıların ise Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında Memlûk eşrefîleri kullandıkları bilinmektedir.¹⁸ Ancak henüz literatürde

15 Stephen Album, *Checklist of Islamic Coins*, Third Edition, Santa Rosa CA 2011, s. 7, 115.

16 Album, *age.*, s. 269, 271-273, 275.

17 Paul Balog, *Coinage of the Mamlük Sultans of Egypt and Syria*, American Numismatic Society, New York 1964, s. 77.

18 DİA, “Eşrefî”, *DİA*, XI, (1995), s. 477.

eşrefî dirhemlere rastlanmamaktadır. Vakfiyede *eşrefî*lerin bizzat gümüş olduğunun belirtilmesi ve günlük ücretlerin de makûl ölçülerde altın cinsinden bir para ile tespitinin imkân dışı olacağı dikkate alındığında *eşrefî*lerin gümüş olması gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Vakfiyedeki diğer bir önemli ayrıntı ise her *eşrefî*nin 8 *şâhî* ettiğinin belirtilmiş olmasıdır. Akkoyunlu ve Safevî hâkimiyetindeki İran topraklarında darp edilen *şahrûhî* (*şâhî*) gümüş sikkesi, Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı parası olarak *şâhî* diye adlandırılmıştır.¹⁹ Kanuni Sultan Süleyman 926 (1520) ve 931 (1524/5)'de Âmid'de *do şâhî* ve III. Murad 982 (1574)'de *do şâhî* ve *şâhî* gümüş sikkeler bastırmıştır.²⁰ Hal böyle olunca vakfiyedeki söz konusu edilen gümüş *eşrefî*lerin ve *şâhî*lerin şimdilik kime ait olabileceğini tespit etmek müşkil görünmektedir.

Vakfın bütün işlerinden ve personelinden sorumlu olan *mütevelli*, bunlardan her hangi birini gereği halinde azledebilecek ve daha ehil olanlarla değiştirebilecektir. Ancak bunları yaparken haksızlıktan kaçınmalıdır. Personelin görevlerini hakkıyla yapıp yapmadıklarını kontrol etmelidir. Şer'î bir özü bulunmadıkça görevlerini ihmal etmemelidir. Hâkim veya kadılar tarafından *mütevelli* tayin edildiğini iddia edenler, ihtisab rûsûmu veya tekâlif işlerini iltizam edenler vakfın her hangi bir cihetine müdahale edemezler; ederlerse Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti üzerine olur. Yani tayin edilen *mütevelli* vakfiyede beyan edilen şartlara aykırı tasarrufta bulunamaz.

Vâkıf, *tevlîyet* cihetini önce sağ oldukça kendisine, sonra oğlu Hüsâmüddin'e, sonra onun oğullarının en büyüğüne, batından batına devam ederek oğullarının oğullarına, bunlardan kimse kalmazsa soyuna en yakın olanlardan mümin, güvenilir ve ehil kimselere şart kılmıştır.

Birçok vakfiyede rastladığımız gibi bu vakfiyede de İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin icihadına muhalif olmamak için bir formaliteye yer verilmiştir. Kadı huzurunda vâkıfın vakfından vazgeçtiğini beyan etmesi ve *mütevelli*liği kabul eden oğlu Hüsâmüddin'in buna itirazı üzerine kadı vakfın devamına karar vermiştir. Yine diğer vakfiye metinlerinde olduğu gibi bu vakıf da değiştirilemez, satılamaz, rehin verilemez, eksiltilemez, gasbedilemez. Bunları yapmaya yeltenenlere yine lanet okunmaktadır. Bütün bunların aksine vakfın yolunda gitmesini sağlayan, şartlarına uygun şekilde hareket eden kimseye de Allah'ın mükâfatını vereceği beyan edilmektedir. Defterlere kaydedilen vakfiye suretlerinin çoğunda olduğu gibi bu vakfiye suretinde de şahitlerin isimleri yazılmamıştır.

Kutbüddin II. İlgazi'nin yaptırdığı Ulu Cami ve medreseye ait bu vakfiye orijinal olmayıp XVI. yüzyılda çıkartılan suretinin suretidir. Diplomatik belge özellikleri açısından bazı problemler taşısa da vakfiye sureti, görüldüğü gibi vakfın işleyişi, personeli, ücretleri, cami minarelerinin çift oluşu ve günümüze ulaşmayan medrese hakkında ayrıntılı bilgiler vermesi ayrıca Mardin şehrinin Ortaçağdaki fiziki durumuna ışık tutması bakımından değerli bir tarihî kaynaktır.

19 Mihai Maxim, "Pâdişâhî", *DİA*, XXXIV, (2007), s. 134.

20 Slobodan Sreckovic, *Ottoman Mints & Coins*, Belgrad 2002, s. 24, 26, 51.

KAYNAKÇA

- Abdüsselam Efendi'nin Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul 2007.
- Album, Stephen, *Checklist of Islamic Coins*, Third Edition, Santa Rosa CA 2011.
- Altun, Ara, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, İstanbul 1971.
- _____, "Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not", *Vakıflar Dergisi*, IX (Ankara 1971), s. 191-200, 2 plan, 25 resim.
- Artuk, İbrahim, *Mardin Artuk Oğulları Tarihi*, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944.
- Balog, Paul, *Coinage of the Mamlük Sultans of Egypt and Syria*, American Numismatic Society, New York 1964.
- Bayram, Sadi, "Arşivlerde Kayıtlı Mardin'de Yapılmış En Eski Vakıflar. İmam Zeynel Abidin'in 1158 M. Tarihli ve Artukoğulları'ndan Kutbuddini İlgazi İbni Melik Necmeddin İbni Emir Timurtaş 1178 M. Tarihli Vakfiyeleri", *Makalelerle Mardin I: Tarih – Coğrafya*, haz. İ. Özcoşar, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 289-308.
- Berchem, Max van, "Arabische Inschriften", *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Max Von Oppenheim, Leipzig 1913, s. 1-156.
- Bizbirlik, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- Bulduk, Abdülğani Fahri, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara 1999.
- Combe, Ét., J. Sauvaget ve G. Wiet (ed.), *Répertoire Chronologique d'Épigraphie Arabe*, IX, Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1937.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)*, nr. 100.
- "Eşreff", *DİA*, XI, (1995), s. 477.
- Erdal, Zeki, "Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, [Türk Kültür Dünyası Özel Sayısı], (2017), s. 433-446.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkurdan Gelen Bela)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2012.
- Karaçam, Hüseyin, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Kâtib Ferdî, *Mardin Mülûk-i Artukıyye Tarihi ve Kitabeleri Vesâir Vesâik-ı Mühimme*, nşr.: Ali Emîrî, Dersâadet 1331 [1913].
- Kucur, Sadi S., "Selçuklu Türkiyesi'ne Ait Arşiv Belgeleri Hakkında Bazı Tespitler", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Meseleleri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 2019, s. 791-796.
- Maxim, Mihai, "Pâdişâhî", *DİA*, XXXIV, (2007), s. 133-134.
- Sauvaget, J., "Inscriptions Arabes", A. Gabriel, *Voyages Archéologiques dans le Turquie Orientale*, I, Texte, Institut Français d'Archéologique de Stambul, Paris – E. de Boccard 1940, s. 291-295.
- Sreckovic, Slobodan, *Ottoman Mints & Coins*, Belgrad 2002.
- Şâmi, Nizâmüddin, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Vakfiye Defteri*, nr. 605, s. 50-52, sıra nr. 70.
- Yezdî, Şerefüddin Ali, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2013.

Ek 3. Mardin Ulu Cami ve Medresesi Vakfiyesi (3).

نقد

وطبيعيه المثل وطبيعه المشروبات والمشروبات نصف اشرفيا ثم نصف لرياح المعج والماء نمتهم بوسعتهم والبرية
ما يقتضى وكذلك للبارى والنفسه وسائر مراتهم وما فضل مبالغ والفن نصف فيه المصطفات وفن
المستغلان والاشرفيات المرفه هي الازنيه اليوم بهذه البركة التي كان شرهه لظهوره عما يشاهدت وشبهت بشرط
ما يمكن جمع الامور المتعلقة بجميع الوقف واعماره وخطيبه وحسينه وصحبه وموزنيه وموضبه وجمع
هذا ما اردنا من مرزومه وثلاثة امور مدفونه وتوسط وتبوره وهدوره العمومية المشاطة والخاصة
التي هي من حقوقه ويشب عليه ويبدلهم من قولهم حتى من ليقيل برابره ويضبطه بعد مبالغ
الى الحق فيكون من حقوقه ويشب عليه ويبدلهم من قولهم حتى من ليقيل برابره ويضبطه بعد مبالغ
والاشرفيات المرفه هي الازنيه اليوم بهذه البركة التي كان شرهه لظهوره عما يشاهدت وشبهت بشرط
الاشرفيات المرفه هي الازنيه اليوم بهذه البركة التي كان شرهه لظهوره عما يشاهدت وشبهت بشرط
حتى واحد منهن من عدلها من خدمتها ووظائفها عليها ويؤخذها على انفسها فيها ولا يقفونها من خدمتها
منها في شرعها وادائها على وجهها ويؤخذها على انفسها فيها ولا يقفونها من خدمتها
منها في شرعها وادائها على وجهها ويؤخذها على انفسها فيها ولا يقفونها من خدمتها
منها في شرعها وادائها على وجهها ويؤخذها على انفسها فيها ولا يقفونها من خدمتها
منها في شرعها وادائها على وجهها ويؤخذها على انفسها فيها ولا يقفونها من خدمتها

Kaynak: VGMA, Vakfiye Defteri, nr. 605, s. 53, sıra nr. 70.

THE WAQFIYYAH OF ULU JAMI AND MADRASA BUILT IN MARDIN (A.H. 573 / A.D. 1178) BY MARDIN ARTUQIDS RULER QUTB AL-DIN IL-GHAZI II

Sadi S. KUCUR^{*}

The waqfiyyah of the Ulu Jami (Great Mosque) and madrasah built by Qutb al-Din Il-Ghazi II, the ruler of Mardin Artuqids, in Mardin in 573 (1178), is the first surviving waqfiyyah belonging to the city of Mardin. The fact that the original madrasa, which is no longer extant today, and the mosque, which originally had two minarets but now has only one, are recorded together with the salaries of numerous administrative and service personnel, increases the value of this waqfiyyah. Furthermore, specifying the sources of income along with the names of bazaars and markets within the city, as well as the names of vineyards, orchards, hamlets, and valleys outside the city, contributes to understanding the economic life within the city and the geographical characteristics of the city center and its surroundings.

The Arabic copy of the waqfiyyah, which is currently housed in the General Directorate of Foundations Archive (Türkiye), is not the original document. Instead, it is a copy registered in the waqfiyyah register with a decree dated 9 Ramadan 1332 and number 30/4149. This copy was recorded in the register from another copy issued in 983 (1575), which was transcribed from the original written on gazelle skin in 964 (1557). The inclusion of details in the waqfiyyah regarding the period when the copy was produced, rather than when the waqf was originally established, suggests that the endowment underwent updates over time. Although political dominion changed hands, it generally did not affect waqfs, and they were not interfered with. However, as waqf institutions were operating businesses, they needed to comply with the conditions of the time while continuing their activities. Therefore, as seen in some copies of waqfiyyahs, adjustments were made in matters such as determining salaries, currency, and place names according to the conditions of the day without interfering with the essence of the waqf. This situation reveals that, in terms of diplomatic document specificity, it is not possible to consider the text of the waqfiyyah copy as the original waqfiyyah to some extent, as updates were made. However, this does not serve as evidence that the waqf does not exist or that the waqfiyyah is a later fabrication or a forged document. Because even though some of them have not reached the present day, records in the tapu (land registry) and awqaf (religious endowments) registration books made after the

* Prof. Dr., Marmara University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Istanbul / Turkey, skucur@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5233-6153

transfer of the waqf properties and the region to the Ottoman State indicate the existence of the waqf.

In the waqfiyyah, the founder is mentioned as “al-Malik al-Salih (...) Qutb al-Din Il-Ghazi, son of al-Malik al-Maghfur Najm al-Din Alp, son of al-Amir Temurtash, son of Artuq (...) the King of Mardin.” He endowed the entire area known as “rabaz” outside the fortress of Mardin, which has a road in the direction of the qibla, with the eastern side having the hayrat water and the road outside the fortress, and the northern side having ruined passages, and the western side serving as a resting place for caravans (buq‘a). He also endowed the Grand Mosque (al-jâmi‘ al-kabir al-mu‘azzam) he built on this land, along with its two tall minarets (al-ma‘zanateyn al-shamihateyn), a madrasah on the western side, and the facilities associated with the mosque and madrasah, including markets, lamps, and mats, with the income sources listed below. The twin minarets hold particular significance, as do the historical records concerning the madrasah, which was once situated on the west side of the mosque but has since ceased to exist, much like the western minaret.

The income (aqar) endowments (waqfs) allocated for the mosque, minarets, and madrasah, which amount to a considerable sum, are as follows: 34 shops, 9 exhibition shops for non-Muslims, 8 flats, 1 washing facility, 10 vineyards, 6 orchards, and 4 hamlets. The names, locations, and boundaries of some of these incomes are also provided. The records detailing the names of markets, bazaars, orchards, hamlets, and valleys in and around the city of Mardin offer valuable insights into its settlement, social dynamics, and economic life.

The founder stipulated that the revenue generated from these income sources should first be allocated for the repair of the mosque and madrasah, and then for the salaries of their personnel and other expenses. The duties and salaries of the administrative staff of the waqf, as well as the personnel of the mosque and madrasah, are detailed. The presence of inscriptions from different periods indicates that over time, additions were made to the revenue endowments, such as repairs, renovations, or additions.

Salaries were paid in the currency known as “ashrafiyya”. The first coins called ashrafi in Islamic monetary history belonged to the Burji Mamluk Sultan al-Malik al-Ashraf Barsbay (825-841/1422-1438). It is known that some rulers of the Qara Qoyunlu, Aq Qoyunlu, and Safawid dynasties also minted coins of this type. In fact, ashrafi coins minted by three Aq Qoyunlu rulers between 897-908 (1491-1502) in Mardin are known to exist. Although all of these are known to be made of gold rather than silver, some historians mention that Barsbay also had good-quality silver ashrafi dirhams. It is known that during the reigns of Yavuz Sultan Selim and Kanuni Sultan Süleyman, the Ottomans used Mamluk ashrafi coins. However, ashrafi dirhams have not yet been found in the literature. Given the impracticality of determining daily wages in substantial amounts of gold currency, and noting that the waqfiyyah explicitly states the use of eşrefî coins made of silver, we can infer that the ashrafi coins were likely composed of silver as well.

Another important detail in the waqfiyyah is the specification that each ashrafi equals 8 shahi. The shahruhi (shahi), a silver coin minted in the territories of Iran during the reigns of the Aq Qoyunlu and Safavid dynasties, was referred to as such during the era of Yavuz Sultan Selim, serving as Ottoman currency. Kamuni Sultan Süleyman minted do shahi (two shahis) coins in Âmid in 926 (1520) and 931 (1524-25), and Murad III minted do shahi and shahi silver coins in 982 (1574). Therefore, it seems difficult to determine for now to whom the silver ashrafis and shahis mentioned in the waqfiyyah might belong.

The waqfiyyah for the Ulu Jami and madrasah built by Qutb al-Din II-Ghazi II is not original but a copy of a copy made in the 16th century. Although it presents some problems in terms of diplomatic document characteristics, the waqfiyyah copy provides valuable historical information regarding the functioning of the waqf, its personnel, salaries, the twin minarets of the mosque, and the detailed description of the madrasah, which is no longer extant today. Additionally, it sheds light on the physical condition of Mardin city during the Middle Ages, making it a valuable historical source.

KAVALALI MEHMED ALİ PAŞA DÖNEMİNDEN MEHDİ İSYANI'NA DEK SUDAN'DA İNGİLİZLERİN ROLÜ (1821-1881)*

THE ROLE OF THE BRITISH IN SUDAN FROM THE PERIOD OF MUHAMMED ALI PASHA OF EGYPT TO THE MAHDI UPRISING (1821-1881)

Neval MİLANLIOĞLU**

Öz

Bu makalede, 1821 yılında Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından imparatorluk topraklarına katılan Sudan'ın Osmanlı idaresinden adım adım uzaklaşması ve bölgede patlak veren Mehdi İsyanı'nı (1881) hazırlayan süreç ile İngilizlerin bölgedeki politik rolü ve hamleleri ele alınmıştır. Bunu yaparken Sudan'ın stratejik ve ekonomik önemi, Mısır'ın askerî, mali ve zirai alanlarda gerçekleştirdiği büyük atımlara sağladığı katkı incelenmiş ve bu süreci yakından izleyen başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin politik tutumlarına değinilmiştir. Kavalalı'nın vefatına (1849) dek İngilizlerin Mısır ve Sudan üzerindeki hâkimiyet mücadelesinde hedeflerini neden gerçekleştiremedikleri ve halefleri döneminde bu siyasi denklemin nasıl değiştiği çok yönlü olarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, arşiv belgeleri de dâhil olmak üzere Sudan'la ilgili İngilizce külliyyatın diplomatik-askerî bağlam dışında politik-ekonomik düzlemde okunması ile İngiltere'nin öne çıkardığı ticari tekellerin kaldırılması ve Sudan'da köle ticaretinin yasaklanması gibi argümanların, Londra hükümetinin bölgedeki çıkarlarını koruma ve operasyonlarını meşrulaştırma konusunda zamanla nasıl işlevsel bir kaldıraç haline geldiği de değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sudan, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, kölelik, tekeli, Samuel Baker, Cellâbe, Charles Gordon, Muhammed Ahmed el-Mehdi

Abstract

This article examines how Sudan, which was annexed to the empire in 1821 by Muhammed Ali Pasha of Egypt, was gradually detached from the Ottoman rule, the circumstances that led to the outbreak of the Mahdi Uprising of 1881, and the political role and moves of the British in the region. In this context, the strategic and economic importance of Sudan, its contribution to Egypt's breakthroughs in military, financial, and agricultural fields, and the political attitudes of the European states, especially those of England, which followed this process closely, are examined. This article analyses from different aspects why the British had failed to achieve their goals in the struggle for dominance over Egypt and Sudan until Muhammed Ali Pasha's passing in 1849 and how this political situation changed under the rule of his successors. The study of the literature on Sudan in English, including the archival documents, in a political-economic, rather than diplomatic-military, context has revealed how arguments raised by Britain, such as the abolition of trade

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırlanan *Osmanlı İdaresinde Sudan (1821-1899)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, nevalmilanli@gmail.com, İstanbul / Türkiye, ORCID ID: 0000-0002-9617-8289

monopolies and the prohibition of the slave trade in Sudan, gradually became a functional instrument for the London government to protect its interests and legitimize its operations in the region.

Keywords: Sudan, Muhammad Ali Pasha of Egypt, slavery, monopoly, Samuel Baker, Jallaba, Charles Gordon, Muhammad Ahmad Al Mahdi

Giriş

1770'lerden itibaren İngiltere, Sudan'ın hem Afrika kıtası hem de Mısır açısından önemini idrak etmeye başlamış, gönderdiği seyyahlar ve bilim adamlarıyla bölge hakkında önemli veriler derlemeyi başarmıştı. Seyahat notları ve bilimsel çalışmalar görünümünde derlenen bu bilgiler/veriler, bölgedeki İngiliz siyasetinin belirlenmesinde de etkin bir biçimde kullanılmıştı.¹ İlerleyen yıllarda, Sudan'a dair kaleme alınan eserlerde bölgedeki köle ticaretine ısrarla vurgu yapılacak olması da aynı politikanın bir parçasıydı. Bu politika temelinde, bölgeden tedarik edilen köleler sayesinde Mısır'da kurulan güçlü yönetimin insan kaynağını kurutmaktı. Zira Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa bölgenin stratejik ve ekonomik potansiyelinin farkına varmış; 1821'de bölgeye hâkim olduktan sonra artan tarım faaliyetleriyle birlikte gelen zenginlik, bu zenginliği hiçbir şekilde paylaşmamak için kurduğu “tekel sistemi” ve tüm bunlara ek olarak Sudanîlerle takviye ettiği güçlü ordusu sayesinde hem tâbi olduğu Osmanlı Devleti'nin hem de Avrupalı rakiplerinin gözünde tehlikeli bir siyasi aktör haline gelmişti.

Kavalalı'nın kurduğu bu güçlü sistem, büyük ölçüde Sudanîlerin köleleştirilmesiyle mümkün olabilmışti. Bu durum, 1837'de Sudan ve Mısır'daki şartları yerinde görmek amacıyla İngiliz hükümeti tarafından bölgeye gönderilen seyyah John Bowring'in hazırladığı ve 1840 senesinde hükümetine sunduğu “Report on Egypt and Candia”² başlıklı rapordan da açıkça anlaşılıyordu: “Kavalalı'nın hâkimiyetine son vermek, ancak köleliğe son vermekle mümkün olabilirdi”. Bu doğrultuda 1840 sonrasında bilhassa İngiltere'de kölelik karşıtı faaliyetler ve bu yönde kaleme alınmış eserlerin sayısında hızlı bir artış meydana gelmiş olması anlamlıdır.³

İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerini ve temel motivasyonlarını anlamak, Sudan tarihini daha doğru şekilde değerlendirmek açısından önem arz etmektedir. Çünkü 1880'lerin sonlarından itibaren İngilizce literatürde, kısa süre sonra patlak veren Mehdi İsyanı'nın (1881) başlıca sebebi, “baskıcı ve zalim Türk idaresi” olarak gösterilmektedir.⁴ Ancak aşağıda nedenleriyle

1 İskoçyalı James Bruce, Londra Ticaret Odası Başkanı Lord Halifax tarafından finanse edilerek Mavi Nil ve Habeşistan'a keşif gezisi düzenleyen ilk Avrupalı olmuştur. Bruce'un kaleme aldığı hatıratı için bk. James Bruce, *Travels to Discover the Source of the Nile, in the years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, and 1773*, Edinburgh 1790.

2 John Bowring, *Report on Egypt and Candia*, W. Clowes and Sons, London 1840.

3 Bu tür eserlere örnek olarak bk. Thomas Fowell Buxton, *The African Slave Trade and Its Remedy*, John Murray, London 1840; Samuel Baker, *Ismailia: A Narrative of the Expedition to Central Africa for the Suppression of the Slave Trade*, Macmillan&Co, London 1879.

4 H. F. Harrison Smith, “The Pacification of the Sûdan”, *The Asiatic Quarterly Review*, London, (January 1887), s. 2. Sudan araştırmalarına önemli katkılar sunmuş olan Richard Hill de 1950'den önce yazılan eserlerde Osmanlı-Mısır idaresinin bir “suç tarihi” olarak gösterildiğini, bu yüzden söz konusu sürecin objektif bir değerlendirmesinin yapılmadığını belirtmektedir [Durham University Archives, Sudan Archive Durham (SAD) 982/6/1].

birlikte izah edileceği üzere 1870'lerden itibaren Osmanlı padişahlarının fermanları ve Mısır hıdivlerinin onaylarıyla İngilizlerin Sudan'ın önemli şehirlerine yönetici olarak atandıkları ve yönetimde söz sahibi olmaya başladıkları bir hakikattir.⁵ Keza atananların çoğunluğunun Batılı olduğu ve isyanın fitilini ateşleyen kölelik ve tekel sistemi gibi konularda mevcut idarenin aleyhine bile olsa kendi hükümetlerinin politikalarını yürütmekten geri durmadıkları gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla bu makalenin amacı, Sudan'ı Mehdi İsyanı'na götüren süreçte Avrupalıların özellikle de İngilizlerin rolüne dikkat çekmektir.

1. Sudan'da Köle Ticaretinin Yasaklanmasına Dair İngilizlerin Baskıları

1830'lardan itibaren tüm dünyada kölelik karşıtı propagandanın artması, gözlerin bir anda Mısır ve Sudan'a çevrilmesine yol açtı. Bu yüzden 1837'de İngiliz hükümeti tarafından görevlendirilen seyyah ve dilbilimci John Bowring, köle ticaretinin boyutlarını yerinde görebilmek için bölgeye gitti.⁶ Onun tahminlerine göre Sudan'dan Mısır'a bir yılda gönderilen köle sayısı 10 ila 12 bin arasında değişmekte ve hemen her gün pazarlara yeni köleler getirilmekteydi.⁷ Fakat işin asıl vahim tarafı; köle tedariki için bizatihi Mısır idaresine bağlı memurlar tarafından Güney Sudan taraflarına askerî seferlerin düzenleniyor olmasıydı. Dahası, artık köleler para yerine geçiyor, kumandanların maaşları bile bu şekilde ödeniyordu.⁸

Köle ticaretine son verilmesi adına müzakereler yapmakla görevlendirilen Bowring, yanına İngiltere'nin Kahire Başkonsolosu Albay Campbell'i de alarak Mehmed Ali Paşa'nın huzuruna çıktı. Bu görüşmede Paşa; kumandanların kendileri için köle avına çıkmaları mevzuundan haberdar olduğunu, fakat bunu tasvip etmediğini belirtti. Bazı askerlerin maaşlarının köle olarak ödenmekte olduğu haberine çok şaşırıldığını, daha önce buna dair bir şey işitmediğini belirttiikten sonra, neticede işaret edilen iki hususu da yasaklayacağı taahhüdünde bulundu.⁹

Sadece İngilizler değil, Sudan'da ticari faaliyetler yürütmekte olan tebaasının çıkarlarını gözeten Avusturya da bölgedeki köle ticaretine son verilmesine taraftardı. Ancak Viyana hükümeti Kavalalı'nın sözlerine itimat etmiyor ve Osmanlı Sultanı'nın da bu işe el atmasını istiyordu. Bu nedenle Avusturya'nın Dersaadet Sefiri Baron Stürmer de Hariciye Nezaretine bir rapor sunarak köle ticaretine son verilmesi yönündeki talebini iletmişti. Ona göre köle tedarik seferleri neticesinde köylerdeki gençler toplanıyor, tüm zahireye ve hayvanlara el konulduktan sonra yaşlılar ve hastalar ölüme terk ediliyordu. Her ne kadar Kavalalı, İngiltere'ye verdiği sözü tutarak bölgede köle ticaretini ve avını yasakladığını ilan etmişse de sözünde duracağı meçhuldü.

5 Mehdi İsyanı'nı hazırlayan etmenler arasında Batılı idarecilerin rollerine dikkat çeken ilk çalışmalardan biri olması nedeniyle şu eser oldukça önemlidir: Anders Jon Bjørkelo, *Prelude to the Mahdiyya: Peasants and Traders in the Shendi Region, 1821-1885*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

6 Bowring, dönemin İngiltere Hariciye Nazırı Lord Palmerston tarafından görevlendirilmişti.

7 Bowring, *Report...*, s. 89.

8 *Age.*, s. 83, 85.

9 *Age.*, s. 96.

O yüzden bu duruma Osmanlı Sultanı tarafından el atılması elzemdi ve onun tek bir fermanının dahi köle ticaretine son vereceği belirtilmekteydi.¹⁰

Nihayet diğer Avrupa devletlerinden gelen bu ve benzeri talepler karşısında daha fazla sessiz kalamayan Sultan Abdülmecid, “Mısır Valisi olup bu defa Nûbe, Dârfür, Kordofan ve Sennâr eyaletleri dahi müceddeden uhdesine tevcih kılınan vezirim Mehmed Ali Paşa” diye başlayan emr-i âfisinde, köylere akınlar düzenlenip gençlerin derdest edilmesinin ve maaşlarına mahsuben askerler tarafından el konulmasının *hilâfet-i şer’iyyeye ve usûl-i adliyyeye mugâyir* olduğunu belirterek bu tür uygulamalara son verilmesini emretti.¹¹

2. Sudan Malları Üzerindeki Tekellerin Kaldırılmasına Dair Baskılar

John Bowring’in raporunda dikkat çektiği diğer bir husus, Kavalalı’nın takip ettiği iktisadi politikaydı. Ona göre; Dongola, Dârfür ve Sennâr gibi şehirler, büyük ticaret potansiyeline sahipti. Fakat Kavalalı’nın koyduğu ağır vergiler ve tekel sistemi yüzünden yabancılar bu bölgede ticaretten kaçınıyor, yerliler ise daha kârlı bir iş olarak gördükleri köle ticaretini yapmaya teşvik ediliyorlardı. Köle ticaretini böylesine yaygınlaştıran şey, Sudan ve Mısır mallarına uygulanan devlet tekeliydi. Dolayısıyla bu sistemin işlerliğine son verilmediği müddetçe köleliğin ortadan kaldırılması mümkün olamayacaktı. Bowring, Mehmed Ali Paşa’ya bu fikri verenlerin Mısır’daki bazı konsoloslar olduğuna inanıyordu. Bunların başında da İsveç Konsolosu Giuseppe Bokty geliyordu. Mısır’ın, dışa bağımlılıktan kurtulması için Kavalalı’ya bazı ekonomik önerilerde bulunan Bokty, nihayet büyük ölçüde kendi tesiriyle kurulan tekel sisteminin bir parçası olmuştu. Sadece o değil, zaman içerisinde başka birçok konsolos da Kavalalı tarafından resmen tanınan ve bağışladığı imtiyazlar sayesinde ürün ithal ve ihraç eden zengin kimseler haline gelmişlerdi.¹² Bowring’e göre; konsolosların Mısır idaresi ile bu şekilde ticari bağlar kurmaları, onların tarafsızlıklarına halel getirmekte ve doğru karar vermelerine engel olmaktadır.¹³ Bu noktada bir hususu vurgulamak gerekir. Bowring raporunda “gözden kaçırmış” olsa da Kavalalı’nın tekel bahsinde iş birliği içerisinde olduğu diplomatlar, vali olarak Mısır’a atandığı ilk yıllardan itibaren bölgede görev yapan İngiliz başkonsoloslarıydı. Bunlardan en önemlileri, 1813’te Kahire Başkonsolosu olarak atanan Ernest Missett ile iki yıl sonra halefi olan Henry Salt’tı.¹⁴

10 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır [İ.MTZ. (05) 10/245, Zilhicce 1257/Ocak-Şubat 1842.

11 BOA. İ.MTZ. (05) 10/245, Zilhicce 1257/Ocak-Şubat 1842; Süleyman Kızıltoprak, *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defterinin Transkripsiyonu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 128; Ahmed E. El-Bashir, *Confrontation Across The Sudd: Southern’s Sudan Struggle for Freedom: 1839-1965*, (Unpublished PhD Thesis), Howard University, The Faculty of the Graduate School, Department of History, Washington, D.C. 1974, s. 43.

12 Anders Bjørkelo, “Turco-Jallaba Relations 1821-1885”, *Trade and Traders in the Sudan*, ed. Leif O. Manger, Department of Social Anthropology, University of Bergen, 1984, s. 87.

13 Bowring, *Report...*, s. 31, 117-118.

14 D. A. Cameron, *Egypt in the 19th Century or Mehemet Ali and His Successors until the British Occupation in 1882*, London 1882, s. 128-129.

Diğer bir ifadeyle, Bowring'ın raporunda eleştirdiği tekel uygulaması konusunda değişen tek şey, İngilizlerin bu sistemdeki etkinliğinin zayıfla(tıl)mış olmasıydı.¹⁵

Esas itibarıyla İngiltere'nin Mısır konusundaki endişeleri yersiz değildi. Zira Mehmed Ali Paşa sadece mali değil, askerî alanda da çok güçlü ve hızlı bir biçimde yükseliyordu. Örneğin Paşa, 1821'de 20 bin kadar askerden oluşan düzensiz birliklere sahipken 1833'te bu sayı, Sudan'dan toplanan erkekler sayesinde 100 bini düzenli ve 50 bini düzensiz olmak üzere 150 bine yükselmişti. Dahası bu ordu, Fransız subaylar tarafından “modern usullere” göre eğitilmişti.¹⁶ Üstelik böyle büyük bir ordunun masraflarını Kavalalı hiçbir harici güçten destek almadan karşılayabiliyordu. Bu ise Sudan ve Mısır'da takip ettiği ekonomik politika ve kurduğu tekel sistemi sayesinde mümkün olabilişti.

İngiltere, doğal olarak bölgesel çıkarları çerçevesinde kendisine rakip bir güç istemiyordu. Tekel sisteminin Sudan'daki köle ticaretini artırdığı ve bunun insan haklarına aykırı olduğu propagandası, Kavalalı'nın güçlenmesine ve bölgede Fransız nüfuzunun artmasına mâni olmak için bir araç olarak kullanılmalıydı. İngiliz hükümetinin beklediği fırsat, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifade edilerek 16 Ağustos 1838'de Bâbiâli ile imzalanan Baltalimanı Muahedesi ile gelecekti.¹⁷ Bilindiği üzere Osmanlı ticaret rejimi kapitülasyonlara rağmen yabancıların ticaretine birtakım sınırlamalar getirmekte ve iç ticarete uygulanan tekel sistemi, yabancı tüccarın bazı malları ihraç etmesini yasaklamaktaydı. Örneğin 1821'de Sudan'ın ilhakından hemen sonra Sudan menşeli bir pamuk türünün üretimine başlanmış, bu üretimden muazzam derecede verim elde edilince de ticareti hemen tekel kapsamına alınmıştı. Alınan verim öylesine yüksekti ki sadece bölgenin ihtiyacını karşılamakla kalmamış, Avrupa'nın birçok şehrine ihracatı da yapılmıştı.¹⁸ Kısa sürede katedilen bu gelişmeyle birlikte yeni pamuk üretim sisteminin hiçbir safhasında kendilerine yer bulamayan Avrupalılar, sonunda bu işten tamamen el çekmek zorunda kalmışlardı.¹⁹ Dolayısıyla İngilizlerin isteği; iç gümrüklerin kaldırılması ile sadece tek bir vergiye tâbi olmak, pamuk gibi ihracata konu birtakım Osmanlı malları üzerindeki ihracat tekellerinin kaldırılması ve mallarının iç piyasaya kolayca girmesini sağlamaktı. İşte bu amaçla, tekeller kaldırıldığı vakit Kavalalı'nın gücünün ve dolayısıyla merkez için oluşturduğu tehdidin de zamanla ortadan kalkacağını ısrarla vurgulayarak Bâbiâli'yi bu konuda ikna etmeyi başarmışlardı. İngiltere pek de haksız sayılmazdı; nitekim Mısır'ın 1835 senesine ait bütçe gelirleri 311.000.000 kuruş idi. Üstelik ordu ve donanma için yapılan 145.000.000 kuruşluk harcamanın 85.000.000 kuruşu sadece tekel gelirlerinden karşılanmıştı.²⁰ Yapılan baskılar

15 Afrika'nın, diğer devletlerin etkisinden korunmasının İngiltere açısından önemine dair bk. SAD. 253/4, s. 32-34.

16 Fransız subaylardan en önemlisi, Yüzbaşı Joseph Seve yani Süleyman Paşa idi ve Sudanilerden oluşan 25 bin kişilik bir ordu hazırlamıştı (Cameron, *Egypt...*, s. 130-131).

17 Mübahat Kütükoğlu, “Baltalimanı Muahedesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, s. 38-40.

18 1822 senesinde Avrupa'ya toplam 541 balya pamuk ihraç edilirken 1824 yılında bu sayı 148.276 balyaya ulaşmıştır (George R. Gliddon, *A Memoir on Cotton of Egypt*, James Madden & CO, London 1841, s. 46).

19 Prince Hermann Pückler Muskau, *Egypt under Mehemet Ali*, II, Henry Colburn, London 1845, s. 222.

20 Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s. 81; Dilek Güldeş, *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizlerin Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara

neticesinde çivit otu ve arap zıncı gibi bazı ürünlerde tekel kaldırıldı. Bunların dışında kalan diğer tüm ürünlerde ise mevcut uygulama aynı şekilde devam etti. Fakat Abbas Hilmi Paşa idareyi ele alınca (1848) durum Avrupalı tüccar lehine bir hayli değişti ve 1849 yılında Sudan ve Mısır malları üzerindeki tüm tekeller kaldırıldı. 1853'te yerli-yabancı tüm tüccara Nil boyunca ticaret ve seyrüsefer serbestisi verilmeye başlanmasıyla birlikte Hartum'a gelen yabancı tüccar sayısı da giderek arttı.²¹

Hem mallar üzerindeki tekellerin kaldırılması hem de Beyaz Nil'in Avrupalıların ticaretine açılması, en çok da bölgedeki büyük ticari potansiyeli fark eden İngilizleri cezbetmişti. Bu yüzden köle ticaretine mâni olmak bahanesiyle harekete geçip Ekim 1862'de küçük bir askerî birliği Beyaz Nil üzerindeki trafiği kontrol amacıyla bölgeye sevk ettiler.²² Köle ticaretine mâni olmak, işin sadece kamuoyuna gösterilmek istenen yüzüydü. Asıl amaç, Nil'in kaynağına ulaşmaktı. Böylece Sudan ve Mısır'a Orta Afrika'dan ulaşabilecek bir yola da sahip olunacaktı.²³

3. İngilizlerin Sudan İdaresinde Görev Almaya Başlamaları

Son derece yaygın olan köle ticareti nedeniyle *cellâbe*²⁴ adı verilen köle tüccarlarından müteşekkil oldukça nüfuzlu bir zümre ortaya çıkmış ve bunlar Sudan topraklarında Mısır hükümetinden daha güçlü hale gelmişlerdi.²⁵ Köle ticaretini, güçlü bir idare kurulması ve bölgenin kalkınması bakımından büyük bir engel olarak gören İngiltere, 1861 senesinde Samuel Baker'ı, o vakitler Musa Bey idaresinde olan Sudan'a şartları yerinde tahkik etmesi amacıyla gönderdi. Baker'ın *The Times Gazetesi*'nde yayımlanan ve bölgenin öneminin anlatıldığı mektubunda da belirttiği gibi "buranın başı boş bırakılması, Aşağı Mısır'ın emniyetine halel getirecek ve bölge elde tutulmadığı sürece Mısır'da daima karışıklık hali devam edecekti."²⁶ Burada karışıklıktan kasıt sadece ülkedeki yerel birtakım ayaklanmalar değil, aynı zamanda bölgenin Avrupalıların güç mücadelelerine de sahne olması ihtimaliydi. Yine ona göre, Sudan toprakları Mısır hükümeti tarafından köle tüccarlarına adeta kiraya verilmiş gibiydi²⁷ ve buna son verilmediği müddetçe bölgede medenileşme yönünde herhangi bir ilerleme kaydedilmesi mümkün gözüküyordu.²⁸ Baker'ın en büyük destekçilerinden olan *Britanyalı ve Yabancı*

Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 14-15.

21 Richard Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, Oxford University Press, Oxford 1959, s. 86.

22 Richard Gray, *A History of the Southern Sudan 1839-1899*, Oxford University Press, Oxford 1961, s. 76.

23 El-Bashir, *Confrontation...*, s. 79.

24 Çoğunluğu Kuzey Sudanlı olan ve yaşadıkları yerler ziraata elverişli olmadığından kayık yapımı yahut küçük çaplı ticaretle uğraşan ancak zaman içerisinde köle ticaretinin daha kârlı bir iş haline gelmesiyle bu işe yönelen yerli köle tacirlerine verilen isimdir.

25 İngilizlerin iş birliğiyle cellâbelerin bazıları epeyce güçlenmiş Sudan'daki yerel idarecilere borç verir hale gelmişlerdi. Bunlardan biri de Aqqad&Company'nin sahibi olan Muhammed vad el-Mek'ti, detaylı bilgi için bk. Richard Hill, *A Biographical Dictionary of the Sudan*, 2nd edition, Frank Cass &Co Ltd., London 1967, s. 111; Baker, *Ismailia...*, s. 272-273.

26 Thomas Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, III, Blackie & Son, London 1886, s. 187.

27 SAD. 403/7/5, *Memoranda on the Future Status on the Sudan*, s. 5; Baker, *Ismailia...*, s. 74.

28 Beyaz Nil civarlarında yapılan köle ticareti hakkında Samuel Baker tarafından yazılan ve *The Times Gazetesi*'nde

*Kölelik-Karşıtı Cemiyeti (British and Foreign Anti-Slavery Society)*²⁹ de onunla aynı fikirdeydi. Cemiyete göre, köleliğin son bulmasıyla Sudan’da ticaret yapılabilecek ve ülke medenileştikçe buradaki *misyonerlik* faaliyetlerinin yürütülmesi de kolaylaşacaktı.³⁰

Aynı yıllarda Sudan’a seyahat eden *Londra Misyoner Cemiyeti (London Missionary Society)* üyelerinden kölelik karşıtı Doktor David Livingstone da Baker’la hemfikirdi. Livingstone 1863 yılındaki ilk ziyaretinde; bölgenin verimli topraklarla dolu, oldukça üretken ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğuna şahit olmuştu. Fakat sadece birkaç yıl sonra yine aynı yerleri ziyaret ettiğinde nüfusun bir hayli azaldığını, artık tarım yapılamadığından az sayıdaki insanın da açlıktan perişan hale geldiğini görmüştü. Ona göre köle ticaretinin en kötü tarafı, üretici nüfusu tamamen azaltmış olmasıydı. Bu durum hem tarımsal faaliyetlere sekte vurmakta hem de ülkede var olduğuna inanılan altın vb. kıymetli madenlerin bulunup işlenmesini engellemekteydi.³¹ Tüm bu değerlendirmeleri dikkate alan İngiliz hariciyesi, bölge hakkındaki uzmanlığına binaen Baker’ın bu gezisinden tam sekiz yıl sonra, uygun koşulların da oluşmasını fırsat bilerek onun Sudan’da görevlendirilmesi yönünde girişimlerde bulundu.

Mısır açısından da durum farklı değildi. Zira o vakitler Hatt-ı İstivâ (Ekvatorya) bölgesinde yani Beyaz Nil civarı ile Kordofan ve Dârfür’un güney kısımlarında köle tacirlerinin zarıplarını³² kurup kendi ordularını oluşturmaları, Hıdiv³³ İsmail Paşa’yı rahatsız etmeye başlamış ve bir an evvel bunların bölgedeki nüfuzuna son vermeyi hedefler hale getirmişti. Böylece gerçekleştirilen reformlar Sudan’ın güneyine kadar ulaştırılabilecek, köle tüccarlarının adeta tekeline olan fildişi ticareti devlet eline geçecek ve bölgedeki göller, gemilerin seyrüseferine açılabilirdi.³⁴ İngiltere de İsmail Paşa’nın bağımsız büyük devlet heveslerini körüklüyor, onun egemenliğini güneye kadar uzatmasını fakat bunu kendi gözetimi altında yapmasını istiyordu.³⁵ Bölgenin köle

yayımlanan “Mısır’da Köle Ticareti” başlıklı haberler için bk. BOA. Hariciye Nezareti Siyasî (HR.SYS.) 922/24, 8 Şubat 1872.

- 29 Cemiyetin 1839 senesinde kurulduğu ve amacının, Afrika’da kökleşmiş köleliğin kaldırılmasının yanı sıra bölgeye yapılan ateşli silah ve alkol sevkiyatına mâni olunmasına dair çalışmalar yürütmek olduğu belirtilmiştir [Durham University Archives, Wylde Family Papers (WYL.) 67/10, 7 March 1890].
- 30 James Heartfield, *The British and Foreign Anti-Slavery Society, 1838-1956: A History*, Oxford University Press, Oxford 2017, s. 268. Bu arada misyonerlerin de “Hristiyan inancına göre yetiştirmek” maksadıyla köleler satın aldıkları görülmektedir [The National Archives of the UK (TNA.), Foreign Office; Confidential Print (FO.) 401/2, Mr. Rassam to Lieutenant Merewether, 27 November 1865, s. 285].
- 31 WYL. 34/1-21, Memorandum by Mr. Vivian upon the East African Slave Trade Question, 18 October 1871, s. 2-3.
- 32 Zarıba, etrafi dikenli çalılarla çevrilmiş bir kale görevi gören ve Avrupalılarca “istasyon” adı verilen küçük yerel bir ticaret merkezidir. Bu yerlerde güvenlikten sorumlu askerî birlikler de mevcuttu. Zarıplar, güvenlikleri sağlanacak umuduyla bölge halkı tarafından iyi karşılanmakta ve çoğu zaman askerlerin yiyecekleri bile halk tarafından temin edilmekteydi (El-Bashir, *Confrontation...*, s. 65).
- 33 Sultan Abdülaziz’in 8 Haziran 1867 tarihli fermanıyla İsmail Paşa için vali tabirinden sarf-ı nazar edilmiş ve kendisine Hıdiv-i Mısır denilmeye başlanmıştır [İ.MTZ. (05) 20/839].
- 34 *Report on the Egyptian Provinces of the Sûdan, Red Sea, and Equator, Compiled in the Intelligence Branch, Quartermaster-General’s Department, Horse Guards War Office*, London, s. 10.
- 35 El-Bashir, *Confrontation...*, s. 92.

tüccarlarının elinde olmasındansa Mısır'ın hâkimiyetinde olması, elbette Londra'nın çıkarlarıyla daha çok örtüşüyordu.³⁶

Victoria N'yanza'yı geçen ilk Avrupalı seyyah olan Charles Thomas Wilson ile misyonerlik faaliyetlerinde doktor sıfatıyla görev alan Robert William Felkin, 1882 yılında basılan *Uganda and the Egyptian Soudan* künyeli eserde İngiltere'nin Sudan'a ve genel olarak Afrika'ya ilgisinin neden arttığı konusuna açıklık getirmektedirler. Buna göre; Afrika'da yaşayan yerli kabilelerle ticaret yapmanın önemi, İngiltere için her geçen yıl daha da artıyordu. Çünkü önceden sadece İngilizlerin tekelinde olan ticarî faaliyete birçok zorlu rakip de katılmaya ve İngiliz mallarının en büyük müşterisi olan bazı ülkeler, artık kendileri de üretmeye ve ürettiklerini satmaya başlamışlardı. Bu durum açıkça gösteriyordu ki eğer eskisi gibi servet ve refah arzu ediliyorsa ayak basılmamış topraklara ve yeni pazarlara ulaşılması şarttı. İşte böyle bir girişim için yeryüzünde verimli toprakları, kalabalık nüfusu ve büyük gölleriyle Merkezî Afrika'dan daha iyisi bulunamazdı.³⁷ Böylece Hıdiv İsmail Paşa'nın onayı ve Sultan Abdülaziz'in fermanıyla kendisine paşalık unvanı verilen Samuel Baker, Şubat 1870'te üç yıl süreyle *Hatt-ı İstivâ*³⁸ Valisi olarak atandı.³⁹

Hartum'a giderek görevine başlayan Baker'dan beklenen; köle ticaretini engellemek, Yukarı Nil bölgesinde denetlenebilir, düzenli bir ticaret ağı oluşturmak ve ülkenin jeopolitik açıdan önemli görülen yerlerine askerî karargâhlar kurarak Sudan topraklarında "Mısır'ın otoritesini" tahkim etmektir.⁴⁰ Vakit kaybetmeden çalışmalara başlayan Baker Paşa, bir taraftan köle tüccarlarıyla mücadele ederken diğer taraftan da Mayıs 1871'de Sudan'ın güney sınırında, bugünkü Uganda'ya çok yakın bir mevkide bulunan Gondokoro'yu ve ardından da yine aynı civardaki Masindi adlı bölgeyi ülke topraklarına kattığını ve bu bölgelerin de Mısır toprağı haline getirildiğini ilan etti.⁴¹ Böylece Sudan'ın idari sınırları, Kongo'ya kadar uzatıldı; yeni adı *İsmailiye* olan bu bölgede askerî bir üs kuruldu, nihayet buradan geçecek gemilerin tarassut altına alınması hedefi de gerçekleştirilmiş oldu.⁴²

36 Mekki Shibeika, "The Expansionist Movement of Khedive Isma'il to the Lakes", *Sudan in Africa*, ed. Yusuf Fadl Hassan, University of Khartoum Press, Hartum 1971, s. 144.

37 Charles Thomas Wilson, Robert William Felkin, *Uganda and the Egyptian Soudan*, Sampson Low, London 1882, s. 337.

38 Afrika'da geniş bir yayılma siyaseti güden İsmail Paşa, Uganda'ya kadar sınırlarını genişletip burada Hatt-ı İstivâ Eyaleti'ni kurdu. Yabancı kaynaklarda bu eyalet "Equatorial Provinces" olarak isimlendirilmiş, Samuel Baker ise "Governor of Equatorial Provinces" olarak adlandırmıştır. 1878 senesinde Emin Paşa'nın vali tayin edildiği bu vilayet, Doğu Afrika içlerinde Osmanlı Devleti adına geçici de olsa kurulan en ileri noktaydı (Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Tasam Yayınları, İstanbul 2006, s. 115).

39 BOA. Hariciye Mütenevvia Kısmı (HR.MTV.) 352/75, 30 Mayıs 1869, 1; BOA. Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 154/76, 3 Haziran 1869, 4; Harold MacMichael, *The Sudan*, Ernest Ben Limited, London 1954, s. 31; Cameron, *Egypt in the 19th Century...*, s. 118.

40 Arthur Radclyffe Dugmore, *The Vast Sudan*, Frederick A. Stokes Company, New York 1925, s. 30; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, I, s. 126; Baker, *Ismaïlia...*, s. 72-73.

41 Baker'in bu seferine dair *The Times Gazetesi*'nde çıkan haber için bk. BOA. Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.) 616/93. SAD. 403/7/5, *Memoranda on the Future Status on the Sudan*, s. 6; Dugmore, *The Vast Sudan*, s. 30; Baker, *Ismaïlia...*, s. 120.

42 Muhammed Mihrî, *Sudan Seyâhatnâmesi*, ed. Ahmet Kavas, haz. Muhammed Tandoğan, Aydın Özkan, Abdullah

Bazı başarılı adımlar atmış olmasına rağmen Baker'ın köle ticaretini ortadan kaldıradığı söylemek mümkün değildir. Yine de onun misyonu, kendisinden sonra gelecek Avrupalılara özellikle de İngilizlere, Sudanîlerin nasıl idare edilmesi gerektiğine dair birtakım ipuçları vermesi bakımından oldukça önemliydi.⁴³ Bu bağlamda, bölgeye idareci olarak atanacak kimselerin zihnen ve bedenen kuvvetli olması kâfi değildi. Taktiksel ilerleyen, uzlaşmacı bir kişiliğe sahip olması da şarttı.⁴⁴ Zira görevine başlamasının üzerinden çok geçmemiş olmasına rağmen Baker Paşa, genelde Afrikalıların özelde ise Sudanlıların kendi toplumsal yapılarına, değerlerine ve yaşayış biçimlerine sınırlama getiren herhangi bir dış müdahaleye tahammülleri olmadığını anlamıştı.⁴⁵ Hıdiv İsmail Paşa ise onun tüm bu faaliyetlerini Mısır'a çok pahalıya mâl olmuş birer fiyaskodan ibaret görüyordu. Çünkü Baker, kendisinin diğer talimatlarını göz ardı ederek neredeyse sadece köle ticaretinin engellenmesine odaklanmış, keza idari anlamda tecrübesizliği sebebiyle gittiği bölgelerde halka hayli sert davranmıştı.⁴⁶ Nitekim onun bölge halkına karşı sergilediği bu sert tutum hem halefi Gordon'u çok zorlayacak hem de Sudan'da ortaya çıkacak Mehdi İsyanı'nın alt yapısını hazırlayacaktı.⁴⁷

4. Demiryolu İnşası

İngiltere ve Hıdiv İsmail Paşa, bölgesel hâkimiyet ve ortak çıkarlar bağlamında Sudan ile Mısır arasındaki münasebet ve iş birliğinin arttırılması gerektiğine inanıyorlardı. Her ne kadar Nil Nehri'nin Sudan içlerine ulaşmada etkin bir yol olabileceği akıllara gelen ilk şey olsa da gerçekte durum pek de öyle değildi. Zira sürekli değişen kıyı sahası, özellikle kuru sezonlarda debisinin düşmesi ve suyunun azalması Nil'de küçük kayıkların bile karaya oturmasına sebep oluyordu. İşte bu nedenle buharlı lokomotifler Merkezî Afrika'yı dünyaya açabilecek tek araç olarak ön plana çıktı⁴⁸ ve Hıdiv, 1871 yılında Mısır'da başmühendis olarak görev yapmakta olan İngiliz John Fowler'ı bölgede kurulması planlanan etkin ulaşım ağı konusunda detaylı araştırmalar yapmak ve bu konuda bir rapor hazırlamakla görevlendirdi. Fowler'ın direktifleriyle Hartum'da 5-6 ay boyunca sürdürülen fizibilite çalışmaları neticesinde Sevâkin-Berber demiryolunun inşasına karar verildi.⁴⁹

Erdem Taş, Kitabevi, İstanbul 2016, s. 127.

43 Henry S. L. Alford, W. Dennistoun Sword, *The Egyptian Soudan, Its Loss and Recovery*, Macmillan and Co, London 1898, s. 3-5.

44 Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, s. 135.

45 SAD. 931/6/24, Dennis L. Dresang, *Sir Samuel Baker, the Slave Traders, and the Acholi*, 1965.

46 Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, s. 136; Shibeika, "The Expansionist Movement of Khedive Isma'il to the Lakes", s. 143-144.

47 Peter Malcolm Holt, "Egypt and the Nile Valley", *The Cambridge History of Africa: From c. 1790 to c. 1870*, V, (2004), s. 42.

48 Wilson, Felkin, *Uganda and the Egyptian Soudan*, s. 338-340.

49 Derek A. Welsby, *Sudan's First Railway, The Gordon Relief Expedition and The Dongola Campaign*, SARS, London 2011, s. 1; Edwin de Lion, *Egypt Under Its Khedives or the Old House of Bondage under New Masters*, London 1882, s. 194; M. Nathan, *The Sudan Military Railway*, Harrison and Sons, London 1885, s. 1; Hill, *Sudan Transport*, s. 11.

Demiryolu inşası haberi İstanbul'a da ulaşmış fakat pek de iyi karşılanmamıştı. Çünkü gerçekte bu demiryolunun İngilizlerin emellerine hizmet edeceği biliniyor ve Kızıldeniz'in adeta bir İngiliz gölü haline gelmesinden endişe ediliyordu.⁵⁰ Gerçekten de bu hat, Londra tarafından planlanmıştı.⁵¹ Yapımının 4 ila 5 ay kadar süreceği düşünülen 450 kilometrelik bu demiryolu tamamlandığında Sudan'a ulaşmak sadece 6 gün sürecekti. Yine bu hat İngilizlere Berber yolunu açacak, keza ülkenin doğusuna ulaşım hızlanacağı için söz konusu bölgelerin askerî açıdan muhafazası da kolaylaşacaktı. Dahası 11 milyon Sudanlı bu sayede “medeniyetle irtibata geçebilecek”, bölge dünya ticaretine daha da açık bir hale getirilecekti.⁵² İlgili prosedürler tamamlandıktan sonra demiryolu hattı için kontratlar yapıldı. Fakat 1877'de yaklaşık 450 bin pound harlandıktan ve 80 kilometrelik yol yapıldıktan sonra maddi yetersizlikler nedeniyle hattın yapımı durduruldu.⁵³ Elbette bu durum İngiltere'nin Sudan'a ilişkin planlarını rafa kaldırdığı anlamına gelmiyordu.

5. Charles Gordon'un Sudan Valiliği

Samuel Baker'in görev süresini tamamlamasının ardından Hıdiv İsmail Paşa tarafından üç yıl süreyle Hatt-ı İstivâ valiliğine atanarak 1874'te Gondokoro'ya gönderilen Gordon'un görevi de halefi gibi bölgedeki köle ticaretine son vermektir. Her ne kadar köle ticareti, alınan vergiler sebebiyle Mısır idaresi için önemli bir gelir kaynağı ise de söz konusu ticari faaliyet ortadan kalkmadığı müddetçe Sudan'da güçlü merkezî bir otoritenin tesisi mümkün değildi.⁵⁴ Çalışmalara başlayan Gordon'un ilk icraatı Fargur ve Harar'ı tekrar Mısır idaresine bağlamak⁵⁵ ve tarım arazileri oluşturarak insanları ziraata teşvik etmek oldu. Çünkü gözlemlere göre; yerli kabileler arasındaki çatışmalar temel gıda ürünlerine erişimdeki zorluklardan kaynaklanıyor, aileler iaşelerini temin etmek için çocuklarını köle olarak satıyorlardı.⁵⁶

Daha evvel de belirtildiği üzere İngiltere, Mısır'ın idari sınırlarını genişletmesine sıcak bakıyor, bu durumu, kendi etkisinin “medeni olmayan” bölgeler üzerindeki bir uzantısı olarak değerlendiriyordu. Bu konuda pek de haksız sayılmazdı. 1876 tarihli Mısır'ın mali durumuna ilişkin parlamento raporunda, ülkenin Avrupalı alacaklılarına faiz olarak 34.898.962 pound ödediği kaydedilmişti. Dolayısıyla bu yatırımcının Mısır'ın sınırlarını genişletmesini istemesi,

50 BOA. Yıldız Perakende Serkurenâlık Evrakı (Y.PRK.SRN.) 1/69, 9 Muharrem 1300/20 Kasım 1882. Dönemin gazetelerinde bu demiryolu “Hindistan'a Yeni Bir Yol” başlığıyla okuyuculara sunulmuştur (BOA. HR.SYS, 57/7, 9, *New York Herald Gazetesi*'nin 2 Haziran 1873 tarihli nüshasıdır).

51 Colonel The Hon. J. Colborne, *With Hicks Pasha in the Soudan, Being an Account of the Senaar Campaign in 1883*, Smith, Elder & CO, London 1884, s. 16.

52 Björkelo, *Prelude to the Mahdiyya...*, s. 132, 133; Thomas Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, IV, s. 233.

53 FO. 407/27, Report on the Soudan by Lieutenant-Colonel D.H. Stewart, 27 December 1882, s. 115,116; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, I, s. 187.

54 Alford, *Sword, The Egyptian Soudan...*, s. 5.

55 SAD. 586/1/24, H. A. MacMichael, *The Sudan: Historical Survey*, 1924, s. 5.

56 A. B. Theobald, *The Mahdiyya: A History of the Anglo-Egyptian Sudan, 1881-1899*, Longmans Green and Co., London 1951, s. 23; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, I, s. 150.

İstanbul'un bunu istemesinden daha makuldü.⁵⁷ Hıdiv de hâkimiyet alanını genişletmeyi ve bu konuda kendisine mâni olunmaması için bunu Avrupalı bir idareci eliyle yürütmeyi uygun görüyor, fakat ülke idaresinin tek bir kişinin uhdesinde bulunmasına sıcak bakmıyordu. Bu yüzden bölgenin Sudan, Harar ve Kızıldeniz Sahilleri olmak üzere 3 kısma ayrılmasına ve her birinin ayrı bir isim tarafından idare edilmesine karar verildi. Ancak Gordon, Sudan Valisi olarak tam yetki, 500 bin lira ve Hartum'da mevcut 15 bin askere ek olarak 24 bin asker daha talep ettiğini ve belirttiği şartların kabul edilmemesi halinde görevde daha fazla kalamayacağını bildirdi.⁵⁸ Uzun müzakerelerin ardından şartlarının kabul edilmesi üzerine Kahire'ye varan Gordon, Hıdiv tarafından *Sudan ve Kızıldeniz Sahilleri Hâkimi*⁵⁹ (*Governor-General of the Sudan and the Red Sea Provinces*) olarak atandı.⁶⁰

Mayıs 1877'de Hartum'a varan Gordon'un ilk icraatı, mahallî idarecilere yetkilerini iade etmek oldu.⁶¹ En tartışmalı uygulaması ise köle satın almak ve bunlardan köleliğe karşı mücadele için askerî birlikler oluşturmaktı.⁶² Gordon, topraklarından koparılmış insanların artık özgür bırakılsalar bile yersiz yurtsuz hayatta kalamayacaklarına, asıl meselenin bunlara yenilerinin eklenmesine mâni olmak olduğuna inanıyordu. Bu konuda işi şansa bırakmak istemeyen İngiltere, Mısır hükümetinden ona yardımcı olmak üzere İtalyan bir kumandan olan Romolo Gessi'nin⁶³ Sudan'ın güneyinde bulunan Bahrülgazâl bölgesine vali olarak atanmasını talep etti. Bu talebin kabul edilmesinin hemen ardından göreve başlayan ve çok sayıda köle kervanının ele geçirilmesinde önemli rol oynayan Gessi'nin en büyük başarısı, 1870'lerden itibaren Bahrülgazâl'de köle ticareti sayesinde nüfuzunu bir hayli artırdığı için Mısır hükümetine haraç vermeyi reddeder hale gelmiş olan Zübeyir Rahmet Mansur Paşa'nın⁶⁴ oğlu Süleyman'ı öldürüp zaribasını ele geçirmek oldu.⁶⁵

57 Heartfield, *The British and Foreign Anti-Slavery Society...*, s. 267, 268.

58 FO. 407/14, s. 41; *Lesson of Gordon's Death*, 1885, s. 3-4.

59 Bu tarihlerde Sudan idarecisi, "Hükümdar-ı Umûm es-Sudan" olarak isimlendirilmekteydi (Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s. 145), fakat bu tabir bugün anladığımız mânâda bir hükümdarlık olmadığından bunun yerine "Hâkim" tabirinin kullanılması uygun görülmüştür.

60 FO. 407/14, Relations between Egypt and Abyssinia 1879-1880, s. 67; SAD. 403/7/5, *Memoranda on the Future Status on the Sudan*, s. 6; SAD 477/8/17, Historical Notes on Khartoum.

61 Alford, Sword, *The Egyptian Soudan...*, s. 6.

62 Gordon'un oluşturduğu bu alaylar, ilerleyen dönemde Mehdi ordusuna karşı Mısır saflarında mücadele edecekler (Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, s. 148).

63 Gessi hakkında detaylı bilgi için bk. Romolo Gessi Pasha, *Seven Years in the Soudan, Being a Record of Explorations, Adventures, and Campaigns against the Arab Slave Hunters*, Sampson Low, Marston&Company, London 1892.

64 Zübeyir, genç yaştaki çocukları kaçırıyor, aralarından iyi olanları asker gibi eğitip silahlandırıyor. Eğitilen bu gençler, yirmili yaşlarına geldiklerinde korkusuz savaşçılar haline geliyordu (Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 131; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, I, s. 190). Zübeyir Paşa'ya dair bk. İlhan Zengin, *Köle Ticaretinin XIX. Yüzyılda Sudan'ın Sosyal, Siyasal ve İktisadi Yaşantısına Etkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 76-115.

65 SAD. 931/4/15-23, Leland C. Barrows, *Romolo Gessi and Suleiman's Rebellion, The Bahr-el-ghazal 1878-1879: A Summary*, 4 January 1965, s. 18; Theobald, *The Mahdiya...*, s. 23; *Anglo-Egyptian Sudan Handbook Series, I. The Bahr el Ghazal Province, Compiled in the Intelligence Department*, Sudan Government, Khartoum, December

Süleyman'ın öldürülmesi, halk arasında özellikle de cellâbeler nezdinde büyük bir infial yarattı. Çünkü cellâbeler Süleyman'a Avrupalı işbirlikçilerinden aldıkları yüklü miktarlarda silah ve cephaneyi veriyor, karşılığında da ondan köle alıyorlardı, fakat şimdi en büyük köle tedarik kaynakları ortadan kaldırılmıştı. Ortaya çıkan öfke karşısında devlet memurlarının çaresiz kalacağını inanan Gordon, cellâbelere Dârûf'u terk ederek daha güneye gitmeleri emrini verdi. Ancak bu emre kulak asılmaması üzerine daha sıkı tedbirler alındı ve kabile reisleri köle tacirlerini şehirlerden sürmekle görevlendirildi. Reislerin bu durumu fırsat bilerek tüccarların mallarına el koymaları cellâbelerin intikam hislerini ayyuka çıkardı.⁶⁶

26 Haziran 1879'da İsmail Paşa'nın oğlu Tevfik Paşa'nın Mısır idaresini ele almasının ardından⁶⁷ Gordon da görevinden istifa etti.⁶⁸ Ancak bu, Avrupa'daki bazı çevrelerce hiç de hoş karşılanmadı ve kendisi Sudan'daki eski yerel krallıkların yeniden tesisi taraftarı olduğu şeklindeki suçlamalara maruz kaldı. Gordon, İngiltere'nin Mısır Genel Konsolosu Edward Malet'e yazdığı 29 Aralık 1879 tarihli mektubunda; Sudan'da ya sadece bir Avrupalı ya da sadece bir Mısırlı idarecinin bulunabileceğini, ikisinin birlikte çalışmasının mümkün olmayacağını belirtiyordu. Fakat İngiltere de yeni Hıdiv Tevfik Paşa gibi Rauf Paşa'nın Sudan'a idareci olarak atanmasını destekliyordu.⁶⁹ Bu durum, mevcut İngiliz hükümetinin kendi idaresi altında "Mısır'dan bağımsız bir Sudan" fikrine henüz Gordon kadar sıcak bakmadığına veya bu konu hakkında kabinede bir takım görüş ayrılıkları bulunduğuna işaret etmektedir.

Gordon'un görevinden ayrılmasına rağmen İngiltere hiçbir zaman elini Sudan'dan çekmedi; farklı statüde görevlendirdiği kişiler ve misyonerler üzerinden bölgedeki gelişmeleri takip etti. Rauf Paşa'nın yönetimi de daima gözetim altındaydı ve ona dair bilgiler Telgraf Başmühendisi Carl Christian Giegler vasıtasıyla alınıyordu.⁷⁰ Yine o vakitler, "Katolik Misyonerlik Hareketi", sadece Sudan'da değil tüm Afrika'da çok güçlü olduğundan kendi özel istihbarat ağına sahipti ve bu ağın başında bulunan Piskopos Comboni'den gelen bilgiler oldukça kıymetliydi.⁷¹ Comboni 5 Mayıs 1881 tarihinde Giegler'a gönderdiği mektupta Hıdiv hükümetine güveninin tam olduğunu, hem onun hem de Rauf Paşa'nın köle ticaretini engellemek için ellerinden geleni yaptıklarını ve kendisinin de bu konuda yetkililerle sürekli irtibat halinde olduğunu ifade etmişti.⁷²

1911, s. 53-55.

66 Holt, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898...*, s. 31.

67 Mehmed Tevfik Paşa'ya verilen Hıdivlik fermarı sureti için bk. BOA. Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 116/78, 26 Haziran 1879.

68 Daly, Holt, *A History of the Sudan...*, s. 80; SAD 252/1/555, *Newspaper Reviews*, November 1891. Gordon, kendisini İsmail Paşa'nın adamı olarak görüyor ve onun haksızlığa uğradığını düşünüyordu. (Theobald, *The Mahdiya...*, s. 25).

69 FO. 407/14, *Relations between Egypt and Abyssinia, 1879-1880*, s. 22.

70 Kariyerine telgraf başmühendisi olarak başlayan Alman Carl Christian Giegler, Gordon sayesinde Sudan hâkimi vekaletine kadar gelecek ve bilahare kendisine pašalık unvanı da verecektir (Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, s. 148).

71 Nûbe diline ait bir sözlük yazar, Dinka ve Bari dilleri üzerine araştırmalar yapan Piskopos Daniele Comboni hakkında detaylı bilgi için bk. Björkelo, *Prelude to the Mahdiyya...*, s. 127; Hassan Makki Muhammed Ahmed, *Sudan the Christian Design*, The Islamic Foundation, United Kingdom 1989, s. 23.

72 SAD. 873/8/7-8.

Mısır'da tüm bunlar yaşanırken Bâbüâli de Sudan'daki gelişmeleri olabildiğince yakından takip ediyordu. Bu bağlamda bölgedeki olayları gözlemleyerek merkeze bilgi vermekle görevlendirilmiş olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın⁷³ raporları oldukça dikkat çekicidir. Bu raporların birinde Paşa, Gordon'un Sudan'da kurmak istediği düzene bakıldığında; onun ve dolayısıyla İngiltere'nin asıl gayesinin bölgede Osmanlı-Mısır idaresini tahkim etmek olmadığını, aksine bölgeyi bu idareden “kurtararak” bağımsız bir devlet haline getirmek istediklerini ifade etmiştir.⁷⁴ Her ne kadar Muhtar Paşa, raporlarında Gordon'un icraatlarını “fesat tohumları ekmek” olarak nitelese de İngilizlerin kendi siyasi menfaatleri bağlamında Gordon'un görevini başarıyla tamamladığı, köle ticareti ve tüccarlarına darbe vurduğu söylenebilir. Nitekim valiliği döneminde Sudan'ın doğusunda bu tür faaliyetlere büyük ölçüde son verilmişti.⁷⁵ Bununla birlikte onun hatası da selefi Baker gibi diğer tüm görevlerini bir kenara itmesi ve salt köle ticaretini ortadan kaldırmaya odaklanmış olmasıydı. Bunu yaparken sergilediği tavizsiz tavır Sudan ekonomisine büyük zarar vermiş; bundan muzdarip olan yerlilerin hükümete düşmanlık beslemelerine yol açmıştı. Özellikle kendisine tam yetki verilmesinden sonra neredeyse tüm idari kademelere, liyakati olsun olmasın Avrupalıları getirmesi, yerlilerin tüm yabancılara ve hatta Mısırlılara karşı dahi düşmanlık beslemesine sebep olmuştu.⁷⁶ Yine Gordon, Muhtar Paşa'nın da işaret ettiği gibi oldukça aceleci davranmış, “başıbozuk” adı verilen ve sürekli sorun çıkaran düzensiz askerî birlikleri ortadan kaldırarak yerlilerden müteşekkil yeni birlikler oluşturmuştu. Bunların gaddarlıklarıyla meşhur oldukları doğrudu fakat büyük köle tüccarlarının dilinden de yalnızca onlar anlıyordu ve bunların ortadan kaldırılmaları, işlerine taş koyduğu köle tacirlerinin ortalıkta daha cesurca dolaşmalarına neden olmuştu.⁷⁷ Fakat tüm bunlar beklenmedik bir sonuç daha doğurdu. Sudan'da “Mehdi”liğini ilan eden bir adam, farklı motivasyonlarla hükümete bilenmiş tüm muhalifleri kendi yanında toplamaya başlamış, böylece politik atmosfer ve siyasi denklem radikal değişimlere açık hale gelmişti.

6. Mehdi İsyanı'nı Hazırlayan Diğer Faktörler

İslamiyet'in ilk dönemlerinden beri birçok Müslüman tarafından Hz. Muhammed'in soyundan gelecek bir kişinin dinî alanda islahat yapacağına ve dünyada adaleti tesis edeceğine inanılmıştır. İbnü'l-Arabî'ye göre Hz. Peygamber nasıl nebilerin sonuncusu ise vâsilerin sonuncusu olan Mehdi de Hasan b. Ali neslinden gelecek, İslam fikhını uygulayacak, içtihadında yanılmayacak ve Hz. İsa onun vezirlerinden biri olacaktır. Yine inanışa göre; ismi Hz. Peygamber'in ve onun

73 Gazi Ahmed Muhtar Paşa hakkında detaylı bilgi için bk. Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919, Askeri ve Siyasi Hayatı*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.

74 BOA. Y.EE. 118/1, / Rebiyülahir 1303/13 Ocak 1886.

75 Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, I, s. 203; FO. 407/14, Mr. Malet to the Marquis of Salisbury, 9 January 1880, s. 28.

76 Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, s. 145.

77 Ernestine Sartorius, *Three Months in the Soudan*, Trench&Co., London 1885, s. 83-84.

babasının ismiyle aynı olacak, Mehдинin zuhurundan sonra halk; refah ve mutluluğa ulaşacağı gibi otoritesi de tüm dünyaya hâkim kılınacaktır.⁷⁸

İslam dünyasında özellikle buhran dönemlerinde, mehdilik iddiasında bulunanların sayısında bir artış olduğu malumdur. Bunlardan biri de Muhammed Ahmed'dir. Muhammed Ahmed 1844 yılında Dongola'da, Abdullah adlı bir kayık tamircisinin oğlu olarak dünyaya geldi. Dindarlığı ile maruf bir aileye mensup olan genç adam, tasavvuf yolunu ihtiyar etti ve Sudan'da Semmâniyye tarikatının kurucusu Şeyh Ahmed Tayyib'in torunu Muhammed Şerif Nur'd-d-Daim tarikine intisap etti.⁷⁹ Oldukça iyi bir hatip olması nedeniyle kısa sürede etrafına çok sayıda derviş topladı ve kendisinin, beklenen Mehdi olduğu sözleri kulaktan kulağa yayıldı. Muhammed Ahmed de kendi mehdiliğine inanmış olacak ki çok geçmeden "ben vaat edilen mehdiyim" diye alenen konuşmaya başladı.⁸⁰ 1881 senesinin Ağustos ayında mehdiliğini ilan ederek *Türklere*⁸¹ (yabancılara) karşı başlattığı savaşta, Mısır idaresinden müşteki tüm kesimleri kendi tarafına çekmeyi başardı.⁸²

Sudan topraklarında, mehdilik iddiası oldukça yaygındı.⁸³ Fakat ilk defa Muhammed Ahmed bu iddiasıyla büyük bir etki yaratmayı ve ülkenin neredeyse her tarafından müritler toplamayı başarmıştı.⁸⁴ Winston Churchill, *The River War* adlı eserinde bu konudan bahsederken; Muhammed Ahmed'in ve iddiasının; bir avuç hububatla beslenen, yarı çıplak dolaşan ve hayattan hiçbir beklentisi olmayan, sefalet içerisindeki yerlilere tabiri caizse "umut olduğunu" ve onların içindeki yurtseverlik ve dinî duyguları ateşlediğini dile getirir.⁸⁵ Gerçekten de Muhammed Ahmed'in, iddiasında bu denli başarılı olmasının altında yatan en büyük sebep, Sudan'daki sosyal ve ekonomik buhranları büyük bir başarıyla kendi lehine kullanabilmiş olmasıydı. İsyanın

78 Mustafa Öz, "Mehdilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, s. 384-385.

79 R. Sean O'Fahey, "Sufism in Suspense: The Sudanese Mahdi and the Sufis", *Islamic Mysticism Contested*, edited by Frederick De Jong and Bernd Radtke, Brill 1999, s. 270; Gabriel R. Warburg, "From Sufism to Fundamentalism: The Mahdiyya and the Wahabbiyya", *Middle Eastern Studies*, XLV, 4, (July 2009), s. 667; FO. 407/27, Report on the Soudan by Lieutenant-Colonel D.H. Stewart, 27 December 1882, s. 50.

80 Francis Reginald Wingate, *Mahdism and the Egyptian Sudan, Being an Account of the Rise and Progress*, Macmillan And Co, London 1891, s. 13. Muhammed Ahmed'in şahsî özellikleri için bk. BOA. Yıldız Perakende Umumî (Y.PRK.UM.) 7/68, 3; FO. 407/27, Report on the Soudan by Lieutenant-Colonel D.H. Stewart, 27 December 1882, s. 50; SAD. 252/1/555, *Newspaper Reviews*, November 1891.

81 Sudanlılar beyaz olan ve Arapçayı aksanlı konuşan herkes için *Türk* tabirini kullanmaktaydılar (Richard Hill, *On the Frontiers of Islam; Two Manuscripts Concerning The Sudan under Turco-Egyptian Rule 1822-1845*, Clarendon Press, Oxford 1970, s. 105). Dahası Sudanlı olmayan yönetici kesim "Turk", rejim ise "Türkiyya" olarak adlandırılmaktaydı. Nitekim 1899'da kurulan Condominium dönemi de Sudanlılar tarafından "İkinci Türkiye" dönemi olarak tabir edilmiştir. Yani İngilizler de onlar için Türk'tür (Martin W. Daly, Peter Malcolm Holt, *A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day*, Longman, London and New York 1988, s. 49).

82 SAD. 245/5/5, F. R. Wingate Memoirs, Table of Events; Alford, Sword, *The Egyptian Soudan...*, s. 10; SAD. 403/7/6, *Memoranda on the Future Status on the Sudan*, s. 7; SAD. 958/5/242, Papadam Diaries, s. 8-9.

83 Bunlardan biri de Cezayirli Muhammed Mehdi es-Senüsî idi. Kendisi halkın büyük bölümü tarafından Mehdi olarak kabul ediliyordu. Senüsîler "zaviye" adını verdikleri kendi ibadethanelerine sahiptiler. (SAD. 252/1/555, *Newspaper Reviews*, November 1891; Sadık el-Müeyyed Paşa, *Afrika Sahra-yı Kebiri'nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabıtının Büyük Sahra'da Seyahati*, haz. H. Bostan, N. Omac, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s. 104-105).

84 Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, II, s. 210.

85 Winston S. Churchill, *The River War: An Account of the Reconquest of the Sudan*, London 1892, s. 19.

kısa sürede gelişmesinin sebepleri arasında; halkın içinde bulunduğu fakr ü zaruret halini, Mısır tarafından gönderilen ve vergileri toplamakla yükümlü olan memurların baskı ve zorbalıklarını, Sudan topraklarında köle ticaretini neredeyse tekeline almış bulunan ve tüm zenginliklerini buna borçlu olan bazı kabilelerin köle ticaretlerini engellediği gerekçesiyle mevcut idareden duydukları rahatsızlığı ve bazı kesimlerin bu isyanı güç ve nüfuzlarını yeniden kazanmak için bir fırsat olarak görmüş olmalarını saymak mümkündür.⁸⁶ Ayrıca bu iddianın ortaya çıktığı toprakların merkezden uzak oluşu da isyanın hızlı bir biçimde yayılmasına imkan veren en büyük faktörlerdendi.⁸⁷

Muhammed Ahmed'in sadece Mısır idaresine ve onun yandaşı olan İngilizlere mi yoksa bunlarla birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı da mı cephe aldığı bahsi oldukça tartışmalıdır. İstanbul, Muhammed Ahmed'in hareketinin, tıpkı Urâbî Paşa isyanı gibi bölgeyi Osmanlı idaresinden koparmak isteyen İngilizlerin talimatları doğrultusunda gerçekleştiğini ve isyanın amacının bölgeyi Osmanlı idaresinden koparmak olduğunu düşünüyordu.⁸⁸ Ancak İngilizlerin Mehdi karşısında aldığı mağlubiyetler arttıkça, Bâbüâli hareketin kendilerine karşı başlatılmış bir İngiliz entrikasından ziyade İngiltere nezdinde tüm ecnebilere karşı yapılan bir hareket olduğunu düşünmeye başladı. Bu bağlamda 1883 senesi sonlarında yakalanan ve Mısır ahalisinin Muhammed Ahmed hakkındaki düşüncelerini araştırmak için gönderildiğini itiraf eden Mehdi casusunun ifadeleri söz konusu kanaatin oluşmasına katkı sağlamış olabilir:

... İsyân-ı Sudan ancak hükkâmın mezâliminden ve köle ve câriye ticaretinin iptâlinde neş'et etmiştir... Efendimiz Sudan'a asker göndereceğine mezâlimi iptâl için âkil ve müttaki adamlar gönderse ve köle ticaretini iade etse evlâ ahkâm olurdu ve hâdise bertaraf olup iş büyümezdi. Lâkin İngilizlerin Mısır'ı temellük eyledikleri haberi ehl-i Sudan'a vâsıl olmağla onlar da heyecana geldiler ve bu şayiâlerden sonra beş büyük kabile de nehb ü iğtinâma tama'an Mehdi ile ittihâd eylediler ... artık köle ticareti iade ve mezâlim imha olunmadıkça bundan rücu' etmezler ...⁸⁹

Muhammed Ahmed'in mehdilik anlayışında dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus daha vardır. Mütemehdî'ye⁹⁰ göre sadece iki tip insan vardı: Mehdi'ye inanan Müslümanlar ve onu inkâr eden kâfirler. Dolayısıyla bu kesin/keskin ayırım, Osmanlı'nın yukarıda bahsettiğimiz; "Mehdiliğin kendisine yönelik değil, sadece Mısır ve Sudan topraklarında görmek istemedikleri

86 BOA. Y.EE. 118/1: Alford, *Sword, The Egyptian Soudan...*, s. 8; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, III, s. 24; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, II, s. 210; Wingate, *Mahdism and the Egyptian Sudan*, s. 31; BOA. HR.TO. 32/63, 1.

87 Ömer Koçyiğit, *From Sufi Movement to Statehood: The Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan, 1881-1885*, (Unpublished Master Thesis), Boğaziçi University Institute for Graduate Studies in the Social Sciences, İstanbul 2014, s. 28.

88 BOA. Yıldız Başkıtâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.) 7/14, 26 Muharrem 1300/ 7 Aralık 1882.

89 BOA. Y.PRK.AZN. 2/16, 31 Kanunuevvel 1883, 6-7.

90 Muhammed Ahmed'in İslam dünyası için oluşturduğu tehdit göz önüne alınarak kendisinin "sahte Mehdi" yani *Mütemehdî* olarak anılmasına karar verilmişti (BOA. Yıldız Perakende Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ.) 1/49, 11 Safer 1301/12 Aralık 1883).

Avrupalılara yönelik bir hareket olduğu” tezini de çürütmektedir. Her ne kadar Mehdi'nin Kahire'ye getirilerek sorguya çekilen kayınbiraderi de onun Osmanlı padişahının ordularına karşı savaşmayacağını ve tek gayesinin ecnebileri Sudan topraklarından atmak olduğunu söylese de⁹¹ Muhammed Ahmed'e göre kendisinin mehdi olduğuna inanmayan herkes zaten kâfirdi ve bunlara karşı “cihad” dinen farzdı.⁹²

Bununla birlikte Mehmed Ali Paşa'nın oğullarından Mehmed Abdülhalim Paşa'nın da belirttiği gibi bu meselenin bu kadar dallanıp budaklanmasında asıl pay sahibi hiç şüphesiz İngilizlerdi. Ona göre, Muhammed Ahmed başlangıçta çok büyük bir nüfuza sahip değildi. Ancak İngilizlerin Sudan'daki icraat ve yaptırımları onun süratle güçlenmesine zemin hazırlamış, onu hükümetin adil olmayan uygulamalarına karşı kıyam eden ahalinin reisi olmakla kalmayıp ecnebi istilasına karşı başlatılan savaşın dinî lideri haline de getirmişti.⁹³ Abdülhalim Paşa'ya göre bu meselenin halli, isyanı, başlangıçtaki gibi Mısırlı görevlilerin kötü icraatına karşı başlatılmış sıradan bir kalkışma diğer bir ifadeyle ahalinin kötü yönetime mutat başkaldırısı hüviyetine irca edilmesiyle mümkündü. İsyanın *vak'a-yı âdiye* düzleminde tanımlanması ve Mütemehdî Muhammed Ahmed'e toplumsal desteğin azaltılması, ya İngilizlere büsbütün bölgeden el çektilmesi ya da sadece kritik bazı noktalarda kalmalarına müsaade edilerek bölgede Mısır idaresinin yeniden tesis edilmesiyle sağlanabilirdi. Böylece Muhammed Ahmed'in mehdilik iddiasının müritleri nazarında tesiri azalacak, güya mukaddes bir davanın desteklenmesi için attığı naralar da hükümsüz hale gelecekti. Yine Sudan ile Hilafet makamı arasında sağlıklı bir zeminde irtibat kurulması, bölgede düzenin iadesi için herhangi bir Avrupa devleti marifetiyle yapılacak teşebbüsten daha az masraf ve can kaybına yol açacağından, emniyet ve asayişin temini kolaylaşacaktı.⁹⁴

Zaman geçtikçe tüm gelişmeler Bâbîâli'ye, Mehdi İsyanı'nın basit bir başkaldırıdan ibaret olmadığını, başta İngiltere olmak üzere Batılı güçlerin bu isyandan istifadeyle Osmanlı Devleti karşısına müstakil bir *Arap devleti* çıkarmak niyetinde olduklarını bir kez daha gösterdi. Bununla, halifelik hakları Osmanlı padişahından alınarak teşekkül edecek yeni Arap devletine intikal ettirilecek, böylece Osmanlı padişahı Asya ve Afrika'daki manevi nüfuzunu yitirecekti. Her ne kadar İngilizler Mehdi İsyanı'nda Osmanlı Devleti'nin yanındaymış gibi görünmeye çalışsalar da gerçekte durum hiç de öyle değildi. Öyle görünmek istemelerinin tek sebebi, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yakınlaşmasına mâni olmak ve hatta mümkünse Bâbîâli'nin kendileriyle müttefik iken Rusya'ya karşı savaş açmasına zemin hazırlamaktı. Ancak Osmanlı Devleti ne İngiltere için başka bir devletle savaşmak ne de bir Arap devletinin kurulmasına göz

91 BOA. HR.SYS. 58/20-14.

92 Mekke'deki Ferâset-i Şerife Vekili Ahmed Esad Efendi, İstanbul'a gönderdiği mektupta; Sudan taraflarından gelenlerin verdikleri bilgilere göre Mehdi ve cemaatinin İslam mezheplerini külliyen inkâr etmekte olduklarını bildirmişti. Vehhâbî mezhebine benzer yeni bir mezhep ihdas eden bu kimseler, kendilerine katılmayanların mallarını müsadere, kadınlarını da istifraş ediyor, üstelik Hilafet aleyhine de laf söylüyorlardı (BOA. Y.PRK.UM. 13/37, 29 Eylül 1304/11 Ekim 1888).

93 BOA. Y.EE. 84/1, 5.

94 BOA. Y.EE. 84/1, 8.

yummak niyetindeydi.⁹⁵ Bâbîâli'nin söz konusu dönemde asıl gayesi, artık iyice güçlenen ve hatta kurumsallaşarak neredeyse bir *devlet* haline gelmiş olan Sudan'daki Mehdi hareketinin, Hicaz'a ulaşmasına mâni olmaktı.⁹⁶

Sonuç

İlgili başlıklar altında işaret edildiği üzere ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı Mısır için Sudan oldukça önemli bir coğrafyaydı. Zira Mısır'ın can damarı Nil Nehri bu topraklardan geçerek ülkeye ulaşmakta ve buraya sahip olmak Mısır'a da sahip olmak anlamına gelmekteydi. Kavalalı Mehmed Ali Paşa, bölgenin stratejik ve ekonomik potansiyelinin farkına varmış ve gerçekten de 1821'de Sudan'ın imparatorluk topraklarına katılmasının hemen ardından Mısır; askerî, zirai ve mali alanlarda önemli bir güç haline gelmişti. İngiltere, bu başarının altında yatan sebebin, bölgede takip edilen ekonomik politika, köle ticareti ve kurulan ticari tekel sistemi olduğuna hükmetmişti. Bu yüzden özellikle tekel sisteminin Sudan'daki köle ticaretini artırdığı ve bunun insan haklarına aykırı olduğu propagandasını paravan olarak kullanıp Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın güçlenmesine mâni olmaya çalıştı. Böylece Sudan'ı Osmanlı idaresinden adım adım uzaklaştıran ve Mehdi İsyanı'nı doğuran süreç de başlamış oldu.

Kavalalı'nın vefatına (1849) dek İngilizlerin Mısır ve Sudan üzerindeki hâkimiyet mücadelesinde istediklerini tam anlamıyla elde edemedikleri söylenebilir. Fakat halefleri döneminde siyasi denklem süratle değişmiştir. Abbas Hilmi Paşa'nın valiliği döneminde (1848-1854) Sudan ve Mısır malları üzerindeki tekellerin kaldırılması ve yerli-yabancı tacirlere Nil boyunca ticaret ve seyrüsefer serbestisi verilmesiyle bölgeye gelen yabancı tüccar sayısı giderek artmaya başladı. Fakat Avrupalıların Sudan içlerinde kurdukları ticarî istasyonlar (zariba) için siyahilerden müteşekkil askerî birlikler oluşturmaları, köle ticaretinin daha da yaygınlaşmasına sebep oldu. Üstelik güvenlik kaygısıyla bu kölelerin silahlandırılmaya başlanması, meselenin farklı bir boyuta evrilmesine yol açtı. Ancak bu durum görmezden geldiği gibi İngiliz basın-yayın organlarında bölgenin köle ticaret merkezi haline gelmesinin tek müsebbibi, Sudan idaresinde görev alan ve söz konusu ticarettten menfaat sağlayan üst düzey memurlar olarak gösterilmeye başlandı. İşte bu propaganda, yavaş yavaş Sudan'da kilit noktalara İngiliz tali pozisyonlara Avrupalıların getirilmelerinin de önünü açtı. Tayin edilen yabancı idarecilerin başlıca misyonu bölgedeki köle ticaretine son vermek olarak belirlenmişti, ancak hem tahakkümden hoşlanmayan Sudanîlerin mizaçlarına aykırı şekilde sert bir idare tarzı sergilenmesi hem de idari kademelerde yabancı sayısının hızla artması, toplumsal muhalefeti besleyen en önemli nedenler oldu. Söz konusu gelişmelerin yarattığı atmosferde siyasi, ekonomik, sosyal ve dinî anlamda bunalan geniş yığınların hislerine tercüman olan Muhammed Ahmed, mehdiliğini ilan ederek kısa sürede etrafına büyük kalabalıklar toplamaya muvaffak oldu.

95 BOA. İ.MTZ. (05). 26/1312, 10 Rebiyülahir 305/26 Aralık 1887, 4.

96 BOA. İ.MTZ. (05). 26/1312, 10 Rebiyülahir 305/26 Aralık 1887, 1.

İngiltere'nin ortak çıkarlar ekseninde teşvik ve himaye ettiği Hıdiv İsmail Paşa'nın Mısır idaresini Sudan içlerine kadar götürme hamlesi, köle tacirlerinin imtiyazlı pozisyonlarına büyük bir darbe indirmiş, bu da muhalefeti besleyen bir diğer önemli faktör olmuştur. Ancak sektöre hükmedenleri rahatsız eden asıl şey, idareyi/otoriteyi güçlendirmek adına köle ticaretinin tamamen ortadan kaldırılması girişimiydi. Özellikle İngilizlerin telkin ve tavsiyeleri doğrultusunda biçimlendiğini iddia ettikleri bu politikanın, Sudan'a idareci olarak atanan Baker, Gordon ve Gessi gibi Avrupalılar marifetiyle icra edilmesi; zamanla dinî argümanlarla tahkim ve mahkûm edilen bir yabancı düşmanlığını da beraberinde getirmiş ve Mehdi hareketinin süratle güçlenmesine ve toplumsal taban bulmasına zemin hazırlamıştı. Erken dönem İngiliz kaynaklarının pek çoğunda 19. yüzyıl Sudan tarihine damga vurmuş olan Mehdi İsyanı'nın nedenleri arasında sadece "Türk" yönetiminin "tiranlığı", vergilerin toplanmasındaki adaletsizlik ve mezalim gibi hususların öne çıkarılması, buna mukabil Mehdi Muhammed Ahmed'in temel argümanlarından olan "ecnebi düşmanlığı" ve "ecnebilerin Sudan topraklarından tardedilmesi" bahislerinin göz ardı edilmesi, döneme ilişkin İngilizce literatürün oldukça dikkatli ve çok yönlü olarak değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Britanya'nın Sudan politikasında ticari tekeller, bölgenin medeni dünyaya entegrasyonu, köleliğin insan haklarına aykırı kabul edilemez bir sektör olduğu yönündeki argümanlarının da politik hedefler ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda biçimlendirilmiş söylemler olduğunun göz ardı edilmemesi gerekir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Durham University Sudan Archives

The National Archives of the UK

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed, Hassan Makki Muhammed, *Sudan the Christian Design*, The Islamic Foundation, United Kingdom 1989.

Alford, Henry S. L., SWORD, W. Dennistoun, *The Egyptian Soudan, Its Loss and Recovery*, Macmillan and Co, London 1898.

Archer, Thomas, *The War in Egypt, and the Soudan*, III, Blackie & Son, London 1886.

_____, Thomas, *The War in Egypt, and the Soudan*, IV, Blackie & Son, London 1886.

Baker, Samuel, *Ismailia: A Narrative of the Expedition to Central Africa for the Suppression of the Slave Trade*, Macmillan&Co, London 1879.

Bjørkelo, Anders, “Turco-Jallaba Relations 1821 – 1885”, *Trade and Traders in the Sudan*, ed. Leif O. Manger, Department of Social Anthropology, University of Bergen, 1984, s. 81-89.

_____, Anders, *Prelude to the Mahdiyya: Peasants and Traders in the Shendi Region, 1821 – 1885*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

Bowring, John, *Report on Egypt and Candia*, W. Clowes and Sons, London 1840.

Bruce, James, *Travels to Discover the Source of the Nile, in the years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, and 1773*, Edinburgh 1790.

Buxton, Thomas Fowell, *The African Slave Trade and Its Remedy*, John Murray, London 1840.

Cameron, Donald Andreas, *Egypt in the 19th Century: or Mehemet Ali and His Successors until the British Occupation in 1882*, Smith, Elder & CO, London 1898.

Churchill, Winston S., *The River War an Account of the Reconquest of the Sudan*, London 1902.

Colborne, Colonel the Hon. J., *With Hicks Pasha in the Soudan; Being an Account of the Senaar Campaign in 1883*, Smith, Elder & CO, London 1884.

Colvin, Auckland, *The Making of Modern Egypt*, Seeley and Co. Limited, London 1906.

Daly, Martin W., HOLT, Peter Malcolm, *A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day*, Longman, London and New York 1988.

De Lion, Edwin, *Egypt under Its Khedives or the Old House of Bondage under New Masters*, London 1882.

Dugmore, Arthur Radclyffe, *The Vast Sudan*, Frederick A. Stokes Company, New York 1925.

Dursun, Davut, “Kordofan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVI, s. 197-198.

El-Bashir, Ahmed E., *Confrontation Across The Sudd: Southern's Sudan Struggle for Freedom: 1839-1965*, (Unpublished PhD Thesis), Howard University, The Faculty of the Graduate School, Department of History, Washington, D.C. 1974.

Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.

Gessi Pasha, Romolo, *Seven Years in the Soudan, Being a Record of Explorations, Adventures, and Campaigns against the Arab Slave Hunters*, Sampson Low, Marston&Company, London 1892.

Gliddon, George R., *A Memoir on Cotton of Egypt*, James Madden & CO, London 1841.

Gray, Richard, *A History of the Southern Sudan 1839-1899*, Oxford University Press, Oxford 1961.

- Güldeş, Dilek, *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizlerin Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1999.
- Heartfield, James, *The British and Foreign Anti-Slavery Society, 1838-1956: A History*, Oxford University Press, Oxford 2017.
- Hill, Richard, *A Biographical Dictionary of the Sudan*, Frank Cass & Co Ltd., 2nd edition, London 1967.
- _____, Richard, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, Oxford University Press, Oxford 1959.
- _____, Richard, *On the Frontiers of Islam; Two Manuscripts Concerning The Sudan under Turco-Egyptian Rule 1822-1845*, Clarendon Press, Oxford 1970.
- Holt, Peter Malcolm, "Egypt and the Nile Valley", *The Cambridge History of Africa: From c. 1790 to c. 1870*, V, (2004), s. 20-50.
- _____, Peter Malcolm, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898, A Study of its Origins, Development and Overthrow*, Clarendon Press, Oxford 1958.
- Kavas, Ahmet, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Tasam Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, Ahmet, "Osman Dikne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, s. 463-464.
- Kızıltoprak, Süleyman, *Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBDD Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, Süleyman, *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defterinin Transkripsiyonu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Koçyiğit, Ömer, "The Ottoman State's Perception about the Sudanese Mahdi Uprising", *International Journal of Turcologia*, IX, 18, (Paris 2014), 101-137.
- _____, Ömer, *From Sufi Movement to Statehood: The Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan, 1881 – 1885*, (Unpublished Master Thesis), Boğaziçi University Institute for Graduate Studies in the Social Sciences, İstanbul 2014.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Baltalimanı Muahedesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, s. 38-40.
- Macmichael, Harold, *The Sudan*, Ernest Ben Limited, London 1954.
- Muhammed Mihrî, *Sudan Seyâhatnâmesi*, ed. Ahmet Kavas, haz. Muhammed Tandoğan, Aydın Özkan, Abdullah Erdem Taş, Kitabevi, İstanbul 2016.
- Muskau, Prince Hermann Pückler, *Egypt under Mehemet Ali*, II, Henry Colburn, London 1845.
- Nathan, M., *The Sudan Military Railway*, Harrison and Sons, London 1885.
- Nour Ali, Tarig Mohamed, *Osmanlı Sudan'ı, Sevâkin'de Türk-İngiliz Rekabeti*, İskenderiye Kitap, İstanbul 2020.
- _____, Tarig Mohamed, "İngilizlerin Sudan'da Türk Dönemine Son Vermesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 8, (İstanbul 2005), s. 115-124.
- _____, Tarig Mohamed, *Sevâkin'de Türk-İngiliz Rekabeti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- O'fahey, R. Sean, "Askıya Alınmış Süfilik-Sudan Mehdisi ve Süfiler", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, çev. Kadir Gömbeyaz, X, 24, (2009), s. 97-112.
- _____, R. Sean, "Sufism in Suspense: The Sudanese Mahdi and the Sufis", *Islamic Mysticism Contested*, edited by Frederick De Jong and Bernd Radtke, Brill 1999, s. 267-282.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.
- Öz, Mustafa, "Mehdilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, 384-386.
- Özdağ, Abdullah, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş, Sudan'da İngiliz Politikası (1881-1889)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022.

- _____, Abdullah, “Sudan’da Mehdilik Hareketi (1881-1885)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII, 63, (2018), s. 309-330.
- Pradines, Stephane, KHOROSANI, Manouchehr Moshtagh, “Sufi in War: Persian Influence on African Weaponary in 19th century Mahdist Sudan”, *JAAS*, XXII, 5, (2018), s. 254-279.
- Report on the Egyptian Provinces of the Sûdan, Red Sea, and Equator, Compiled in the Intelligence Branch, Quartermaster-General’s Department, Horse Guards War Office*, London.
- Sadık el-Müeyyed Paşa, *Afrika Sahra-yı Kebiri’nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabitanın Büyük Sahra’da Seyahati*, haz. H. Bostan, N. Omaç, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.
- Sartorius, Ernestine, *Three Months in the Soudan*, Trench&Co., London 1885.
- Shibeika, Mekki, “The Expansionist Movement of Khedive Isma’il to the Lakes”, *Sudan in Africa*, ed. Yusuf Fadl Hassan, University of Khartoum Press, Hartum 1971.
- Smith, H. F. Harrison, “The Pacification of the Sûdan”, *The Asiatic Quarterly Review*, London 1887.
- Theobald, A. B., *The Mahdiya: A History of the Anglo-Egyptian Sudan, 1881-1899*, Longmans Green and Co., London 1951.
- Uçarol, Rifat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919, Askeri ve Siyasi Hayatı*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.
- Warburg, Gabriel R., “From Sufism to Fundamentalism: The Mahdiyya and the Wahabbiya”, *Middle Eastern Studies*, XLV, 4, (July 2009), s. 661-672.
- Welsby, Derek A., *Sudan’s First Railway, The Gordon Relief Expedition and The Dongola Campaign*, SARS, London 2011.
- Wilson, Charles Thomas, FELKIN Robert William, *Uganda and the Egyptian Soudan*, Sampson Low, London 1882.
- Wingate, Francis Reginald, *Mahdiism and the Egyptian Sudan, Being an Account of the Rise and Progress*, Macmillan And Co, London 1891.
- Yasit, Necdet, *Sudan’da Türk Dönemi (1820-1881)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2012.
- Zengin, İlhan, *Köle Ticaretinin XIX. Yüzyılda Sudan’ın Sosyal, Siyasal ve İktisadi Yaşantısına Etkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

THE ROLE OF THE BRITISH IN SUDAN FROM THE PERIOD OF MUHAMMED ALI PASHA OF EGYPT TO THE MAHDI UPRISING (1821-1881)

Neval MİLANLIOĞLU*

This article is a comprehensive analysis of the political, social, and economic factors that shaped Sudan's gradual detachment from Ottoman rule into the sphere of British influence during the 19th century, focusing on the interplay of internal dynamics and external pressures. It delves into Sudan's strategic and economic significance in the context of its annexation by the Egyptian Governor Muhammad Ali Pasha in 1821, the reasons that led to the outbreak of the Mahdi Uprising of 1881, and the political role and moves of the British in the region. The article examines the contribution of Sudan to Egypt's military, financial, and agricultural advancements and how Sudan's geopolitical significance attracted foreign interests, particularly that of Great Britain.

In the early 19th century, Sudan became a vital strategic asset due to its abundant resources, including agriculture and minerals, which were crucial for the Ottoman economy. The region's strategic location, serving as a nexus between Africa, the Middle East, and Europe, was recognized by Muhammed Ali Pasha of Egypt, who sought to closely integrate Sudan into the Ottoman dominion. The integration process in Sudan involved considerable military and administrative efforts to align the country's legal and social systems with those of the Ottoman Empire. However, this imposition of Ottoman structures often conflicted with the Sudanese customs and governance, which led to increasing displeasure among the local population.

The late 19th century witnessed an increased emphasis on European colonial ambitions in Africa, particularly those of Britain. The British established a presence in Sudan to control the Nile and counteract French influence. This external pressure aggravated the already fragile relationship between Sudan and the Ottoman Empire, increasing tensions. The British intervention brought a new dimension to the region's politics, with Sudan becoming a focal point in the European scramble for Africa.

The Ottoman administrative strategies in Sudan were multifaceted, balancing direct control and indirect influence through local rulers. However, this approach evolved over time, influenced

* Assistant Prof. Dr., Marmara University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Istanbul / Turkey, nevalmilanli@gmail.com , Istanbul / Turkey, ORCID ID: 0000-0002-9617-8289

by the shifting political and economic landscapes. The study examines this gradual shift in Ottoman policies and the increasing involvement of European powers, especially the British, in Sudanese affairs. This research aims to shed light on these critical historical events and their implications, thereby contributing to our understanding of Sudan's transition from an Ottoman province to a British-controlled territory.

The paper explores the dynamics of Sudan under Muhammad Ali Pasha's rule, including the impact of his policies on slavery and the monopolistic economic system he established. The role of various European players, the efforts by the British to end the slave trade and monopolies in Sudan, and how these efforts legitimized British interests in the region are critically analysed. It further discusses the power struggles between Britain and the Ottoman over Egypt and Sudan, the change in the political situation after Muhammad Ali Pasha, and the transformation of British arguments against trade monopolies and slavery into functional tools for safeguarding their interests in Sudan. In addition, the article examines the involvement of British administrators in Sudan, the motivations behind their policies, and the impact they had on Sudan's socio-political landscape leading up to the Mahdi Uprising.

The Mahdi Uprising, led by Muhammad Ahmad in 1881, marked a critical juncture in Sudanese history. Proclaiming himself the Mahdi, Ahmad mobilized widespread support, capitalizing on religious, economic, and social grievances against both Ottoman and British influences. The uprising was a manifestation of anti-colonial sentiment. The study examines the causes of the uprising by tracing its roots to a blend of religious, social, and political discontent, including the dissatisfaction with Ottoman rule and the British-led reforms in Sudan. The uprising extended beyond a political upheaval. It united diverse groups within Sudan, catalysing a collective resistance against foreign domination. The Mahdi Uprising significantly weakened Ottoman control over Sudan and opened the door for increased British intervention, causing a shift in regional power dynamics.

The study, overall, offers a multi-faceted perspective on the historical events that unfolded in Sudan during the 19th century, highlighting the interplay of local dynamics and foreign interventions that shaped its political destiny. Primary documents from Ottoman and British archives and contemporary studies on Sudanese history form the backbone of this article. Employing a comprehensive approach, the study analyses archival documents and scrutinizes various English literature on Sudan. This methodology allows for an extensive examination of the historical events, ensuring a good understanding of the socio-political and economic dynamics and a holistic view of Sudan's history during this pivotal period.

Conclusively, this study encapsulates Sudan's journey from an Ottoman province to a battleground of competing imperial interests. The findings highlight the roles of local and international forces in Sudan's historical narrative, offering insights into the broader context of imperial strategies and local resistance in the late 19th century. This historical exploration

enriches our understanding of Sudan's past and contributes to the discourse on colonial and post-colonial dynamics in Africa.

TARİHİ TÜRK LEHÇELERİNDE *BI* İSMİ, *BIÇ* – FİİLİ VE TÜREVLERİ

THE NOUN *BI*, THE VERB *BIÇ* – AND ITS DERIVATIVES IN HISTORICAL TURKISH DIALECTS

Duygu YAVUZ ÖZ^{*}

Öz

Türk dilinin tarihî dönemlerinde hem kesme eylemini hem de bu eylemin ne ile ve nasıl yapıldığını belirten çok sayıda sözcük vardır. Bununla birlikte bu sözcükler arasında geniş kelime ailesine mensup olan ve kullanımı bir, iki eser ya da dönemle sınırlı olmayan birkaç kök öne çıkmaktadır. İşte *biç* – bu köklerden biridir. Bu kökten isim ve fiil kategorisinde birçok sözcük türemiştir. *Bıçğu* ~ *bıçkı* ~ *bıçku* ~ *bışkı* ~ *biçkü* ~ *buçkı*, *bıçğuç* ~ *bıçkıç* ~ *bıçkuç*, *bıçık* ~ *bıçuğ* ~ *bıçuk* ~ *bışuk* ~ *biçik* ~ *buçuk*, *bıçılğan* ~ *bıçılğan*, *bıçım* ~ *biçim* ~ *bicin* ~ *biçin* sözcükleri isim kategorisindeki; *bıçıl* – ~ *biçil*-, *bıçın* – ~ *biçin*-, *bıçış* – ~ *bıçuş*-, *bıçtur* – ~ *biçdir* – ~ *biçdür* – sözcükleri fiil kategorisindeki, en az iki tarihî dönemde kullanıldığını tespit ettiğimiz türevleridir. Fonetik olarak bu köke benzeyen ve yine kesmek kavram alanına giren bir de *bi* kökü vardır. *Bıçağ* ~ *bıçağ* ~ *bışağ* ~ *biçek*, *bıçağcı* ~ *bıçağçı* ~ *bışağşı*, *bilegi* ~ *bilegü* ~ *bileği* ~ *bileğü* ~ *bilev* ~ *bilevi* ~ *bilevü* sözcükleri isim kategorisindeki; *bile*-, *bilet* – sözcükleri fiil kategorisindeki yine en az iki tarihî dönemde kullanıldığını tespit ettiğimiz türevleridir. Bu çalışmada, sözü edilen sözcüklerdeki fonetik, morfolojik ve semantik özellikleri ortaya çıkarmak, özellikle *biç* – fiiline, *bi* ismine, *biçek* sözcüğünün etimolojisine ve *buçuk* sözcüğünün kazandığı anlam özelliğine dikkat çekmek amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: *bi* ~ *bi*, *biç* – ~ *biç*-, *bıçağ* ~ *biçek*, *buçuk*, kesmek, biçmek

Abstract

In the historical periods of the Turkish language, there are many words that indicate both the act of cutting and the tool and method of the act of cutting. However, among these words, a few roots that belong to a large word family and of which use is not limited to one or two texts or periods stand out. *Biç* – is one of these roots. Many words, both nouns and verbs have been derived from this root. The words, *bıçğu* ~ *bıçkı* ~ *bıçku* ~ *bışkı* ~ *biçkü* ~ *buçkı*, *bıçğuç* ~ *bıçkıç* ~ *bıçkuç*, *bıçık* ~ *bıçuğ* ~ *bıçuk* ~ *bışuk* ~ *biçik* ~ *buçuk*, *bıçılğan* ~ *bıçılğan*, *bıçım* ~ *biçim* ~ *bicin* ~ *biçin* in the noun category; and the words *bıçıl* – ~ *biçil*-, *bıçın* – ~ *biçin*-, *bıçış* – ~ *bıçuş*-, *bıçtur* – ~ *biçdir* – ~ *biçdür* – in the verb category are derivatives that we have detected to be used in at least two historical periods. There is also another root *bi*, that is phonetically similar to this root and also denotes the concept of cutting. The words *bıçağ* ~ *bıçağ* ~ *bışağ* ~ *biçek*, *bıçağcı* ~ *bıçağçı* ~ *bışağşı*, *bilegi* ~ *bilegü* ~ *bileği* ~ *bileğü* ~ *bilev* ~ *bilevi* ~ *bilevü* in the noun category; and the words *bile*-, *bilet* – in the verb category are derivatives that we detected to be used in at least two historical periods. In this study, it is aimed to reveal the phonetic, morphological and semantic features of the words

* Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, İstanbul / Türkiye, dyavuz@yeditepe.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-5420-6261

mentioned, and to draw attention especially to the verb *bıç-*, the noun *bi*, as well as the etymology of the word *biçek* and the meaning of the word *buçuk*.

Keywords: *bi* ~ *bi*, *bıç* ~ *biç-*, *bıçak* ~ *biçek*, *buçuk*, cut, saw

Giriş

Tarihî Türk lehçelerinde “kesmek, biçmek” anlamlarında temel olarak üç fiil karşımıza çıkmaktadır: *bıç* ~ *biç* – WS, DLT, KTS, KT; *kes* – WS, DLT, KT; *üz* ~ *yüz* – WS, DLT, KTS, KT. Bu üç fiilin dışında özel bir kesme, biçme yöntemini ifade eden *boguzla* – “boğazı kesmek, boğazlamak” WS ~ *boğazla* – “(hayvan) kesmek, zebh etmek” KT ~ *boguzla* – “boğazlamak, boğazını kesmek” KTS; *erpe-*, *erpekle* – “testere ile kesmek, biçmek” WS ~ *irpele* – “(tahta vb. şeyleri) kesmek” DLT; *til* – “parça parça kesmek, dilmek, dilimlemek” WS, *til* – “boylamasına kesmek, dilmek” DLT ~ *til* ~ *dil* – “bir şeyi uzun ve dar parçalara kesmek, dilimlemek” KTS, *dil* – “uzun uzun yarmak, dilim dilim kesmek” KT; *kovşa* – “hasat etmek, ekini orakla veya tırmıkla biçmek” WS ~ *kowşa* – “(oku, düzeltici kamış parçası ile – koguş-) pürüzsüz hâle getirmek” DLT; *or* – “orakla biçmek, biçmek, hasat etmek, toplamak” WS, *or* – “(ot vb.) biçmek, kesmek” DLT; *kıftula* – “makasla kesmek” DLT; *müne* – “(elbise vb. şeyleri) kesmek” DLT; *ota* – “zararlı otları ayıklamak” WS ~ *ota* – “(ekinin yaprak veya başaklarını) kesmek; biçilmek” DLT; örüle – “(koyun vb.ni) ayakta kesmek” DLT; özekle – “(koyunun) şahdamarını kesmek” DLT; *tomur* – “(odunu) direk gibi yuvarlak kesmek” DLT; *baltala* – “balta ile (orman vesâire) kesmek” KT; *buda* – “budamak” KTS ~ *buda* – “(ağaç ve bağın) fazla budaklarını kesmek veya budaklarını kısaltmak” KT; *parçala* – “kırıp paralamak, doğramak, parça parça etmek, ufak ufak kesmek” KT gibi sözcükler de vardır. Ancak bu sözcüklerin kullanım alanları sınırlı olup *bıç-*, *kes-*, *üz* – fiilleri gibi geniş bir sözcük ailesi meydana getirmemiş ve süreklilik arz etmemişlerdir. Oysa bu üç fiil yalnız tarihî dönem metinlerinde kesintisiz biçimde kullanılmakla kalmayıp aynı zamanda çağdaş Türk lehçelerinde de varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Bu çalışmada, sözü edilen temel üç kesmek fiili arasından *bıç* – fiili ve yine bu köke fonetik ve semantik olarak benzeyen *bi* kökü ele alınmıştır. *Bıç* – fiili ve kimi türevleri üzerinde yapılan bazı çalışmalar vardır. Seyitnazar Arnazarov’un *Türkmen ve Türkiye Türkçesinin Kesmele İlgili Ortak Fiillerinin Anlam Farklılıkları Üzerine* (2008) adlı çalışmasında *biç-*, *bıçak*, *piçki* (<*biçki*) sözcüklerine yer verilmiştir. Serap Karademir’in *Eski Türkçeden Günümüze I ~ İ Seslerinin Alternans Kullanımı* (2013) adlı çalışmasında zikredilen sözcükler arasında *bıç* ~ *biç-*, *bıçak* ~ *biçek*, *biçguç*, *biçkü*, *bıçın-*, *bıçış* – bulunmaktadır. Mehmet Hazar’ın *Türkçede Fono-Semantik ve Morfo-Fonolojik Yolla Sözcük Türetme* (2015) adlı çalışmasında ele aldığı sözcükler arasında *bıç* ~ *biç-*, *biçki* ~ *biçki*, *buçuk* sözcükleri de vardır. Galip Güner, *Bedel’i Niçin Biçeriz? Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Üzmek, Kesmek ve Biçmek Fiilleri Üzerine Artzamanlı Semantik Bir İnceleme* (2019) adlı çalışmasında *biç* – fiilinin semantik seyri üzerinde durmuş, *bedel biç* – deyiminin ortaya çıkışını incelemiştir. Jale Öztürk’ün *Türkiye Türkçesinde Kökü Açık Olarak Görülmeyen Kelimeler* (2019) adlı çalışmasında ele alınan sözcükler arasında *bıç-*, *biçki*, *bıçak*,

buçuk, bıçkın sözcükleri de yer alır. Serdar Özdemir'in *Tarihî Kıpçak Türkçesinde Kullanılan Eşya ve Alet Adlarının Art ve Eş Zamanlı Olarak İncelenmesi* (2022) adlı çalışmasında *bıçak, bıçgu, bıçkuç* sözcükleri incelenmiştir. *Bi* ismi ve türevleri üzerinde ise ayrıca bir çalışma bulunmayıp sözcükle ilgili bilgiler küçük notlar şeklindedir. Bizim çalışmamız ise müstakil olarak *bıç* – fiili, *bi* ismi ve tarihî dönem metinlerindeki türevleri üzerinedir. Orhun Yazıtları'ndan itibaren takip edebildiğimiz *bıç* – kökünün geniş bir sözcük ailesi oluşturduğu, bu ailede yer alan çoğu sözcüğün kesintisiz şekilde kullanıldığı tarihî dönem metinlerinden örneklerle aktarılmaya çalışılırken diğer yandan *bi* köküne ve bu kökten türeyen sözcüklere dikkat çekilmeye çalışılmış, sözcüklerdeki¹ fonetik, morfolojik ve semantik özelliklerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

bi Kökü:

E.Uyg. *bi* “bıçak, çakı, kesecek alet” EUTS ~ *bi* “bıçak, bıçaklama silahı” WS.

Yalnız Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *bi* kökü daha çok *bıçgu* ve *bıçgulug* kelimeleriyle birlikte ikileme içerisinde görülür, onların etkisiyle olsa gerek genellikle kalın sırada okunur. Tek başına kullanımına ise yalnız TT VIII'de rastlanmaktadır: *yegüñün pisi tēg* “wie die schneide des Rasier-messers (?)”. Clauson bu kayda sözlüğünde *y[üli]günün bisi teg* “all kinds of dangers including” şeklinde yer vermiştir. Sözcüğün *bile* – fiilinin tabanı olabileceğini, Çince “kesmek” anlamındaki *p'i* gibi bir sözcükten alınma olabileceğini² ifade etmiştir³.

Ötrü Bodisatav ötrü turup inaru berü körüp bı bıçgu tilep bulmadı. “Sonra Bodisattva ayağa kalkıp, öteye beriye bakınıp, bıçak arayıp bulamadı.” AÇP. 273.

Bı *bıçgulug evlerde bekleyürler.* “Bıçaklarla dolu evlerde mahsur kalırlar.” Mayt. 84/11.

İnce kalıtı eng ilki bodun kara bisiz bıçğusuz bay mengilig bolğaylar “Şöyle ki birincisi, halkları bıçaksız, kesicisiz, zengin ve rahat olacaklar” AYIII 196/17.

bi Kökünden Türeyen Fiiller:

bile-

E.Uyg. *bile* – “bilemek” EUTS, WS. **Kar.** *bile* – “bilemek, keskinleştirmek” DLT. **EAT** *bile* – “temizlemek” Gülş. **Hrzm.** *bile* – “bilemek, keskinleştirmek” MM, HŞ, İML. **Kıpc.** *bile* – “bileyilemek, eğelemek, keskinleştirmek” KGT, TZ. **Çağ.** *bile* – “bilemek, keskinleştirmek” ŞSL, ÇGT, ŞHD, MK. **Osm.** *bile* – “âlât-ı kâtu'ayı bileği taşına veya çarka tutup keskin etme, teşhiz eylemek” KT.

1 Bu çalışmada, en az iki tarihî dönemde karşımıza çıkan sözcükler değerlendirmeye alınmıştır.

2 *bi* “‘knife’ or the like. Prob. the base of *bile-*. Pec. To Uyg. and normally used in the Hend. *bi* bıçgu. Possibly a Chinese l. W. Fr. some word like *p'i* ‘to split’”.

3 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford University, Oxford, 1972, s. 291.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “bilemek, keskinleştirmek; etkili hâle getirmek; aşırı istek duymak” anlamlarıyla kaydedilmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde *dil*, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde *diş* vücut adları ile bir araya gelerek öbek oluşturmuştur. KGT ve ÇGT’deki örnekler, Türkiye Türkçesinde deyim kategorisinde yer alan “kötülük yapmak için fırsat beklemek, hıncını gösterir bir durum almak”⁴ anlamındaki *diş bile* – deyiminin ilk kullanımlarına ait örnekler olmaları sebebiyle önemlidir. Bununla birlikte bu ifade bu iki eserde “kötülük yapmak için beklemek”ten ziyade “bir şeye karşı aşırı istek duymak” anlamıyla kullanılmış olmalıdır. Yine Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden Gülş.’deki *dil bile* – ifadesi de “dilini keskinleştirmek, etkili hâle getirmek” olarak yorumlanabilir. Sözcük, *bi* ismine +**le** – yapım eki getirilmesiyle oluşmuştur.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu satırlar örnek verilebilir:

*Er bıçek bile*di. “Adam bıçağı bile

*Muvaḥḥid bu nefsnin başın kesgüğe/Ḳahrının kılıcın bile*gü gerek. “Muvahhit, bu nefsin başını kesmek için kahrın kılıcını bilemelidir” MM 95/3

Birisi eydür ki dilini bile/Secde eyle Hakka vü özrin dile “Birisi, dilini bile, Allah’a secde et ve özür dile der” Gülş.⁵

Munda özün zevk iterge tiş biler/Anda hem cennet temâşâsın tiler. “Sen burada zevk etmek için diş bilersin, orada da cenneti bulmayı dilersin.” KGT 9/4

*Her zemân özgeni tilese taḳı tişi-ni adın tişi-ge bile*se, né kişidin uyatsa, her kéçe özge yerde yatsa. “Her zaman başkasını dilese, dişini başka bir kadına bilese, kimseden utanmasa, her gece başka yerde uyusa.” ÇGT 177/11

bilet-

Kar. *bilet* – “biley taşına tutmak; birine biletmek” DLT. **Osm.** *bilet* – “bir âlet-i kâtî’ayı bileği taşına sürdürüp keskin ettirmek, teşhiz ettirmek” KT.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “bir şeyi keskinleştirmek için bileği taşına tutmak, tutturmak” anlamıyla kaydedilmiştir. *Bi* ismine +**le** – yapım eki ve –**t** – ettirgenlik çatı eki getirilmesiyle oluşmuştur.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu satır örnek verilebilir:

*Ol bıçek bile*tti. “O, bıçağı biley taşına tuttu ve biley taşı üzerinde durdurdu” DLT 420/329

bi Kökünden Türeyen İsimler:

bıçaḡ ~ bıçaḳ ~ bışak ~ bıçek⁶

4 Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 540.

5 Kanar, *bile* – fiiline “temizlemek” anlamı vermiş ve beyiti şu şekilde aktarmıştır: “Birisi der: Gönلünü temizle. Allah’a secde et, özür dile” EATS.

6 **bıçak** “Dev. N. (N. I.) fr. bıç-; ‘knife’ and the like. S.i.a.m.l.g. w. back vowels, and also w. front vowels in some SC,

E. Uyg. *biçek* WS ~ *bıçak*⁷ EUTS ~ *piçek* EUTS “bıçak”. **Kar.** *bıçaq* KB, TIEM 73 ~ *biçek* “bıçak” DLT, KB. **EAT** *bıçaḥ* ~ *bıçaq* “bıçak” TTS. **Hzm.** *bıçaq* NF, KE, ME, MM, HKT, İML ~ *biçek* “bıçak” KE. **Kıpc.** *bıçaq* CC, DM, Gİ, KGT, İM, İN, KFT, MG, TZ ~ *bışaḡ* DM, KK “bıçak, hançer, kama”. **Çağ.** *bıçaq* “bıçak, bıçkı” ŞSL, BV, ÇGT, NH, LD, ÇFK, TEH, ŞT, Sİ, MK, GN ~ *biçek* “iğne” GS, ŞSL. **Osm.** *bıçak* “kesecek âlet ki hançerin küçüğü ve çakının büyüğüdür, sikkîn” KT. Bıçak sözcüğü Eski Anadolu, Harezm ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde çeşitli yardımcı fiiller ile birlikte de kullanılmıştır: *bıçaq çal* – “kesmek, bıçaklamak, bıçakla öldürmek” BH, SK, Marz.; *bıçak sanç* – “bıçak saplamak, bıçaklamak” NF; *bıçaq ur* – “bıçak vurmak, bıçaklamak, kesmek” NF, GN.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “bıçak, bıçkı, iğne” anlamlarıyla kaydedilmiştir. Sözcüğün yapısı konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde sözcük *bi* ~ *bi* isim köküne, diğerinde ise *biç* – fiiline bağlanmaktadır. Annemaire von Gabain, sözcüğü *bi* + **çak** (küçültme eki) şeklinde ayırmıştır⁸. Marcel Erdal *biçek* sözcüğünün aynı anlama gelen *bi* sözcüğünden +**çAk**, +(I)**çAk** ya da + (X)**ç** + **Ak** ekleriyle türemiş olduğunu, çeşitli eserlerde kanıtlandığı gibi *biç* – fiiline dayanmadığını, Eski Türkçe döneminde sözcüğün *biç* – biçimine zaten rastlanmadığını⁹ ifade etmektedir¹⁰. Hasan Eren sözcüğün *biç* – (> *biç*-) kökünden-(**a**)**k** eki türetildiğini, *bi* kökünden –**çak** ekiyle yapıldığı yönündeki görüşün yanlış olduğu ifade etmiştir¹¹.

Bizce sözcüğün *biç* – + – **ak** şeklinde açıklanmasının problemleri vardır. Öncelikle Eski Türkçe döneminde –**Ak** şeklinde bir son ek bulunmaz. Bu ek – **k/-k** ya da –**uk/-ük** şeklindedir ve bazen edilgenlik, bazen yapılan işin sonucunu bildirir iken bazen de sıfat yapar: *toḡ* “tok” yani “dolmuş olan”; *süzük* “temiz” yani “süzülmüş, temizlenmiş olan”¹². Dolayısıyla *bıçaq* sözcüğü bu ek ile türetilmiş olsa idi, biz sözcüğü *bıçaq* olarak değil, *bıçuq* olarak görürdük ve sözcük “kesilmiş olan, kesik” vb. bir anlama gelirdi. Ayrıca sözcük Eski Türkçe döneminde *biçek* şeklinde, yani ince ünlü ile kullanılıyor fakat bunun tabanı olduğu iddia edilen fiil bu dönemde kalın ünlü ile kullanılıyor: *biç*-. Bu sebeplerden sözcüğün ekleşmesi bize göre *biç* – + – **ak** şeklinde olamaz.

Bizce sözcük yalnız Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *bi* köküne dayanmaktadır. Bize göre *biçek* sözcüğü işte bu *bi* kökünden + **çek** küçültme eki ile türetilmiştir

NW languages.” (EDPT 1972: 293).

7 Bu okuyuş hatalı olabilir.

8 Annemaire von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 43.

9 “There is nothing endearing about *biçek* ‘knife’; it should nevertheless be a +çAk or +(I)çAk or +(X)ç + Ak derivate from *bi*, same meaning. Attested in U III 64,9 and 12, Heilk I 117 and II 3,67, BT VIII A317, BuddhUig II 583, ShōAgon 1,230, Māngi 24, four times in Maitr, DLT and QB, it does not belong to *biç*-.”... *bıçaq* ‘has been read only in UI IV C7 and must be a mistake, as the context is fragmentary: A verb ‘*eliglā*’, which is there taken to govern ‘*bıçaq*’, has not appeared anywhere else. The words are rather illegible in the facts. and could be interpreted in several different ways. *Biç* – does not appear to have had any vowel anternant in Old Turkic (Erdal 1991: 47).

10 Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I, II*. Wiesbaden, 1991, s. 47.

11 Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 1999, s. 50.

12 Annemaire von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*. s. 54, 58.

ve muhtemelen bıçaktan biraz daha küçük bir kesme aletini tanımlamaktadır. Yalnız, bizce bu sözcük –denildiği gibi – alıntı olmayabilir. Alıntı bir kök ile “kesmek” gibi temel bir fiilin temel bir aracının ifade edilmeyeceğini düşünmekteyiz. Hatta morfolojik olarak izah edilemese de sözcük *bıç* – fiili ile de ilgili olabilir. Zira *bı bıçgu* “bıçak” ikilemesinin yapısı *ı ıgaç* “ağaç”, *ka kadaş* “kardeş, akraba”¹³ ikilemelerindeki sözcüklerin ilişkisine çok benzer olup akla doğrudan kök ortaklığını getirmektedir. *Biçek* sözcüğünün kullanıma girmesiyle *bi* kökü unutulmuş ve kullarımdan düşmüş, *biçek* ise *bıç* – ve türevlerinin etkisiyle daha çok kalın sırada kullanılmaya başlamış olmalıdır.

Sözcüğün ilk biçimi *biçek*’tir. EUTS’deki *bıçak* ve *piçek* şekilleri hatalı olmalıdır. WS’de *piçek* biçimi “fehlerhafte Lesung oder Schreibung bzw. obsolete Transkription” notuna karşılık gelen bir simge ile işaretlemiştir. *Bıçak* biçimi de Eski Türkçede yalnız Ui’deki şu örnekte geçer: *Bu bıçağ iligleyü...* “Bu bıçağı elinde tutarak...” Ui IV C/7. Marcel Erdal faksimiledeki sözcüklerin okunaksız olması sebebiyle sözcüğün bu şekilde farklı yorumlanmış olabileceğini söyler¹⁴. Sözcük Karahanlı Türkçesinde hem ön hem arka damak ünlüleri ile kullanılmıştır. Bu dönemden itibaren *bıçağ* biçimi de görülmeye başlanır. Eski Anadolu Türkçesinde *bıçağ* ve son seste sızıcılışma ile (-k > -ğ) *bıçağ* şeklindedir. Harezmi ve Çağatay Türkçesinde tıpkı Karahanlı Türkçesindeki gibi hem ince ünlülü hem de kalın ünlülü olarak bulunur. Kıpçak Türkçesinde iç seste -ç > -ş - ile *bışağ* biçimi de ortaya çıkmıştır. Osmanlı Türkçesinde ise yalnız *bıçak* şeklinde geçer.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu satırlar örnek verilebilir:

Amarıları uluğ bedük ineklerin eñinlerinte yüde etüzleri örtlüğ yalınluğ bı biçek yağa kelirler. “Bazıları büyük ve iri hısyelerini omuzlarına yükleyip vücutları üzerine alevli bıçaklar yağarak gelirler” Mayt. 74/1

Keltürdi tégme birsiñe anlardın bıçağ. “Onların her birine bir bıçak getirdi” TİEM 73 175v/7=012/031

Bedük bir biçekig eligde tutar/Solındın urağun oñındın şeker “Elinde büyük bir bıçak tutuyordu; solunda bir acı not ve sağında şeker bulunuyordu” KB 772

Kaşşâb bıçağ elinde, ardına düşdi “Kasap elinde bıçak(la) peşine düştü” Marz.29b6

Kendüyi Leylîde buldı ol yakîn/Lâbüd an’irdi bıcağ zahmı hemîn “Kendisini Leyla’da bulduğu için, kuşkusuz o da bıçak ile yaralanmış oldu.” İsk.

Biçek birle yençip... “Bıçak ile parçalayıp” KE 85r17

Ol mel’ün elginge bıçağ alıp saflarını yarıp keçti “O lanetli eline bıçak alıp safları yarıp geçti” NF 118/4

13 Saadet Çağatay, 100. Doğum Yıldönümüne Armağan Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri, C I, haz. Aysu Ata, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2008, s. 2, 53, 254.

14 Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I, II*, s. 47.

İçer, yér, inine kirer. Ol bıçakdır. “İçer, yer, inine girer. O bıçaktır.” CC 60b-7

Öz bıçağı birle boğzını kaçd kılur “Kendi bıçağı ile boğazına kaseder” ÇGT 214-12

Yaramı tikkeli başın ize biçek mü ikin/Biçekde rişte-i cânım mu ya ipek mü ikin “(Sevgilim senin) başın üzerinde benim yaramı dikecek iğne var mı? İğnede(ki) canımın ipliği mi yoksa ipek mi?” GS 471-1

Bıçağ ~ biçek sözcüğü tarihî dönem metinlerinde bazı atasözü ve deyimlerde de yer almaktadır:

Tokum yüzüp kudrukta biçek sîma. “Deriyi yüzdükten sonra bıçağı kuyrukta kırma.” DLT 206

Biçek teg bıç – “Bıçak gibi kesip atmak” KB 811

Ağzını bıçak açmama – “Herhangi bir sebeple asla söz söylememek” NBD 404/1

Kılıç bıçak ol – “Düşman olmak” NBD 349/9

bıçakçı ~ bıçakçı ~ bışakşı

Hrzm. *bıçakçı* “bıçak yapan” İML. Kıpç. *bışakşı* “bıçakçı” KK. **Osm.** *bıçakçı* “bıçak yapan ve satan adam” KT.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “bıçak yapan ve satan kişi” anlamıyla kaydedilmiştir. İlk kez Harezmi Türkçesinde *bıçakçı* şeklinde karşımıza çıkan sözcük *bıçağ* (< *bi* + *çek*) ismine meslek adı yapan +çı ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Kıpçak Türkçesinde hem sözcükte hem de ekte -ç-> -ş - nöbetleşmesi sonucu *bışakşı* olarak görülmüştür. Osmanlı Türkçesi döneminde, Harezmi Türkçesi’nden farklı olarak ekte ötümlüleşme gerçekleşmiş ve *bıçakçı* hâlini almıştır.

bilegi ~ bilegü ~ bileği ~ bileğü ~ bilev ~ bilevi ~ bilevü

E.Uyg. *bilegü* “bileği taşı” WS, “bileği” EUTS. **Kar.** *bilegü* “bileği” DLT. **Kıpç.** *bilegi* DM ~ *bilegü* DM ~ *bilev* CC ~ *bilevi* Kİ ~ *bilevü* Kİ, TA “bileği, bileği taşı” DM. **Çağ.** *bilev* “bileygü taşı, bilegü taşı” ŞSL. **Osm.** *bileği ~ bileğü* “âlat-ı kâtı’ayı bileyecek âlet, mişhaz” KT

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “bileği, bileği taşı” anlamıyla kaydedilmiştir. *Bi* köküne +le - ve -gü yapım ekleri getirilerek oluşturulmuştur. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde *bilegü* şeklindedir. Kıpçak Türkçesinde bu biçimin yanında son seste düzleşme ile *bilegi* olarak da bulunur. Ayrıca iç sesteki /g/ ünsüzünün /v/ yarı ünlüsüne dönüşmesi sonucu *bilevü*, son seste düzleşme ile *bilevi* ve son seste ünlü düşmesi ile *bilev* şekilleri de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Osmanlı Türkçesinde sızıcılışma ile *bileğü* ve son seste düzleşme ile *bileği* şeklini almıştır.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu bilmece örnek verilebilir:

Uzun uzun sırgalak, uçuna dèyri sırgalak; kısa kısa sırgalak, kırınına dèyri sırgalak: Ol bıçak bile bilev. “Uzun uzun kayma, ucuna kadar kayma; kısa kısa kayma kenarına kadar kayma: O bıçak ile bileği taşı.” CC 60b/37¹⁵

bıç – *Kökü*¹⁶:

Kökt. *bıç* – “kesmek” BK-G. **E. Uyg.** *bıç* – “kesmek, (ikiye) biçmek, kesip koparmak; hasat etmek, ekini orakla veya tırmıkla biçmek; öldürmek” WS ~ *bıç*¹⁷ – EUTS. *Bıç* – fiili Eski Uygur Türkçesi döneminde ikileme öbeğinde de kullanılmıştır: *bıç* – *kes* – “(ikiye) biçmek, kesip parçalamak”; *bıç* – *os* – “kesip (koparmak), kesmek” WS. **Kar.** *bıç* – “kesmek, (ot vb. şeyleri) biçmek” DLT, KB, TİEM 73, KKT ~ *bıç* – KB, AH, TİEM 73, KKT. **EAT** *bıç* – “kesmek, kökünü kazımak” TTS. **Hzm.** *bıç* – “(ekin) biçmek, kesmek” ME, HKT, HŞ, İML ~ *piç* – “biçmek” İML. **Kıpc.** *bıç* – KK ~ *bıç* – TA, KFT “biçmek, kesmek; kılıçla kesmek, öldürmek”. **Çağ.** *bıç* – “biçmek” ML ~ *bıç* – “kesmek, biçmek, ayırmak” ŞSL. **Osm.** *bıç* – “kesmek, kat etmek; yarmak, bölmek, şakk etmek; (esvâb vesaire) ölçüp kesmek; (ekin vesaire) oraklamak, hasâd etmek” KT.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “kesmek, ikiye bölmek, ekin biçmek, öldürmek” anlamlarıyla kaydedilmiştir. Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde yalnız kalın ünlü ile kullanılan sözcük, /ç/ sesinin inceltici tesiri sonucu Karahanlı Türkçesinde öndamaksillaşma ile *bıç* – şeklinde de kaydedilmeye başlanmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde yalnız ince ünlülü biçimi vardır. Harezmi Türkçesinde ince ünlülü biçimleri kullanılmış, İML’de ön seste ötümsüzleşme (b – > p-) ile *piç* – biçimi de ortaya çıkmıştır. Kıpçak Türkçesinde kalın ve ince ünlülü biçimlerin yanı sıra son seste –ç > –ş nöbetleşmesi ile *bış* – biçimine de ulaşılmıştır. Çağatay Türkçesinde kalın ünlülü biçimin sonunda ünlü türemesi gerçekleşmiştir.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu satırlar örnek verilebilir:

Bunça bodun saçın kulkakın bıçdı. “Bunca halk saçlarını, kulaklarını kesti.” BK G12

Bir karı öküzüg belin bıçe kumursga yemiş. “Bir koca öküzü, karıncalar belinden biçerek yemiş.” IrkB. 37

Tiriglik barır künde sindin kaçar/Yabuz bu ölüm kör uluynı bıçar. “Hayat geçer ve her gün senden biraz daha uzaklaşır; kötüdür bu ölüm senin kökünü kazır.” KB 3620

15 Bunların dışında *bi* ~ *bi* kökünden türeyen ve kullanımları tek bir tarihî dönemle sınırlı olan sözcükler de vardır: E.Uyg. *bilegüsüz* “bilegisiz, tıraş edilmemiş” WS. EAT *bıçaklaş* – “birbirine bıçak saplamak” TTS. Kar. *biçekle* – “bıçaklamak”; *biçeklen* – “bıçak sahibi olmak”; *bilemsin* – “biler (gibi) görünmek” DLT. Kıpç. *bilevüle* – “bileyilemek, eğelemek, keskinleştirmek” TA. Osm. *bileme* “bileği taşına sürüp keskin etme, teşhiz” KT.

16 *bıç*-/biç – ‘to cut’; one of several words with this meaning, cf. *üz*-, *kes*-, etc., with restricted meanings like ‘to cut out (a garment)’ in some modern languages. The original form was almost certainly *bıç*-, but there is great inconsistency about the vocalization, some modern languages having a back vowel in the verb and a front one in der. f.s like *bıçak* or vice versa. Survives with back vowel in NE and NC Kir. and front vowel in NW, SW; in SE, SC where –ı – does not occur the true form is uncertain (EDPT 1972: 292).

17 Wilkens *bıç* – fiiline (r) notunu düşmüştür (Wilkens 2021: 169). Hatalı bir okuyuş olabilir.

Tiken edlegen er üzüm biçmez ol. “Diken eken kişi üzüm biçmez.” AH 376

Pes biçdi, şavurdu, öğütüdi, yuğurdu, biçirdi bunca zahmetden şonra yidi. “Biçdi, savurdu, öğüttü, yoğurdu, pişirdi, bunca zahmetten sonra yedi.” TİK 38b15

Neni biçseñiz, koğun anı başı içinde, meger az ol nirsedin kim yiyür siz. “Az yedikleriniz dışında neyi biçerseniz başağında bırakın.” HKT 12/47

Bıç – ~ biç – fiili tarihî dönem metinlerinde bazı atasözü ve deyimlerde de yer almaktadır:

Sakak biçar sakal oğşar. “Sakalı okşarken gizlice çeneyi keser.” DLT 125

Tawgaç hannıñ torkusı telim teñlemeđip biçmas. “Çin hakanının ipeği çoktur. Buna rağmen ölçmeden elbiselik kesmez.” DLT 185

Tiken edlegen er üzüm biçmez ol. “Diken eken kişi üzüm biçmez.” AH 376

Toğmaduk koduğa tura biçme. “Doğmamış sıpaya kamçı biçme.” V 564

Ne ekersen onu biçersin “Ne ekersen onu biçersin” Mev. 5. 4399

Ömr ekinini biç – “Hayat sürmek” ŞHŞ 1523

Bıçek teg biç – “Bıçak gibi kesip atmak” KB 811.

bıç – Kökünden Türeyen Filler:

bıçıl – ~ biçil-¹⁸

E. Uyg. *bıçıl* – “kesip koparılmak, kesilmek, biçilmek” WS. *Bıçıl* – fiili Eski Uygur Türkçesi döneminde ikileme öbeğinde de kullanılmıştır: *bıçıl – kesil-; bıçıl – osul; bıçıl – üzül* – “kesip koparılmak” WS. **Kar.** *bıçıl* – “kesilmek, kopmak, biçilmek” DLT, TİEM 73 ~ *biçil* – TİEM 73. **EAT** *biçil* – “kesilmek, kökünden kazınmak” SNB. **Hzm.** *biçil* – “biçilmek” HKT. **Çağ.** *biçil* – “biçilmek” LD. **Osm.** *biçil* – “yarılmak, bıçkı ile şakk edilmek; kesilmek, kat’ olunmak; orakla kesilmek, hasâd edilmek” KT.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “kesilmek, koparılmak, biçilmek” anlamlarıyla kaydedilmiştir. *bıç* – fiiline –I – edilgen çatı getirilerek oluşturulmuştur. Eski Uygur Türkçesinde kalın ünlü ile *bıçıl* – şeklindedir. Karahanlı Türkçesinde bu biçimin yanında öndamaksıllaşma sonucu *biçil* – şekli de görülmeye başlamıştır. Harezmi ve Çağatay Türkçesinde de *biçil* – olarak yer alır.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu satırlar örnek verilebilir:

İki emigim birgerü, tüpüre *bıçılur tüşedim*. “İki mememin beraber dibinden kesildiğini (rüyamda) gördüm.” AçP. 507

Bir ançası adağın turuğlı bir ançası urulmuş biçilmiş. “Bir kısmı ayakta duruyor, bir kısmı vurulup biçilmiş (yok olmuş).” TİEM 73 171v/3=011/100

18 **Bıçıl** – “Pass. F. of *bıç*-; ‘to be cut’, etc. S.i.a.m.l.g. w. the same variation in vocalization as *bıç*-” (EDPT 1972: 295).

Yıgaç bıçıldı. “Odun vb. kesildi.” DLT 329/267

Biçilmiş idi kuyruğu bıç atuy. “Bin atın kuyruğu biçilmiş idi.” SNB 5514

Kışmadı ol ündemekleri, ançağa tegrü kim kılduk anlarını biçilmiş, hor bolğanlar. “Feryatları, onları biçilmiş (ekin) (ve) hakir olanlar yapana kadar bitmedi.” HKT 21/15

Seniñ kadıñğa biçilmiş turur cefā tonı. “Cefa elbisesi senin boyuna göre biçilmiştir.” LD 219

bıçın – ~ biçin-

Kar. *bıçın* – “keser görünmek; kesme işini kendi başına yapmak” DLT. **EAT** *biçin* – “kendine elbise biçtirmek, kestirmek” TTS.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “kendi başına kesmek, keser gibi görünmek, kendine elbise biçtirmek” anlamlarıyla kaydedilmiştir. *bıç* – fiiline –**n** – dönüşlük çatı eki getirilerek oluşturulmuştur. Karahanlı Türkçesinde arka damakta boğumlanır iken Eski Anadolu Türkçesinde öndamaksıllaşma sonucu *biçin* – şeklini almıştır.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu satır örnek verilebilir:

Er öziñe et bıçındı. “Adam et keser gibi göründü (Bu işi kendi başında yaparsa da aynıdır).” DLT 338/273

bıçış – ~ bıçuş-

E. Uyg. *bıçış* – “birbirini kesmek, kesişmek” WS ~ *bıçuş* – “kesişmek” Mayt. Eski Uygur Türkçesi döneminde ikileme öbeğinde de kullanılmıştır: **biçış** – *kesiş-*; **biçış** – *osuş* – “birbirini kesmek, kesişmek” WS. **Kar.** *bıçış* – “kesmede yarışmak veya yardımlaşmak; insanlar birbirini terk etmek” DLT.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “birbirini kesmek, birlikte kesmek” gerçek anlamlarının yanında “birbirini terk etmek” anlamıyla da kullanılmıştır. *bıç* – fiiline –**ş** – işteşlik çatı eki getirilerek oluşturulmuştur.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu satırlar örnek verilebilir:

Bir ikintişke bıçuşurlar. “Birbirleri ile vuruşurlar.” Mayt. 81/59

Ol meniñ birle yıgaç bıçışdı. “O, benimle odun vb. şeyleri kesmede yarıştı.” DLT 314/258

bıçtur – ~ biçdir – ~ biçdür-

E. Uyg. *bıçtur* – “bir şey kesip ayırttırmak, bir şeyi kestirmek” WS. **Kar.** *bıçtur* – “kesmek için emir vermek, kestirmek” DLT. **EAT** *biçdür* – “biçtirmek” EATS. **Osm.** *biçdir* – “bi'l-vâsita biçmek, kestirmek, yardırmak, şakk ettirmek; (terziye esvâb) yaptırmak, ölçü aldırıp kestirmek, kat' ettirmek” KT.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “(bir şeyi) kestirmek, ayırtmak, biçtirmek, (elbise) biçtirmek” anlamlarıyla kaydedilmiştir. *bıç* – fiiline –**tur** – ettirgenlik çatı ekinin getirilmesiyle

oluşturulmuştur. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde arka damakta boğumlanan sözcük Eski Anadolu Türkçesinde öndamaksillaşma ve ek başı ötümlüleşmesi ile *biçdür* – hâlini almıştır. Osmanlı Türkçesinde ikinci hecede düzleşme meydana gelmiştir.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu satırlar örnek verilebilir:

İnçip bodısatavlar üç asankı yüz mahakalplar içinte buşıçı koltguçılarka başların biçturu karakların ötürü terilerin soyturu süngüklerin sıduru... “Şöyle ki bodısatvalar üç asamkhyeya yüz mahakalpa içinde istek sahiplerine başlarını kestirerek, göz bebeklerini (gözlerini) oyarak, derilerini soydurarak, kemiklerini kırdırarak...” AY 235/7

Er yıgaç biçturdı. “O, ağacı kesmek için emir verdi ve (ağaç) kesildi.” DLT 351/281

***biç* – Kökünden Türeyen İsimler:**

***biçğu* ~ *biçkı* ~ ~ *biçku* ~ *bişkı* ~ *biçkü* ~ *buçkı*¹⁹**

E. Uyg. *biçgu* WS “bıçak”. **Kar.** *biçgu* “bir şeyi kesen alet, balta” DLT, TIEM 73, KKT. **EAT** *biçgu* EATS ~ *biçkı* TİK “bıçak, testere, testerenin büyüğü, bıçkı”. **Hzm.** *biçkü* “bıçkı” NF. **Kıpç.** *biçkı* CC, DM, KGT, TZ ~ *biçku* TA ~ *bişkı* KK ~ *buçkı* CC “bıçkı, testere”. **Çağ.** *biçkı* “destere, bıçkı” ŞSL. **Osm.** *biçkı* “testerenin büyüğü, tahta yaran mâ’rûf dişli âlet, minşâr” KT. *Biçkı* sözcüğü Kıpçak Türkçesi döneminde *ur* – yardımcı fiili ile birlikte de kullanılmıştır: *biçkı ur* – “bıçkı vurmak, bıçaklamak” KGT.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “bıçak, kesici alet, testere” anlamlarıyla kaydedilmiştir. *Biç* – fiiline –**ğu** ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde *biçğu* şeklindedir. Eski Anadolu Türkçesinde bu şeklin yanında ek başında ötümsüzleşme ve söz sonunda düzleşme ile birlikte *biçkı* şekli de ortaya çıkmıştır. Harezmi Türkçesinde öndamaksillaşma ve ek başında ötümsüzleşme ile *biçkü* hâlini almıştır. Kıpçak Türkçesinde ek başı ötümsüzleşme ile *biçku*, son seste düzleşme ile *biçkı*, ilk hecede yuvarlaklaşma ile *buçkı*, iç seste –ç-> – ş – değişikliği ile *bişkı* biçimleri görülmüştür. Çağatay Türkçesinde ise *biçkı* şeklindedir.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu satırlar örnek verilebilir:

Yir öze yiti bı biçğun oksuz teğinçsiz ölürürler. “Yerde, keskin bıçaklarla gelişigüzel öldürürler.” Mayt. 82/1

Çın kesgü biçgu kün erür va’de kılınmış. “Şüphesiz kesin hüküm günü belirlenmiştir.” TIEM 73 433v/4=078/017

Bildiler kim andadur, biçkı-y-ıla ol ağacı yukarısından tā aşagasına degin yardılar. “Orada olduğunu anlayınca bıçkı ile ağacı yukarısından aşağısına kadar yardılar.” TİK 134a13

Ozaķı peygābarlarınñ ümmetlerini kāfırlar biçkü birle ekki pāra kılur erdiler “Kafirler önceki peygamberlerin ümmetlerini bıçkı ile iki parçaya ayırır idiler” NF 11/6

19 **biçğu**: “Dev. N. (N. I.) fr. **biç**-; ‘saw’ or other cutting instrument.” (EDPT 1972: 294).

bıçguç ~ bıçkıç ~ bıçkuç

Kar. *bıçguç* “makas, sındı” DLT. **Kıpç.** *bıçkıç* TZ ~ *bıçkuç* TA “makas”.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “makas” anlamıyla kaydedilmiştir. *Bıç* – fiiline –**ğ**uç eki getirilerek oluşturulmuştur. Karahanlı Türkçesinde *bıçguç* şeklindedir. Kıpçak Türkçesinde ek başında ötümsüzleşme ile *bıçkuç* ve son hecede düzleşme ile *bıçkıç* biçimleri de ortaya çıkmıştır.

***bıçık ~ bıçuğ ~ bıçuk ~ bışuk ~ bıçik ~ buçuk*²⁰**

Kar. *bıçuk* “kesilmiş (şey), yarım” DLT, KB. **EAT** *bıçık ~ buçuk* “kesik, kesilmiş; yarım, yarı” TTS. **Hrzm.** *bıçık ~ buçuk* “kesilmiş, yarı, yarım, buçuk” NF, İML, MM. **Kıpç.** *bışuk* “yarım, buçuk” KK. **Çağ.** *bıçuğ* “yarım, buçuk” ŞSL ~ *bıçuk* ŞSL ~ *buçuk* ŞSL. **Osm.** *buçuk ~ bıçık* “yarım nisf, nîm” KT.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “kesilmiş şey, yarım, buçuk” anlamlarıyla kaydedilmiştir. Sözcüğün “zamanın yarımılığı” anlamına ilişkin örnekler Eski Anadolu ve Harezmi Türkçesi metinlerinde görülür. *Bıç* – fiiline –**u**ğ eki getirilerek oluşturulmuştur.

Karahanlı Türkçesinde *bıçuk* şeklindedir. Eski Anadolu Türkçesinde gerileyici benzeşme ile *buçuk* hâlini almıştır. Yine bu dönemde öndamaksillaşma, ikinci hecede düzleşme ve daralma sonucu *bıçık* şekli de ortaya çıkmıştır. Sözcük diğer tarihî dönemlerde arka damakta boğumlanır. Harezmi ve Osmanlı Türkçesinde *buçuk* yanında düzleşme ile *bıçık* şeklinde de görülmektedir. Kıpçak Türkçesinde kök ünsüzünde –ç – > – ş – değişikliği sonucu *bışuk* olmuştur. İkinci hecedeki yuvarlaklık korunmuştur. Çağatay Türkçesinde *bıçuk* ve *buçuk* biçimlerinin yanında son seste ötümlüleşme ile *bıçuğ* olarak da yer alır.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu satırlar örnek verilebilir:

Muñar meñzetü aydı bilgi açuğ/Bu söz tutmaz erniñ biligi bıçuk “Bilgisi açık olan, bu mesele hakkında bir söz söylemiştir; bu sözü tutmayan insanın bilgisi yarım’dır” KB 4020

Cümle ‘âlem terkin urup ben dost terkin urımazam/Andan ayrı buçuk sâ’at ben ansuzın durımazam “Herkesi bırakırım ama dostumu bırakamam. Ondan ayrı yarım saat (az bir zaman bile) duramam” YED 174/1

Kaçan kim tün buçuğı boldı erse, igi inen katığ boldı “Gece yarısı olduğunda hastalığı çok şiddetlendi” NF 104/3

bıçılğan ~ bıçılğan

EAT *bıçılğan* “çatlak” EATS. **Kar.** *bıçılğan* “toprakta, elde ve ayakta görülen çatlaklar” DLT. **Kıpç.** *bıçılğan* “vücutta olan sulu çatlaklar, mayasıl” İH. **Osm.** *bıçılğan* “atın ayağında çıkan onulmaz bir çatlak ve yara” KT.

20 **bıçuk** “Pass. N./A.S. fr. **bıç**-; a properly ‘cut’, but usually ‘half’ cf. **yarım**. The word is unvocalized in Kaş., but was prob. still spelt **bıçuk**; in the medieval period it tended to become **buçuk** by regressive assimilation (EDPT 1972: 294).

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “çatlak; toprakta, vücutta görülen çatlak, yara” anlamlarıyla kaydedilmiştir. *Bıç* – fiiline –**l**– ve –**ğan** eklerinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Eski Anadolu, Karahanlı ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde *bıçılğan* şeklinde olan sözcük, Osmanlı Türkçesinde iç seste ötümlüleşme ile *bıçılğan* hâlini almıştır.

bıçım ~ biçim ~ bicin ~ biçin

E. Uyg. *bıçım* “kesme, kesim” WS. **Kar.** *bıçım* “bir dilim, bir kesim” DLT. **EAT** *bicin* EATS ~ *biçin* TTS, EATS “ekin biçme, hasat; biçim, kesim” TTS. **Osm.** *biçim* “biçmek tarz ve sûreti; esvâb şekil ve sûreti; tarz, sûret, üslûp; matlûba muvâfik sûret, endam, tenâsüb-i a’zâ; orak vakti, hasat mevsimi” KT.

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde “kesim, dilim, biçim, hasat, ekip biçme, tarz, şekil, üslup” anlamlarıyla kaydedilmiştir. *Bıç* – fiiline –**m** eki getirilerek oluşturulmuştur. Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde *bıçım* şeklindedir. Eski Anadolu Türkçesinde sözcükte öndamaksillaşma son seste –m> – n değişikliği ile yerini başka bir nazal ünsüze bırakıp *biçin* şeklini almıştır. Yine bu dönemde iç seste ötümlüleşme ile *bicin* şekli de görülmektedir. Osmanlı Türkçesinde öndamaksillaşma ile *bıçım* hâlini almıştır.

Sözcüğün tarihî dönem metinlerindeki kullanımına şu satırlar örnek verilebilir:

Bir bıçım kâgun. “Bir dilim kavun.” DLT 199/170

Bu yıl ekin biçin olmaz dirler idi. “Bu yıl ekip biçme olmaz derler idi.” Fütuh.²¹

Sonuç

1. *Bıç* – fiil kökünden gelip en az iki tarihî dönemde kullanıldığını tespit ettiğimiz *bıçgu* ~ *bıçkı* ~ *bıçku* ~ *bışkı* ~ *biçkü* ~ *buçkı*, *bıçguç* ~ *bıçkıc* ~ *bıçkuç*, *bıçık* ~ *bıçuğ* ~ *bıçuk* ~ *bışuk* ~ *biçik* ~ *buçuk*, *bıçılğan* ~ *biçilğan*, *bıçım* ~ *biçim* ~ *bicin* ~ *biçin* sözcükleri isim kategorisindeki; *bıçıl* – ~ *biçil*-, *bıçın* – ~ *biçin*-, *bıçış* – ~ *bıçuş*-, *bıçtur* – ~ *biçdir* – ~ *biçdür* – sözcükleri fiil kategorisindeki türevlerdir.
2. *Bi* isim kökünden gelip en az iki tarihî dönemde kullanıldığını tespit ettiğimiz *bıçağ* ~ *bıçağ* ~ *bışak* ~ *biçek*, *bıçakçı* ~ *bıçakçı* ~ *bışakçı*, *bilegi* ~ *bilegü* ~ *bileği* ~ *bileğü* ~ *bilev* ~ *bilevi* ~ *bilevü* sözcükleri isim kategorisindeki, *bile*-, *bilet* – sözcükleri fiil kategorisindeki türevlerdir.

21 Bunların dışında, *bıç* – ~ *biç* – kökünden türeyen ve kullanımları tek bir tarihî dönemle sınırlı olan sözcükler de vardır. E.Uyg. *biçe* “bıçak” KİP; *bıçgusuz* “bıçaksız, silah zoru olmadan”; *bıçgulug* WS ~ *bıçguluk* EUTS “bıçaklı, bıçak ...”; *biçig* “biçim, kesim” WS. EAT *buçukluk* “yarım (para)lık”. Kar. *bıçığ* “anlaşma, sözleşme”; *bıçış* “büyüklerin ziyafetine giden kimselere verilen ipeklilik kumaş parçası” DLT; *biçer* “biçme işini yapan” TİEM 73; *biçgü* “biçilecek olan, olgunlaşmış olan” TİEM 73; *biçma* “biçilmiş” DLT. Osm. *biçimsiz* “şekil ve endamı çirkin, yakışsız, gayr-ı mütenâsib”; *biçimli* “şekil ve endamı güzel, yakışıklı, mütenâsib”; *bıçkıcı* “bıçkı ile tahta yaran adam”; *biçme* “biçmek fiili”; *biçmek* “bıçkı, biçim” KT.

3. *Bıç* – kökü Doğu ve Batı Türklük sahası tarihî Türk lehçelerinde kesintisiz olarak takip edilebilmektedir. *Bıçğu* ~ *bıçkı* ~ *bıçku* ~ *bışkı* ~ *biçkü* ~ *buçkı* türevleri Köktürk Türkçesi dışındaki tüm tarihî lehçelerde kullanılmaktadır. Tüm tarihî dönemlerde olmasa da Eski, Orta ve Yeni Türkçe dönemlerinde kullanılan türevler şunlardır: *bıçıl* – ~ *biçil-*, *bıçtur* – ~ *biçdir* – ~ *biçdür-*, *bıçım* ~ *biçim* ~ *bicin* ~ *biçin*. *Bıçış* – ~ *bıçuş* – fiili Eski ve Orta Türkçe döneminde; *bıçık* ~ *bıçuğ* ~ *bıçuk* ~ *bışuk* ~ *biçik* ~ *buçuk*, *bıçılğan* ~ *biçılğan* sözcükleri Orta ve Yeni Türkçe döneminde; *bıçın* – ~ *biçin-*, *bıçguç* ~ *bıçıkç* ~ *bıçkuç* sözcükleri ise yalnız Orta Türkçe döneminde tespit edilmiştir.
4. *Bi* isim kökü yalnız Eski Uygur Türkçesi döneminde görülmektedir. *Bıçağ* ~ *bıçağ* ~ *bışak* ~ *biçek* ve *bile* – türevleri ise Köktürk Türkçesi dışındaki tüm tarihî lehçelerde bulunur. Tüm tarihî dönemlerde olmasa da *bilet* – ve *bıçakcı* ~ *bıçakçı* ~ *bışaksı* türevleri Orta ve Yeni Türkçe döneminde; *bilegi* ~ *bilegü* ~ *bileği* ~ *bileğü* ~ *bilev* ~ *bilevi* ~ *bilevü* türevi Eski, Orta ve Yeni Türkçe dönemi metinlerinde yer almaktadır.
5. *Bıçağ* ~ *biçek* sözcüğünün etimolojisine dair farklı görüşler vardır. Bize göre sözcüğün önceki biçimi *biçek*’tir ve bu sözcük *bıç* – + **ak** şeklinde değil *bi* (isim kökü) + çek (küçültme eki) şeklinde türetilmiş olmalıdır. *Bi* sözcüğü, *biçek* sözcüğünün türetilmesinin ardından kullanımdan düşmüştür. *Biçek* sözcüğü *bıç* – kelime ailesinin tesiriyle kalın ünlü ile *bıçak* şeklinde kullanılmaya başlamış olmalıdır.
6. *Bıç* – kökünden türeyen sözcüklerden biri de *bıçık* ~ *bıçuğ* ~ *bıçuk* ~ *bışuk* ~ *biçik* ~ *buçuk*’tur. Nehcü’l-Ferâdis’teki *tün buçuğu* ve Yunus Emre Divanı’ndaki *buçuk sâ’at* kullanımları, ilk anlamı “kesilmiş şey, yarım” olan *bıçuk* sözcüğünün Türkiye Türkçesinde gördüğümüz “yarım, saatin yarısı” anlamını çok önceden kazandığını göstermektedir.
7. Türkiye Türkçesindeki *diş bile* – deyiminin ilk kullanımları Kıpçak ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış Gülistan Tercümesi’nde görülmüştür. Bununla birlikte bu ifade bu iki eserde “kötülük yapmak için fırsat beklemek”ten ziyade “bir şeye karşı aşırı istek duymak” anlamıyla kullanılmış olmalıdır.
8. Türkçe kökenli olduğunu düşündüğümüz ve *bıç* – gibi “kesmek” kavram alanı etrafında sözcükler türeten *bi* sözcüğünün *bıç* – fiili ile aynı köke dayanma olasılığı da düşünülmelidir.

Kısaltmalar

AçP.	Şehzade ile Aç Pars Hikayesi (Gulcalı, 2015)
AH	Atebetü'l-Hakâyık (Arat, 1992)
AY	Altun Yaruk (Kaya, 1994)
AYIII	Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm) (Ölmez, 1991)
BH	Behcetü'l-Hadâik Fî Mev'izati'l-Halâik (Canpolat, 2018)
BK-G	Bilge Kağan Yazıtı Güney Yüzü (Yavuz Öz-Kaya, 2023)
bkz.	bakınız
BV	Baytaratu'l-Vâzıh (Toparlı – Vural – Karaatlı, 2007)
CC	Codex Cumanicus (Argunşah – Güner, 2015)
Çağ.	Çağatay Türkçesi
ÇFK	Çağatayca Fıkıh Kitabı (Ünlü, 2013)
ÇGT	Çağatayca Gülistan Tercümesi (Berbercan, 2011)
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014)
DM	Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (Toparlı – Vural – Karaatlı, 2007)
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
EATS	Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü (Kantar, 2018)
EDPT	An Eymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish (Clouston, 1972)
E.Uyg.	Eski Uygur Türkçesi
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (Caferoğlu, 1993)
Fütuh.	Fütûhü's-Şam Tercümesi (Türk Dil Kurumu, 1995)
GN	Gül ü Nevruz (Ünlü 2013)
GS	Garâ'ibü's-Sıgar (Kut, 2003)
Gülş.	Gülşehrî (Kantar, 2018)
HKT	Harezmi Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi (Sağol, 1993, 1995, 1999)
Hrzm.	Harezmi Türkçesi
HŞ	Hüsrev ü Şîrîn (Ünlü, 2012)
IrkB.	İrk Bitig (Yıldırım, 2017)

İH	El-İdrak Haşiyesi (Toparlı – Vural – Karaatlı, 2007)
İM	İrşâdü'l-Mülük Ve's-Selâtin (Toparlı – Vural – Karaatlı, 2007)
İML	İbn-i Mühennâ Lûgatı (Ünlü, 2012)
İN	Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb (Toparlı – Vural – Karaatlı, 2007)
İsk.	Ahmedî-İskendernâme (Kanar, 2018)
Kar.	Karahanlı Türkçesi
KB	Kutadgu Bilig (Arat, 2008)
KE	Kıyasü'l-Enbiyâ (Ata, 1997)
KFT	Kitâb Fi'l-Fıkh Bi-Lisâni't-Türkî (Ağar, 1989)
KGT	Kıpçak Gülistan Tercümesi (Karamanlıoğlu, 1989)
Kıpç.	Kıpçak Türkçesi
Kİ	Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk (Toparlı – Vural – Karaatlı, 2007)
KİP	Kuanşi İm Pusar (Tekin, 2019)
KK	El-Kavanînü'l-Külliyey Li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye (Toparlı – Vural – Karaatlı, 2007)
KKT	Türkçe İlk Kur'ân Tercümesi (Rylands Nüshası) (Ata, 2004)
KT	Kâmûs-ı Türkî (Şemseddin Sami, 2012)
KTS	Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (Toparlı – Vural – Karaatlı, 2007)
LD	Lütfî Divanı (Karaağaç, 1997)
Mani II.	Manichaica II (Le Coq, 1919)
Marz.	Marzuban-nâme Tercümesi (Korkmaz, 1973)
Mayt.	Maytrısimit (Tekin, 1976)
ME	Mukaddimetü'l-Edeb (Yüce, 2014)
MG	Münyetü'l-Guzât (Toparlı – Vural – Karaatlı, 2007)
MK	Mahbûbü'l-Kulûb (Ünlü, 2013)
ML	Muhâkemetü'l-Lugateyn (Özönder, 1996)
MM	Mu'inü'l-Mürîd (Toparlı-Argunşah, 2014)
NBD	Necâtî Bey Dîvânı (Üstüner, 1989)
NH	Nevâdirü'n-Nihâye (Ünlü, 2013)

NF	Nehcü'l-Ferâdis (Eckmann, 2004)
Osm.	Osmanlı Türkçesi
Sİ	Sedd-i İskenderî (Ünlü, 2013)
SK	Sirâcü'l-Kulûb (Karasoy, 2013)
SNB	Süheyl ü Nev-Bahâr (Dilçin, 1991)
ŞHD	Şibân Han Dîvânı (Ünlü, 2013)
ŞHŞ	Şeyhi-Hüsrev ü Şirin (Üstüner, 1989)
SSL	Şeyh Süleyman Efendi Lugatı (Durgut, 1995)
ŞT	Şecere-i Terâkime (Ünlü, 2013)
TA	Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (Toparlı – Vural – Karaatlı, 2007)
TEH	Târîh-i Enbiyâ ve Hukemâ (Ünlü, 2013)
TİEM 73	Karahanlı Türkçesi Satır Altı Kur'an Tercümesi (Kök, 2004; Ünlü, 2004)
TİK	Târîh-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Yelten, 1998)
TT VIII	Türkische Turfan-Texte VIII (Gabain, 1954)
TTS	Tarama Sözlüğü (Türk Dil Kurumu, 1995)
TZ	Et-Tuhfetü'z-Zekîyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (Toparlı – Vural – Karaatlı, 2007)
Ui IV C	Dantipali Bey Hikâyesi (Müller-Gabain, 1946)
V 564	V. İzbudak, Atalar Sözü (XV. Yüzyıla ait yazarı belli olmayan atasözü mecmuası) (Üstüner, 1989)
WS	Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe) (Wilkens, 2021)
YED	Yûnus Emre Dîvânı (Tatcı, 2020)

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb Fi'l-Fıkh Bi-Lisâni't-Türki (İnceleme-Metin-Sözlük)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- Arat, Reşit Rahmeti, *Atebetü'l – Hakayık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Arat, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.
- Argunşah, Mustafa – Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul 2015.
- Arnazarov, Seyitnazar, “Türkmen ve Türkiye Türkçesinin Kesmeyle İlgili Ortak Fiillerinin Anlam Farklılıkları Üzerine”, *Belleten Dergisi*, 56, (2008), 31-42.
- Ata, Aysu, *Kıyasü'l-Enbiyâ I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Ata, Aysu, *Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası: Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- Barutçu Özönder, Sema, *'Ali Şîr Nevâyî – Muhâkemetü'l-Lugateyn, İki Dilin Muhakemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Berbercan, Mehmet Turgut, *Çağatayca Gülistan Tercümesi: Gramer-Metin-Dizin*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1993.
- Canpolat, Mustafa, *Behcetü'l-Hadâik Fi Mev'izati'l-Halâik*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Clauson, Sir Gerard, *An Eymtological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University, Oxford 1972.
- Çağatay, Saadet, *100. Doğum Yıldönümüne Armağan Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayımlanmış Tüm Makaleleri*, C I, haz. Aysu Ata, Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2008.
- Dilçin, Cem, *Mes'ûd bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr: (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1991.
- Durgut, Hüseyin, *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 1995.
- Eckmann, Janos, *Nehcü'l-Ferâdis Uştmağlarının Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) I Metin II Tıpkıbasım*, haz. Semih Tezcan – Hamza Zülfikar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- Eraslan, Kemal, *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- Ercilasun, Ahmet Bican – Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexion I, II*, Wiesbaden, 1991.
- Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 1999.
- Gabain, Annemair von, *Türkische Turfan-Texte VIII, Texte in Brâhmischrift*, Akademie Verlag, Berlin 1954.
- Gabain, Annemair von, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Gulcalı, Zemire, *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan “Aç Bars” Hikâyesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Güner, Galip, “Bedel'i Niçin Biçeriz? Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Üzmek, Kesmek ve Biçmek Fiilleri Üzerine Artzamanlı Semantik Bir İnceleme”. *TEKE Dergisi*, (2019), 8/1, s. 28-37.
- Hazar, Mehmet, “Türkçede Fono-Semantik ve Morfo-Fonolojik Yolla Sözcük Türetme. International Journal of Languages' Education and Teaching”, *UDES* (2015), s. 1648-1669.

- Kanar, Mehmet, *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2018.
- Karaağaç, Günay, *Lutfi Divanı: Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Karademir, Serap, “Eski Türkçeden Günümüze I ~ İ Seslerinin Alternans Kullanımı”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/3 (2013), s. 49-63.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi, *Gülistan Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Karasoy, Yakup, *Sirâcü'l-Kulûb–Gönüllerin Işığ*-, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Kaya, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk: Giriş-Metin-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Korkmaz, Zeynep, *Sadrüddin Şeyhoğlu Marzuban-nâme Tercümesi: İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.
- Kök, Abdullah, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v235v/2) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Kut, Günay, *‘Ali Şîr Nevâyi Ğarâ’ibü’s-Şîğar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Le Coq, Albert von, *Türkische Manichaica Aus Chotscho. II*. Verlag der Königl., Akademie der Wissenschaften, Berlin 1919.
- Müller, W. K. – Annemaire von Gabain, *Uygurca Üç Hikâye, Uigurica IV – B, C, D*. çev. Saadet Himran, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1946.
- Ölmez, Mehmet, *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara 1991.
- Özdemir, Serdar (2022). “Tarihî Kıpçak Türkçesinde Kullanılan Eşya ve Alet Adlarının Art ve Eş Zamanlı Olarak İncelenmesi”. *Uluslararası Türkçe Öğretimi Araştırmaları Dergisi*, II/2 (2022), s. 148-182.
- Öztürk, Jale, “Türkiye Türkçesinde Kökü Açık Olarak Görülmeyen Kelimeler”, *KAFDAĞI Dergisi*, IV/2 (2019), s. 107-133.
- Sağol, Gülden, *An Inter – Linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish: Introduction, Text, Glossary and Facsimile*, Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları, Harvard Üniversitesi, I: 1993, II: 1995, III: 1999.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî (Latin Harfleriyle)*, haz. Raşit Gündoğan vd., İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Tatçı, Mustafa, *Yûnus Emre Dîvânı*, H Yayınları, İstanbul 2020.
- Tekin, Şinasi, *Uygurca Metinler I: Kuanşi İm Pusar (Ses İştiten İlah)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Tekin, Şinasi, *Burkancılardan mehdîsi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidai bir dram: Burkancılığın Vaibhâşika tarikatine ait bir eserin Uygurcası*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1976.
- Toparlı, Recep – Mustafa Argunşah, *Mu'înu'l-Mürîd: İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Toparlı, Recep – Hanifi Vural – Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Türk Dil Kurumu, *XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, C 1 A-B, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1995.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- Ünlü, Suat, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 235v/3450r/7) (Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

- Ünlü, Suat, *Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi, Konya 2012.
- Ünlü, Suat, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi, Konya 2013.
- Üstüner, Ahat, *Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler, Atasözleri ve Kısa Hikayeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1989.
- Wilkens, Jens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, 2021.
- Yavuz Öz, Duygu – Burcu Kaya, *Orhun Yazıtları (Edisyon Kritikli Yayın)*, Yeditepe Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2023.
- Yelten, Muhammet, *Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Yıldırım, Fikret, *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Yüce, Nuri, *Mukaddîmetü'l-Edeb – Hıvârîzm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası: Giriş-Dil özellikleri-Metin-İndeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

THE NOUN *Bİ*, THE VERB *BIÇ* – AND ITS DERIVATIVES IN HISTORICAL TURKISH DIALECTS

Duygu YAVUZ ÖZ*

In the historical periods of the Turkish language, there are many words that indicate both the act of cutting and the tool and the method of the act of cutting. However, among these words, a few roots that belong to a large word family and whose use is not limited to one or two texts or periods stand out. Biç – is the one of these roots. Many words in the noun and verb category have been derived from this root. Bıçgu ~ bıçkı ~ bıçku ~ bışkı ~ bıçkü ~ buçkı “knife, cutting tool, saw”, bıçguç ~ bıçkıç ~ bıçkuç “scissors”, bıçık ~ bıçuğ ~ bıçuk ~ bışuk ~ bıçik ~ buçuk “cut thing, half, moiety”, bıçılğan ~ bıçılğan “crack, wound seen in the soil or on the body”, bıçım ~ bıçım ~ bicin ~ biçin “cut, slice, shape, harvest, sowing, style, shape, style” are in the noun category; bıçıl – ~ bıçil – “to be cut, to be torn off, to be reaped”, bıçın – ~ bıçin – “to cut by oneself, to appear as if to cut, to have clothes cut for oneself”, bıçış – ~ bıçuş – “to cut each other, to cut together”, bıçtur – ~ bıçdir – ~ bıçdür – “to have (something) cut, to have (a dress) cut” are derivatives of the verb category and they are documented to be used in at least two historical periods. There is also another root, bi, that is phonetically similar to this root and denotes the concept of cutting. Bıçağ ~ bıçak ~ bışak ~ bıçek “knife, blade, needle”, bıçaçkı ~ bıçaçkı ~ bışakşı “person who makes and sells knives”, bilegi ~ bilegü ~ bileği ~ bileğü ~ bilev ~ bilevi ~ bilevü “grindstone, whetstone” words in the noun category; bile – “to hone, sharpen; to make effective; craving” and bilet – “to hold something to a grinding stone in order to sharpen it” are derivatives of the verb category that were used in at least two historical periods.

Biç – can be traced uninterruptedly in the historical Turkish dialects of Eastern and Western Turkic areas. Bıçgu ~ bıçkı ~ bıçku ~ bışkı ~ bıçkü ~ buçkı derivative is used in all historical dialects except Köktürk Turkish. Derivatives used in the Old, Middle and New Turkic periods, although not in all historical periods, are as follows: bıçıl – ~ bıçil-, bıçtur – ~ bıçdir – ~ bıçdür-, bıçım ~ bıçım ~ bicin ~ biçin. The verb bıçış – ~ bıçuş – was used in the Old and Middle Turkic period; the words bıçık ~ bıçuğ ~ bıçuk ~ bışuk ~ bıçik ~ buçuk, bıçılğan ~ bıçılğan were used in the Middle and New Turkic period, while the words bıçın – ~ bıçin-, bıçguç ~ bıçkıç ~ bıçkuç were detected only in the Middle Turkic period.

* Assistant. Prof. Dr., Yeditepe University Faculty of Education, Department of Turkish Language and Literature Teaching, Istanbul / Turkey, dyavuz@yeditepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5420-6261

The root *bi* is only seen in the Old Uyghur Turkish period. *Bıçağ* ~ *bıçağ* ~ *bışak* ~ *biçek* ve *bile* – derivatives are found in all historical dialects except Köktürk Turkish. Although not in all historical periods, the derivatives *bilet* – and *bıçakcı* ~ *bıçaqçı* ~ *bışakşı* were used in the Middle and New Turkic period; *bilegi* ~ *bilegü* ~ *bileği* ~ *bileğü* ~ *bilev* ~ *bilevi* ~ *bilevü* derivative is included in the texts of the Old, Middle and New Turkic periods.

There are different views on the etymology of the word *bıçağ* ~ *biçek*. In our opinion, the previous form of the word is *biçek* and this word cannot have been derived as *bıç* – + **ak** as it is claimed. First of all, the suffix – **ak** does not occur in the Old Turkish period. This suffix is in the form of – **k/-k** or –**uk/-ük** and it indicates either passive voice, or sometimes the result of an action done, or it forms an adjective. Therefore, if the word *bıçağ* was derived with this suffix, we would see the word as *bıcuğ*, not *bıçağ*, and the word would be “cut, the cut object” etc. Moreover, in the Old Turkish period, the word is used in the form of a verb, that is *biçek*, with a front vowel, but the verb that is claimed to be its root is used with a back vowel in this period: *bıç-*. For these reasons, in our opinion, the suffixation of the word cannot be as *bıç* – + – **ak**. In our opinion, the word is based on the root *bi*, that we encounter only in Old Uyghur Turkish texts. The word *biçek* is derived from this root with the diminutive suffix, *bi* + *çek* and probably describes a cutting tool slightly smaller than a knife. The word *bi* fell out of use after the word *biçek* was derived. The word *biçek* must have started to be used as *bıçağ* with a back vowel, due to the influence of the *bıç* – word family.

One of the words derived from the root *bıç* – is *bıçık* ~ *bıçuğ* ~ *bıçuk* ~ *bışuk* ~ *biçik* ~ *buçuk*. The use of *tün buçuğu* in *Nehcü'l-Ferâdis* and *buçuk sâ'at* in *The Divan of Yunus Emre* shows that the word *bıcuğ*, of which original meaning is “cut thing, half”, acquired the meaning of “half, half an hour” that we see in Modern Turkish.

Lastly, we suggest that the possibility that the word *bi*, which we think is of Turkish origin and which produces words around the conceptual field of “to cut” such as *bıç-*, has the same root as the verb *bıç* – should also be considered.

ŞARKİYATÇI İLYA NİKOLAYEViÇ BEREZİN VE TÜRKİYAT ÇALIŞMALARI*

ORIENTALIST İLYA NİKOLAYEVICH BEREZIN AND HIS TURKIC STUDIES

Arif AKBAŞ**

Öz

Bu makalede, Rus şarkiyatçı İlya Nikolayeviç Berezin'in (1818-1896) Türkoloji alanındaki çalışmaları tartışılacaktır. Rus şarkiyatçı (Türkolog, İranolog, Moğolist), St. Petersburg Üniversitesi Türk-Tatar Edebiyatı Bölümü onursal Profesörü İ. N. Berezin, Perm vilâyetinin Yugovskiy (Devlet Fabrikaları: Kalhoz) köyünde doğmuştur. Evde babasının verdiği ilk eğitimden sonra eğitimini Yekaterinburg'daki bölge okulunda almıştır. Buradayken zekâsı keşfedilen Berezin, G. S. Surovtsev tarafından devlet desteği için Perm Gimnazyumu'na yönlendirilmiştir. Gimnazyum'daki eğitimin ardından Berezin 1834 yılında Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü'ne girmiştir. Üniversitede Profesörler Fyodor İvanoviç Erdman ve Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek'in rehberliğinde Arapça ve Farsça okumuştur. St. Petersburg Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesi Doğu Bölümü'nü adaylık derecesi ile bitirmiştir. Bir ara Perslerin ve Tatarların hayatını tanımak için Astrahan'a gitmiştir. Kazan'a döndükten sonra *Aydınlanmanın Gelişmesine Katkıda Bulunan ve Onun Müslüman Güçler İçindeki Gidişatını Durduran Şey Nedir?* (Çto sposobstvuet razvitiyu prosveşçeniya i çto ostanavlivaet hod ego v derjavah muhammedanskih?) başlıklı tezini savunmuş ve yüksek lisans derecesi almıştır. 1855-1896 yılları arasında Kazan Üniversitesi'nde çalışmıştır. 1864 yılında *Cuciev Ulusunun İç Yapısı Üzerine Bir Deneme* (Oçerok vnutrennego ustroystva ulusa Djuçieva) başlıklı tezi ile doktora unvanını almıştır. Berezin tüm hayatı boyunca Türkoloji alanında oldukça önemli eserler kaleme almıştır. Geleneksel Rus oryantalizminde önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: İlya Nikolayeviç Berezin, türkiyat, türkoloji, oryantalizm, Kazan ekolü

Abstract

This article discusses the works of Russian orientalist Ilya Nikolayevich Berezin (1818-1896) in the field of Turkology. I. N. Berezin, a Russian orientalist (Turkologist, Iranologist, Mongolist), and honorary professor of the Department of Turko-Tatar Literature at St. Petersburg University, was born in the village of Yugovskiy (State Factories: Kalhoz) in the Perm province. Following a pre-school education provided by his father at home, he attended the regional school in Yekaterinburg Berezin's potential was discovered there and he was encouraged by G. S. Surovtsev to attend the Perm Gymnasium for state support. Having studied at the Gymnasium, Berezin was admitted to the Department of Oriental Languages at Kazan University in

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Orta Doğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı'nda hazırlanan *19. Yy Rus Oryantalizmi ve Orta Doğu* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yıldızeli Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı, Sivas / Türkiye, arifakbas@marun.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8480-4350

1834. Under the supervision of Professors Fyodor Ivanovich Erdman and Alexander Kasymovich Kazem-Bek, he studied Arabic and Persian. He graduated from the Oriental Department of the Faculty of History and Philology at St. Petersburg University with a candidate's degree. He later traveled to Astrakhan to closely observe the life of the Persians and Tatars. Upon returning to Kazan, he defended his thesis titled "What Contributed to the Development of Enlightenment and Stopped Its Progress among the Muslim Powers?" (Çto sposobstvuet razvitiyu prosveshcheniya i çto ostanavlivaet hod ego v derjavah muhammedanski?) and obtained a master's degree. Between 1855 and 1896, he worked at Kazan University. In 1864, he earned a doctorate degree with his thesis titled "An Essay on the Internal Structure of the Dzhujiev Nation" (Ocherk vnutrennego ustroystva ulusa Dzhujiev). Berezin, who authored seminal works in the field of Turkology in his lifetime, occupies an important place in traditional Russian orientalism.

Keywords: İlya Nikolayevich Berezin, turkiyat, turkology, orientalism, Kazan school

Giriş

İlya Nikolayeviç Berezin, 1842 yılında Profesör Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek'in plan ve talimatlarına göre, Rus doğu bilimci V. F. Dittel ile birlikte Dağıstan ve Transkafkasya'ya, Arabistan, Türkiye, İran ve Mısır'a üç yıllık bir bilimsel yolculuğa gönderilmiştir. Dil çalışmaları, halkların modern yaşamı, doğu devletlerinin edebiyatı ve antik eserlerini araştırmıştır. Doğu'da yaptığı çalışmalara ilişkin raporları 1845-1846 yılları arasında Kazan Üniversitesi'nin yayın organı *Uçenie Zapiski*'de (Bilim Adamının Notları) yayımlanmıştır. 19 Mart 1846 tarihinde Kazan'a dönen Berezin, Türk-Tatar Edebiyatı Bölümü'nde profesör olarak görev yapmıştır. Dokuz yıllık çalışma süresi boyunca Rusça ve Fransızca çok sayıda bilimsel inceleme yazısı ve makale kaleme almıştır.¹

Berezin hakkında vefatından sonra bazı bibliyografik kaynaklar yayımlanmıştır. Bu kaynaklar içinde; B. Vladimirtsov, *İ. N. Berezin Bir Mongolist tir* (İ. N. Berezin – Mongolist), SSCB Bilimler Akademisi Asya Müzesi'ndeki Oryantalistler Koleji'nin Notları. 1925. Cilt I; S. Oldenbusrg, *İran Lehçeleri Gezgini ve Araştırmacısı Olarak İ. N. Berezin* (İ. N. Berezin, *Kak puteşestvennik i issledovatel' İranski nareçiy*), SSCB Bilimler Akademisi Asya Müzesi'ndeki Oryantalistler Koleji'nin Notları. 1925. Cilt I; A. A. Polovtsov'un gözetiminde *Rusça Biyografik Sözlük*: 25 ciltte İ. N. Berezin, SSCB Bilimler Akademisi Asya Müzesi'ndeki Oryantalistler Koleji'nin Notları. 1925. T. I içinde A. N. Samoyloviç, *Bir Türkolog Olarak Berezin* (Samoyloviç A.N. İ. N. Berezin, *kak Tyurkolog/ Zapiski Kollegii vostokovedov pri Aziatskom muzeye AN SSSR*. 1925. T. 1), Biyo-bibliyografiya: V. V. Barthold, "Bir Tarihçi Olarak Berezin" (V. V. Bartol'd. "İ. N. Berezin kak istorik"), SSCB Bilimler Akademisi Asya Müzesi'ndeki Oryantalistler Koleji'nin Notları. 1926. Cilt II; sayılabilir.²

Kırım Savaşı'nın başlangıcında, 1855 yılında St. Petersburg Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Fakültesi açıldığında, A. V. Popov ve V. P. Vasilyev ile birlikte Berezin, Türk-Tatar Edebiyatı

1 F. A. Brokgauz' & İ. A. Efron', "Berezin, İl'ya Nikolayeviç", *Noviy Entsiklopedičeskiy Slovar'*, V 48 tomah (Vişlo 29 tomov), Pg. C.VI., St. Petersburg 1912, s. 77-78.

2 V. V. Barthold, "N. Berezin kak Tyurkolog", *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzeye Akademii Nauk SSSR*, Leningrad 1927, s. 51-72.

Bölümü'nde profesörlük görevine davet edildi. Bu bölümdeki hocalık vazifesi dışında 1870-1873 yılları arasında fakülte dekanı olarak görev yaptı ve 1871'den itibaren fahri profesör oldu. 30 Ağustos 1863'te Berezin, aktif eyalet meclis üyeliğine, 1 Ocak 1885'te ise özel meclis üyeliğine terfi etti. Berezin, St. Petersburg'a taşındıktan sonra çeşitli dergilerin çıkarılmasında doğrudan görev aldı ve buna aktif olarak Doğu hakkında popüler makaleler, özellikle de 1842-1845 yılları arası gerçekleştirdiği seyahatlerinden *Denemeler (Oçerki)* adlı çalışması ile katkı sağladı. *Denemeler*'in yanı sıra özellikle *Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti Doğu Şubesi* yayını olan *Zapiski*'de (Bildiriler) ve *Millî Eğitim Bakanlığı Dergisi*'nde, Doğu ile ilgili yazılar üzerine birçok inceleme ve eleştirel/tenkit makaleleri kaleme aldı. Bu dergiler içinde en çok *Avrupa Bülteni* (Vestnik Yevropı) ile *Yurtiçi Notlar*'da (Oteçestvenniye Zapiski) yazılar yayımladı. 1872-1879 yılları arasında Berezin, 16 ciltlik *Rusça Ansiklopedik Sözlük*'ün (Russkiy Entsiklopedičeskiy Slovar) yayımını da üstlendi. 1884-1888 yılları arasında bu sözlüğün ilk iki cildini yayımladı. 22 Mart (3 Nisan) 1896'da St. Petersburg'da öldü. St. Petersburg'daki Novodeviçye Mezarlığı'na defnedildi.³

Bu çalışmada, Rus şarkiyat çalışmaları tarihinde Moğol, Altın Orda, Türk, Arap, İslam tarihi ve Farsça üzerine önemli eserler kaleme alan İlya Nikolayeviç Berezin'in hayatı, ilmi araştırmaları ve Rus Türkolojisine katkısı anlatılmıştır. İ. N. Berezin hakkında şarkiyat alanında bilgi eksikliklerini gidermeye yönelik bir çalışmadır.

V. V. Barthold'un Biyografisine Göre İlya Nikolayeviç Berezin

Barthold, "Bir Tarihçi Olarak İ. N. Berezin"⁴ adlı makalesini Berezin'e bir saygı olarak hazırlamıştır. Berezin'in ait olduğu neslin oryantalisti sadece bir uzman olamazdı, kendisini tamamen filolojik ve dilsel görevlerle sınırlayamazdı. Berezin, Doğu alanında çalışmalar yapıyor ve Doğu halklarının dünü ve bugününün araştırılmasıyla ilgileniyordu. Araştırma alanı Doğu halklarının bugünü ve geçmişi idi, bu da kaçınılmaz olarak tarih biliminin konusunu oluşturan mevzuların incelenmesi ile olabilirdi. Berezin'in hayatının ikinci yarısında, Rus Oryantalizmi farklı bir gelişim aşamasındaydı ve kendisine bir dizi özel görev yükliyordu ancak bu değişiklikler, özünde aktif ve verimli çalışma dönemi 60'lı yıllarla birlikte sona erdiğinde Berezin'in yazılarına çok az yansımıştı. Aynı nedenle, Berezin'in bilimsel dünya görüşü kademeli ilerlemenin resmini temsil etmemekteydi. Sadece bir filolog olarak değil, aynı zamanda bir tarihçi olarak da eğitim ve akademik faaliyetlerinin ilk yıllarında oldukça kesin görüşler geliştirmeyi başarmıştı. Bu görüşler daha sonra önemli değişikliklere maruz kalmadan Doğu bilimcinin anlam dünyasında sürmekteydi.⁵

3 "Berezin, İl'ya Nikolayeviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona*, Tom IIIa, izd. F. A. Brokgauz, İ. A. Yefron, Sankt-Peterburg 1892, s. 511-512.

4 V. V. Barthold, "İ. N. Berezin kak istorik", *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzeje Akademii Nauk SSSR*. L.: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, St. Petersburg 1927, s. 51-73.

5 Barthold, agm., s. 51.

Barthold, nasıl olup da Berezin'in dünya görüşüne nüfuz edemediğini de itiraf etmektedir. Yakın arkadaşı olan bir başka tarihçi V. P. Vasilyev ise tanışıklığının aksine Berezin'e dair basında onun hakkında çok az şey söylemekteydi. Öğrencilik yılları ve öğretmenleri hakkındaki görüşleri belirsizdi. Onun hayatına dair biyografik bir çalışma da bulunmamaktaydı. Görüşlerinin ayrıntılarının açıklığa kavuşturulmasını daha da zorlaştıran çalışmaları vardı. Özellikle birçok makalesinde değindiği tarihî konular alanında, süreli yayınlar arasında kaybolup dağılmıştı. Ancak kendisiyle ilgili özel çalışmalar neredeyse yok gibiydi. Berezin'in öğretmenlerinden sadece F. İ. Erdman ve A. K. Kazem-Bek'e ithaf edilen ölüm ilanına göre Berezin, bilimsel eğitim eksikliğinden etkilenen bir dizi nümizmatik ve tarihî eserin yazarıydı. St. Petersburg Üniversitesi'nde Berezin, Kazem-Bek'e çok yakındı. Hocası için kısa bir bibliyografya da hazırlamıştı. M. N. Musin-Puşkin'in⁶ mütevellisi olduğu zamandan beri hocası için yaptığı Joubert'in Farsça dilbilgisinin çevirisini de tamamlayıp teslim etmişti.⁷

Berezin, Kazem-Bek'in kişisel asistanlığını yapmıştı. Kazem-Bek, Berezin'e yazışmalarını ve Rusça yazılmış eserlerini düzeltmesini emretmişti. Berezin aynı görevleri Haziran 1837'den itibaren üniversiteden mezun olduktan sonra dahi yapmaya devam etti. Ancak Berezin'in bilimsel eğitimi, Kazem-Bek'den alabileceği bilgilerle sınırlı değildi. Berezin, Kazem-Bek biyografisine göre Alman dilini neredeyse hiç bilmiyordu. Berezin'in çalışmaları ise Alman bilimine tamamen yabancı kaldı. Fakat yazılarında genel olarak kurgusal ve bilimsel olan Alman edebiyatına kapsamlı bir şekilde aşina oldukları da söylenebilirdi. Berezin'in bu bilgileri nereden, nasıl ve kimin etkisi altında edindiği pek bir belirsizdir. Üniversiteden ayrıldığı yıllarda Berezin, Kazan'ı sadece bir kez Astrahan'a ve Kalmık bozkırlarına seyahat etmek için terk etti. Bu geziden çok daha fazlası vardı. O, Pers halkıyla tanışmayı hayal ediyordu. Şubat 1841'de Berezin'in Doğu edebiyatı alanındaki yüksek lisans derecesi onaylandı. Tezinin konusu ancak el yazmasında ve tozlu raflarda kalmıştı. Zamanın büyük kısmını alan bu tez ve geleneği hiçbir yerde isimlendirilmemişti. 1842'de araştırmalarında başka biriyle çalışmaktaydı. Bu kişi William Frantsoviç Dittel⁸ olup onun tarafından Doğu'ya üç yıllığına görevlendirilmişti.⁹ [Bu görevlendirme yayın yapma şartıyla ona verilmişti.]

6 M. N. Musin-Puşkin (1795-1862): Asker kökenli olup özel meclis üyesidir. Ayrıca Rusya Bilimler Akademisi onur üyesidir. Rusya İmparatorluğu zamanında 1845-1856 yılları arasında Kazan valiliği yapmıştır. Geniş bilgi için bk. R. H. Galiullina, "M. N. Musin-Puşkin-uçastnik Oteçestvennoy voyny 1812 goda i zagranıçnih pohodov", İstoriya i İstoriçeskaya Pamyat',6, (2012), s. 181-192.

7 V. P. Vasil'yev, *Kazan' – Pekin – Peterburg* (öçerki i material)/ R. M. Valeyev, KH. Uolreyvens, V. G. Daçişen', O. P. Yelantseva, V. ili Jukov, İ. V. Kulganek, Lyu Litsyu, D. E. Martynov, D. YA. Mayatskiy, T. A. Pan, V. L. Uspenskiy; sost. T. A. Zapekanka; otv. red. R. M. Valeyev i YA. V. Davayte posmeyemsa. – SPb.; Kazan', 2021, s. 62.

8 William Frantsoviç Dittel (1816-1848): Kazan Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nden 1840 yılında mezun olduktan sonra İ. N. Berezin ile birlikte İran, Küçük Asya ve Yunanistan'a ilmî bir gezi gerçekleştirmiştir. 1846 yılında St. Petersburg Üniversitesi'nde Türk Dili profesörü olarak görev yapmaya başlamıştır. Ayrıca üniversitede Arapça, Doğu tarihi ve coğrafyası dersleri de vermiştir. Bk. "Dittel Vil'yam Frantseviç", *Biografiçeskaya Entsiklopediya*, <https://www.biografija.ru/print/dittel-vilyam-francevich.htm>, [Erişim tarihi: 25.12.2023].

9 V.V. Barthold, "İ. N. Berezin kak istorik?", 1927, s.1-12. <https://isamveri.org/pdfdkm/02/DKM021365.pdf> [Erişim tarihi: 20.12.2023].

Berezin, St. Petersburg Üniversitesi Türk-Tatar Edebiyatı Bölümü'nün en nitelikli hocalarından biriydi. 1818 yılında bir köyde doğmuştu. Daha küçük yaşlardan itibaren ilme meraklıydı. Gizmnazyum'dan mezun olup Kazan Üniversitesi'ndeki eğitimini tamamladıktan sonra Tarih ve Filoloji Fakültesi'nin Doğu Bölümü'nde adaylık derecesi ile profesörlüğe hazırlanmak amacıyla kalmıştı. Daha sonra 1842'de Doğu edebiyatı alanında yüksek lisans derecesi alan Berezin, aynı yıl Dağıstan ve Transkafkasya, Türkiye, İran ve diğer Doğu ülkelerine üç yıllık bir akademik yolculuğa gönderildi. Bu dönemde doğudaki çalışmalarına ilişkin raporlar 1845-1846 yıllarında *Uçene Zapiski*'de yayımlandı.¹⁰

Bu geziden döndükten sonra Berezin, akademik camiada 1846'dan itibaren yavaştan da olsa tanınmaya başlandı. Kazan Üniversitesi Türk-Tatar Edebiyatı Bölümü'nde profesör olarak görev yaptı. Kazan Üniversitesi'nde kaldığı dokuz yıl boyunca Rusça ve Fransızca çok sayıda bilimsel inceleme ve makale yayımladı: “St. Petersburg Kütüphanelerinde Saklanan Türkçe-Tatarca El Yazmalarının Açıklaması” (Opisaniye turetsko-tatarskih rukopisey, hranyaşçihşya v peterburgskih bibliotekah); “Kazem-Bek'in Yayımladığı Türkçe Dilbilgisi Eki” (Prilojenije po turetskoy grammatike, opublikovannoe Kazem-Bekom). Her iki eser de Oryantalist Vladimir Denker tarafından Almancaya çevrilmiştir; *Système des dialectes Turcs* (Müslüman Lehçeleri Üzerine Araştırmalar, 1849); *Doğu'ya Seyahatler* (2 cilt, 1849-52); “Doğu Tarihçileri Kütüphanesi” (2 cilt, 1850-51; ilk cilt, Berezin Çağatay lehçesinde “Şeybânîname” başlığı altında bulunduğu Moğolların ve Türklerin tarihini Rusça tercümesi, notlar ve eklemelerle ele almıştır; ikincisi “Camîü't-Tevârîh” adı altında (Kazan lehçesinde Moğolların ve Türklerin tarihi); “Recherches sur les lehçeleri persans” (Müslüman Lehçesi Üzerine Araştırmaların ikinci cildi, 1853); “Fars Dilinin Grameri” (1853); “IV. Yüzyıl Han Yıllıkları” (1850-52); monografi: “Volga'da Bulgarlar” (1853); “Batu'nun Rusya'yı İşgali Üzerine” (1853, Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya); İstanbul'da kaldığı süre boyunca şehrin turistik yerlerini ziyaret etmesi Doğu ile ilgili yeni yazılar yazmasına yol açmıştı. Bu yazılar, kendi isteğiyle 1854'te *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*'da yayımlandı. 1855'te Kazan'dan ayrılırken Berezin, “Catalog des mémoires et des médailles du kabine numismatique de l'université de Casan” adlı çalışmasını hazırladı.¹¹

Bilindiği gibi, 1855 yılında St. Petersburg Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Fakültesi açıldı. Berezin, B. Popov ve V. P. Vasilyev ile birlikte Türk-Tatar Edebiyatı Bölümü'ne profesör pozisyonu için davet edildi. Petersburg'a taşındıktan sonra Berezin, dergi çalışmalarında aktif rol aldı ve Doğu hakkında popüler makaleler özellikle de 1842-1845 yılları arası gerçekleştirdiği seyahatlerinden *Denemeler* adlı eseri ortaya çıktı. *Denemeler*'e ek olarak özellikle İmparatorluğun *Doğu Şubesi Tutanakları*'nda (Protokoli Vostoçnogo Otdeleniya), Doğu ile ilgili yazılar üzerine birçok inceleme ve eleştirel makalelerine yer verdi. *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*, *Vestnik Evropı*, *Oteçestvenniye Zapiski* dergilerinde makaleleri yayımlandı. Bu arada bilimsel ve pedagojik faaliyetlerine devam ederek şunları yayımladı: 1856'da *Türk Boyunun Halk Atasözleri*

10 Barthold, agm., s. 1-6.

11 Barthold, agm., s. 6-12.

(Narodnıye poslovitsı Turetskogo plemeni); 1857’de “Doğuya Yolculuk Rehberi” (Guide du voyageur en Orient), “Diyalog arabes d’après trois principaux lehçeleri: de Mésopotamie, de Syrie et d’Egypte”; “Türkçe Okumaları” (3 cilt, 1. cilt 1857’de, 2. cilt 1862’de hem Kazan’da hem de 3. cilt 1888’de); Moğolların Tarihi, Op. Raşid-ed-Dina, Farsça. Metin. Rusça tercümesi ile ve notlar – İmparatorluğun Doğu Şubesi’nin “Tutanakları”nda. Kemer. Obşç., 1858-88, 7 cilt) – Berezin’in en değerli eseridir. 1864 yılında Berezin, Doğu Edebiyatı Doktoru derecesi için sunduğu *Cuciev Ulusunun İç Yapısı Üzerine Bir Deneme* adlı tezini savundu. 1872-1879 yılları arasında 16 ciltlik *Rus Ansiklopedik Sözlüğü*’nü yayımladı. 1883-1884’te fiyat ve kısalık nedeniyle kamuya açık hâle getirmek istediği *Yeni Ansiklopedik Sözlük*’ün iki cildini daha yayımladı. Başlıca çalışmaları içinde; “de Syrie et d’Egypte”; “Türkçe Okumaları”; Moğolların Tarihi, Op. Raşid-ed-Dina, Farsça. Metin. Rusça tercümesi ile notlar – İmparatorluğun Doğu Şubesi’nin “Tutanakları”nda. Kemer. Obşç., 1858-88, 7 cilt) – İlyâ Nikolayeviç’in en değerli eseridir. 1864 yılında Berezin, Doğu Edebiyatı Doktoru derecesi için sunduğu *Cuciev Ulusunun İç Yapısı Üzerine Bir Deneme* adlı tezini savundu. İlyâ Nikolayeviç Berezin’in kapsamlı bir biyografisi için bkz. “Histoire des orientalistes de l’Europe”, Dugat (Paris, 1871).¹²

İlyâ Nikolayeviç Berezin’in Bazı Eserleri ve Açıklamaları

Berezin’in yayımlanan ilk eseri *Türkçe Dilbilgisi* (Turetskaya Grammatika, 1847)’dir. Eser, Kazan Gimnazyumu’nda okuyan öğrencilere Türkçenin temel kaidelerini öğretmek için yazılmıştır. Türkçe dilbilgisi kuralları anlatıldıktan sonra konuşmaya yönelik örnek cümleler ve metinler verilmiştir.¹³ *Petersburg Kütüphanelerinde Saklanan Türkçe-Tatarca El Yazmalarının Açıklaması*’nda (Opisaniye Turetsko-Tatarskih Rukopisey, Hranyaşçihşya v Bibliotekah St. Peterburga, 1846-1849) Tatarca ve Türkçe el yazması eserler alfabetik ve kronolojik olarak tasnif edilmiştir.¹⁴ *Türk Diyalektiklerinin Sistemi*’nde (Système des dialectes Turcs, 1849) Türk lehçeleri karşılaştırmalı şekilde analiz edilip açıklanmıştır.¹⁵ Kitapta ayrıca Türk lehçelerinin sınıflandırılması da yapılmıştır. Berezin bu çalışmasında özellikle güney-batı lehçelerine eğilmiştir.

Berezin’in *Dağıstan ve Transkafkasya’ya Yolculuk* (Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkaz’yu, 1849) adlı çalışması Rus Coğrafya Cemiyeti ve Rus Edebiyatını Sevenler Derneği çerçevesinde yapılmıştır.¹⁶ Kitabın ilk baskısının kapağında “Doğu’ya Yolculuk” başlığı vardır. İkinci baskıda başlık şimdiki hâliyle değiştirilmiştir. Bu baskı bolca fotoğraf, çizim, haritalar, planlar ve manzaralar yönünden güncellenmiştir. Bu kitap sonraki yıllarda Doğu ülkelerinden Pers, Mezopotamya, Küçük Asya, Suriye, Mısır, İstanbul vb. yerler eklenerek güncellenmiş ve tekrar

12 Barthold, “İ. N. Berezin kak istorik?”, s. 1-12.

13 İlyâ Nikolayeviç Berezin, *Turetskaya Grammatika*, KGU Tip, Kazan 1847, s. 10-18.

14 İlyâ Nikolayeviç Berezin, *Opisaniye Turetsko-Tatarskih Rukopisey, Hranyaşçihşya v Peterburgskih Bibliotekah*, v *Jurnale Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*, St. Petersburg 1846-1849, s. 2-4.

15 İlyâ Nikolayeviç Berezin, *Système des dialectes Turcs*, Univ. Tip., Kazan 1849, s. 11-14.

16 İlyâ Nikolayeviç Berezin, *Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkaz’yu*, Univ. Tip., Kazan 1849, s. 1-15.

basılmıştır. Berezin'in kitabının ilk baskısına anonim bir inceleme 1850'de *Sovremennik*'in 4. sayısında çıkmıştır. Bu yazıyı yazan [bölüm V, s. 79-86] yazar V. V. Grigoryev'dir. İlk kez 1849'da Kazan'da yayımlanan *Dağıstan ve Transkafkasya'ya Yolculuk*, okuyuculara anlatılan toprakların tarihi, coğrafyası, bu yerlerde yaşayan halkların kültür ve yaşam özellikleri hakkında bilgi vermektedir.¹⁷ Kitap önsöz dışında; Astrahan'dan Tarhu'ya, Tarhu'dan Derbend'e, Derbend'ten Küba'ya, Karakaytak Vilâyeti, Küba'dan Bakü'ye, Tabasaran, Bakü'den Salyan'a, Salyan'dan Lenkeran'a, Lenkeran'dan Astara'ya bölümlerinden oluşmaktadır. Kitap içinde gezilen yerler ve halklar ile ilgili her türden bilgi toplanmış (istatistikler, haritalar, çizimler vs.) ve yayımlanmıştır.¹⁸

Doğu Tarihçileri Kütüphanesi'nin (Biblioteka Vostoçnih İstoriçev: v 2-h tomah (1849-1854) birinci cildinde Osmanlıca alfabenin Rusça transkripsiyonu ile Arap, Fars ve Türk tarihçilerin temel eserleri ile bunların kısa Rusça özetlerine yer verilmiştir.¹⁹ 200 civarında Doğu tarihçisi incelenmiştir. Kitabın sonunda alıntılanan eserlerin orijinal mikro filmlerden çekilmiş kopyaları da eklenmiştir. İkinci ciltte; Tatarca temel metinlerin analizi ve yorumlaması yapılmıştır.²⁰ *Han Yarlıkları* (Hanskiye Yarlıki, 1850-1852) kitabında Moğol, Altın Orda ve Tatar Hanlarına dair orijinal arşiv belgeleri kısa tanımları yapılarak orijinal varaklar şeklinde verilmiştir.²¹ Yarlık; hanın emir, bildirim ve mektuplarından oluşan yazılı belgelerdir. Yarlık kelimesi Rusçaya Türk dillerinden geçmiştir ve burada "sultan fermanı, asil fermanı" anlamına gelmektedir. Tarihte bu kelime Moğol hanlarının kendilerine bağlı laik ve manevi (kilise) hükümdarlara yazılı bir emri veya tercihli mektubu anlamına gelmektedir. Yasalarının vücut bulmuş hâli olan yarlıklar XIII-XV. yüzyıllarda büyük hükümdarların belgeleridir. "Yarlık (Moğolca: зарлик, zarlig; Rusça: ярлык, jarlyk, Tatarca: yarlıĝ), Cengiz Han'dan sonra Moğol İmparatorlarının kullandığı bir fermanıdır. Yarlık; idari ve yargı kararları için öncelikli davaların kayıtları ve Cengiz Han'a atfedilen özdeyişler veya sözler ile birlikte bir yönetmelik veya kararname etkisi olan üç temel hukuk kaynağından biriydi. Yarlık, Moğol İmparatorluğu'nun işleyişi hakkında önemli bilgiler sağlar."²²

Berezin, *Doğu'ya Seyahatler* (Puteşestviya po Vostoku: V 2-h tomah, 1849-1852) adlı eserinde İran, Osmanlı ve Orta Doğu'daki seyahatlerinin notlarını yayımlamıştır.²³ Bu seyahatin ön hazırlığını Kazem-Bek yapmıştır. Gezi planı 1841'de onaylanmıştır.²⁴ Emile Zola, "Hiçbir

17 Barthold, "İ. N. Berezin kak istorik?", s. 8-12.

18 Berezin, *Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu* s. 1-221.

19 İlya Nikolayeviç Berezin, *Biblioteka Vostoçnih İstoriçev: v 2-h tomah*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1849-1854, s. 1-5.

20 Berezin, *age.*, s. 1-24.

21 İlya Nikolayeviç Berezin, *Hanskiye Yarlıki. IV Tom*. Tipografiya Universiteta, Kazan 1850-1852, s. 10.

22 Enerelt, Enkhbold, "The Role Of The Ortoq in The Mongol Empire in Forming Business Partnerships", Taylor & Francis, No:4. <https://doi.org/10.1080/02634.937.2019.1652799>. 2019, s. 541.

23 İlya Nikolayeviç Berezin, *Puteşestviya po Vostoku: V 2-h tomah*. Tipografiya Universiteta, Kazan 1849-1852, s. 20-23.

24 Aleksandr Kasimoviç, Kazem-Bek, *Plan Uçenogo Puteşestviya po Vostoku Magistrov Kazanskogo Universiteta Dittelya i Berezina*, Sost. po poruç. popeçitelya Kazan. uceb. okr. ord. prof. Kazan. un-ta mirzoju Kazembekom;

şey zihni yolculuk kadar geliştirmez” diyerek dünyamızda uzak ve yakın olan keşfedilmemiş köşelerin keşfiyle pek az duyumun karşılaştırılabileceğinin farkına varmıştır. İnsanlık tarihi boyunca gezginler, kahramanlar olarak kabul edilmiştir. Alışılmış yaşam tarzını terk ederek bilinmeyene doğru gitmişlerdir. Uzak ufuklara, bilinmeyene olan arzu, insan doğasının kalbinde yer alır ve bilinmeyenleri fethetmek için en başarılı ya da en maceraperest girişimler her zaman en büyük başarıların listesine uymaktadır. Çürük bir gemide tarih öncesi bir yerli, antik bir gezgin, ortaçağ tüccarı, on yedinci yüzyılın aydınlanmış hümanisti ya da yirminci yüzyılın kutup kâşifi olsun, hepsi bilinmeyene koşan büyük gezginlerden oluşan bir gruptu. Onların hikâyeleri, anıları ve yaşamları, insan yeteneklerinin ve insan ruhunun en yüksek tezahürünün örnekleridir. *Büyük Seyahatler* (Velikiye Puteşestviya) serisi, birçok büyük coğrafyacının, keşifçinin ve araştırmacının hikâyelerini tanımanın, yaşamları, deneyimleri ve başarıları hakkında daha fazla bilgi edinmenin bir yoludur. Berezin de yaşadığı dönemde tüm Orta Doğu’yu gezmiş ve son derece kaliteli yazılar kaleme almıştır. Berezin’in seyahat notları 2022’de Moskova’da *Büyük Seyahatler* dizisi içinde tekrar yayımlanmıştır.

Berezin’in Türkler hakkındaki en önemli çalışması hazırlamış olduğu *Doğu Türkleri Kütüphanesi* (Biblioteka Vostočnih Tyurkov, v 3-h tomah, 1849-1854) isimli eseridir.²⁵ Eserde Berezin’in Türkiyat alanında kaleme aldığı tüm makaleleri bulunmaktadır. *Kuzey İran’a Yolculuk* (Puteşestviye po Severnoy Persii, 1852) adlı çalışması İran hakkındaki seyahat notları ve gözlemlerinden oluşmaktadır. Kitap sekiz bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler: Astar’dan Tebrize, Tebriz, Tebriz’den Tahran’a, Tahran, Tahran’da gündelik hayat, Tahran’daki önemli olaylar (Ramazan ve Bayram, Kurban, Kadir Gecesi, Muharrem, Hac vazifesi, Üç aylar, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’i anma günleri, Cuma namazı, İranlıların aile hayatı, İranlılara özgü davranışlar vb.) şeklindedir.²⁶ Berezin, diğer yedi bölümde, İran yöneticilerini tanımlanması dışında etnografik ve antropolojik gözlemlerde bulunmuştur. Bu kitap, İran’ın güncel durumunu her yönüyle ele alan önemli eserlerden biridir. Berezin, İran ile ilgili önemli iki çalışma daha yayımlamıştır. *Pers Lehçelerinin Açıklanması* (Recherches sur les dialectes Persans, 1853) Farsçayı dilbilgisi yönünden örnek metinler eşliğinde inceleyen bir kitaptır.²⁷ Kazan’daki mektep öğrencilerine Farsça öğretmek amacıyla yazılmıştır. Eserin aynı yıl içinde Rusça tercümesi olan *Grammatika Persidskogo Yazıka* Kazan Üniversitesi matbaasında neşredilmiştir.²⁸

Volga Bulgarlarının Monografisi (Monografiya Bulgar na Volge, 1853) İdil-Volga Bulgar Devleti ve burada yaşayan halklar hakkında sosyo-kültürel, adet ve görenekler, inançlar, ekonomi, tarih vs. konularında bilgiler vermiştir.²⁹ Ayrıca bu konuda Ahmet Taşağıl da kısa

Rasmotren İmp. Akad. Nauk i utv. g. ministrom nar. pros. 27 noyab. 1841 g. (1802-1870), Univ. Tip., 38. Kazan 1841, s. 22.

25 İlya Nikolayeviç Berezin, *Biblioteka Vostočnih Tyurkov*. v 3-h Tomah, Tipografiya Universiteta, Kazan 1849-1854, s. 1-14.

26 İlya Nikolayeviç Berezin, *Puteşestviye po Severnoy Persii*, Tipografiya Universiteta. Kazan 1852, s. 9.

27 İlya Nikolayeviç Berezin, *Recherches sur les dialectes persans*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1853, s. 1-7.

28 İlya Nikolayeviç Berezin. *Grammatika Persidskogo Yazıka*, Tipografiya Universiteta. Kazan 1853, s. 4-8.

29 İlya Nikolayeviç Berezin, *Monografiya Bulgar na Volge*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1853, s. 11.

bir monografi yazmıştır.³⁰ *Batu'nun Rusya'ya İşgali Üzerine* (O našestvii Batuya na Rossiiu, 1853) adlı çalışmasında Moğol komutanı ve devlet adamı, Cengiz Han'ın torunu, Cuci'nin oğlu olan Batu'nun Rusya'ya işgal etmesi anlatılmaktadır. 1235 yılındaki kurultay kararıyla Batu'ya kuzeybatıdaki toprakların fethi görevi verilmiş ve Batu, Kumanlara, Volga-Bulgaristan'a, Rus beyliklerine, Polonya'ya, Macaristan'a ve Dalmaçya'ya karşı seferlere önderlik etmiştir. 1236-1243 yılları arasında Batu, tüm Moğol Batı kampanyasını yönetmiş ve bunun sonucunda Polovtsian bozkırlarının batı kısmı, Volga-Bulgaristan ve Kuzey Kafkas halkları ilk kez fethedilmiştir. Rusya'nın Moğol istilası birkaç yıl sürmüştür. Batu'nun resmî liderliği altındaki birlikler, 1237-1238'de Ryazan ve Vladimir'e, 1239'da (muhtemelen) Çernigov'a ve 1240'ta Kiev'e, birkaç kez Rusya'ya gitmişler ve bölgeyi talan etmişlerdi.³¹

Kütüphane kitap kataloğu olan *Kazan Üniversitesi Nüvizmatik Kabinesinin Kayıtları ve Madalyaları Kataloğu* (Catalogue des mémoires et des médailles du cabinet numismatique de l'université de Casan, 1855) Berezin tarafından büyük bir özveri ve itina ile hazırlanmıştır. Bu katalog H. D. Fren'in³² kataloğunun daha fazla geliştirilmesiyle oluşmuştur.³³ *Türk Boyunun Halk Atasözleri*'nde (Narodniye poslovitsi Turetskogo plemeni, 1856) bine yakın atasözü Rusçaya tercüme etmiş ya da açıklanmıştır. Türk halkının atasözleri Rusçanın ruhuna uygun gelecek şekilde tercüme edilmeye çalışılmıştır. Berezin yıllar boyunca Türk halk bilgeliğini yansıtan atasözlerini toplamış, tasnif etmiş ve yayımlamıştır. Bu atasözleriyle Türk idealini ve düşüncesini çözmeye ve anlamaya çalışmıştır. Bu atasözleri genelde insanın akıllı, nazik, sosyal, çalışkan ve bilgili, cesur, hiç aceleci olmayan, temkinli ve orta yola sadık olmalıdır, anlayışını yansıtmaktadır. Osmanlı tarihi alanında uzman bir isim olan V. D. Smirnov'un da belirttiği gibi, Türk folklorunda evrensel bir insan olarak sempati duyabileceğimiz pek çok şey vardır.³⁴

Berezin, *Bir Gezginin Doğu Rehberi: Üç Ana Lehçeye Göre Arapça Diyaloglar: Mezopotamya, Suriye ve Mısır* (Guide du voyageur en Orient: Dialogues arabes d'après trois principaux dialectes: de Mésopotamie, de Syrie et d'Égypte'u, 1857) adlı eserini Orta Doğu'ya seyahat yapacak şarkiyatçılar için bir rehber şeklinde hazırlamıştır.³⁵ Berezin, Orta Doğu izlenimlerini aktardığı bu çalışmasını şarkiyat alanında çalışan öğrenciler için yazmıştır. Ayrıca bu çalışmada

30 Ahmet, Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 21, İstanbul 2000, s. 472.

31 İlya Nikolayevič Berezin, *O Naşestvii Batuya na Rossiiu*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1853, s. 22-30.

32 Hristian Daniloviç Fren (1782-1851): Seçkin bir doğu bilimci, Arapça uzmanı ve nüvizmat. Profesör H. D. Fren eyalet meclis üyesidir. 1818'de Bilimler Akademisi Asya Müzesi kurulmuştur. Fren müzenin açılışından 1842 yılında dek müzenin müdürlüğü görevini üstlenmiştir. Dünya çapında 20'den fazla akademinin onursal üyesidir. Almanca, Latince ve Arapça dillerinde yayımlanmış 150'den fazla çalışması bulunmaktadır. Bk. A. M. Kulikova. "Tri etyuda k kartine deyatel'nosti akademika K. M. Frena (1782-1851)", *Rossiyskoye Vostokovedeniye XIX veka v Litsah*. St. Petersburg: «Peterburgskoye vostokovedeniye», 2001, s. 17-192.

33 İlya Nikolayevič Berezin, *Catalogue des mémoires et des médailles du cabinet numismatique de l'université de Casan*, Tipografiya Universiteta. Kazan 1855, s. 3-7.

34 İlya Nikolayevič Berezin, *Narodniye Poslovitsi Turetskogo Plemeni*, Biblioteka dlya çteniya, St. Petersburg 1856, s. 31.

35 İlya Nikolayevič Berezin, *Guide du voyageur en Orient: Dialogues arabes d'après trois principaux dialectes: de Mésopotamie, de Syrie et d'Égypte*, Imprimerie de l'université imperiale, St. Petersburg 1857, s. 5-12.

Berezin, Orta Doğu yolculuğu deneyimini de anlatmıştır. Eser, 96 sayfadan mütevellittir. Ferman Karaçam'a göre, St. Petersburg günlerinde Berezin:

Çeşitli dergi, gazete ve kitapların şarkiyatla ve Müslümanlarla ilgili bölümlerinin editörlüğünü yürüttü. 1858-1860 yıllarında Avrupa'ya bir seyahat yaparak Londra ve Paris kütüphanelerinde incelemelerde bulundu ve ünlü *Société Asiatique*'e üye kabul edildi. 1861-1863 yıllarında Büyük Rus Ansiklopedisi'nin şarkiyatla ilgili bölümünde sorumluluk aldı ve aynı yıllarda Rus üniversitelerinde reorganizasyon yapan komisyonda faal bir üye olarak çalıştı; 1878'de Floransa'da yapılan IV. Milletlerarası Oryantalistler Kongresi'ne katılmıştır.³⁶

Şarkiyatçı Berezin St. Petersburg'da iken üniversitenin koleksiyonları ve kitaplarının tasnifi işinde de çalışmıştı. Bu gayretleri sonucunda altı ciltlik *Doğu Vakayinameleri Koleksiyonu* (Sbornik Vostočnıh Letopisey: v 6-ti tomah, 1858-1869) ortaya çıkmıştı. Bu altı ciltlik ansiklopedik yayın o günlerde neredeyse Rusya'da bulunan tüm Doğu kroniklerinin bilgilerini içermekteydi.³⁷ Şarkiyatçının doktora tezi olan *Han Yarlıklarına Göre Cuci Ulusunun İç Yapısı* (Vnutrenneye Ustroystvo Ulusa Djuçiyeva po Han'skim Yarlıkam, 1865), Cuci (Moğol) halkının yönetim şeklinin iç yapısını ve özelliklerini tartışmaktadır.³⁸ Kitapta; Cuci ulusunun kaynaklardaki adlarının sınıflandırılması, Hanedanın siyasi, coğrafi ve politik durumu, devlet yapısı, “ulus”, “orda” ve “yurt” terimlerinin anlamları, ulus kavramının kökeni ve evrimi, devletin tarihi vb. konular birincil elden belge ve kaynaklara dayandırılarak açıklanmaktadır.

Berezin'in Türkoloji bağlamında diğer bir önemli eseri de St. Petersburg'da iken yazdığı üç ciltlik *Türkçe Seçkisi* (Turetskaya Hrestomatiya 1857-1878) [Cilt: III] adlı çalışmasıdır. Bu kitap, Kazan ve St. Petersburg Şarkiyat Fakülteleri'nde Türkçe öğretimi için hazırlanmıştır. Kitaptaki metinler kolaydan zora doğru gidecek şekilde tasnif edilmiştir.³⁹ Berezin'in akademik olmayan İstanbul'da Ramazan (Ramazan v Stambule, 1856), *Bayram* (Beyram, 1856), *Çöl Manzaraları*, 1856, 1858, 1860 (Stsena v Pustine, 1856, 1858, 1860), *Başka Bir Dünya* (İnoy Mir, 1857), *Müslümanın Mutluluğu* (Blajenstvo Musulmanina, 1867) gibi kısa tanıtıcı eserleri de bulunmaktadır. Ayrı ayrı yayımlanan bu eserlerin yanı sıra Berezin'in çeşitli süreli yayınlarda Doğu ile ilgili birçok makalesi de yayımlanmıştır.⁴⁰ Özellikle yazıları *Moskova Habercisi* (Moskovskie Vedomosti) ile ayrıca makalelerin yayımlandığı *Rusça Belleten*'de (Russian Bulletin) yer almıştır. Berezin'in son çalışmaları arasında *Rus Ansiklopedik Sözlük* (1873-1882, 16 cilt) de önemli bir yer tutmaktadır.

36 Ferman Karaçam, “Berezin, İlya-Nikolayeviç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C V, 1992, s. 491-492.

37 İlya Nikolayeviç Berezin, *Sbornik Vostočnıh Letopisey: v 6-ti tomah*, Imprimerie de l'université imperiale, St. Petersburg 1858-1869, s. 5.

38 İlya Nikolayeviç Berezin, *Vnutrenneye Ustroystvo Ulusa Djuçiyeva po Han'skim Yarlıkam*, Imprimerie de l'université imperiale. St. Petersburg 1865, s. 10-11.

39 İlya Nikolayeviç Berezin, *Turetskaya Hrestomatiya*, III Toma, Tipografiya Universiteta, Kazan 1857-1878, s. 1-8.

40 A. K. Şaginyan. St. Petersburg Uni. “İl'ya Nikolayeviç, Berezin”, *Biografika*, s. 1-2., <https://bioslovhist.spbu.ru/person/18-berezin-il-ya-nikolayevich.html>, [Erişim tarihi: 05.09.2023].

Rusya Millî Kütüphanesi ve Devlet Arşivi kayıtlarında Berezin'in şu eserleri bulunmaktadır: Üç Yıllık Doğu Yolculuğuna Genel Bakış (Obzor tryohletnego puteşestviya po Vostoku), *Derbend'deki Arapça Yazıtlar* (Arabskiye nadpisi v Derbende), *İ. N. Berezin ve P. S. Savel'yev; Çöl Sahneleri ve Kervansaraylar* (Peyzaji pustini i karavan-sarai), *Abşeron Yarımadası Gezisi*, (Puteşestviye na Abşeron), *Kuzey İran'a Yolculuk: Muhammed Şah Portresi* (Puteşestviye po Severnoy Persii), *Han Yarıkları* (Hanskiye Yarlıki), *Konstantinopolis'te Kaldığı Süre Boyunca Konstantinopolis'in Turistik Yerlerini Ziyaret Eden Majesteleri Büyük Dük Konstantin* (Poseşçeniye tsaregradskih dostoprimeçatel'nostey vo vremya prebivaniya v Konstantinopole yego imperatorskogo vysoçestva velikogo knyazya Konstantina Nikolayeviça, v 1845 godu), *Yadrinskiy Voyvodalığı Ofisi Arşivlerinden Çar Aleksey Mihayloviç ve Fyodor Alekseyeviç'in Gramotaları* (Gramoti tsarey Alekseya Mihayloviça i Feodora Alekseyeviça iz Arhiva Yadrinskoy voyevodskoy kantselyarii), *Cuci Ulusunun İçyapısı Üzerine Denemeler* (Oçerk vnutrennego ustroystva ulusa Djuçieva), *Türkiye'deki Ortodoks ve Diğer Hristiyan Kiliseleri*, *N. F. Kostylecki [ölüm ilanı]* (Pravoslavnaya i drugiyе hristianskiye tserkvi v Turtsii), *Rusya'daki İlk Moğol İstilas* (Pervoye naşestviye mongolov na Rossiyu), *Volga'daki Bulgarlar* (Monografıya Bulgar na Volge), *Türk Dilbilgisine Ekler* (Dopolneniye k Tyurkskoy grammatike), *Farsça Grameri* (Grammatika Persidskogo yazıka), *Batu'nun Rusya'yı İşgali* (O naşestvii Batuya na Rossiyu), *St. Petersburg Kütüphanelerinde Saklanan Türkçe-Tatarca El Yazmalarının Açıklaması* (Opisanıye turetsko-tatarskih rukopisey, hranyaşçihıysya v peterburgskih bibliotekah), *Dağıstan ve Transkafkasya'ya Yolculuk* (Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu), Şeybaniler: Çağatay Lehçesindeki Moğol-Türklerin Tarihi (Şeybaniada: İstoriya mongolotyurkov na djagatayskom dialekte), *Toplu Yıllıklar* (Sbornik letopisey), *Doğu Kronikleri Koleksiyonu* [Toplam VI Cilt] (Sbornik vostoçnih letopisey: VI Tomah), *Yeni Ansiklopedik Sözlük II Cilt* (Noviy entsiklopedičeskiy slovar'), *Rusça Ansiklopedik Sözlük 16 Cilt* (Russkiy entsiklopedičeskiy slovar'), *St.-Petersburg'un Basılı El Yazmaları ve Ksilografileri Kataloğu* (Katalog peçatnih rukopisey i ksilografiy Sankt-Peterburga), *Moğolların Tarihi* (İstoriya Mongolov), *Kafkasya* (Kavkaz) vb. sayılabilir.⁴¹ Berezin'in dergilerde kalan makalelerinin henüz bir bibliyografik çalışması yapılmamıştır. Berezin tüm hayatını Türkiyat bilimine adanmış nitelikli bir âlimdir.

Sonuç

Oryantalistler tarafından Tatar Türkü asıllı Rus şarkiyatçı İlya Nikolayeviç Berezin, Türklerin, İran'ın ve Moğolistan'ın kültürü, dilleri ve tarihi konusunda en yetkin otoritelerden biri olarak kabul edilmektedir. İran, Arap ve Türk filolojisi ile diyalektolojisinin yanı sıra Moğolların tarihinden (çoğunlukla Reşîdüddîn üzerinden) başka Transkafkasya ve Kuzey İran hakkındaki seyahatnamelerin yazarıdır. Eserlerini çoğunlukla Rusça ve Fransızca yazmıştır. İ. N. Berezin, Kazan Üniversitesi Türk-Tatar Edebiyatı Bölümü'nde profesör olarak çalışmış, daha sonra ise

41 Rossiyskaya Gosudarstvennaya Biblioteka. "Berezin, İl'ya Nikolayeviç", Moskva, 2023, s. 1-3. <https://www.rsl.ru/> [Erişim tarihi: 02.09.2023].

St. Petersburg Üniversitesi'nde de aynı bölümde görev yapmıştır. Diğer çalışmalarının yanı sıra 16 ciltlik *Rus Ansiklopedik Sözlüğü*'nün ilk editörlerindedir.

1842-1845 yılları arasında Doğu'ya bilimsel bir yolculuk yapmıştır. Dağıstan'ı ve Kafkasya'yı ziyaret etmiştir. Ardından Arabistan, Mısır, Türkiye ve İran'a da gitmiştir. İncelenen ülkelerin yaşamları ve gelenekleri, doğu dilleri ve edebiyatı hakkında değerli bilgiler içeren seyahat kayıtları, 1845-1846 yılları arasında Kazan Üniversitesi'nin yayın organı *Uçeme Zapiski*'de basılmıştır. En önemli eserleri içinde özellikle Şeybânîname ve *Camiiü't-Tevârih*'in Rusça tercüme ve baskıları da bulunmaktadır. Berezin, Doğu/ Türkiyat hakkındaki bilgilerin popülerleşmesine büyük önem vermiştir. Araştırmalarını ve seyahat izlenimlerini süreli yayınlarda; *Moskovskie Vedomosti* ve *Russkiy Vestnik*'te yüzden fazla makale yazarak Rus okuyuculara aktarmıştır. Berezin'in kişisel arşivi Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde saklanmaktadır. Bu materyallerin büyük bir çoğunluğu 1896 yılında Bilimler Akademisi tarafından eşinden satın alınmıştır.

Berezin'in bazı notlarından Reşidüddin'in çevirisine kadar görülebilir ki Berezin yayın ve çeviri faaliyetlerinin yanı sıra derlenen materyallerin tasnifi ve yorumlanması işi ile de uğraşmıştır. Özel dehası bazı makalelerde şarkı [Doğu] ve birkaç tarihî konuyu ele almada kendisini göstermişti. *Doğu Halklarının Kökeni, Moğolların Tarihi, Cengiz Han'ın Batıya Seferi* gibi yazıları Reşidüddin'in etkisinde yazılmıştı. Berezin'in bilimsel konulara olan ilgisinin zayıflaması bu makalelerde fark edilmektedir. [XIX. yüzyılın ikinci yarısı 1870'lerden itibaren] St. Petersburg Oryantalistler Kongresi'ne katılanlar listesinde ve kongre toplantılarına ilişkin raporlarda Berezin'in adının bulunmaması dikkat çekicidir. Bu arada makale yazma işinden uzaklaşan şarkiyatçı 1876 yazından itibaren St. Petersburg Üniversitesi'nde dekanlık yapmaya başladı. İdari görev alması onun yazmaya dair ilgisini giderek azaltmaktaydı. Bunun aynı kişisel nedenlerden kaynaklanması mümkündür. Bu durum aslında *Rus Ansiklopedik Sözlüğü* editörleri listesinde Grigoryev isminin bulunmaması gibiydi. [Grigoryev, bu ansiklopediyi yöneten perde arkasındaki kişiydi.] Ancak karakteristik özelliği, 1849 gibi erken bir tarihte *Paris ve Leipzig'deki Asya topluluklarına* üye olan Berezin'in ismi *Doğu Eserleri Kütüphanesi*'nin birinci cildinin başlık sayfasında yer alıyordu. *Deutsche Morgenlandische Gesellschaft*'de (*Alman Doğu Topluluğu*) ise ismi bulunmuyordu.⁴²

Berezin, 1877'de *Societe Asiatique*'nin düzenlemiş olduğu St. Petersburg IV. Oryantalistler Kongresi'ne katılmıştı. Görünüşe göre, Berezin, en iyi yıllarında bile buna asla değer vermemişti. Dış başarıya değer veren yetenekli popülerleştirici bir öğretici içinde bulunduğu koşullardan memnun olamazdı. “Oryantalistlere ders vermek zorundaydım ve hâlâ da ders vermek zorundayım” demektedir. Avrupa bilim merkezleriyle ilgili bir makalesinde şöyle söylemekteydi: “Alman profesörün soluduğu kuru, soyut bilimi Rus halkına empoze etmek zor. Kimse boş bir oditoryumda iki veya üç kişinin önünde göstermelik kitap okumak istemez.”⁴³

42 Barthold, “İ. N. Berezin kak istorik?”, s. 69.

43 Barthold, agm., s. 70.

Berezin, tüm profesörlük faaliyetlerine rağmen hiçbir zaman ödül için çalışmamıştı. Öğrencilerine konu önermemesi karakteristik bir özelliğiydi. [Bu yüzden fazla takipçisi de olmamıştı.] Aldığı madalyalara ise hiç değer vermiyordu. Barthold'a göre, [Berezin'i] bir bilim adamının şarkiyatçı olarak portresini ele alabilecek tek bir isim bile bilinmiyordu. Berezin'in derslerine ilişkin bilgiler de oldukça azdı. Derslerinde çoğunlukla Osmanlıca metinler okunuyordu (Şerh etme geleneği). Ayrıca dönüşümlü olarak; “Türk Boylarının Tarihi”, “Türklerin Tarihi”, “Osmanlı Edebiyatı Tarihi” gibi dersler de veriyordu. St. Petersburg'da iken “Orta Asya Türk Metinleri”, “VIII. Yüzyıla Kadar Türk Halkları Hakkındaki Çin Bilgileri”, “Rusya'daki Tüm Mevcut Türk Boylarının Etnografik Bir Özeti”, “Asya Türk Edebiyatı Tarihine Giriş” isimli yüksek lisans ve doktora düzeyinde dersler de vermişti. Bu konuları bazen “Türk Boylarının Etnografik İncelemesi” olarak adlandırıyor ya da bazen yaptığı işe kısaca “Türk Boylarının İncelenmesi” diyordu. Berezin o dönemde dinleyicilerine üç ana göçebe Türk halkı olan Türkmenler/ Kıpçaklar [Kırgız-Kazak]/ Oğuzlar vd. [Çuvaş, Bulgar, Hakas, Tuva, Yakut, Saha, Altay vs.] hakkında bilgiler aktarıyordu.⁴⁴

Berezin'in birçok çalışmasında açık ara Vasiliy Vasilyeviç Radlov'un araştırmalarının bariz etkisi gözükmekte/ hissedilmektedir. Ancak bu konuya sonradan onun hakkında makale yazan hiçbir kimse değinmemiştir. I. Petro'dan 1860'lara kadar Türkistan bozkırlarının durulması için alınan önlemlerin ana hatları belirlenmişti. Yapay ve hayali sınırlar haritalar üzerinde topografyacılar ve *Rus Coğrafya Cemiyeti* üyelerince çizilmişti. V. V. Radlov gibi Berezin de Orenburg ve Samara Genel Valisi Aleksandr Andreyeviç Katenin'in (1857-1860) politikalarını onaylamamaktaydı.⁴⁵ Rusya bu dönemde Türkistan bölgesinde hayvancılık yerine tarımı teşvik ediyordu. [Örneğin, pamuk ve buğday ekimi] Bu politika yerleşik olmayan göçebe halkı oldukça rahatsız etmekteydi. Berezin ve Radlov ise Türkistan halklarının kültürünün ve yaşam tarzının korunması gerektiğine inanıyordu. N. İ. Veselovskiy tarafından derlenen onun ölüm ilanında belirtildiği gibi; Berezin son zamanlarında bilimsel çalışmalar hakkında yeniden düşünmeye başlamış ve kısmen bu fikirlerini gerçekleştirmeyi başarmıştır. Özellikle *Türkçe Seçkisi*'nin sonraki basımlarında kendisini önceden ilgilendiren tarihsel sorunlara bir daha dönmemiştir. Görünüşe göre, ömrünün sonlarına doğru bilimde kendini doğru şekilde kanıtlayacak bir bilim adamı ortaya çıkmıştı. 7 Ocak 1890'da akademik hayatının ellinci yılı münasebetiyle bir kutlama düzenlenmiş ve Berezin St. Petersburg Üniversitesi ve Rusya Bilimler Akademisi ömür boyu fahri üyeliğine seçilmiştir. Berezin tabiatına uygun olarak günün kahramanını, tebrik edenlere kendi değerini aşırı abartan bir konuşma yapmıştır.⁴⁶ Berezin, Türkoloji/ şarkiyat alanında önemli çalışmaları bulunan bir doğubilimcidir/ ilim adamıdır.

44 Barthold, agm., s. 70.

45 V. G. Semonov & V. P. Semonova, “Katenin Aleksandr Andreyeviç”, *Gubernatori Orenburgskogo Kraya*, Orenburg: Kn. izd-vo, 1999, s. 230-238.

46 Barthold, “İ. N. Berezin kak istorik?”, s. 71-72.

KAYNAKÇA

- Barthold, V. V. “İ. N. Berezin kak istorik?”, 1927, s. 1-12, <https://isamveri.org/pdfdkm/02/DKM021365.pdf> [Erişim tarihi: 20.12.2023].
- Barthold, V. V. “N. Berezin kak Tyurkolog”, *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzeje Akademii Nauk SSSR*, Leningrad 1927, s. 51-73.
- Barthold, V. V. “İ. N. Berezin kak istorik”, *Zapiski Kollegii Vostokovedov pri Aziatskom Muzeje Akademii Nauk SSSR*. L.: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, St. Petersburg 1927, s. 51-72.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. “Spisok grajdanskim çinam pervih tryoh klassov. İspravljen po 1-ye oktyabrya 1894 goda.”, *Tipografiya Pravitel'stvyuşçego Senata*, St. Petersburg 1894, s. 344-345.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Turetskaya Grammatika*, Kazan 1847.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Système des dialectes Turcs*, Univ. Tip., Kazan 1849.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu*, Univ. Tip., Kazan 1849.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Biblioteka Vostoçnih İstoriçkov: v 2-h tomah*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1849-1854.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Biblioteka Vostoçnih Tyurkov: v 3-h tomah*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1849-1854.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Hanskiye Yarliki*. IV Tom. Tipografiya Universiteta, Kazan 1850-1852.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Grammatika Persidskogo Yazıka*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1853.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Monografiya Bulgar na Volge*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1853.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *O Naşestvii Batıya na Rossıyu*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1853.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Catalogue des mémoires et des médailles du cabinet numismatique de l'université de Casan*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1855.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Narodniye Poslovitsı Turetskogo Plemeni*, Biblioteka dlya çteniya, St. Petersburg 1856.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Guide du voyageur en Orient: Dialogues arabes d'après trois principaux dialectes: de Mésopotamie, de Syrie et d'Égypte*, Imprimerie de l'université imperiale, St. Petersburg 1857.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Opisaniye Turetsko-Tatarskih Rukopisey, Hranyaşçihıya v Peterburgskih Bibliotekah*, V Jurnalne Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya, St. Petersburg 1846-1849.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Puteşestviya po Vostoku: v 2-h tomah*. Tipografiya Universiteta, Kazan 1849-1852.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Puteşestviye po Severnoy Persii*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1852.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Recherches sur les dialectes persans*, Tipografiya Universiteta, Kazan 1853.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Turetskaya Hrestomatiya*, III Toma, Tipografiya Universiteta, Kazan 1857-1878.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Sbornik Vostoçnih Letopisey: V 6-ti tomah*, Imprimerie de l'université imperiale, St. Petersburg 1858-1869.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Vnutrenneye Ustroystvo Ulusa Djuçiyeva po Hanskim yarlıkam*, Imprimerie de l'université imperiale, St. Petersburg 1865.
- “Berezin, İl'ya Nikolayeviç”, *Entsiklopedičeskiy Slovar*, Tom IIIa, izd. F. A. Brokgauz, İ. A. Yefron, Sankt-Peterburg 1892, s. 511-512.
- Brokgauz' F. A. & Yefron' İ. A. “Berezin, İl'ya Nikolayeviç”, *Noviy Entsiklopedičeskiy Slovar'*, V 48 tomah (Vişlo 29 tomov). Pg. C.VI, St. Petersburg 1912, s. 77-78.

- “Dittel Vil’yam Frantseviç”, *Biografiçeskaya Entsiklopediya*, <https://www.biografija.ru/print/dittel-vilyam-francevich.htm>, [Erişim tarihi: 25.12.2023].
- Enerelt, Enkhbold. “The role of the ortoq in the Mongol Empire in forming business partnerships”, *Taylor & Francis*, No:4. <https://doi.org/10.1080/02634.937.2019.1652799>. London 2019, s. 531-547.
- Galiullina, R. H. “M. N. Musin-Puşkin-uçastnik Oteçestvennoy voynı 1812 goda i zagranıçnıh pohodov”, *İstoriya i İstoriçeskaya Pamyat’*, No 6, 2012, s. 181-192.
- Gravür Resim. “Berezin, İl’ya Nikolayeviç-Bakü”, Bakü 1842. <https://azerhistory.com/?p=12006>, [Erişim tarihi: 04.09.2023].
- Ferman Karaçam, “Berezin, İlya-Nikolayeviç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt V, 1992, s. 491-492.
- Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. (1802-1870). *Plan Uçenogo Puteşestviya po Vostoku Magistrov Kazanskogo Universiteta Dittelya i Berezina*, Sost. po poruç. popeçitelya Kazan. uceb. okr. ord. prof. Kazan. un-ta mirzoyu Kazembekom; Rasmotren İmp. Akad. Nauk i utv. g. ministrom nar. pros. 27 noyab. 1841 g. (1802-1870), Univ. Tip., No: 38. Kazan 1841.
- Kulikova, A. M. “Tri etyuda k kartine deyatel’nosti akademika K. M. Frena (1782-1851)”, *Rossiyskoye Vostokovedeniye XIX veka v Litsah*, St. Petersburg: «Peterburgskoye vostokovedeniye», 2001, s. 17-192.
- Rossiyskaya Gosudarstvennaya Biblioteka. “Berezin, İl’ya Nikolayeviç”, Moskva 2023. <https://www.rsl.ru/> [Erişim tarihi: 02.09.2023].
- Şaginyan. A. K. St. Petersburg Uni. “İl’ya Nikolayeviç, Berezin”. *Biografika*, <https://bioslovhist.spbu.ru/person/18-berezin-il-ya-nikolayevich.html> [Erişim tarihi: 05.09.2023].
- Semonov V. G. & Semonova, V. P. “Katenin Aleksandr Andreyeviç”, *Gubernatori Orenburgskogo Kraya*, Orenburg: Kn. izd-vo, 1999, s. 230-238.
- Taşagıl, Ahmet. “İdil Bulgar Hanlığı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXI, İstanbul 2000, s. 472-474.
- Vasil’yevev, V. P. *Kazan’ – Pekin – Peterburg* (oçerki i materialı)/ R. M. Valeyev, KH. Uolreyvens, V. G. Daçışen’, O. P. Yelantseva, V. ili Jukov, I. V. Kulganek, Lyu Litsyu, D. E. Martynov, D. YA. Mayatskiy, T. A. Pan, V. L. Uspenskiy; sost. T. A. Zapekanka; otv. red. R. M. Valeyev i YA. V. Davayte posmeyemysya. – SPb.; Kazan’, 2021.

EK

Ek 1. Rus Şarkiyatçı İlya Nikolayeviç Berezin'in Karakalem Bir Çizimi

Kaynak: <https://azerhistory.com/?p=12006> [Erişim tarihi: 17.12.2023].

ORIENTALIST ILYA NIKOLAYEVICH BEREZIN AND TURKIC STUDIES

Arif AKBAŞ*

In this article, the works of Russian orientalist Ilya Nikolayevich Berezin in the field of Turkology will be discussed. Ilya Nikolayevich Berezin (1818-1896), a Russian orientalist known for his contributions to Turkology, Iranology, and Mongolism, held the honorary position of Professor in the Department of Turkish-Tatar Literature at St. Petersburg University. He was born in the village of Yugovsky State Factories in the Perm province. Following a pre-school education at home education at home, he continued his studies at the district school in Yekaterinburg. Recognizing Berezin's potential, G. S. Surovtsev facilitated his transfer to Perm Gymnasium with state support. Having completed his course at the Gymnasium, he enrolled in Kazan University in the Department of Eastern Literature in 1837. Under the supervision of Professor F. I. Erdman and Mirza Kazım-Bek, he meticulously studied Arabic and Persian. After graduating with a candidate degree from the eastern department of the Faculty of History and Philology, he went to Astrakhan to closely observe the life of Persians and Tatars. Upon returning to Kazan, he defended his thesis on "Factors Contributing to the Enlightenment and its Interruption among Muslim Forces" and earned a master's degree. Berezin served at Kazan University from 1855 to 1896 and obtained his doctorate in 1864 with his work "An Essay on the Internal Structure of the Dzhuchiev Nation." Throughout his life, Berezin authored significant works in the field of Turkology and occupies an important place in traditional Russian orientalism.

In 1842, following the plans and instructions of Professor A. K. Kazem-bek and V. F. Dittel, Berezin embarked on a three-year scientific journey to Dagestan, the Trans-Caucasus, Arabia, Turkey, Iran, and Egypt. During this period, reports on his studies in the East were published in the Kazan University "Scientific Notes" from December 1845 to 1846. Returning to Kazan on March 19, 1846, Berezin assumed the position of a professor at the Department of Turkish Language. Numerous bibliographic sources about Berezin were published after his death, including works by Barthold V. V., Vladimirtsov B. I., and Samoilovich A. N. Berezin's contributions were recognized both as a historian and a traveler of the Polish languages of Iran.

* Lecturer Dr., Sivas Cumhuriyet University, Yıldızeli Vocational School, Marketing and Advertising Department, Public Relations and Promotion Program, Sivas / Turkey, arifakbas@marun.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8480-4350

In 1855, at the onset of the Crimean War, when the Faculty of Oriental Languages opened at St. Petersburg University, A. V. Popov and V. P. Vasiliev invited Berezin to the position of an ordinary professor at the Department of Literature. Besides teaching at the Turkish-Tatar literature department, he served as the dean of the faculty from 1870 to 1873, earning the title of honorary professor in 1871. On January 30, 1863, Berezin became an active provincial council member, and on January 1, 1885, he was promoted to privy council member. After moving to St. Petersburg, he actively participated in the publication of various magazines and contributed popular articles about the East, especially from his travels of 1842-1845, to "Essays." Berezin passed away on April 3, 1896, in St. Petersburg, and he was buried at the Novodevichy Cemetery.

Russian orientalist Ilya Nikolayevich Berezin, of Tatar Turk origin, is considered by orientalists as one of the most competent authorities on the culture, languages, and history of the Turks, Iran, and Mongolia. He authored works on Iranian, Arabic, and Turkish philology and dialectology, as well as the history of the Mongols (mostly through Rashid al-Din), and travelogues about Transcaucasia and Northern Iran. He wrote his works mostly in Russian and French. I. N. Berezin worked as a Professor of Turkish Studies at Kazan University and later at the Department of Turkish-Tatar Literature at St. Petersburg University. Among his other works, he is one of the first editors of the 16-volume Russian Encyclopedic Dictionary. He made a scientific journey to the East between 1842 and 1845, visiting Dagestan and the Caucasus, then traveling to Arabia, Egypt, Turkey, and Iran. The travel records, containing valuable information about the life and traditions of the visited examinecountries, eastern languages, and literature, were published in Kazan University's publication "Scientific Notes" between 1845 and 1846. Among his most important works are Russian translations and editions of Şeybânîname and Camiü'l-Tevârih. Berezin attached great importance to the popularization of information about the East/Turkism. He published his research and travel impressions in periodicals, writing more than a hundred articles in Moskovskie Vedomosti and Russkiy Vestnik for Russian readers. Berezin's personal archive is kept at the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences. The majority of these materials were purchased from his wife by the Academy of Sciences in 1896.

TÜRK DÜNYASINDA ORTAK KAVRAMSAL ÇERÇEVENİN OLUŞTURULMASINA YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME*

AN EVALUATION TOWARDS THE CREATION OF A COMMON CONCEPTUAL FRAMEWORK IN THE TURKISH WORLD

Hamza AKENGİN**
Baktygul SARYBAEVA***

Öz

Büyük Okyanus'tan Balkanlara kadar uzanan, Kuzey Denizi'nden Hindistan sınırlarına kadar olan alanda Türklerin yer yer çok geniş alana yayılan devletleri oluşturan gruplar halinde yaşarken, yer yer de özerk yönetim ile farklı devletlerin idaresi altında yaşadıkları bilinmektedir. Günümüzde Türk Dünyası olarak bilinen alan tarih boyunca Türklerle özdeşleşmiş, ancak tarihî süreç içerisinde meydana gelen çok çeşitli olaylara bağlı olarak siyasi bakımdan birçok değişime uğramıştır. Türkler, coğrafi olarak tarihten bugüne çok geniş alana yayılmış, farklı topluluklarla yan yana yaşayarak kültür, din, dil bakımından etkileşimde bulunmuştur. Bu etkileşimin sonucunda tüm Türk halklarının ortak kültürü, dili ve inancı olumlu veya olumsuz etkilenmiştir. Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan ve Sibirya'da Rus işgali ve yerleşmelerin kurularak Rus nüfusun iskânı, sömürgeci müdahaleleri ile Türkler arasındaki birliği, ortak kültürü, dili ve inancı bozmaya yönelik uygulamalarla karşı karşıya kalmıştır. Bu uygulamalardan biri Türklerin yaşadıkları bölgelerin isimlendirilmesi ile ilgilidir. Dolayısıyla bu araştırmanın amacı, Türk Dünyası için ortak kavramsal çerçevenin önemine vurgu yapmak ve literatürdeki belirsizliği gidermek, Türk Dünyasını tanımlamak üzere kullanılan kavramlar konusunda ortak bir çerçeve oluşturmak ve Türk Dünyasında birlik-bütünlüğü sağlama konusunda tarihî dönemlerde kimlerin fikir babalığı yaptığına vurgu yapmaktır. Bu çalışmada literatür analizine dayalı, nitel araştırma deseni kullanılmıştır. Araştırmanın literatürünü 19. yüzyılın başından beri yayımlanmış ve özellikle bugün “Orta Asya Türk Cumhuriyetleri” olarak tanımlanan Türk Cumhuriyetlerinde kullanılan tarih, coğrafya ve diğer alanlarda yazılmış eserler oluşturmaktadır. Konu ile ilgili araştırmacıların çalışmaları derlenerek karşılaştırmalar yapılmıştır. Ortak kavramsal çerçeve için Türk Cumhuriyetleri coğrafyası, tarihî coğrafyası analiz edilmiştir. Çalışmada bazı ortak kavramların daha önce Türk Cumhuriyetlerinde kullanıldığı ve sonrasında kullanımdan çıktığı tespit edilmiştir. Bu kavramların tekrar kullanılabilir hale getirilmesi ve kullanımlarının teşvik edilmesi önem

* “TÜCAUM 2022 Uluslararası Coğrafya Sempozyumunda “sunulan “basılmamış” bildirinin, sunum sırasındaki eleştiri ve öneriler doğrultusunda elden geçirilmiş nüshasıdır.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü, İstanbul / Türkiye, hakenin@marmara.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-0626-3819

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye, baktygul02009@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3115-2755

arz etmektedir. Araştırma sonunda, coğrafi kavram olarak Orta Asya Türkleri kavramı yerine Türkistan kavramının kullanılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Turan, Türkistan, Türk Dünyası, Türk Devletleri, Türk Ülkeleri

Abstract

Turkic peoples have lived in the area extending from the Pacific Ocean to the Balkans and from the North Sea to the borders of India, either as states that spread over a very large area, or under the administration of different states with autonomous governance. This area, now known as the Turkic World, has been historically associated with Turks; however, it has undergone numerous political changes throughout history. Turks have geographically spread across vast territories from ancient times to the present day, living alongside different communities and engaging in cultural, religious, and linguistic interactions. This interaction has significantly influenced the common culture, language, and belief systems of all Turkic peoples. The Russian occupation in the second half of the 19th century paved the way for the settlements in Turkestan and Siberia. These settlements of Russian population and colonialist interventions in these areas created disruption for the unity, common culture, language, and beliefs of the Turks. One such practice pertains to the naming of regions inhabited by Turks. Therefore, this study aims to emphasize the importance of a common conceptual framework for the Turkic World, address the ambiguity in the literature, establish a common framework for the terms used to describe the Turkic World, and highlight the pioneering figure who advocated unity and integrity in the Turkic World throughout history. This study utilizes a literature analysis-based approach and a qualitative research design. The literature of the research consists of works published since the early 19th century, particularly those written on history, geography, and other related fields – especially in the Turkic States – now known as “Central Asian Turkic Republics”. Research on the subject has been compiled and compared to analyze the geography and historical geography of the Turkic States to establish a common conceptual framework. The study revealed that some common concepts were previously used in the Turkic States but have today fallen out of use. It is important to inspire the use of these concepts again. The study recommends using the concept of “Turkestan” instead of “Central Asian Turks” as a geographical term.

Keywords: Turan, Turkestan, Turkic world, Turkic States, Turkish Countries

Giriş

Türk Dünyası, yeryüzünde çok geniş bir alanı kaplamaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalar, Türklerin yaşadığı bölge sınırlarının Atlas okyanusu kıyılarından başlayıp Pasifiğe kadar uzandığına vurgu yapmaktadır. Bu bölge içerisinde Türkleri tanımlamak için çeşitli gruplandırma veya isimlendirmeler yapılmaktadır. Bunlar Batıdan Doğuya doğu Balkan, Anadolu, Kafkasya, Türkistan, Sibirya Türkleri gibi sayılabilir. Bu bölgelerde yaşayan Türkler tarihî süreç içerisinde oluşan etno-linguistik özelliklerine göre de gruplandırmaya tabi tutulmuştur. Bu gruplar Batı Türkler ve Doğu Türkler olarak ayrılmıştır. Türk Dünyasında tarihî süreç içerisinde yaşanan olaylar neticesinde siyasi yapılanmada çok farklı nitelikler ortaya çıkmıştır. Özellikle Rus Çarlığı'nın 1850'li yıllardan sonra Türkistan'ı kontrol altına alması, İngiltere'nin Kafkasya'ya müdahalesi, Birinci Dünya Savaşından sonra Osmanlı Devleti'nin dağılması, İkinci Dünya Savaşından sonraki dönemde iki kutuplu dünya ve soğuk savaşın etkili olması Türkler arasındaki birlik ve bütünlüğün kopmasına yol açmıştır. Ekim 1917 Devrimi ile Çarlık Rusya'nın yıkılıp Bolşeviklerin Kafkasya'dan başlayarak Türkistan ve Sibirya'da kontrolü yeniden ele geçirmesi

hem Türkistan'ın içindeki Türkler arasındaki siyasi bütünlüğün dağılmasına hem de Anadolu Türkleri ile olan temasının kesilmesine yol açmıştır. Bunlara ilave olarak, Britanya Krallığının bazen Rusya ile anlaşarak, bazen de bağımsız olarak Basra Körfezinden başlayarak Hazar kıyılarına kadar olan sahada etkin bir şekilde siyasi yapılara müdahale etmesi Türkler arasında hem mekânsal ayrımlara yol açmış hem de yaşadıkları bölgelerin tanımlanması konusunda yeni bir durum ortaya çıkartmıştır. Türkler arasındaki kimlik ve kültür birliği duygusunun ortadan kaldırılması için Türklerin yaşadıkları bölgelerin coğrafi tanımlamalarına göre isimlendirildiği ve bu isimlendirme ile Türkler arasındaki ayrışmanın temellerin atıldığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda hem SSCB hem de İngiliz politik kaynaklarının Türkler arasındaki birlik ve bütünlüğü ortada kaldırmak için yeni kavramlar oluşturdukları/uydurdukları anlaşılmaktadır. Türkistan ve Sibiry Türkleri arasında siyaseten bir ayrım oluşturabilmek için Türkler yaşadıkları coğrafi bölgelere göre isimlendirilmiştir.

Türk Dünyasında tarihî süreç içinde meydana gelen birtakım olaylar Türkler arasındaki birlik ve bütünlüğün zayıflamasına, boylar arasında hâkimiyet mücadelelerinin zaman zaman şiddetlenmesine yol açmıştır. Öyle ki Türklerin ana yurdunda yaşayan boyların hanlıklar halinde yönetilerek zayıflamasına zemin hazırlanmıştır. Bunun sonucunda Türklerin ana yurdu Türkistan önce Pers, daha sonra Rus işgaline maruz kalmıştır. Türkistan'da özellikle Rus Çarlarının takip ettikleri iskân siyaseti sonucunda Rus işgalinin kalıcı hale gelmesi ile Rusların bir taraftan bölgede yeni yerleşim birimleri kurarken, bir taraftan da Türkistan'da yaşayan Türk boyları arasında bütünleşmeyi engelleyecek faaliyetler izledikleri anlaşılmaktadır. Bu konudaki en dikkat çekici noktalardan biri Türklerin yaşadıkları bölgelerin yeniden isimlendirilmesidir.

İnsanlık tarihi bir bütün olarak incelendiğinde bazı milletlerin dünyaya hâkim olma, geniş alanlara hükmetme çabası içerisinde olduğu dikkati çekmektedir. Özellikle sanayi inkılabından sonraki süreçte bazı millet ve devletlerin birbirine üstünlük sağlama, hâkimiyet alanlarını genişletme konusunda adeta yarışır hale geldikleri anlaşılmaktadır. Milletler arası mücadelede bir milletin gücünü belirleyen çok farklı nitelikler olduğu bilinmektedir. Siyasi coğrafyada önemli sayılan güç kaynaklarından biri milletlerin sahip olduğu nüfus miktarıdır.¹ Farklı bölgeleri hâkimiyeti altına alan sömürgeci veya istilacıların bu bölgelerde hâkimiyeti sağlama ve devam ettirme konusunda bazı stratejiler uyguladıkları bilinmektedir. Bunların başında, gittikleri bölgeleri kendi amaç ve hâkimiyetleri doğrultusunda isimlendirmeleri gelmektedir. Bu tür isimlendirmeler yapılırken, söz konusu alanda yaşayan nüfus kitleleri arasında birlik ve bütünlüğü zayıflatacak bir strateji izlendiği de dikkati çekmektedir. İşgalci ve sömürgeciler, hâkimiyetleri altına aldıkları bölgelerde nüfus kitleleri arasındaki anlaşmazlıkları canlı tutmuş ve derinleşmesi için çaba sarf etmiş, bu yolla da hâkimiyetlerini sürdürmeyi nispeten kolaylaştırmışlardır.

Türk Dünyası konusunda araştırılması gereken birçok konu bulunmaktadır. En önemli eksikliklerden biri, coğrafyanın ilgi alana giren konulardır. Türk Dünyasının sınırları, nüfusun

1 Hamza Akengin, "Türk Dünyası ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C 4, S 1, (2017), s. 1-11.

dağılışı, sosyal, kültürel ve ortak tarihi geçmişin şekillendirdiği olaylar ele alınması gereken en önemli konular arasındadır². Türk Dünyası ile ilgili konular 20. yüzyılın sonuna doğru geniş çaplı ve çok yönlü araştırılmaya başlanmıştır. Bu araştırmalarda karşılaşılan sorunların başında Türk Dünyası ile ilgili temel kavramların kullanımındaki farklılıklar gelmektedir. Yoğun olarak Orta Avrupa'dan başlayıp neredeyse kesintisiz bir şekilde doğuda Çin, kuzeydoğuda pasifik okyanusuna kadar uzanan geniş bir alanda yaşayan Türkleri tanımlamak için kavramlar konusunda ortak bir literatürün oluşmaması, zaman içerisinde Türk Dünyasında birlik ve bütünlüğü bozacak noktaya gelmiştir. Türk Dünyası, Türk soyundan gelen insanların yoğun olarak yaşadığı yerlerdir. Türk Dünyası ülkeleri veya Türk Cumhuriyetleri kavramıyla hangi ülkelerin tanımlanmak istendiği konusunda da sorunlar olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısı ile bu çalışmanın problemi, Türk Dünyasında kullanılan bazı kavramlar üzerindeki yorum ve tartışmalardır.

Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı, giriş başlığı altında çizilen çerçeve doğrultusunda Türkler ve Türk Dünyasını tanımlamak için kullanılan kavramlar konusunda birlik ve bütünlüğü sağlamak, bu yolla Türkler arasında duygu ve kültür birliğini yok etmeye yönelik uygulamalara son vermek üzere akademik bir bakış açısı kazandırmaktır. Bu doğrultuda çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır;

1 – Tarihî dönemlerde Türklerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamak için kullanılan kavramlar nelerdir?

2 – Türk Dünyasında bütünlüğü sağlama konusunda çalışan bilim insanları kimlerdir ve bunların katkısı nedir?

3 – Türklerin ortak kültürünün alt yapısını oluşturan kavramlar kimler tarafından hangi amaçla değiştirilmiştir?

4 – Türk Dünyasında bağımsız Türk devletlerini tanımlamak üzere kullanılan kavramlar nelerdir?

5 – Türk Dünyasında kültür ve duygu birliğinin sağlanması için neler yapılmalıdır?

Bu çalışma literatür analizine dayalı olarak planlanmıştır. Çalışmanın literatürünü tarihî kayıtlar, Türklerin yaşadığı bölgeleri gösteren tarihî ve güncel haritalar ile konuyla ilgili belgeler oluşturmaktadır.

Araştırmanın Önemi

Türkler; dünya üzerinde çok geniş bir sahaya yayılmış, kendine özgü dil, tarih, mimari, sanat ve benzeri konularda çok farklı bir kültürel dünyayı içinde barındırmaktadır. Bu araştırma,

2 Refik Turan, "Türk Dünyası İçin Ortak Tarih Ders Kitabı Yazımı Meselesi", *Türk Yurdu*, S 35, (2015), s. 62–66.

Türklerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamakta kullanılan kavramlar konusunda ortak bir çerçeve oluşturmak, yaşanan bölgeye bağlı olarak yapılan tanımlamalar ile Türkler arasında oluşturulmak istenen ayrımcılığı ortadan kaldırma konusunda zemin oluşturmak ve Türklerin yaşadıkları bölgeleri gösteren haritalarda kavram birliğini sağlamayı hedeflemek bakımından önemlidir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmada ele alınan kavramlar; Türk Dünyası, Türk Cumhuriyetleri, Türkî Cumhuriyetler, Türkistan ve Turan kavramlarıyla sınırlıdır.

Kavramsal Çerçeve

Siyasi coğrafya ve jeopolitiğin fikir babalarından Ratzel'e göre bazı milletlerin sahip olduğu mekân duygusu milletlerin yayılma, genişleme arzu ve kabiliyetini açığa çıkarmaktadır.³ Dünya tarihinde milletler arası mücadeleler incelendiğinde, Türklerin Ratzel'in işaret ettiği bazı milletlerin yayılma, genişleme ve dünyayı yönetme arzusunda oldukları anlaşılmaktadır⁴. Nitekim Türkistan'dan yola çıkan Hun devletinin batıda kavimler göçüne yol açtığı, Malazgirt meydan muharebesi ile Anadolu'ya giren Türklerin Balkanlar ve Avrupa içlerine kadar ilerlediği, Türkistan'dan çıkan Timur komutasındaki ordunun batı dünyasını tehdit ettiği bilinmektedir⁵. Türklerin hâkimiyet alanını genişletme faaliyeti sadece batı yönlü olmamış, doğuda Çin üzerine, güneyde Hindistan'a seferler düzenlenmiştir.⁶ Bütün bu bahsedilen olaylar Türklerin tarihte hâkimiyet alanını genişletme siyaseti izlediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Tarihî dönemde değişen coğrafi şartlar Türklerin ana yurdu olan Türkistan'dan göçlerin başlamasına yol açmış, bu göçler sonucunda Türk boyları için yeni hâkimiyet ve yerleşim alanları oluşmuştur. Asya steplerinde yaşayan Türkler arasında hızlı nüfus artışı ve Türklerin ana geçim kaynağı olan hayvancılık faaliyetleri özellikle iklim değişmesinin bir sonucu olarak yıllarca sürecek göçlerin başlamasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla Türk boyları batıda Kafkasya üzerinden Anadolu'ya ve Karadeniz'in kuzeyinden bugünkü Rusya ovalarına doğru hareket etmiş, kendi karakterine uygun olan alanlarda yerleşmiştir.

Zaman içerisinde hem güç dengelerinin değişmesi hem de Türklerin boylar halinde yerleştiği bölgelerde hanlıklar halinde yaşam veya varlığını devam ettirme çabası, alan hâkimiyeti bakımından güç kaybına yol açmıştır. Özellikle boylara bağlı olarak varlığını sürdüren hanlıklar döneminde Türk boylarının birbirleriyle mücadelesi siyaseten hem zayıf düşmelerine hem de

3 Hamza Akengin, *Siyasi Coğrafya İnsan ve Mekân Yönetimi*, Pegem, Ankara 2022, s. 51.

4 Bayram Kodaman, "Dünya Siyaseti ve Türklerin Yeri" *Türk Yurdu Kasım*, S 99, (1995), s. 25.

5 Alaeddin Yalçınkaya, *Panislamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)*, (Yayınlanmamış Doktora tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992, s. 18.

6 Kutay R. Karaca, "Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu", *Akademik Bakış C 1*, S 1 (Kış 2007), s. 221.

Türk boyları arasındaki ayrımın derinleşmesine yol açmıştır. Öyle ki bir zamanlar dünyanın en güçlü ve geniş devletini kurmuş olan Hun devletinin hâkim olduğu alanlarda Farmlar, Çinliler ve Ruslar söz ve iktidar sahibi olmuştur. Her ne kadar zaman zaman Türkistan'daki Türk boyları bağımsızlıklarını kazanmak için mücadele etmiş, kısa süreli de olsa bunu elde etmiş olsalar da özellikle batı dünyasında sanayi inkılabının getirdiği teknolojik imkânlardan yoksun olan Türk hanlıkları zaman içinde Rus Çarlığı'nın hâkimiyetine girmiştir. Özellikle Kafkasya ve Batı Türkistan'ı hâkimiyeti altında bulunduran Rusya, uyguladığı politikalarla Türkler arasındaki ayrımın daha da derinleşmesine ve Türk boylarının "Türk kimliği" altında birleşmelerini engellemeye çalışmıştır. Kafkasya'da İngilizlerle Rusların hâkimiyet mücadelesi, Azerbaycan'ın kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ikiye bölünmesine yol açmıştır.⁷ Bu süreç sonunda Türk Dünyasındaki ayrımcı anlayış ve yaklaşıma bir halka daha eklenmiş ve Azerbaycan; kuzey Azerbaycan ve güney Azerbaycan olarak tanımlanmaya başlanmıştır.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyanın siyasi görünümü bazı sömürgeci devletlerin sömürgelerinden çekilmesi veya sömürge altında olanların mücadele ederek bağımsızlıklarını kazanması ile yeni bir şekil aldığı dikkati çekmektedir. Özellikle II. Dünya savaşı'ndan sonraki dönem ile birlikte dünya genelinde Türklerin yaşadığı bölgelerin sabit hale geldiği anlaşılmaktadır. Günümüzde sayıları 210 milyonu aştığı tahmin edilen Türk nüfusu, ana hatlarıyla batıda Orta Avrupa ve Balkan Yarımadası'ndan, doğuda Büyük Okyanus ve Kuzey Buz Denizi'nden Tibet'e kadar olan sahada yaşamaktadır. Orta Avrupa ve Balkanlar dışarıda bırakılırsa Türklerin yoğun olarak yaşadığı saha ikiye ayrılabilir: Birincisi Türkiye, ikincisi ise Türkistan.⁸ Bu iki bölgenin arasında köprü olarak Azerbaycan, İran ve Kuzey Kafkasya bölgeleri yer alır.⁹ Batıda Orta Avrupa'dan başlayıp Anadolu, Kafkaslar, Irak, Suriye, İran, İdil-Ural bölgesi, Sibirya, Altaylar, Çin'in batısı, Afganistan ve Türkistan'da yaşayan Türkleri tanımlamak için zaman içerisinde kavram bakımından bilinçli bir siyaset izlendiği dikkati çekmektedir. Dünya siyasetinde etkili olmanın şartlarından birinin nüfus gücü olduğunun genel bir kabul görmesi ile birlikte yaklaşık 10 milyon km²lik alanda yaşayan Türkler arasında birlik beraberlik, bütünlük ve Türklük duygusunu ve bağını kasıtlı olarak yok etmeye yönelik uygulamalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunların başında, Türkleri yaşadıkları coğrafi bölgeye göre tanımlamaya yönelik uygulama ve haritalar gelmektedir. Balkan Türkleri, Anadolu Türkleri, İdil-Ural Türkleri, Kafkas Türkleri, Azerbaycan Türkleri, Güney Azerbaycan Türkleri ve Orta Asya Türkleri şeklindeki bu tanımlama ve uygulamaların hem alan hem de nüfus bütünlüğü bakımından Türk Dünyasındaki birliği ortadan kaldırmaya yönelik olduğu dikkati çekmektedir. Özellikle Türk Dünyasında alan bütünlüğünü hem sağlamaya hem de ortadan kaldırmaya yönelik uygulamaları farklı tarihlerde, farklı kişi, kurum veya devletler tarafından üretilmiş haritalar üzerinden örneklendirmek mümkündür.

Harita 1'in başlığı İran ve Turan olup alt başlıkta ise Pers, Afganistan, Belucistan ve Türkistan

7 Seçil Özdemir, "Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S 7, (2020/Yaz), s. 359-386.

8 Ali Yiğit, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, Elazığ 1996, s. 7.

9 İbrahim Gökburun, "Küresel ve Bölgesel Güçler Çağında Türk Dünyası Nüfusu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 21 (1), (2021), s. 1-34.

tanımlanmıştır. Harita üzerinde gösterilen *Turan* ve *Türkistan* tarafımızdan işaretlenmiştir. Bu konuda bir başka örnek ise Amerikalı coğrafyacı Ellsworth Huntington'un *Explorations in Turkestan* başlıklı çalışmasıdır.¹⁰

II. Dünya savaşından sonra şekillenen iki kutuplu dünyanın Doğu Blokunu oluşturan SSCB'nin kendi iç dinamikleri sonucunda özellikle 1970'li yıllardan sonra zayıflaması ve nihayetinde Ekim 1991'de dağılması ile bağımsızlıklarını kazanan devlet veya toplumların bir kısmının Türklerden oluşması, birdenbire Kafkasya ve Türkistan'ın Anadolu Türklerinin odak merkezi haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle söz konusu dönemde, tek bağımsız Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'nde bazı siyasetçilerin ve aydınların bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerini şaşkın bir şekilde karşılamaları dikkati çekmektedir. Bu süreçte SSCB'den bağımsız hale gelen Türk devletlerini tanımlamak için birtakım kavramalar yaygın olarak kullanılmıştır. Bunlar; Türkî Cumhuriyetler, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Orta Asya Türkleri, Türk Cumhuriyetleri ve Dış Türkler gibi.

Harita 1. İran ve Turan Haritası.

Kaynak: https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Iran_Turan_map_1843.jpg [Erişim tarihi: 20.09.2023]

¹⁰ Ellsworth Huntington, *Explorations In Turkestan with an account of the basin of eastern Persia and Sistan Expedition of 1903*, Carnegie Institution of Washington, Washington 1905.

Türk Cumhuriyetleri ile Türk ve Akraba Topluluklarındaki gençler başta olmak üzere sürekli eğitime inanan her kesimden bireylerin birlikte öğrenmeleri ve ortak anlayış geliştirmeleri için alanında yetkin ve özgüveni yüksek, ortak kültür değerler etrafında ahlaki ilkeler ve evrensel değerlerle donatılmış, toplumsal sorumluluk sahibi, çağdaş, uluslararası istihdam edilebilir nitelikte bireyler yetiştirmek ve başta Türk Uygarlığı olmak üzere dünya bilimine katkı sağlamak amacıyla hizmetlerini yürüten birçok kurum (Dil Öğretim Merkezleri, Üniversiteler, Araştırma Enstitüleri vb.) bulunmaktadır. Daha önce ifade edildiği gibi, SSCB'nin dağılması ile bağımsız hale gelen Türk devletlerinin dünya siyasetinde yerini almasıyla birlikte Türk Dünyası ile ilgili geniş çaplı ve çok farklı niteliklere yönelik araştırmalar başlamıştır. Özellikle Türk Dünyası ile ilgili araştırmalar yapılırken araştırmacıların karşısına, kullanılan kavramlar ile ilgili bazı zorluklar çıkmaktadır.

Türk Dünyasını araştırırken karşılaşılan kavram kargaşası ve belirsizliklere bazı araştırmacıların işaret ettiği anlaşılmaktadır. Günümüzde, “Türkiye Dışındaki Türkler”, “Türk Dünyası” ve “Dış Türkler” kavramları kullanılmaktadır. Bazı araştırmacılar, Türk dünyasının tüm Türk halkı tarafından 20. yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılın başlarında kullanılan coğrafi ve kültürel bir kavram olduğunu savunmaktadır. Bu görüşe rağmen Türk dünyasının sınırlarını belirleyen kriterler (soy, dil, bağımsızlık vb.) konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.¹¹ Türk Dünyası kavramı, araştırma konusunun doğası gereği etnisite bakımından türdeş bir nüfusun yaşadığı coğrafi alanları ifade etmektedir.¹² Dünyanın çeşitli bölgelerinde Türk soyundan insanların yoğun olarak yaşadığı yerler, literatürde Türk Dünyası olarak geçmektedir. Ancak Türk Dünyası ülkeleri ve Türk Cumhuriyetleri kavramıyla hangi ülkelerin algılandığı konusunda ortak bir kavramsal çerçeve oluşturulmadığı görülmektedir. Türk Cumhuriyetleri, Türkî Cumhuriyetler, Orta Asya, Merkezî Asya, Türkistan, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Orta Asya Devletleri, Orta Asya ve Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetleri ve Türk Dili Konuşan Ülkeler kavramlarında içerik ve kapsam birliği oluşturulmamıştır.¹³

Türklerin dünyadaki yoğun nüfuslu bölgesi; 20°-90° doğu boyları ile 34°-55° kuzey enlemleri arasında bir dikdörtgen oluşturur. Türk Dünyası Coğrafyası; dil, din, etnik köken, kültür ve medeniyet açısından ortak değerleri paylaşan Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerlerdir. Türkçe konuşan tüm topluluklar, farklı inançlara mensup olsalar bile Türk Dünyası içinde kabul edilirler. Tarih boyunca büyük devletlerin mekânı olan, dünya siyasetine yön veren Türk Dünyası Coğrafyası; 19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın sonlarına kadar küresel güçlerin mücadele sahası olmuştur. Ancak 20. yüzyılın sonlarında Türk dünyası için yeni bir dönem başlamıştır.¹⁴ Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bir zamanlar SSCB'de özerk yapıda olan Türklerin oluşturduğu siyasi yapılar birer

11 Erdal Bay, Akmatı Alimbekov, Mustafa Mete, Eyüp Cüçük, Erhan Yokuş, “Türk Dünyası Birliği Algısı”, *Akademik Bakış*, S 21, (2017), s. 56.

12 Ramazan Özey, “Türk Dünyası Coğrafyası” *Yeni Türkiye*, S 54-55, (Ankara 2013), s. 147.

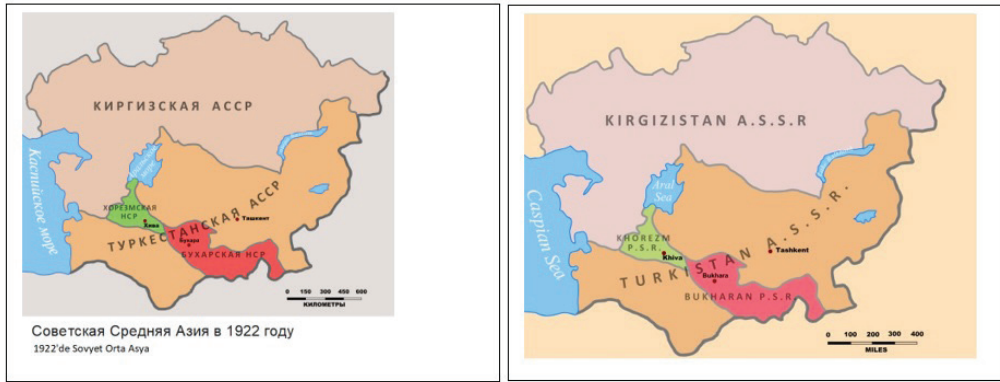
13 Fırat Yıldız, *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri: Türkmenistan*. Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara 2018, s. 401- 460.

14 Gökburun, agm., s. 30.

birer bağımsızlıklarına kavuşmuş, Türk Cumhuriyetlerini kurmuş ve Türkiye ile olan bağlarını da kuvvetlendirme çabası içine girmişlerdir.

Türk Dünyası Ortak Kavramları

Türk Dünyası üzerine yapılan çeşitli çalışmalarda kavramlar üzerinde belirsizlikler görülmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi kavram kargaşasının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. En önemlilerinden biri Çarlık Rusya'nın 18. yüzyılda Türkistan bölgesini işgal etmesidir. Türkistan kavramının Çarlık Rusya'sının Türkistan'ı işgali etmesinden sonra kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Günümüzde, Çin sınırları içerisinde Türklerin yaşadığı bölge Doğu Türkistan olarak tanımlanmaktadır. Çin sınırları içerisindeki bölge Doğu Türkistan ise Batı Türkistan ve doğu ile batının birleşimini tanımlamak üzere kullanılması gereken Türkistan kavramı niçin kullanılmamaktadır?

Harita 2. Harita başlığının 1922'de Sovyet Orta Asyası olarak verildiği harita (Solda Rusça, sağda Türkçe).
Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Sovyet_Orta_Asyas%C4%B1#/media/Dosya:SovietCentralAsia1922.svg [Erişim tarihi: 20.09.2023].

Türkistan Kavramı

Türkistan'ın tarihî coğrafyasını iyi anlamak için bugünkü konumuna bir göz atmak gerekir. Zira “Türkistan” kavramı ülkeden ülkeye, ideolojilere göre değişmektedir.¹⁵ Tarih boyunca Türkistan adıyla bir devlet veya hanlık kurulmadığı halde Orta Asya'nın büyük bir bölümünü oluşturan ve eski çağlardan beri Türklerin anayurdu olarak kabul edilen ülkeye/topraklara Türkistan denmiştir.¹⁶ Taşağıl, “Türkistan adını ilk defa eski İranlıların daha sonra Arapların

15 Hasan Bahar, “Türkistan'ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), (1994), s. 233-244.

16 Yalçinkaya, a.g.m., s. 22; İlhami Durmuş, “Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı, The Appearance of the Word “Türk”, *Its Meaning and Its Pervasion*, 2007, s. 38.

Orta Asya’da Türklerin yaşadığı bölgeyi tanımlamak için kullandıklarına işaret etmektedir”.¹⁷ Türkistan kavramı, 7. Asırdan itibaren kullanılmakta olan bir tabirdir.¹⁸ İslam coğrafyacıları 9. asırdan itibaren Türklerin Orta Asya’da yaşadıkları bölgeleri *Bilâdü’l-Türk* (Türk ülkeleri) veya *Arzu’l-Türk* (Türk ülkesi) olarak tanımlamıştır. Yine İslam coğrafyacıları 13. yüzyıldan itibaren Hazar Denizi’nden Çin’e kadar uzanan Türk ülkeleri için “Türkistan” ismi kullanmıştır.¹⁹ Bu kavramın içeriği ile ilgili bir başka tanımlama Hayri Çapraz tarafından yapılmıştır.²⁰ Çapraz’a göre Türkistan kavramı, doğuda bugünkü Çin sınırlarında bulunan Doğu Türkistan’dan başlayıp batıda Hazar Denizine kadar uzanan, güneyde Afganistan’dan kuzeyde İrtiş nehrinin orta çıkırına kadar olan saha kastedilmektedir.²¹ Türkistan ile ilgili bir değerlendirme de Aynural ve Kesici tarafından yapılmıştır.²² Aynural ve Kesici’ye göre;

Dünya siyasi literatüründe genelde Orta Asya olarak geçen Türkistan üç ana bölgeye ayrılmaktadır. Birinci bölge, Çin işgali altında bulunan ve Çinlilerce Sinkiang olarak adlandırılan çoğunluğu Uygur Türkü olmak üzere 20 milyon civarında Türk’ün yaşadığı Doğu Türkistan’dır. İkinci bölge, bugünkü Afganistan’ın Kuzey bölgesidir. Bu bölge Güney Türkistan olarak bilinmektedir. Üçüncü bölge, 1991 yılından itibaren bağımsızlığına kavuşan Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinden oluşan 4 milyon km²’nin üzerinde alan kaplayan Türkistan’dır.

Orta Asya tanımlaması, tarihî-coğrafi bir terim olarak literatüre 19. yüzyılda Rus çalışmalarıyla girmiştir. Kazan’ın 1552’de Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra işgal hareketleri Doğu’ya doğru devam ederek 1581’de Sibiryaya, 1730’lu yıllarda Kazak Jüz’ü ve daha sonra 1850’lerde Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan tamamen Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Eski Türk vatanı Türkistan’da, Rusların bölgeyi işgal etmesinden sonra özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren hız kazanan Rus asimilasyon politikalarının yürürlüğe konulduğu anlaşılmaktadır. Rusların bölgeyi işgalinden sonra “yeni bir idari yapılanmaya gidilmiş Özbek, Türkmen, Kırgız ve Taciklerin yaşadığı yerlerde Türkistan Genel Valiliği kurulmuşken, Kazakların yaşadığı kuzey topraklarında Bozkır Genel Valiliği vücuda getirilmişti. Böylece Türkistan fiilen ikiye bölünmüştü. Sonraki yıllarda Rus ve Sovyet terminolojisinde “Türkistan” terimi tamamen kullanımdan çıkarılmış, onun yerine “Orta Asya” sözü kullanılmaya

17 Ahmet Taşağıl, “Türkistan” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 41, (2012), s. 556.

18 Orhan Kavuncu, *Türkistan Kavramı: Kültürel, Tarihi, Coğrafi ve Demografik Çerçeve*, <http://www.orhankavuncu.com/index.php/turk-dunyasi/turkistan-kavrami-kulturel-tarihi-cografik-ve-demografik-cerceve>, [Erişim tarihi: 20.11.2023].

19 Altan Çetin, *Büyük Türkistan Birliği; Türkistanlılık yahut Türk Olmanın Kendözü*, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/72433/buyuk_turkistan_birligi_turkistanlilik_yahut_turk_olmanin_kendozu, [Erişim tarihi: 20.11.2023].

20 Hayri Çapraz, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 24, (Aralık 2011), s. 51-78.

21 Çapraz agm., s. 52.

22 Salih Aynural ve A. Kayyum Kesici, “Batı Türkistan Cumhuriyetleri Birliği’nin Gerekliliği”, *Journal of Social Policy Conferences*, 0 (50), (2005), s. 1212.

başlamıştır.”²³ Çarlık Rusyası’nın idari birimi olarak isimlendirilen “Türkistan Bölgesi” veya “Türkistan Genel valilikleri” ise coğrafi anlamda kullanılan Türkistan veya Batı Türkistan kelimesinden farklıdır²⁴. Valilik, Zakaspiy, Semerkant, Sır-Derya, Fergana illeri ile Buhara ve Hiva Hanlıklarını içermekteydi. Bölgede kadim zamandan beri kullanılan kimi Türkçe coğrafi adlar tahrif edilerek, yerlerine Rusça adlar kullanma çalışmaları başlatılmıştır.²⁵ Her şeye rağmen Türkistan adı Sovyet Rusya’nın ilk dönemlerine kadar yaşamış, hatta Sovyet hükümeti “Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyetini” kurmak zorunda kalmıştır. Ancak Orta Asya’daki yerli Türkleri birleştirecek bir şiar olabileceğini düşünerek “Türk” ve “Türkistan” kelimelerinin kullanımı konusunda Bolşevik döneminde dikkatli davranmışlardır. 16 Eylül 1924’de “Türksik” (yani Türkistan’daki Bolşevik Merkez İdaresinin kararıyla) “Türkistan” ve “Türk respublika” adları kaldırılarak yerine o dönem için Doğu Türkistan, Moğolistan ve Tibet bölgelerini tanımlamak üzere “Orta Asya” kelimesi kullanılmıştır.²⁶ Bundan sonraki dönemde Türkistan kelimesi kullanımdan çıkmıştır.²⁷ I. Dünya savaşından sonraki süreçte Bolşeviklerin takip ettikleri siyaset gereği bütün SSCB’de olduğu gibi Türkistan’da da bölge sınırları etnik gruplara göre 1925 ve 1936’da yeniden çizilmiştir. Bu çabalar sonucunda bölgede Özbek, Türkmen, Kırgız ve Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurulmuştur. Sovyet döneminde bu cumhuriyetler, genel adıyla Orta Asya Ekonomik Bölgesi veya Orta Asya Cumhuriyetleri olarak adlandırılmıştır. Sovyet sonrası dönemde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan’dan oluşan ülkelerin bulunduğu bölge Orta Asya olarak anılmaya başlamıştır. Ayrıca Orta Asya terimi hem bilim dünyasında hem de uluslararası ilişkiler alanında tartışmalara konu olmuştur.²⁸ Gerek SSCB’nin kullanımı ve gerekse batı dünyasında bölge ile ilgili yapılan çalışmalarda Orta Asya, Merkez Asya gibi tanımlamaların kullanımı ile Türkistan kavramı bilinir olmaktan çıkmıştır. Türkistan yerine Orta Asya tanımlaması Türkiye’deki bilim insanları tarafından da yaygın olarak kullanılmıştır.²⁹

23 Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, “Türkistan’da Bütünleşme Düşüncesi, The Idea of Integration in Turkestan” *Journal of History Studies*, C 10, S 2, (Mart 2018), s. 57-77.

24 Çapraz, agm., s. 52.

25 Aynural ve Kesici, agm., s. 1213.

26 Zeki Velidi Togan, *Türk-Türkistan*, Toprak Yayınları, İstanbul 1960, s. 7.

27 Edige Mustafa Kırmal “Sovyet Türkistan’da Milliyetçilik”, *Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, No. 41, (1965), s. 3-21.

28 Cengiz Buyar, *Central Asian Perspective Of Russia In The Light Of Historical Evolutions*, Kyrgyz-Turkish Manas University, Faculty of Letters, 2020, s. 3.

29 Akengin, agm., s.1-11; Mehmet Yüce, *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye ile İlişkiler*, Seta, Ankara 2022, s. 13; Burak Çalışkan, *Orta Asya Raporu Dönüşüm Sürecinde Türk Cumhuriyetleri*, İNSAMER, 2018, s. 1; Göksel Özcan, *Türkiye ile Ekonomik İlişkiler Çerçevesinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkilerin Geleceği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2002, s. 3; Ziya Gökalp Göktoğla, Engin Karakış, Hakan Türkay, *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Performanslarının TOPSIS Metodu ile Karşılaştırılması*, International Conference on Eurasian Economies, Kazan 2015, s. 321; Ainur Yerbolayeva, *Türkiye’de Orta Asya ile İlgili Araştırma Yapan Kurumlar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 1; Ayşegül Aydıngün, Çiğdem Balım, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler*, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2012, s. 591; Kaan Kapan, “Türkiye’de Orta Asya Çalışmaları: Akademik Çalışmalara Yönelik (Lisansüstü Tezler) Bir İçerik

Genel olarak Asya kıtasında Türklerin yaşadığı bölgeyi tanımlamak üzere kullanılan Türkistan kavramı günümüzde Kazakistan'ın idari bir bölgesi olarak da kullanılmaktadır. Ahmet Yesevi'nin yaşadığı ve kabrinin de bulunduğu Türkistan şehri Türklerin önemli kültür merkezlerinden biri olarak bilinmektedir. Türkiye Türkçesinde Türkistan kelimesi üç şekilde kullanılmaktadır. Birincisi Hazar'ın doğu kıyılarından başlayıp Çin seddine kadar uzanan saha, ikincisi Kazakistan'ın idari bir birimi olan Türkistan şehri ve üçüncüsü de Çin sınırları içerisindeki Uygur Türklerinin yaşadığı Doğu Türkistan bölgesi.

Türk Dünyası Kavramı

Daha çok etnik bir kavram olan “Türk Dünyası”, Türklerin değişik boylarının bulunduğu ülkeleri kapsar. Genellikle de yoğun olarak buldukları ülkeler veya bölgeler, etnik ağırlıkları söz konusu ise Türklerin boy ismi ile anılır.³⁰ Ancak,

Türk Dünyası kavramının zaman zaman Türkiye dışında yaşayan Türkleri tanımlamak üzere kullanıldığı dikkati çekmektedir. Türk Dünyası, 20. yüzyılın sonları ve 21. yüzyılda tüm Türk halkları için kullanılan coğrafi ve kültürel bir kavramdır. Oldukça geniş bir coğrafya alanını kapsayan Türk Dünyası içinde en batıda Kosova, Karadağ, en doğuda Moğolistan yer alır. Bu kavram Türkiye, KKTC, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan gibi tüm bağımsız yedi Türk devletlerini, Doğu Türkistan, Tataristan, Çuvaş, Başkurdistan, Saha-Yakutistan, Altay, Karaçay, Balkar gibi yarı özerk bölgeleri ve dünyanın her yerinde Türk halklarının yaşadığı bölgeleri ifade eder.³¹

Dolayısı ile Türk dünyası, tüm bağımsız ve özerk Türk cumhuriyetleri ile Türk halkı ve topluluklarını içine alan geniş bir kavramdır. Türk dünyası ve Orta Asya ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ancak Türk dünyası, yukarıda işaret edildiği gibi Orta Asya ve Türkistan kavramından daha geniş bir anlam içermektedir. Türk dünyası, dünya çapında çok geniş bir alana sahip, 300 milyon kişiye ulaşan coğrafi birliğin adıdır. Türk dünyası, Orta Asya'nın yanı sıra Türkiye, Avrupa, Kafkaslar, Çin ve Rusya Federasyonu'nun Türk bölgelerini ve ayrıca Türk topluluklarını kapsamaktadır. Günümüzde Türkler, kuzey yarım kürede batıda Orta Avrupa ve Balkanlar'dan doğuda Büyük Okyanus'a, kuzeyde Buz Denizi'nden güneyde Tibet'e kadar olan bölge içerisinde yaşamaktadır.³² Günümüzde, Türk Dünyası kavramı ile Türk Cumhuriyetleri kavramının eş anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir. Bu yanlış bir kullanım ve tanımlamadır. Türk Dünyası geniş bir sahayı içine alan, dil, kültür, inanç, yaşam birliğinin adı iken Türk

Analizi”, *1st Istanbul International Geography Congress*, C 1, İstanbul (20 – 22 Haziran 2019), s. 581-587; Kaan Kapan, Mehmet Oğuz Şavlı, “Orta Asya Jeopolitiğinin Nüfus Parametresi Üzerinden İncelenmesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C 11, (2022), s. 1.

30 Yalçinkaya, agm., s. 11.

31 Bay, Alimbekov, Mete, Cüçük ve Yokuş, agm., s. 58.

32 Yusuf Dönmez, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Coğrafya Bölümü Yayınları, İstanbul 1987, s. 15.

Cumhuriyetleri yönetim şekli olarak cumhuriyetle yönetilen bağımsız devletleri tanımlamak için kullanılmaktadır.

Türkî Kavramı

1991 yılında SSCB'nin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Türkistan'daki Türk Devletlerini tanımlamak için kullanılan Türkî kavramı Yiğit tarafından şöyle açıklanmıştır.³³

Türk soyundan gelen, bir Türk dilini (ya da lehçesini) kullanan, gelenek ve görenekleri ile bir Türk topluluğu olanlar, şüphesiz ki Türk'türler. Türki, sanılanın aksine Türk olmadığı, Türkçe konuşmadığı halde Türklere yakın yaşayan, gelenek ve görenekleri ile, yaşayış tarzı ile, Türk'e benzeyen demektir. Örneğin: Orta Asya'da Tacikler, Türkiye'de Kürtler en büyük Türkî topluluklardır. Yiğit'e göre dil bilgisel olarak doğru tanımlama budur. Ancak, Arapçadaki – i harfini alan Türkî kelimesi zamanla anlam genişlemesi yaşamıştır. Günümüzde Türkiye Türklerinden diğer Türkleri ayırmak için kullanılan kelime haline gelmiştir.

Turan Kavramı

Turan kavramı Osmanlılarda ilk defa 1786'da Buhara hükümdarına gönderilen ve Ruslara karşı birlikte hareket edilmesini teklif edilen bir mektupta geçer.³⁴ Turan bölgesinin sınırlarının, konu ile ilgilenen tarihçiler tarafından farklı bakış açıları ile çizilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Turan adı verilen coğrafya Türklerin ve Türklerle akraba diğer kavimlerin üzerinde yaşamış oldukları, İran ve Çin arasında kalan ve hatta Horasan'ı içerisine alan kısımdır.³⁵ 1845 yılında çizilen İran ve Turan başlıklı haritada 'Turan', Hazar Denizinin doğusunda yer alan Türkistan'da Aral gölünün doğusunda Karakalpakistan'ın kuzeyinde bulunmaktadır (**Harita 1**). Efsaneye göre Turan; modern Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan toprakları ile Afganistan ve Pakistan'ın kuzey vilayetlerini yani günümüzdeki Türkistan'ı kapsamaktadır. Günaltay, "Turan'ın sınırlarını doğu Anadolu-Kuzey İran-Maveraünnehir'in doğusu istikametinde uzanan bir mevhum hattın kuzeyindeki ülkeler olarak tanımlamaktadır.³⁶ Dolayısı ile bu bölge genel olarak modern Türkistan'a karşılık gelmektedir. Turan kavramı ve Turan bölgesinin Anadolu'da kullanım sürecinin incelenmesi, bu kavramın önemini göstermek bakımından dikkate değerdir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde Türklerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamak için özellikle iki kavramın kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar *Türk âlemi* ve *Turandır*. 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında *Türk âlemi* kavramı ile bütün Türklerin yaşadığı alanlar kastedilirken, üzerinde özellikle duracağımız *Turan kavramı* ile Anadolu Türklerinin *Anayurt* olarak kabul ettikleri

33 Yiğit, agm., s. 7; Ali Yiğit, "Türk Dünyası'nın Demografik Yapısı", *Yeni Türkiye*, C 2, (2013), s. 201.

34 Yusuf Sarınoy, "Turan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 41, (2012), s. 408.

35 Abdulhalik Bakır, Ahmet Altıngök, "Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVI, S 2, (Aralık 2011), s. 361-422.

36 Mehmet Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, I, Ankara 1948, s. 103-125.

Türkistan tanımlanmaktadır. 1850 yılında Almanca olarak yayımlanmış olan İran ve Turan Haritasında Turan'ı gösteren (**Harita 1.**) sınırlar ile bugün kullanılan Türkistan sınırlarının hemen hemen aynı olduğu dikkati çekmektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan, sosyal ve siyasal teorileri güçlü bir Türkçülük anlayışını geliştiren, sorunların temeline Osmanlı Devleti'ni kurtarma fikrini koymuş, bu yüzden kültürel odaklı, savunmacı ve esnek bir milliyetçilik anlayışı inşa eden³⁷ *Türk Âlemi ve Turan* kavramlarını kullanan zamanın aydınlarının, Türk dünyasının farklı bölgelerinde dünyaya gelip Türklüğün son kalesi olarak gördükleri Osmanlı topraklarına, İstanbul'a yerleşenler olduğu anlaşılmaktadır. Turancılık, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ikinci yarısında gelişmeye başlayan Türkçülük hareketinin bir sonucu olarak pantürkizm ile eş anlamlı, bütün Türklerin birleşmesi şeklinde Türk siyasi ve edebî literatürüne girmiştir.³⁸ Bu konudaki en dikkate çeken isimlerden biri Ağaoğlu Ahmet'tir. Türk âleminde bütünlüğü sağlama konusunda Gaspıralı İsmail'in çabaları, "Dilde, Fikirde, İşde birlik ve Milletin birliği; lisanın birliği, tevhide sayesindedir" ifadeleri ile şekillenmiştir. Türkçülük, Turancılık akımının önde gelen isimlerinden biri de Yusuf Akçura'dır. Bu üç Türk aydını Anadolu topraklarının dışındaki bölgelerde dünyaya gelmişlerdir. Ağaoğlu Ahmet Azerbaycan, Gaspıralı İsmail Kırım ve Yusuf Akçura Tataristan-Kazanlıdır. Osmanlı topraklarından bu üç Türk aydını ile aynı duygu ve düşünceleri paylaşanlardan önde gelenler arasında Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Mehmet Emin Yurdakul ve Ziya Gökalp'i örnek göstermek gerekir. Ahmet Hikmet Müftüoğlu Turancı edebiyat akımı, Mehmet Emin Yurdakul Türkçe şiir ile, Ziya Gökalp ise "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" yaklaşımıyla "Vatan ne Türkiye'dir *Türklere ne* Türkistan, vatan büyük ve müebbet bir ülkedir Turan" anlayışı ile birliğin sembolü coğrafi bütünlüğü tanımlama, "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" anlayışıyla *Turan* kavramını kullanmıştır. Osmanlı Devleti yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti ise aslında Türkçü-Turancı bir akımdan gelmektedir. Ancak II. Dünya savaşının son yıllarında bu akım veya anlayıştan uzaklaşıldığı, *Turan* düşüncesinin ırkçılıkla aynı anlamı tanımlandığı ve Turan fikrinin işlenmesinin suç haline geldiği anlaşılmaktadır.³⁹ II. Dünya savaşından sonraki süreçte, Anadolu'da kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti dışındaki Türklerin varlığı neredeyse unutulmuş veya unutturulmuştur. Bunun arkasında yatan sebepleri bir şekilde anlamak mümkündür. Çünkü Cumhuriyeti kuran kadro ve onunla aynı fikir akımdan gelen aynı dönemin Türk aydınlarının savunduğu Turan artık SSCB sınırları içerisinde yer almaktadır. II. Dünya savaşından sonraki süreçte dünyanın siyasi bakımdan yeniden şekillenmesi, iki kutuplu dünya anlayışının ön plana çıkması, Türkiye'nin sınır komşusu olan ve aynı zamanda Anadolu üzerinde birtakım iddialarını zaman zaman dillendiren SSCB'yi herhangi bir şekilde günün şartları içerisinde rahatsız edecek bir faaliyetin göze alınmamasını gerekiyordu. Ayrıca II. Dünya savaşının çıkmasına sebep olan Almanların; Alman milliyetçiliğini bir ideoloji olarak benimseyip Avrupa'yı kana bulamaları, savaştan sonra

37 Yusuf Ziya Bölükbaşı, "Türkçü-Turancı Milliyetçiliğin Düşünsel Temelleri Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Hassasiyetler*, C 5, S 10, (2018), s. 46-59.

38 Sarıay, agm., s. 408.

39 Mithat K. Vural, "En Büyük Tehlike Broşürü ve Buna Bağlı Olarak Turancı Akımların Kamuoyunda Tartışılması", *ÇTTAD*, VIII/18-19, (2009/Bahar-Güz), s. 39-53.

her türlü milliyetçilik akımının dışlanması zemin hazırlamıştır. Bu gelişmeler Türkiye’de de milliyetçilik akımlarının gelişmesini engellemiş, milliyetçilikle eş tutulduğu için Turan fikrinin savunulması suç haline gelmiştir. Bu da zaman içerisinde Anadolu Türkleri arasında Kafkasya ve Türkistan ile ilgilenmenin Turancılık ile ilişkilendirilmesine ve suç haline gelmesine yol açmıştır.⁴⁰

Sonuç

Türkler ve Türk Dünyasını tanımlamak için kullanılan kavramlar konusunda birlik ve bütünlük, Türkler arasında duygu ve kültür birliğini sağlama konusunda akademik bir bakış açısı kazandırmak amacı ile yapılmış olan bu çalışma sonucunda çalışmanın alt amaçları doğrultusunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Türklerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamak için geçmişte kullanılan en önemli kavramların *Türkistan* ve *Turan* olduğu anlaşılmaktadır. 1845 yılında Almanlar tarafından yayımlanan İran-Türkistan Haritası (**Harita 1**) üzerinde yapılan işaretlemelerden de anlaşılacağı gibi Türkistan hemen hemen Hazar’ın doğusundan başlayan ve Çin’e kadar uzanan bölgeyi tanımlamak üzere kullanılmış bir kavramdır. Rusça hazırlanmış olan bazı haritalar üzerinde (**Harita 2**) ve 1922 yılında Sovyet Orta Asya’sını gösteren haritada da Türkistan tanımlamasının yer aldığı anlaşılmaktadır. Ziya Gökalp’in Türk Dünyasını tanımlamak için kullandığı “Vatan ne Türkiye’dir Türklerle ne Türkistan, vatan büyük ve müebbet bir ülkedir Turan” vecizesinde de Türkistan’a vurgu yaptığı dikkati çekmektedir. Türklerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamak için kullanılan kavramlardan birinin de *Turan* olduğu anlaşılmaktadır. Bu kavramın da **Harita 1**’de geçtiği, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan toprakları ile Afganistan ve Pakistan’ın kuzey bölgelerini kapsayan alanları tanımlamak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti’nin son döneminde Türklerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamak için kullanılan kavramlardan birinin de *Turan* olduğu anlaşılmaktadır.

Geçmişte *Türk âlemi* ve *Turan* gibi kavramları kullanarak Türkler arasında birlik ve beraberliği savunan, bunu sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunanlar arasında Ağaoğlu Ahmet, Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçura, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Mehmet Emin Yurdakul ve Ziya Gökalp gibi dönemin fikir adamları olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan Ağaoğlu Ahmet, Gaspıralı İsmail ve Yusuf Akçura Anadolu dışında dünyaya gelmiştir. Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Mehmet Emin Yurdakul ve Ziya Gökalp ise Osmanlı Devleti’nin çok milletli yapısının ancak Türk kimliği ile sürdürülebileceğine inanmış bilim insanlarıdır. Gaspıralı İsmail, “Dilde, Fikirde, İşde birlik ve Millettin birliği; lisanın birliği, tevhide sayesinde” fikrini işlerken, Ahmet Hikmet Müftüoğlu Turancı edebiyat akımıyla, Mehmet Emin Yurdakul Türkçe şiirle, Ziya Gökalp ise “Vatan ne Türkiye’dir Türklerle ne Türkistan, vatan büyük ve

40 Vural, agm., s. 39.

müebbet bir ülkedir Turan” anlayışı ile birliğin sembolü coğrafi bütünlüğü tanımlamada *Turan* kavramını kullanmıştır.

Bu çalışmada, Türklerin ortak kültürün alt yapısını oluşturan mekânla ilgili kavramların *Türk Âlemi*, *Turan* ve *Türkistan* olduğuna vurgu yapılmıştır. Söz konusu kavramlar yerine Türklerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamak üzere Rus Çarlığı, Britanya İmparatorluğu ve SSCB tarafından oluşturulan *Orta Asya*, *Merkezi Asya* gibi kavramların yaygın olarak kullanımı ile Türkistan kavramı bilinir olmaktan çıkmıştır. Dolayısıyla bu kavramların kullanımı ile Türk Dünyasında bütünlük ortadan kaldırılmak istenmiştir. Günümüzde özellikle Türkistan’daki bağımsız Türk Devletlerini tanımlamak üzere Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Türk Cumhuriyetleri gibi tanımlamalar kullanılmaktadır. Ayrıca Kafkasya’da İngilizlerle Rusların hâkimiyet mücadelesi neticesinde Azerbaycan’ın Rus Çarlığı hâkimiyetinde kalan bölümü Kuzey Azerbaycan, Britanya krallığı ve İran hâkimiyetinde kalan bölümü Güney Azerbaycan olarak isimlendirilmiş, böylece Azeri Türkleri arasındaki birlik ve bütünlük de parçalanmak istenmiştir.

Osmanlı Devleti’nin son döneminde başlayan Türkler arasında birlik ve beraberliği sağlamaya yönelik faaliyetlerin özellikle II. Dünya savaşından sonra kesintiye uğradığı bilinmektedir. Savaş sonrasında, Anadolu dışında Kafkasya ve Türkistan’da yaşayan Türkler arasında SSCB’nin uyguladığı komünist politikalar ve böl parçala yönet siyaseti sonucunda derin ayrılık tohumları ekildiği dikkati çekmektedir. Türk Dünyasında kültür ve duygu birliğinin, 20. yüzyılın başında Turan fikrinin savunan Ağaoğlu Ahmet, Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçura, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Mehmet Emin Yurdakul ve Ziya Gökalp gibi fikir insanlarının ortak ideali olan fikirde, dilde iş birliğinin sağlanması ile mümkün olacağı anlaşılmaktadır. Fikirde, dilde kültürde iş birliği için öncelikle ortak alfabenin yaygın kullanımının sağlanması akla ilk gelen öneriler arasındadır.

Bu çalışmanın odak noktası olan Türklerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamadaki ortak kavramların kullanıma dikkat edilmesi, yaygınlaştırılması gerekmektedir. 1900’lü yılların başında tanımlanan *Turan* bölgesi Türkler arasında sınırın olmadığı bir alan iken, günümüzde Turan ve Türkistan olarak tanımlanan bölgede tarihî süreç içerisinde oluşmuş bağımsız nüfusun tamamı veya çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu devletler yer almaktadır. Dolayısıyla devletlerin bütünlüğüne saygı duyarak, bu devletleri oluşturan nüfus kitlesinin Türk kimliğini ön plana çıkaracak politikaların benimsenmesi ve bu devletler arasında geçmişte oluşmuş anlaşmazlık, düşmanlık veya çıkar çatışmalarının çözülmesi gerekir.

Türk kimliğinin bir üst kimlik olduğu, Anadolu Türkleri dâhil olmak üzere bütün Türk grupların farklı Türk boylarının günümüzdeki devamı olduğu, ortak kültürü oluşturmak üzere yazılacak, tarih, coğrafya ve diğer kültür derslerini içeren kaynaklarda ısrarla işlenmesi gerekir. Sonuç olarak, binlerce yıllık bir birikime sahip olan Türk dünyasını tanımlamak üzere ortak kavramların kullanımının teşvik edilmesi, kültürel ve duygusal birliğin sağlanması gerekir. Bu çerçevede, yukarıda verilen önerilerin bu çalışmanın içeriği ile sınırlı olduğu da dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akengin, Hamza, “Türk Dünyası ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C 4, S 1, (2017), s. 1-11.
- _____, *Siyasi Coğrafya İnsan ve Mekân Yönetimi*, Pegem, Ankara 2022.
- Aydingün, Ayşegül, Balım, Çiğdem, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler*, T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2012.
- Aynural, Salih ve Kesici, A. Kayyum, “Batı Türkistan Cumhuriyetleri Birliği’nin Gerekliliği” *Journal of Social Policy Conferences*, 0 (50), (2005).
- Bahar, Hasan, “Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 1, (1994), s. 233-244.
- Bakır, Abdulhalik, Altıngök, Ahmet, “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C XXVI, S 2, (Aralık 2011), s. 361-422.
- Bay, Erdal, Alimbekov, Akmatali, Mete, Mustafa, Cüçük, Eyüp, Yokuş, Erhan, “Türk Dünyası Birliği Algısı”, *Akademik Bakış*, S 21, (2017), s. 56.
- Bölükbaşı, Yusuf Ziya, “Türkçü-Turancı Milliyetçiliğin Düşünsel Temelleri Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Hassasiyetler*, C 5, S 10, (2018), s. 46-59.
- Buyar, Cengiz, *Central Asian Perspective Of Russia In The Light Of Historical Evolutions*, Kyrgyz-Turkish Manas University, Faculty of Letters, 2020.
- Çalışkan, Burak, *Orta Asya Raporu Dönüşüm Sürecinde Türk Cumhuriyetleri*, İNSAMER, 2018.
- Çapraz, Hayri, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 24, (Aralık 2011), s. 51-78.
- Dönmez, Yusuf, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Coğrafya Bölümü Yayınları, İstanbul 1987.
- Durmuş, İlhami, “Türk Adının Ortaya Çıkışı, Anlamı ve Yayılışı, The Appearance of the Word “Türk”, *Its Meaning and Its Pervasion*, (2007), s. 38.
- Gökburun, İbrahim, “Küresel ve Bölgesel Güçler Çağında Türk Dünyası Nüfusu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 21 (1), (2021), s. 1-34.
- Göktoğa, Ziya, Gökalp Engin Karakış, Hakan Türkay, “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik Performanslarının TOPSIS Metodu ile Karşılaştırılması”, *International Conference on Eurasian Economies*, (Kazan 2015), s. 321-329.
- Günaltay, Mehmet Şemseddin, *İran Tarihi*, I, Ankara 1948.
- Hekimoğlu, Vecihi Sefa Fuat, “Türkistan’da Bütünleşme Düşüncesi, The Idea of Integration in Turkestan”, *Journal of History Studies*, C 10, S 2, (Mart 2018), s. 57-77.
- Huntington, Ellsworth, *Explorations In Turkestan with an account of the basin of eastern Persia and Sistan Expedition of 1903*, Carnegie Institution of Washington, Washington 1905.
- Kapan, Kaan, Mehmet Oğuz Şavlı, “Orta Asya Jeopolitiğinin Nüfus Parametresi Üzerinden İncelenmesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C 11, (2022).
- _____, “Türkiye’de Orta Asya Çalışmaları: Akademik Çalışmalara Yönelik (Lisansüstü Tezler) Bir İçerik Analizi”, *1st Istanbul International Geography Congress (20-22 Haziran 2019)*, C 1, s. 581-587.
- Karaca, Kutay R., “Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu”, *Akademik Bakış*, C 1, S 1, (Kış 2007).
- Kırımlı, Edige Mustafa, “Sovyet Türkistan’da Milliyetçilik”, *Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü*, No. 41, 1965, s. 3-21.

- Kodaman, Bayram, “Dünya Siyaseti ve Türklerin Yeri”, *Türk Yurdu*, S 99, (1995), s. 25.
- Özcan, Göksel, *Türkiye ile Ekonomik İlişkiler Çerçevesinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Ekonomisi ve Türkiye ile İlişkilerin Geleceği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2002.
- Özdemir, Seçil “Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu”, *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S 7, (2020/Yaz), s. 359-386.
- Özey, Ramazan “Türk Dünyası Coğrafyası” *Yeni Türkiye*, S 54-55, (Ankara 2013), s. 147.
- Sarıncay, Yusuf, “Turan” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 41, (2012), s. 408.
- Taşoğlu, Ahmet, “Türkistan” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 41, (2012), s. 556.
- Togan, Zeki Velidî, *Türk-Türkistan*, Toprak Yayınları, İstanbul 1960.
- Turan, Refik, “Türk Dünyası İçin Ortak Tarih Ders Kitabı Yazımı Meselesi” *Türk Yurdu*, S 35, (2015), s. 62–66.
- Vural, Mithat K., “En Büyük Tehlike” Broşürü ve Buna Bağlı Olarak Turancı Akımların Kamuoyunda Tartışılması”, *ÇTTAD*, VIII/18-19, (2009/Bahar-Güz), s. 39-53.
- Yalçınkaya, Alaeddin, *Panislamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992.
- Yaldız, Fırat, *Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri: Türkmenistan*, Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, Ankara 2018.
- Yerbolayeva, Ainur, *Türkiye’de Orta Asya ile ilgili araştırma yapan kurumlar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Yiğit, Ali, *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*, Elâzığ 1996.
- _____, “Türk Dünyası’nın Demografik Yapısı”, *Yeni Türkiye*, S 53, (2013), s. 199-223.
- Yüce, Mehmet, *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye ile İlişkiler*, Seta, Ankara 2022.

Elektronik kaynaklar

- Çetin, Altan, *Büyük Türkistan Birliği; Türkistanlılık yahut Türk Olmanın Kendözü*, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/72433/buyuk_turkistan_birligi_turkistanlilik_yahut_turk_olmanin_kendozu [Erişim tarihi: 02.12.2023].
- Kavuncu, Orhan, Türkistan Kavramı: Kültürel, Tarihi, Coğrafi ve Demografik Çerçeve, *Akademik Bakış*, <http://www.orhankavuncu.com/index.php/turk-dunyasi/turkistan-kavrami-kulturel-tarihi-cografik-ve-demografik-cerceve>, [Erişim tarihi: 20.11.2023]
- https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Iran_Turan_map_1843.jpg [Erişim tarihi: 20.09.2023].
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Sovyet_Orta_Asyas%C4%B1#/media/Dosya:SovietCentralAsia1922.svg [Erişim tarihi: 20.09.2023].

AN EVALUATION TOWARDS THE CREATION OF A COMMON CONCEPTUAL FRAMEWORK IN THE TURKISH WORLD

Hamza AKENGİN*
Baktygul SARYBAEVA**

This study aims to establish a general framework for the concepts used in the Turkic World to define “Turkestan” – the homeland of the Turks – and to create a common ground that ensures semantic consistency in these concepts. The historical association of the Turkic World with Turks, stretching from the North Sea to the borders of India, has undergone political transformations over time. In the latter half of the 19th century, the Russian occupation, colonial settlements, and demographic changes in Turkestan and Siberia significantly affected the unity and cultural integrity among Turks. This study draws attention to the strategy followed in naming the regions inhabited by Turks within the scope of colonial interventions, which played a significant role in the fragmentation of Turkic unity and identity.

The primary objective of this study is to underscore the importance of a common conceptual framework for the Turkic world, address uncertainties in the existing literature, and propose a unified terminological approach to defining it. The study utilizes a qualitative research pattern based on literature analysis, focusing on works published since the early 19th century in history, geography, and related fields, particularly within the context of Central Asian Turkic States.

The study identifies that certain common concepts such as “Turkestan” and “Turan” were previously utilized among Turks, but over time, they fell out of use due to the practices and definitions imposed by states seeking to shape the region politically. Reviving and promoting the use of these concepts in the literature is of great significance in re-establishing cultural and linguistic unity among Turks. By recommending the idea of Turkestan instead of the widely used Central Asian Turks, the present study emphasizes the need for an integrative understanding within the Turkic world.

The literature review reveals the complex historical, political, and cultural dynamics that have shaped the contemporary understanding of the Turkic world. The study draws upon various

* Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Geography, Istanbul / Turkey, hakengin@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0626-3819

** Graduate Student, Marmara University, Institute of Turkic Studies, Department of Turkish World Geography, Istanbul / Turkey, baktygul02009@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3115-2755

works that compile and compare the results of different researchers. A significant portion of the study focuses on analyzing the geography and historical geography of the Turkic States, elucidating the rich tapestry of cultural and political changes over time.

This study emphasizes the concepts central to the spatial aspect of the common culture of Turks: the Turkic world, Turan, and Turkestan. However, the usage of Turkestan has declined due to the proliferation of terms such as Central Asia and Middle Asia, coined by the Russian and British Empires, and then by the USSR, to define the regions inhabited by Turks. The aim behind using terms like Central Asia and Middle Asia instead of the historical concept of Turkestan during the historical period was to undermine the unity of Turks residing in the region and within the Turkic world. Presently, several terms, such as Central Asian Turkic States and Turkic States, are commonly used to define the independent Turkic states in Turkestan. Additionally, in the Caucasus region, during the power struggle between the British and the Russians, the portion of Azerbaijan under the rule of the Russian Empire was termed Northern Azerbaijan, while the portion remaining under Iranian control with the intervention of the British Kingdom was termed Southern Azerbaijan. This attempt to divide Azerbaijanis, who are identified as Turks, aimed to disrupt their unity and integrity.

The activities aimed at ensuring unity and solidarity among Turks, which began in the last period of the Ottoman Empire, especially during World War I, were interrupted after World War II. Due to the communist ideology and divide-and-rule policy implemented by the USSR after the war, the seeds of deep division were sown among the Turks living in the Caucasus and Turkestan outside Anatolia. The unity of culture and emotion in the Turkic world will be possible in the future by ensuring the unity of thought and language through the common ideal of intellectuals such as Ağaoğlu Ahmet, Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçura, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, and Mehmet Emin Yurdakul. At the beginning of the 20th century, one of the first suggestions was the effort of Ziya Gökalp, who advocated the idea of Turan to “spread the use of a common alphabet for cooperation in the field of ideas, language, and culture.”

This study draws attention to the use and dissemination of common concepts when defining the regions known as the homeland of Turks. While the Turan region defined in the early 1900s referred to a region where there were no borders between Turks, today, in the region known as Turan and Turkestan, there exist independent states formed throughout history, with populations consisting entirely or largely of Turks. Therefore, it is important to adopt policies that highlight the Turkish identity of the populations constituting these states by respecting their integrity, resolving any disputes, hostilities, or conflicts of interest artificially created among them through the divide-and-rule policy applied in the past, and defining the Homeland of Turks as Turkestan, as it was historically.

İKLİM VE İRAN TARİHİNİN KRONOLOJİSİ*

CLIMATE AND THE CHRONOLOGY OF IRANIAN HISTORY

Alan MIKHAIL**
Esin KÜÇÜKBEKİR***

[Öz

Bu makalede, İran'ın geçmişine yönelik siyaset, savaş ve ekonomi odaklı geleneksel kronolojilere meydan okumak amacıyla son bin yılda İran'da meydana gelen iklim olaylarının bir kronolojisi sunulmaktadır. İran ve komşu bölgelerdeki, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iklim tarih yazımından elde edilen bilgilerden yararlanarak, dört iklimsel soğuma dönemi [İlk dönem, 9. ve 10. yüzyıllarda pamuk üretimindeki artış ve «Büyük Soğuma»nın Türk göçlerine etkisi, ikincisi, Küçük Buzul Çağı'nın getirdiği tarımsal verimde düşüş ve Celâli İsyanları, üçüncüsü 1783'te Laki yanardağının patlaması sonucu dünya genelinde hissedilen soğuma ve dördüncüsü 19. yüzyılda ENSO'nun Orta Doğu'daki etkileri], İran'daki iklimle ilgili çevresel süreçlerin, görünüşte onları yöneten imparatorlukların politikalarından daha uzun süre daha fazla insanı nasıl etkilediğini göstermektedir. Dolayısıyla bu makalede, ileride yapılacak ampirik araştırmalarla burada ileri sürülen varsayımların doğrulanabilmesi, revize edilebilmesi ya da tamamen reddedilebilmesi için iklimi İran tarihçilerinin gündemine daha net bir şekilde yerleştirmek amaçlanmaktadır. Dahası, İran'ı çevre ve küresel tarih alanındaki daha geniş tartışmalara dâhil etmek hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: iklim, İran, Orta Asya, Osmanlı İmparatorluğu, çevre tarihi]

[Abstract

This article offers a chronology of climate events in Iran over the last millennium to challenge traditional chronologies of the Iranian past based on politics, war, and economics. Using insights gleaned from the historiography of climate in Iran, and from neighboring regions, especially the Ottoman Empire, four episodes of climate cooling [The first period is the increase in cotton production in the 9th and 10th centuries and the effect of the “Big Chill” on Turkish migrations, the second period is the decline in agricultural yields caused by the Little Ice Age and the Celâlî Revolts, the third period is the cooling felt worldwide as a result of the eruption of the Laki volcano in 1783, and the fourth period is the effects of ENSO in the Middle East in the 19th century] show how climate-induced environmental processes affected more people for longer in Iran than did the policies of the empires ostensibly ruling over them. Thus, the article aims to put climate more squarely on the agenda of historians of Iran so that the conjectures

* Orijinal Makale: Alan Mikhail, “Climate and the Chronology of Iranian History”, *Iranian Studies*, 49(6) (2016), 963-972. Çeviriye tarafımızdan yapılan ilâveler köşeli ayraç ([]) içerisinde verilmiştir.

** Prof. Dr., Yale University, Department of History, New Haven / United States, alan.mikhail@yale.edu

*** Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, esin.kbekir@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5875-3924

advanced here can be confirmed, revised, or discarded through future empirical research. Moreover, the article seeks to bring Iran into wider conversations in environmental and global history.

Keywords: climate, Iran, Middle East, Ottoman Empire, environmental history]

Tarihçiler geleneksel olarak geçmişi, devletlerin yükselişi ve çöküşü, savaşlar ve hükümdarlık dönemleri gibi zaman içindeki siyasi belirteçlere göre ayırırlar. Dünyanın bilinen en eski devletlerinin bazılarının kurulduğu Orta Doğu’da bu durum belki de hiçbir yerde Orta Doğu’daki kadar belirgin değildir. İran, Mısır ve Anadolu gibi yerlerde geçmişleri yaklaşık 5.000 yıl öncesine dayanan devletler bulunduğu için siyasi tarih anlatımı hususunda çok sayıda kaynak mevcuttur. Bu makalede, salt siyasete dayalı bir dönemlendirmeden ziyade, İran tarihinin geleneksel kronolojisini anlamaya ve hatta ona meydan okumaya yönelik çok farklı bir yaklaşım denenmektedir. İran tarihçilerinin, daha geleneksel siyasi ve sosyal olayların yanı sıra iklim olaylarını da zamanın göstergeleri olarak ele alabilecekleri öne sürülüyor.¹ İran tarihinde siyasetin önemli olmadığını ya da iklimin İran’ın binlerce yıllık yazılı tarihi boyunca meydana gelen her şeyi etkilediği iddia edilmiyor. Daha ziyade, şu anda İran olarak bildiğimiz bölgede — geniş mesafelerin, çoğunlukla pastoral ekonomilerin ve toplumların ve tarihinin büyük bölümünde oldukça zayıf devletlerin bulunduğu bir bölge— iklimden kaynaklanan çevresel süreçlerin ve olayların, herhangi bir siyasi oluşuma kıyasla çok daha fazla sayıda insanı etkilemiş olmasının muhtemel olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır. Eğer iklim, İran tarihinin büyük bir bölümünde çok sayıda insan için siyasetten daha önemli ise o zaman neden İran tarihinin dönemlendirilmesinde siyasete öncelik verilsin? Yağışların az olduğu, aşırı sıcakların ya da soğukların yaşandığı, büyük ölçekli kuraklıkların ya da salgın hastalıkların meydana geldiği yıllar, İran’ın ve açıkça Orta Doğu’nun başka yerlerinin ve ötesinin tarihini çoğu savaştan, siyasi kararnamelerden ya da enflasyondan daha güçlü ve daha kapsamlı bir şekilde etkilemiştir. Bu çevresel süreçlerin her birinin insan topluluklarını ve elbette görünüşte onları yöneten devletleri nasıl etkileyip şekillendirdiğini tam olarak anlamak, hem klasik tarihi kaynakların hem de doğal dünyanın geçmişine dair bilimsel rekonstrüksiyonların derinlemesine araştırılmasını gerektirir. Bu makalede, bu tür çalışmaların yürütülebileceği olası mecralardan bahsedilecektir; İran tarihinin kaynakları konusunda uzmanlaşan diğer tarihçilerin bu potansiyel araştırma alanlarının sunduğu olanaklardan yararlanarak gelecekte bu konuda daha detaylı bilgileri ortaya koyacağını umut ediyoruz.

1 İklim değişikliği tarihinin hızla genişleyen bir alan olduğu açıktır. Bazı önemli çalışmalar şunlardır: [Geoffrey Parker, *Global Crisis: [War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, Yale University Press, New Haven 2013]; Emmanuel Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine: [A History of Climate Since the Year 1000*, çev. Barbara Bray, Doubleday, Garden City 1971]; William F. Ruddiman, *Plows, Plagues, and Petroleum: [How Humans Took Control of Climate*, Princeton University Press, New Jersey 2005]; John L. Brooke, *Climate Change [and the Course of Global History: A Rough Journey*, Cambridge University Press, Cambridge 2014]; Brian Fagan, *The Long Summer: [How Climate Changed Civilization*, Basic Books, New York 2004]; Eugene Linden, *The Winds of Change: [Climate, Weather, and the Destruction of Civilizations*, Simon and Schuster, New York 2006.] Son yapılan tartışmalara ilişkin bk. Mark Carey vd., “Forum: Climate Change [and Environmental History]”, *Environmental History*, 19 (2014), s. 281–364]; Morgan Kelly vd., “The Little Ice Age: [Climate and History Reconsidered]”, *Journal of Interdisciplinary History*, 44 (2014), s. 301–377].

Aşağıda İran tarihinin son bin yılının iklime dayalı genel bir kronolojisini çizeceğim. Bu dört perdelik bir oyun, dört iklimsel değişim döneminin tarihi. Bu dönemlerin bazıları asırlarca, bazıları ise sadece birkaç yıl sürmüştür. Hepsinde iklimin soğuduğu dönemlerdir. Hepsinde uzun vadeli sosyal, ekonomik ve siyasi sonuçları beraberinde getiren sosyal ve siyasi çekişmeler olmuştur. Bu dönemlerden biri (ilki) için, iklimin İran üzerindeki etkilerine dair doğrudan kanıtlar bulunmaktadır. Diğer üçü için ise iklimin Orta Doğu'nun İran'a yakın diğer bölgelerini nasıl etkilediğinin tarihçesini ortaya koyacağım. Ampirik çalışma henüz yapılmamış olsa da, bu diğer bölgelerde olup bitenlerin bir şekilde İran'da da yaşanmamış olması pek olası değildir. İklim siyasi sınırlara bağlı değildir. Elbette bu iklim olaylarının İran'ı tam olarak nasıl etkilediğini anlamak için gelecekte yapılacak araştırmalara ihtiyaç vardır. İklimin Orta Doğu tarihindeki rolünün incelenmesi yeni bir konudur; hatta aşağıda ele alacağım çalışmaların neredeyse tamamı son birkaç yıla aittir ve çoğu doğrudan İran ile ilgili değildir. Bu bakımdan, bu makaledeki argümanların çoğu varsayımlar, karşılaştırmalar ve öneriler yoluyla oluşturulmuştur. Umudum, benden çok daha uzman olanların bir gün varabilecekleri bir hedef belirlemektir.

I

Bin yıldan uzun bir süre önce, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda İran'da pamuk üretiminde bir patlama yaşanmış, bunu on birinci yüzyılın başlarında iklim kaynaklı bir çöküş izlemiştir. Richard W. Bulliet'in *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History* adlı kitabında anlattığı hikâyeye budur.² İran'a yönelen Müslüman Arap göçündeki artış —bu durum tabakatlarda kayıtlı Müslüman ticari ünvanlarındaki artışla kanıtlanmaktadır —dokuzuncu yüzyılda pamuk üretiminde patlamaya yol açmıştı. Bu yeni gelenler, sulama kanalları inşa ederek İran'ın doğusundaki ekim alanlarını artırmış ve bu sayede son derece ticarileşmiş bir kentsel ihracat ekonomisi yaratmışlardı. İran'ın doğusunda iyi zamanlar yaşanıyordu ama çok geçmeden “dünya tarihindeki bu an” sona erecekti. On birinci yüzyılın başında İran, Bulliet'in “Big Chill” (Büyük Soğuma) olarak adlandırdığı, bir asırdan fazla süren ve kırsal pamuk ekonomisinin sonunu getiren bir soğuma dönemi yaşadı. Bu büyük soğuma dönemine dair kanıtlar esas olarak Batı Moğolistan'daki dendrokronolojik (ağaç halkası tarihleme) analizlerden gelmektedir. İran'ın doğusundan çok uzakta olmasına rağmen Moğolistan ve İran, kuzeydoğu Avrasya'nın geniş bir alanı boyunca benzer soğuk hava koşullarını yaratan ve Sibiryaya Antisiklon'u olarak bilinen yüksek basınçlı soğuk kuru hava kütlesi aracılığıyla birbirine bağlıdır. Ağaç halkası verileri, on birinci ve on ikinci yüzyıllarda Moğolistan'da hava ısısının düşük olduğunu göstermektedir ve bu kanıtlar, Arap kaynaklarındaki soğuk havalara dair rivayetler ve pamuk üretimindeki düşüşle aynı anda meydana gelen ipek üretimindeki artış ile birleşerek Bulliet'i “Büyük Soğuma” ile ilgili sonuçlara götürmüştür.

2 Richard W. Bulliet, *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2009.

Hayvancılıkla uğraşan Türk göçebeler ve develeri bu soğuk havalardan kaçmak için otlaklar ve daha yaşanabilir bir çevre arayışıyla güneye doğru göç etmeye başladılar. Bu dönemde İnan güçten düştüğü için, Fars aydınları ve âlim tabakası Hindistan, Anadolu, Suriye ve Mısır'a göç ederek İnan biliminin Orta Doğu ve Güney Asya'da yayılmasına yardımcı oldular. İnan'ın ekonomik ve entelektüel lokomotiflerinin bu göç hareketi İnan'ın ticari ve sosyal temellerini sarstı. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda iklim koşulları iyileştiğinde, yeni bir otorite kaynağı devreye girdi: Şiilik. Böylece Bulliet'in de ifade ettiği gibi iklim, Orta Çağ İnan tarihinin en önemli olgularından bazılarını —Türklerin batıya göçleri ve o dönemden bu yana İnan'da belki de en baskın toplumsal güç olan Şiiliğin ortaya çıkışı—elbette diğer karmaşık faktörlerle birlikte açıklamaya yardımcı olmaktadır. Orta Çağ İnanı'nda iklimin öyküsü, bu dönemdeki küresel iklime ilişkin yaygın düşünceye karşı da önemli bir meydan okuma niteliği taşımaktadır.

Avrupa ve Çin tarihçileri, Orta Çağların bir küresel ısınma dönemi olduğunu belirtmekte ve bunu Orta Çağ Isınma Dönemi ya da Orta Çağ İklim Anomalisi olarak adlandırmaktadırlar. Ancak Bulliet, Farsça ve Arapça kaynakları kullanarak aslında İnan'da ve Orta Asya'nın diğer bölgelerinde bunun tam tersinin yaşandığını göstermektedir. Böylece «Büyük Soğuma» olayı, Orta Çağlarda küresel çapta bir örnek ısınma yaşandığına dair varsayımlarla çelişmekte ve Orta Çağ küresel çevre tarihi çalışmalarına önemli bir katkı sağlamaktadır. Bu soğuma döneminden sonra İnan'da, Orta Doğu'da ve Orta Asya'nın bazı bölgelerinde birkaç yüzyıl boyunca ılıman hava koşulları hâkim oldu; bu da erken modern dönemin büyük imparatorluklarının —Osmanlılar, Safevîler, Babürlüer, Özbekler ve Memlükler— ortaya çıkmasını destekleyen yüksek tarımsal verime katkıda bulundu.

II

Ancak on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda, çok daha iyi bilinen bir başka küresel soğuma dönemi başladı. Bu, Küçük Buzul Çağı olarak bilinen bir dönemdi. Küresel çevre tarihi alanında yakın zamanda yapılan pek çok çalışmanın gösterdiği gibi, erken modern çağda dünyanın her tarafında hava sıcaklıkları düştü, tarımsal verim azaldı, savaşların sıklığı ve yoğunluğu arttı ve birçok yerde her türlü devrim hareketleri yerleşik devletlerin siyasi otoritesini zorladı.³ Orta Doğu'nun bu büyük krizlerin dışında kalması beklenemezdi. Her ne kadar hiçbir akademisyen Safevî İnan'ında Küçük Buzul Çağı'nın etkilerini detaylı bir şekilde tanımlamak gibi zahmetli bir işe girişmemiş olsa da Sam White bunu erken modern Osmanlı İmparatorluğu için yapmıştır.⁴ Onun çalışmalarından bazıları belki de Küçük Buzul Çağı'nın İnan'da nasıl yaşanmış olabileceğine dair bir tür temsil görevi görebilir, ancak buna ihtiyatla yaklaşıyorum. Bulliet'in daha erken

3 Küçük Buzul Çağı'nın küresel etkileri üzerine yakın zamanda yapılan en önemli çalışma Geoffrey Parker'ın *Global Crisis* adlı muazzam eseridir.

4 Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2011. Bu konu hakkında daha önce yapılan bir çalışma için bk. William Griswold, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze*, ed. by Heath W. Lowry ve Donald Quataert, Isis Press, İstanbul 1993, s. 37–57.

bir dönem için ileri sürdüğü gibi, İran'ın erken modern dönemde yaşadığı iklim olaylarının bir şekilde anormal olması ve dünyanın geri kalanı soğurken İran'ın ısınmış olması ihtimali vardır. Ancak bu pek olası görünmüyor. İklimin Safevî İrani'ndeki rolünü henüz tam olarak bilemesek de bu dönemde, özellikle de imparatorluğun son yüzyılında İran'da yaşanan krizleri biliyoruz.⁵ İmparatorluğun bu döneminde yaşanan zorlukların birçoğunun dünyanın geri kalanında yaşanan zorluklarla benzerlik gösterdiği düşünüldüğünde, iklimin de dünyanın geri kalanında olduğu gibi Safevî İmparatorluğu'nun yaşadığı sıkıntılarda bir etken olduğu düşünülebilir. Dahası, Orta Çağ'daki ısınmanın aksine, erken modern dönemdeki küresel soğuma çok daha güçlü idi ve etkileri daha yaygındı. Dolayısıyla, yine kesin olarak söyleyemesek de İran'ın Küçük Buzul Çağı'nın iklim olaylarından olumsuz etkilenmiş olması muhtemeldir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun batısında, Küçük Buzul Çağı'nın yarattığı soğuma ilk olarak tarımsal verimde düşüşe yol açtı. Gıdanın azalması, hem yiyecekleri azalan yerel topluluklar hem de savaşa giderken halktan erzak toplayan imparatorluğun askerî elitleri arasında sıkıntı yarattı. İmparatorluk genelinde gıda maddelerindeki azalma, ordunun daha fazla alandan daha fazla gıda toplaması anlamına geliyordu ve bu da yerel gıda yetersizliğini daha da kötü hâle getiriyordu. Bu durum, en çok Anadolu ve Büyük Suriye'de olmak üzere muhtelif şehirlerde kıtlığa yol açtı. Bağışıklıkları zayıflayan ve havaların soğumasından etkilenen insanlar hastalıklara karşı daha savunmasız hâle geldi. On yedinci yüzyılın başlarında birkaç salgın yaşandı. Kırsalda yaşanan bu krizler haydutluğu, şiddeti ve hırsızlığı mümkün kılmış, hatta teşvik etmişti. On yedinci yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanında büyük şiddet olayları ve çeşitli şekillerde isyanlar patlak verdi. Bunlar topluca Celâlî isyanları olarak bilinmektedir. White'ın da belirttiği gibi, iklim bu tür olaylarda tek etken değildi fakat etkisi de göz ardı edilemeyecek kadar önemliydi.

Böylece Küçük Buzul Çağı, Osmanlı İmparatorluğu için çeşitli ekonomik ve siyasi sorunlara neden olmuş, on yedinci yüzyılda kaynakların ve hâkimiyetin yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmıştır ki bu da yine İran'ın dünyanın geri kalanıyla birlikte yaşadığı küresel bir kriz dönemi idi. Küçük Buzul Çağı'nın Orta Anadolu'da yol açtığı ekolojik baskıların tezahürleri — kuraklık, kıtlık, hayvanlarda ve insanlarda görülen salgın hastalıklar ve nihayetinde Osmanlı köylüleri arasında artan ölüm oranları— sonunda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı organize bir isyana dönüşen şiddet ve eşkıyalığa yol açtı. Dolayısıyla, Celâlî isyanlarının nedenleri sadece ekonomik ve politik alanlarda aranmamalı, daha doğrusu ekonomik ve siyasi sebepler en önemli etkenler olarak görülmemeli, bu isyanlar aynı zamanda ekolojik süreçlerin sonuçları olarak da değerlendirilmelidir. Bu nedenle iklim konusunun ele alınması, Osmanlı İmparatorluğu'nun on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki gerilemesi, adem-i merkezîliğe kayması ya da yeniden yapılanması gibi tarih yazımının ihtilaflı meseleleri, ekolojik faktörlerin erken modern dönemdeki değişimin nedenleri olarak siyasi, ekonomik ve sosyal dinamiklerin yanında yer aldığı yepyeni bir bakış getirmektedir. Pek çok tarihinin, imparatorluğun on altıncı yüzyıldaki yükselişi ve

5 Safevî dönemi İran'daki krizlerin çevresel analizlerini içeren nadir incelemelerden biri için bk. Rudi Matthee, "The Decline of Safavid Iran in Comparative Perspective", *Journal of Persianate Studies*, 8 (2015), s. 276–308.

parlak dönemi ile on dokuzuncu yüzyıldaki nihai reform çabaları arasındaki önemli kırılma noktası olarak yorumladığı Osmanlı tarihinin bu orta dönemi, bu bakımdan, imparatorluğun büyük iklimsel dalgalanmalar ve bunların tarımsal üretim, insan ve hayvan nüfusu ve taşkın seviyeleri üzerindeki etkilerini içeren bir dizi yeni durumun üstesinden gelmeye çalıştığı bir zaman dilimi olarak düşünülebilir. Safevîler ile Kaçarların hükümdarlıkları arasında on sekizinci yüzyılda yaşanan şiddet ve kaosu da benzer bir şekilde – iklimin imparatorluk nezdinde değişime yol açan sosyal, ekonomik ve siyasi krizlere zemin hazırladığı bir ara dönem olarak – düşünebilir miyiz?

III

Son bin yılda Orta Doğu'yu etkileyen üçüncü büyük iklim olayı, 1783 yazında İzlanda'daki Laki volkanik çatlağının patlamasıdır.⁶ Büyük Soğuma ya da Küçük Buzul Çağı'nın aksine, bu iklimsel soğuma dönemi kısa sürmüştür – sadece iki ya da üç yıl – ve aynı zamanda doğrudan tek bir nedene – Laki yanardağına – bağlanabilir. Yine de Orta Doğu ve Orta Asya'nın çeşitli bölgeleri üzerindeki bildiğimiz etkileri de dâhil olmak üzere son derece yaygın olmuştur, bu da Laki'nin muhtemelen İran üzerinde de soğutucu etkileri olduğunu düşündürüyor.

1 Haziran 1783'te İzlanda'nın Laki volkanik çatlağı lav püskürmeye başladı. Sonraki sekiz ay zarfında, çatlak boyunca uzanan çok sayıda püskürme noktası havaya tefra, toz ve duman salacak ve İzlanda sakinlerini sürekli depremler ve sarsıntılarla rahatsız edecekti. Her şey olup bittiğinde, Laki patlaması tarihte kaydedilen diğer yanardağların hemen hemen hepsinden daha fazla bazaltik lav akışı üretti.⁷ Bu patlama havaya 1.400 metre yüksekliğe kadar tefra püskürtmüş, Grönland'dan Çin'e kadar sıcaklıkları etkilemiş ve İzlanda nüfusunun yaklaşık beşte birinin ölümüne neden olan kıtlık ve yıkıma yol açmıştı.⁸

İzlanda dışında dünya genelinde de insanlar Laki'nin etkilerini hissetti. Bu etkinin iki aşaması vardı. İlk olarak, yanardağ havaya devasa miktarda sülfür dioksit (SO₂) saldı – yaklaşık 122 megaton gaz-⁹ Kuzey yarımküredeki insanlar batıda Alaska'dan doğuda Çin'e kadar bu toz ve gaz bulutunu gördüler. Çoğunlukla hava durumu raporlarından ve 1783 yazına ait dönemin kayıtlarından elde edilen bilgiler, Laki'den çıkan duman ile birlikte gelen kül ve asit yağmurunun kronolojik seyrininin detaylı bir şekilde belirlenmesini mümkün kılmaktadır. Bildiğim kadarıyla, Orta Doğu ve Orta Asya'dan bu görünür dumanla ilgili sadece iki tanıklık var – biri o yılın

6 Thorvaldur Thordarson ve Stephen Self, “Atmospheric and Environmental Effects of the 1783–1784 Laki Eruption: A Review and Reassessment”, *Journal of Geophysical Research*, 108 (2003), s. 1–29; Luke Oman vd., “High-Latitude Eruptions Cast Shadow over the African Monsoon and the Flow of the Nile”, *Geophysical Research Letters*, 33 (2006), s. 1-5.

7 Son 10.000 yılın en büyük lav akıntısı da 943 yılında bir İzlanda volkanı olan Katla'dan çıkmıştır. Guðrún Larsen, “Katla: Tephrochronology and Eruption History”, *Developments in Quaternary Sciences*, 13 (2010), s. 23–49; ayrıca bk. Thordarson ve Self, agm., s. 3.

8 İzlanda'nın nüfusunun azalması hakkında bk. Thordarson ve Self, agm., s. 13.

9 Thordarson ve Self, agm., s. 1.

30 Haziran’ında Lübnan’ın Tripoli kentinde ve diğeri de 1 Temmuz’da Moğolistan’daki Altay Dağları’nda kayda geçmiştir.¹⁰

Eğer insanlar Laki’nin dumanını Lübnan ve Moğolistan’da gördüyse, o zaman dumanın 1783 Haziran sonu ve Temmuz başında bu iki nokta arasında bulunan İran’da da görülebildiğini rahatlıkla varsayabiliriz. Muhtemelen bu olay o yaz İran’ın her yerinden olmasa bile birçok yerinden gözlemlenebilmişti.

Beklendiği gibi, coğrafi olarak dumana en yakın olanlar bunun etkilerini doğrudan ve çok daha yoğun bir şekilde yaşamıştır. Örneğin kuzeybatı Avrupa’nın bazı bölgelerinde pek çok kişi Laki’nin kıta üzerine yaydığı sülfürik bulut nedeniyle baş ağrısı, solunum sorunları ve astım şikâyetinde bulunmuşlardır.¹¹ Asit yağışları ve sülfürik duman en çok 1783 yılının Haziran ve Temmuz aylarında kuzeybatı Avrupa’da görüldü, ancak etkileri o yaz kuzey Akdeniz kıyılarına kadar hissedildi. Bu görünür duman tehlikesinin Orta Doğu’yu doğrudan etkilediğine dair herhangi bir kanıt rastlamadım, ancak başka etkileri olduğu açıktır.

Laki patlamasının görünür dumanı dağıldıktan sonra da devam eden ve daha kuvvetli etki yaratan iklimsel sonuçları nelerdi?¹² Laki birkaç nedenden dolayı istisnai bir durumdu. Bunlardan ilki ürettiği SO₂ hacmiydi – yine yaklaşık 122 megaton. İklim üzerindeki etkileri açısından en önemlisi, Laki’nin püskürtme sütunları, diğer yanardağların birçoğundan çok daha yüksek olup, 9 ila 14 km yüksekliğe kadar uzanmaktaydı. Bu, Laki’nin 122 megatonluk SO₂ gazı salınımının son derece yüksek bir yüzdesinin atmosferin üst katmanlarına karıştığı anlamına geliyordu. Volkandan çıkan SO₂ gazının yaklaşık 95 megatonunun üst troposfer ve alt stratosfere – kutupsal jet akımına – ulaştığı tahmin edilmektedir. Dahası, Laki SO₂ gazını birkaç ay boyunca sürekli olarak bu kadar yükseklerle gönderdiği için, gazın yoğunluğu sürekli olarak ikmal edilmiş ve uzun bir süre boyunca yüksek seviyede kalmıştır. SO₂ havaya karıştıktan sonra atmosferik nem ile aerosolleşerek tahmini 200 megaton sülfürik asit (H₂SO₄) üretmiştir. Kutupsal jet akımı bu aerosollerin İzlanda’dan doğuya ve batıya doğru dağıtmıştır. Aerosollerin bu şekilde küresel çapta dağılması, Laki’nin etkilerinin çok daha uzun süre ve ilk görünür dumanın çok ötesinde kalmasını sağlamıştır. Dünya genelinde, 1783 ve 1784 yazlarında ve aradaki kışta güçlü Laki etkileri görülmüştür. Laki’nin yarattığı iklim anomalileri bölgelere göre bir miktar farklılık gösterse de, istatistiksel olarak anlamlı en büyük etki soğuma şeklinde olmuştur. Laki patlamalarından sonraki üç yılda Avrupa ve Kuzey Amerika’daki yüzey sıcaklıkları ortalamanın 1,5°C altındaydı; gerçekten de 1784, 1785 ve 1786 yılları on sekizinci yüzyılın ikinci yarısının en soğuk yıllarıydı.

İran’ın iki yanındaki Orta Doğu ve Orta Asya bölgelerini (Lübnan ve Moğolistan) etkileyen soğuklara dair kanıtlar, bu olayların İran’ı da etkilediğini fazlasıyla düşündürmektedir.

10 Thordarson ve Self, *agm.*, s. 8, 22.

11 Thordarson ve Self, *agm.*, s. 14.

12 Bu paragrafın büyük bir kısmı Mikhail “Ottoman Iceland”, 269-70’den alınarak uyarlanmıştır. [Bk. Alan Mikhail, “Ottoman Iceland: A Climate History”, *Environmental History*, 20 (2015), s. 262–284.]

Lübnan’da 1783 yazında “rüzgârların kış mevsimindeki gibi estiği” anlatılır.¹³ Çok daha doğuda, Temmuz 1783’te Moğolistan’da don olayı kayıtlara geçmiştir.¹⁴ Bilindiği üzere, Moğolistan ve İran Sibirya Antisiklonu üzerinden birbirine bağlıdır, dolayısıyla Moğolistan’daki soğukların aynıısının İran’da da, özellikle de doğusunda, yaşanması muhtemeldir. Laki sebebiyle Hint Okyanusu’nda muson yağmurlarının azalması da Orta Doğu’yu etkilemiştir. Laki’nin Kuzey Kutbu’ndaki yoğun H₂SO₄ aerosol yükü, batıya doğru daha az güçte bir sıcak hava jet akımına yol açmıştır.¹⁵ Bu anormal derecede zayıf jet akımından kaynaklanan daha soğuk havalar, Afrika ve Hint Okyanusu muson sirkülasyonlarını azaltan güçlü bir dinamik etki yaratmıştır.¹⁶ Muson yağmurları, İran’ın güneyi için elzem olan yağışların bir kısmını getirmesi bakımından çok önemliydi. Normalden daha zayıf bir muson mevsiminin nehir akışları, tarımsal üretim ve insan sağlığı üzerinde önemli bir etkisi olacağı açıktır.

1780’lerin ortalarında Orta Doğu’da muson yağışlarındaki azalmanın büyüklüğünün bir göstergesi olarak, 1783’teki yıllık Nil taşkınının 1737’den 1800’e kadar olan tüm dönemin en düşük seviyesinde seyrettiğini ve 1784’teki taşkın bu dönemin üçüncü en düşük seviyeli taşkın olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.¹⁷ Nil, kuşkusuz Etiyopya dağlık bölgelerini neme doyuran Hint Okyanusu musonları tarafından besleniyordu. Tahminlere göre 1783 ve 1784 yıllarında Nil’in taşkın suları yüzde 18’e varan oranlarda azalmıştır. Bu durum Mısır’da yaklaşık yirmi yıl süren kıtlık, kuraklık, hastalık ve yokluk döneminin başlamasına yol açan etkenlerden biri olmuştur. İklim kaynaklı bu çevresel krizler, Mısır’a yönelik Avrupa’nın muhtelif saldırıları ve Osmanlı’nın en kârlı vilayeti olan bu bölgenin kontrolünü yeniden ele geçirme girişimleriyle sonuçlanan on sekizinci yüzyılın sonundaki siyasi kargaşanın bir parçasıydı. Laki’nin muson yağmurlarını azaltmasının Mısır üzerindeki hem çevresel hem de siyasi etkileri bu kadar güçlü olduysa, bu azalmaların İran da dâhil olmak üzere bu yağmurlara muhtaç olan tüm kurak ve yarı kurak bölgeler üzerinde de benzer şekilde yoğun etkileri olacağı tahmin edilebilir. Dolayısıyla, hem iklimdeki soğumanın hem de Hint Okyanusu musonlarındaki azalmanın İran’ın çevresindeki bölgelere etkilerini göz önünde bulundurarak, Laki yanardağının İran’ı benzer şekilde nasıl etkilemiş olabileceğini tahmin etmeye başlayabiliriz.

IV

On dokuzuncu yüzyılda, Pasifik Okyanusu üzerindeki rüzgar ve deniz yüzeyi sıcaklıklarında meydana gelen değişikliklerden kaynaklanan doğal bir fenomen olan El Niño Güney Salınımı’nın (ENSO) neden olduğu iklim soğumasının çok iyi belgelenmiş birkaç örneği vardır. Tarihçiler bu

13 Thordarson ve Self, agm., s. 22.

14 Thordarson ve Self, agm., s. 15, 22.

15 Thordarson ve Self, agm., s. 19.

16 Luke Oman vd., “Climatic Response to High-Latitude Volcanic Eruptions”, *Journal of Geophysical Research*, 110 (2005), s. 1.

17 Laki’nin Mısır’daki etkilerinin ayrıntılı bir tartışması için bk. Alan Mikhail, “Ottoman Iceland”, s. 262–284.

soğuma olaylarının etkilerini dünya geneli için belgelemişlerdir ve Mike Davis'in çalışması bu çevresel süreçleri sömürge dünyasının çeşitli bölgelerindeki siyasi sonuçlarla ilişkilendirmede en başarılı çalışma olmuştur.¹⁸ Davis Orta Doğu'yu genellikle göz ardı etse de, ENSO kaynaklı iklim soğumasının on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bölgede muazzam etkileri olduğunu gösteren pek çok kanıt bulunmaktadır. Orta Doğu'da ENSO üzerine yapılan çalışmaların çoğu Anadolu ve özellikle Anadolu'daki kıtlıkla ilgili olsa da iki bölgenin yakınlığı göz önüne alındığında, burada yaşananların İran'da da sonuçları olduğuna şüphe yoktur.¹⁹

ENSO kaynaklı iklim soğumasının Orta Doğu'daki rolüne ilişkin en derin ve kapsamlı analiz, Zozan Pehlivan'ın Doğu Anadolu'nun 1840-1880'li yıllar arasındaki durumu üzerine yaptığı çalışmadır.²⁰ Yazarın da vurguladığı gibi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Doğu Anadolu'da hava sıcaklıklarının düşmesi, bölgedeki tarımsal verimin azalmasına yol açmıştır. Yerleşik şehir ve kasaba toplulukları için bu, gıda kıtlığı ve açlık anlamına geliyordu. Doğu Anadolu'nun hayvancılıkla uğraşan birçok kesimi içinse iklimin soğuması, hayvanları için yeterince yem bulamamak anlamına geliyordu. Mevcut yem miktarının sürekli olarak azalması sebebiyle çok sayıda hayvan öldü.²¹ Böylece Doğu Anadolu'nun geneli için ortak bir deneyim olmasına rağmen, tarımsal gıda maddelerindeki iklim kaynaklı azalmalar bölgenin yerleşik ve göçebe toplulukları tarafından farklı şekillerde deneyimlenmiştir. Orta Doğu'daki benzer örneklerde olduğu gibi kitlesel hayvan ölümleri on dokuzuncu yüzyılın sonunda Doğu Anadolu'da sosyal ve ekonomik hayatta büyük sıkıntılara yol açmıştır.²² Ekonominin merkezinde yer aldıkları için çok sayıda hayvanın kaybedilmesi, sermayenin başka kaynaklardan sağlanması gereği ve bu hayvanlarla geçinenlerin farklı gelir kaynaklarına ihtiyaç duyması anlamına geliyordu. Sürü kayıplarının oluşturduğu boşluk, tarımsal ekonominin zorunlu olarak başka metalara kaymasına neden olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Orta Doğu'da bu mallar genellikle besin maddesi olmayan, ihracata yönelik ürünlerdi ve gerçekten de bu dönemde Doğu Anadolu örneğinde olduğu gibi, ekonomi hayvan yetiştiriciliği yerine tütün, pamuk ve afyon yetiştiriciliğine doğru kaymıştır. İmparatorluk, bu ticari mahsulleri yetiştirmek için gereken eleman ihtiyacını, çoğu zaman zorla, hayvanlarını kaybetmiş ve artık muhtaç durumda olanlardan karşılıyordu. Doğu Anadolu'da toprakların ticari amaçlı tarıma dönüştürülmesi elbette kıtlık dönemlerinde gıda kaynakları üzerinde daha fazla baskı oluşturacak ve on dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başlarında devasa boyutlarda şiddet olaylarına, bölünmelere ve göçlere sahne olacak bu bölgede toplumsal çatışmayı şiddetlendirecekti. Elbette iklim, on

18 Mike Davis, *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*, Verso, London 2001.

19 Zozan Pehlivan, *Beyond 'The Desert and the Sown': Peasants, Pastoralists, and Climate Crises in Ottoman Diyarbekir (1840–1890)*, (Unpublished PhD Thesis), Queen's University 2016.

On dokuzuncu yüzyıl Anadolusu'ndaki kıtlık hakkında daha fazla bilgi için bk. Mustafa Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800–1880)*, Libra Kitap, İstanbul 2010.

20 Pehlivan, *Beyond 'The Desert and the Sown'*.

21 Bu spesifik hususla ilgili olarak bk. Zozan Pehlivan, "El Niño Cycles and the Crises of the Nomadic Economy in the Late Ottoman Empire (1840–1890)", Unpublished manuscript.

22 Mısır örneği için bk. Alan Mikhail, "Unleashing the Beast: Animals, Energy, and the Economy of Labor in Ottoman Egypt", *American Historical Review*, 118 (2013), s. 317–348.

dokuzuncu yüzyılın sonunda Doğu Anadolu’da bu gerilimin yaşanmasına yol açan tek faktör değildi, ancak katkıda bulunduğu açıktır.

ENSO on dokuzuncu yüzyılın sonunda İran’da nasıl bir rol oynadı? Kuşkusuz bir etkisi oldu. Dönemin bazı sosyal çekişmelerinin – belki de Tütün İsyanının – Pehlivan’ın Doğu Anadolu’da çok önemli olduğunu gösterdiği iklim kaynaklı sosyal ve ekonomik kriz faktörlerinin bazılarıyla ilişkili olduğunu düşünebilir miyiz?²³ İki vaka arasında pek çok benzerlik vardı: hayvancılıkla uğraşanların kentlere göç etmesiyle kent nüfusunun artması, arazilerin gıda ürünü olmayan ticari amaçlı ekim alanlarına dönüştürülmesi, kıtlık ve şiddet. ENSO kaynaklı iklimin soğuması olayının İran’da hangi yollarla gerçekleştiğini ve hangi mekanizmayı izlediğini mevcut kaynaklara dayanarak dikkatle incelemek gerekmektedir. Şüphesiz, iklimin – Anadolu’da olduğu gibi – İran’ın on dokuzuncu yüzyıl sonundaki sosyal çatışmalar tarihinde de bir rol oynadığı düşünülebilir.

Sonuç

Son yıllarda Orta Doğu’nun çevre tarihi üzerine yapılan araştırmaların sayısında küçük ölçekli bir patlama gözlenmektedir; bu araştırmaların çoğu, gördüğümüz üzere, Osmanlı İmparatorluğu’nu konu edinmiştir.²⁴ Bu çalışmaların sadece bir kısmı iklim tarihiyle ilgilidir. Çevre tarihini büyük bir çadır olarak düşünürsek, iklim meselesi bu çadırın sakinlerinden sadece biridir. Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi, geçtiğimiz birkaç yıl içinde İran’ın çevre tarihi üzerine de bazı çalışmalar yapıldı. Bu, ileriye yönelik umut vadeden çalışmalara işaret etmektedir. Hâlâ yapılması gereken çok şey olduğu için – burada olasılıklar sahilinde sadece birkaç kum tanesine işaret edildi – çok yakında daha fazlasının yapılmasını temenni ederiz.

Bu makale, İran tarihçilerinin çalışmalarında iklimin rolünü göz önünde bulundurabilecekleri bazı noktalara işaret etmek gibi mütevazı bir amaç taşımaktadır. Gördüğümüz üzere, İran tarihinin son bin yılının kronolojisini bir dizi iklim olayıyla eşleştirmenin bir yolu vardır. Bunu yapmak, İran’ın geçmişini oluşturan tarihsel nedenleri ve etkileri daha net bir şekilde anlamamızı sağlar. Dahası, tarihi boyunca İran’da yaşayan insanların büyük çoğunluğu için, iklimin ve iklimin beraberinde getirdiği tüm sonuçların hayatlarını ve geçim kaynaklarını, görünüşte onları yöneten siyasi devletlerden çok daha fazla etkilediğine dair ciddi bir argüman ileri sürülebilir. Gerçekten de İran nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan çiftçiler ve dağlarda hayvancılıkla uğraşan göçebeler açısından 1783 yılı, mesela 1501 yılından muhtemelen çok daha önemli olmuştur. Bu nedenle, İran’da yaşayan insanların büyük çoğunluğunun deneyimlerini yansıtan

23 İran için iklim konusu dışındaki çalışmalar için bk. Ranin Kazemi, “*Neither Indians, Nor Egyptians*” *Social Protest and Islamic Populism in the Making of the Tobacco Movement in Iran (1850–1891)*, (Unpublished PhD Thesis), Yale University, New Haven 2012; Ranin Kazemi, “Of Diet and Profit: On the Question of Subsistence Crises in Nineteenth-Century Iran”, *Middle Eastern Studies*, 51 (2015), s. 1–24.

24 Hâlihazırda çevresel temalar üzerine yapılan doktora tezlerinin sayısı göz önüne alındığında, çok daha fazlasının geleceği kesindir.

bir İnan tarihi kronolojisi oluşturmak istiyorsak, imparatorlukların yükseliş ve çöküşü, savaş ve din meselelerinin yanı sıra iklimin de dâhil edilmesi gereken önemli bir analiz kategorisi olduğu görülmektedir. Gerçekten de iklim bize İnan'ın geçmişinin ritmi ve dönemselliği hakkında çok farklı bir algı sunuyor.

Bu makalede ağırlıklı olarak iklimin İnan tarihindeki rolünü kronolojik olarak düşünmeye odaklanmış olsak da iklim meselesinin önemli coğrafi çıkarımları da vardır. İklim nasıl zaman içindeki normatif siyasi ölçütlerin üstesinden gelmemizi sağlıyorsa, coğrafi mekândaki geleneksel siyasi ölçütlerin üstesinden gelmemize de yardımcı olabilir. Daha spesifik olmak gerekirse, iklim etkilerinin izini sürmek, ampirik olarak kanıtlanabilir doğrudan nedenler ve sonuçlar aracılığıyla İnan ile dünyanın farklı bölgeleri (örneğin İnzanda veya Moğolistan) arasında bağlantı kurmamızı sağlar. İklim tarihi aynı zamanda İnan'ı Çin ve Yeni İngiltere gibi yerlerle bir araya getiren Küçük Buzul Çağı gibi kapsamlı izah çerçevelerine dâhil etmemize ve bu çerçevelerin dünyanın farklı bölgelerinin kendine özgü tarihlerini anlamak için uygulanabilirliğini test etmemize olanak tanır. Kısacası iklim, İnan'ı küresel tarihin çerçevesine yerleştirmek için birden fazla seçenek sunuyor.

KAYNAKÇA

- Brooke, John L., *Climate Change and the Course of Global History: A Rough Journey*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- Bulliet, Richard W., *Cotton, Climate, and Camels in Early Islamic Iran: A Moment in World History*, Columbia University Press, New York 2009.
- Carey, Mark, Philip Garone, Adrian Howkins, Georgina H. Endfield, Lawrence Culver, Sam White, Sherry Johnson ve James Rodger Fleming, "Forum: Climate Change and Environmental History" *Environmental History*, 19 (2014), s. 281-364.
- Davis, Mike, *Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World*, Verso, London 2001.
- Erler, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800–1880)*, Libra Kitap, İstanbul 2010.
- Fagan, Brian, *The Long Summer: How Climate Changed Civilization*, Basic Books, New York 2004.
- Griswold, William, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze*, edited by Heath W. Lowry and Donald Quataert, Isis Press, İstanbul 1993, s. 37-57.
- Kazemi, Ranin, "Neither Indians, Nor Egyptians" *Social Protest and Islamic Populism in the Making of the Tobacco Movement in Iran (1850–1891)*, (Unpublished PhD Thesis), Yale University, New Haven 2012.
- Kazemi, Ranin, "Of Diet and Profit: On the Question of Subsistence Crises in Nineteenth-Century Iran", *Middle Eastern Studies*, 51 (2015), s. 1-24.
- Kelly, Morgan, Cormac Ó Gráda, Sam White, Ulf Büntgen, Lena Hellmann ve Jan de Vries, "The Little Ice Age: Climate and History Reconsidered", *Journal of Interdisciplinary History*, 44 (2014), s. 301-377.
- Larsen, Guðrún, "Katla: Tephrochronology and Eruption History", *Developments in Quaternary Sciences*, 13 (2010), s. 23-49.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Times of Feast, Times of Famine: A History of Climate Since the Year 1000*, Trans. Barbara Bray, Doubleday, Garden City 1971.
- Linden, Eugene, *The Winds of Change: Climate, Weather, and the Destruction of Civilizations*, Simon and Schuster, New York 2006.
- Matthee, Rudi, "The Decline of Safavid Iran in Comparative Perspective", *Journal of Persianate Studies*, 8 (2015), s. 276-308.
- Mikhail, Alan, "Ottoman Iceland: A Climate History", *Environmental History*, 20 (2015), s. 262-284.
- _____, "Unleashing the Beast: Animals, Energy, and the Economy of Labor in Ottoman Egypt", *American Historical Review*, 118 (2013), s. 317-348.
- Oman, Luke, Alan Robock, Georgiy Stenchikov, Gavin A. Schmidt ve Reto Ruedy, "Climatic Response to High-Latitude Volcanic Eruptions" *Journal of Geophysical Research*, 110 (2005), s. 1-13.
- Oman, Luke, Alan Robock, Georgiy L. Stenchikov ve Thorvaldur Thordarson, "High-Latitude Eruptions Cast Shadow over the African Monsoon and the Flow of the Nile", *Geophysical Research Letters*, 33 (2006), s. 1-5.
- Parker, Geoffrey, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, Yale University Press, New Haven 2013.
- Pehlivan, Zozan, *Beyond 'The Desert and the Sown': Peasants, Pastoralists, and Climate Crises in Ottoman Diyarbekir (1840–1890)*, (Unpublished PhD Thesis), Queen's University 2016.

- _____, “El Niño Cycles and the Crises of the Nomadic Economy in the Late Ottoman Empire (1840–1890)”, Unpublished manuscript.
- Ruddiman, William F., *Plows, Plagues, and Petroleum: How Humans Took Control of Climate*, Princeton University Press, New Jersey 2005.
- Thordarson, Thorvaldur ve Stephen Self, “Atmospheric and Environmental Effects of the 1783–1784 Laki Eruption: A Review and Reassessment”, *Journal of Geophysical Research*, 108 (2003), 1-29.
- White, Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KILAVUZU

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün (Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye) çıkardığı altı aylık, açık erişimli, hakemli, uluslararası bir bilimsel dergidir.

MUTAD'da Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan Türk dili, kültürü, edebiyatı, tarihi, halk bilimi, coğrafyası, sanatı üzerine yazılan araştırma makalesi, derleme makale gibi bilimsel yazılara; araştırma tarihi, belge ve metin neşri, bilimsel çeviri ve aktarı, bibliyografya ve kronoloji, kitap ve tez tanıtımı, söyleşi, vefat yazısı gibi çalışmalar ile alana ilişkin etkinlikleri duyuran haber yazılarına yer verilir.

MUTAD'a gönderilen makaleler, herhangi bir yerde yayımlanmamış, yayımlanmak üzere kabul edilmemiş veya bir dergide değerlendirme sürecinde bulunmayan bilimsel ve özgün çalışmalar olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad> adresine yüklenmelidir. Bilimsel makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de gönderilmelidir. *MUTAD*'da yayımlanacak tüm makalelerin yazışmaları <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad> adresi üzerinden gerçekleştirilir.

MUTAD'da yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukukî her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Makalelerin Değerlendirilme ve Yayımlanma Süreci

MUTAD'a gönderilen makaleler, önce dergi yazım kurallarına uygunluk, ardından editör tarafından derginin amaç ve kapsamına uygunluk ve içerik açısından incelemeden geçirilip çift kör hakem değerlendirmesine tâbi tutulur. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakemlik süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunan yazılar,

yazar(lar)ın adı gizli tutularak ilgili alanda uzman iki hakeme gönderilir. –Hakemlik, her bir yazı/ yayın için alanında uzman kişilerden görüş ve tavsiye almak demektir. –Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihaî kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar); hakem, yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alır. Yazar(lar)ın, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle uyması ve yazının işlenmiş varyantını 15 gün içinde Dergipark'a yüklemesi beklenir. Yazar(lar), katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme –Bu durumda nihaî karar, yayın kurulu ve/ veya editöre aittir. – ya da yazılarını çekme hakkına sahiptir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazar(lar)a bildirilir. Yazılar, hakem ve/veya editör görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar(lar) tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazar(lar)ına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı *MUTAD*'a ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. *MUTAD*'da makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazar(lar)dan ücret alınmaz, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

MUTAD'a yayımlanmak üzere gönderilen yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayın etiği kurallarına uyulmalıdır.

Yayın Dili

MUTAD'ın yayın dili Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

Makaleler, derginin amaç ve kapsamına uyan, alana özgün katkı sunan, yüksek nitelikli bilimsel yazılar olmalıdır. Makaleler, öz ve anahtar kelimeler ile kaynakça içermelidir. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen Türkçe yazılarda T.C. Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır.

Rusça yazılmış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış, sırasıyla Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır.

Dergiye gönderilen araştırma ve derleme makaleleri, kaynakça hariç **10.000 kelimeyi** aşmamalı ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden net, anlaşılır ve spesifik bir başlık olmalı; koyu (bold) ve büyük harflerle ortalanmış, Times New Roman yazı stilinde 12 punto olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında bir satır boşluk bırakılarak koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve varsa kurumsal iletişim adresi yazar isminin sonuna yıldız işaretiyle dipnot düşülerek sayfa altında verilmelidir [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi, ORCID iD*].

Yazar adı vasıtasıyla yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, millî alfabe özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların “tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası” [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri gerekmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz ve Anahtar Kelimeler: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan öz bulunmalıdır. Öz içinde, tablo, şema, şekil numaralarına ve gerekmedikçe yararlanılan kaynaklara yer verilmemelidir. Özün altında en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu, içeriği kapsayıcı ve spesifik olmalıdır. Türkçe özden sonra İngilizce yazı başlığı, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir. Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalı ve numaralandırılmalıdır.

5. Genişletilmiş İngilizce Özet: Dergimiz, Türkçe-İngilizce Öz ve Anahtar Kelimelerin yanı sıra Ocak 2023 tarihinden itibaren “yayına kabul edilen” Türkçe ve Rusça makaleler için çalışmanın amacını, kapsamını, metodunu ve sonuçlarını ele alan 750-1000 kelimelik Genişletilmiş İngilizce Özet (Extended Abstract) talep etmektedir.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılındığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[tablo]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[şema]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortalı şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılındığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[şekil]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[çizim]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılındığı kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[grafik]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[harita]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar, yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki kurallara (bk.) uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılanacağı kaynak, ekin altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[ek]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen Türkçe ve İngilizce yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)], Rusça yazılarda ise Vancouver yöntemi uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır. Alıntı, eserin aslından değil de ikincil kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikincil kaynağa verilmeli ve ikincil kaynağın künyesini yazmaya “Alıntılayan” denilerek başlanmalıdır:

Alıntılayan Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvenniy redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik; makale, ansiklopedi maddesi, kitap

bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde ve dik karakterlerle yazılmalıdır. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığıında: *Age.* (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Makalenin Yayınlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhārâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân Nâme-i Buhârâ* II”, s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyaştorıny, “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Sergey G. Klyaştorıny, “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, s. 261.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayınlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Yayınlanacağı Dergi*, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.201.713.0404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Ağar, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığıında: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği **Basılmış bildiriler için dipnot örneği**

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayına Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayî Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığıında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agy., s. 61.

Basılmamış bildirimler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *“Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti” Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009)*, dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığı anda, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, Millî Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı anda, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_199_5.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].^{1*}

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aslı Göksel – Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London – New York 2009, s. 49.

Viktor G. Guzev – Dmitriy M. Nasilov, “Slovoizmenitel’niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatičeskaya kategoriya»”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, s. 106.

1 * Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi (“gün. ay. yıl” olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyaştorıny, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak, yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Kaynakça metnin sonunda [varsa ek(ler)in önünde] yer almalı, 1 satır aralığı ile verilmeli ve yeni bir sayfada başlamalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.

Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Akar, Mine Nakipoğlu – Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.

Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Develi, Hayati, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

_____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, Kitabevi, İstanbul 2002.

Eckmann, Janos, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

_____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.

Erkman-Akerson, Fatma – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.

Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.

Heyet, Cevat, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.

Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.

Klyaştornyy, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.

Seyhan Alışık, Gülşen, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ II*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].